

Стана Ристић

ГРАМАТИЧКИ И КОГНИТИВНИ
АСПЕКТИ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA
Monographs 22

Stana Ristić

GRAMMATICAL
AND COGNITIVE ASPECTS
OF LEXICAL MEANING

BELGRADE
2015

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
Монографија 22

Стана Ристић

ГРАМАТИЧКИ
И КОГНИТИВНИ АСПЕКТИ
ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

БЕОГРАД
2015

ISBN

Уредник серије:

проф. др Александар Лома, дописни члан САНУ

Рецензенти:

проф. др Вера Васић

проф. др Људмила Поповић

др Рада Стијовић, научни саветник

Тираж:

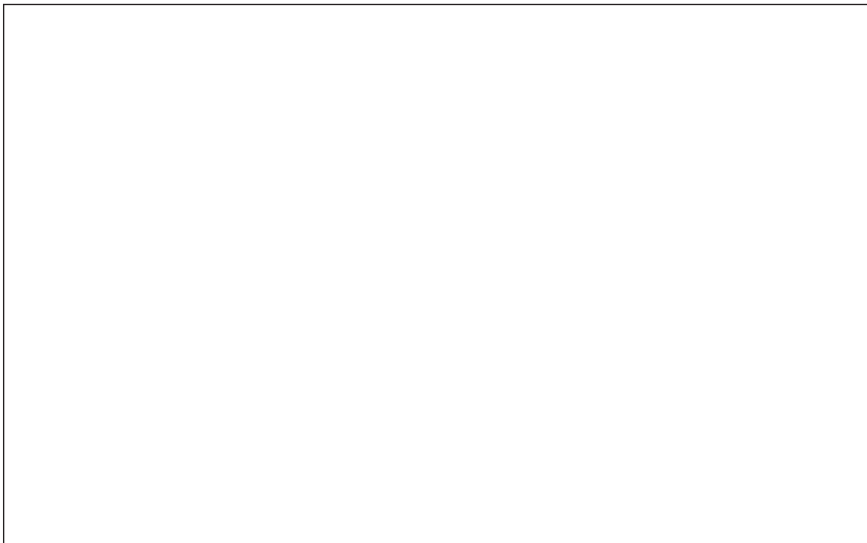
Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

Издаје: Институт за српски језик САНУ

Ликовно решење корица: Colorgrafx, Београд

Припрема и штампа: Colorgrafx, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

САДРЖАЈ

Предговор	7
Лексика на путу од традиционалног до интегралног и когнитивног описа	9
I. ОД ТРАДИЦИОНАЛНОГ ДО ИНТЕГРАЛНОГ ОПИСА ЈЕЗИКА	
I.1. Лексички и граматички опис језика	
Граматице Љубомира Стојановића – прилог традиционалној граматологији	31
Грамматички аспекти лексичког значења у теоријском и лексикографском приступу Михаила Стевановића	43
I.2. Грамматички аспекти лексичког значења	
Глаголи са значењем постепености	67
Учестали глаголи	85
Глаголи са значењем 'претварања', 'имитације'	99
Придеви са суфиксима <i>-(а)н</i> , <i>-ни</i> од именичких основа	117
I.3. Интегрални опис језика	
Теорија интегралног описа језика и системска лексикографија Ј. Д. Апријеса	135
II. КОГНИТИВНИ АСПЕКТИ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА	
II.1. Концепти и концептуализација у српском језику	
Концепти етичких појмова ЧАСТ И СРАМОТА	151
Концепт емоције СТИДА	169

II.2. Стереотипи и стереотипизација у српском језику

Улога творбе у стереотипизацији појма ВИЂЕЊЕ.....	189
Стереотип МАЈКА у савременом српском језику.....	207
Стереотип ДОМОВИНА у заједничкој концептосфери појмова ДОМА и МАЈКЕ	219
Стереотип о Грцима у српском језику.....	237

II.3. Концепти и стереотипи у дискурсу

Стереотипизација ДОМА у књижевном дискурсу	245
Стереотипизација ДОМА у религијском дискурсу	265
Стереотипизација ДОМОВИНЕ у поетском дискурсу.....	285
Речи-концепти – стварност и мит у поезији Даринке Јеврић	315
Концепт ЛЕПОТЕ у Андрићевим приповеткама (<i>Аникина времена, Јелена, жена које нема, Мост на Жени</i>)	325

II.4. Речи у асоцијативном пољу

Заменица ЈА у асоцијативном пољу.....	343
Прилози степена и скупности у асоцијативном пољу (срп. <i>многа</i> , <i>заједно</i> , рус. <i>много, вместе</i> и буг. <i>много, заедно</i>).....	365

III. ЗАВРШНО ПОГЛАВЉЕ

Закључак	397
Summary	405
Литература	413
Извори	426

IV. РЕГИСТРИ

Предметни регистар.....	429
Регистар аутора	447
О аутору	451

ПРЕДГОВОР

Књига Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења настала је као резултат истраживања последњих десетак година. Неки њени делови презентовани су научној јавности на конференцијама и публиковани у часописима, али су у књизи дати у измењеним и допуњеним верзијама.

Садржај монографије, поред Предговора, Резимеа на српском и енглеском, Литературе и Извора, Предметног регистра и Регистра аутора и уводне студије под насловом *Лексика српског језика на путу од традиционалног до интегралног и когнитивног описа*, подељен је у две велике целине под насловима: *Од традиционалног до интегралног описа језика* и *Когнитивни аспекти лексичког значења*. У оквиру прве целине изложена су три поглавља: 1. *Лексички и граматички опис језика*, са два потпоглавља; 2. *Граматички аспекти лексичког значења*, са четири потпоглавља и 3. *Интегрални опис језика*, са једним потпоглављем. Друга целина изложена је у виду четири поглавља: 1. *Концепти и концептуализација у српском језику*, са два потпоглавља; 2. *Стереотипи и стереотипизација у српском језику*, са четири потпоглавља; 3. *Концепти и стереотипи у дискурсу*, са пет потпоглавља и 4. *Речи у асоцијативном пољу*, са два потпоглавља.

Најсрдачније се захваљујем рецензентима књиге, проф. др Вери Васић, проф. др Људмили Поповић и др Ради Стијовић, научном саветнику, на уложеном времену и стрпљењу у прегледању обимног рукописа монографије, као и на корисним запажањима и предлозима.

За финансирање штампања ове књиге захваљујем Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЛЕКСИКА НА ПУТУ ОД ТРАДИЦИОНАЛНОГ ДО ИНТЕГРАЛНОГ И КОГНИТИВНОГ ОПИСА

1. Монографији под насловом *Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења* обједињује бројне теме које су проистекле из нашег истраживачког и дугогодишњег лексикографског рада на тезаурусном Речнику САНУ. Граматичка обрада и семантичко представљање богатог лексичког материјала из грађе Речника САНУ, засновано на методолошком приступу описа лексичких јединица у језичком систему (language) и у језичкој употреби (parole), пружала је могућност како за системско сагледавање међусобне зависности лексичког значења и граматичких карактеристика лексике српског језика, тако и за међусобну зависност појединачног значења и граматичких карактеристика сваке лексема у њеној употреби, у контексту. Оваквим описом лексичких јединица у једноиповековној лексикографској пракси припреме и израде Речника САНУ, и без утврђених концепцијско-методолошких параметара, српска дескриптивна лексикографија уврстила се у претече савременијих теоријских и примењених приступа заснованих на идеји о интегралном опису језика, што се у пракси реализовало како преко системског описа лексичких јединица и представљања тзв. „лексикографских типова”, тако и преко описа њихове употребе и представљања њихових тзв. „лексикографских портрета”. Истовремено, трагајући за најбољим решењима у представљању парадигматских односа и начина њихове семантичке организације, почев од најелементарнијих значењских јединица: сема, семема и лексема до већих: лексичкосемантичких и тематских група, лексичких и лексичко-граматичких класа до најсложенијих семантичких поља, макропоља и сл., а уз уважавање прагматичких и комуникативних параметара, у лексикографској пракси дошло се и до когнитивног језичког нивоа и његовог утицаја на језички систем и језичку реалност. Установљено је да семантичка организација језичких јединица подлеже законитостима сазнајног, когнитивног нивоа носилаца језика, језичке личности, и да у складу са њима одражава ванјезичку реалност, што је одговарајућим метајезиком представљано у лексикографском опису. Тако је српска

тезаурусна лексикографија, представљајући у свом опису и јединице прагматичког и когнитивног плана, искорачила из чисто лингвистичке сфере у когнитивну сферу, придружујући се другим примењеним дисциплинама антрополошког усмерења.

1.2. Имајући наведено у виду, у конципирању садржаја монографије редоследом поглавља настојали смо да покажемо утемељеност тезаурусне лексикографије на традиционалном граматичком и лексикографском опису, указујући на оне елементе који су га чинили „модерним”, актуелним и упоредивим са савременим описима. У представљању традиционалног граматичког описа пошло се од школских граматика Љубомира Стојановића, којима се у раном периоду развоја српског књижевног језика покушава дорадити / успоставити модел граматичког описа на темељу латинске и грчке граматичарске традиције, која је преко предвуковских граматичара и граматика Вука Караџића уграђивана у основе српске граматикографије. Међутим, и у оваквом опису као основна јединица узима се реч и/или облици речи, као носиоци не само граматичких карактеристика свих језичких нивоа него и њених функционалних и значењских карактеристика, на основу којих су утврђивана правила за учење матерњег језика. Стојановићев граматички модел, који је детаљно представљен у монографији (в. стр. 31–41), уноси и елементе „модерног”, јер је у опису неких сегмената из фонетике и морфологије примењиван принцип језичког развоја у комбинација синхроног и дијахроног приступа. Тако су његове нормативне граматике, у основи чијег описа је била реч и облици речи, донекле надокнадиле недостатак нормативних речника и других приручника у времену стабилизације српског књижевног језика, и својим теоријским оквирима поставиле солидан темељ систематичнијег језичког описа на принципима динамике језичког развоја.

1.3. Граматички аспекти лексичког значења и предлози за начине њиховог представљања у дескриптивним речницима српског језика, нарочито су евидентни у практичном, лексикографском раду М. Стевановића и његовим теоријским разматрањима појединих проблема (в. стр. 43–65). Битне одлике његовог приступа глаголском роду и граматичким речима (везницима, речцама – партикулама и предлозима), заснивају се на синтаксичко-семантичком принципу, који подразумева представљање синтаксе, граматике у речнику. Стевановићев синтаксичко-семантички приступ може се сматрати модерним у времену у коме је овај истакнути филолог, граматичар, лексикограф и лингвиста живео и радио, а у историографији наше науке о језику овакав приступ може се сврстати у претече савремених теорија интегралног усмерења у опису језичких феномена.

1.4. Савремени лексикографско-лексиколошки и граматички приступи лексичком значењу, са елементима интегралног приступа, засновани на богатом лексикографском искуству и лексичком материјалу дескриптивних речника, представљени су у сопственим истраживањима, и то у виду следећих тема: учестали глаголи, глаголи са значењем постепености, глаголи са значењем претварања, имитације и описни и односни придеви са суфиксима *-(a)н*, *-ни* деривирани од именичких основа.

1.4.1. Глаголи са контрафактивним значењем претварања, имитације, представљени су као семикопулативни глаголи који врше копулативну функцију. У питању су тровалентни глаголи типа *претврати се*, *правити се*, *симулирати*, *имитирати*, чију обавезну другу валентност попуњавају пропозиције или непредметни актанти, који се на синтаксичком плану реализују у позицији допунских предикатива. У типичним случајевима допунски предикативи се исказују клаузом у форми зависне реченице са везником (*као*) *да*, ретко са везником *како*, док се у другим случајевима исказују именским речима или синтагмама у форми номинатива, инструментала или беспредлошког акузатива.

На примеру учесталих глагола и глагола постепености указано је на начине умрежавања семантичких поља и груписање глагола у семантичко и концептуално макропоље. Уочено је да се ове класе глагола на основу категоријалних сема високог ранга, сема квалитета и количине, смисаоно повезују са категоријалним значењем градуелности. Од четири категорије, карактеристичне за градуелне речи, смисао учесталих глагола и глагола постепености реализује се у виду две исте категорије: количине *кога*; количине *чега* (предмета, ствари), а по трећој категорији количине ове две групе глагола се међусобно разликују. Глаголи са значењем постепености реализују количину процеса који протиче у времену, док учестали глаголи реализује количину понављања радње, процеса, стања. За глаголску постепеност карактеристична је множина типа вишефазности процеса, радње, а за учесталост множина типа вишекратности радње, процеса. Вишефазност процеса, радње код глагола постепености одвија се континуирано и сукцесивно, што се може интерпретирати прилозима *постепено* и *поступно*, док се значење вишекратности код учесталих глагола одвија испрекидано и са понављањем (више пута, неодређен број пута) радње, процеса, што се може интерпретирати прилозима и прилошким одредбама *често*, *повремено*, *више* / *неколико пута*. Истакнуто је да компоненте фазности у значењу постепености код глагола условљавају локализацију по хоризонталу, „испред”, „иза”, „од”, „до”, што ово значење повезује са глаголским категоријама темпоралности и аспектуалности.

1.4.2. У вези са разматраним граматичким аспектима лексичког значења имали смо у виду и чињеницу да граматички аспекти лексичког значења излазе из оквира граматике и могу бити индикатори не само когнитивног него и лингвокултуролошког аспекта језичке личности, што на примеру значења многократности или учесталости показује Ј. Апријан (2006), истичући да етноспецифичност овог типа може бити испољена у јаком и слабом смислу. Примери којима се илуструју оваке тврдње могу бити проблематични ако се истакнуте граматичке етничке специфичности не установљавају на основу упоређивања са граматичким датостима у другим језицима, што показује и случај наведених Апријанових примера. Тако, према овом аутору, исказивање многократности прилозима и прилошким изразима, типа: *многократно, неооднократно, неколико раз, каждый раз* и др. у руском језику не представља никакву етноспецифичност, јер се тако исказује и у другим језицима, док исказивање многократности глаголима (њиховом основном, граматичком формом или афиксом) представља слабу етноспецифичност руског језика, а исказивање синтаксичким конструкцијама представља једну од јаких етноспецифичних доминанти руског језика (Апријан 2006: 39–41). Сви наведени случајеви исказивања многократности, учесталости реализују се и у српском језику на исти начин као у руском, што доводи у питање етноспецифичност наведених форми у руском језику. У прилог томе наводимо чињеницу да се у српском језику учесталост, многократност, као посебно значење различито од имперфективности, у многим случајевима може одредити само у контексту, у синтаксичком окружењу (исп. Клајн 2003: 325–326; Бабић 2002: 489), и у литератури се истиче да је врло мали број глагола који, независно од контекста, реализују значење учесталости, као што су: *виђати, погледати, ручавати, вечеравати, ноћивати, искакивати, водати, возати, носати, гањати, летати* (Клајн 2003: 325–326). Пошто се итеративност (учесталост) по облику често поклапа с имперфективношћу, у дескриптивној лексикографији се такви случајеви дефинишу граматичком дефиницијом „несвр. и уч. према (свршеном глаголу)”, а разлике у значењу се могу утврђивати на основу наведених примера. Иначе, у оквиру наведених граматичких тема није нам био циљ да се бавимо когнитивним и етнолингвистичким аспектима, с обзиром на то да је већи део монографије тематски посвећен тим аспектима.

1.5. Творбено-граматички аспекти лексичког значења разматрани су на примеру разграничавања описних придева са суфиксом *-(а)н* и односних придева са суфиксом *-ни*, деривираних од именичких основа домаћег порекла, са циљем да се одреди њихов лексемски статус у случајевима реализације или преклапања оба значења, као и да се преиспита улога придевског вида у разграничавању ове две групе деноминал-

них придева. Показано је да се процес раздвајања описних и односних придева са суфиксима *-(a)н*, *-ни* још није стабилизовао у српском језику и да придевски вид не игра улогу у диференцирању значења разматране групе придева у савременом језику, при чему се не доводи у питање еволутивна улога неодређеног придевског вида у развијању описног значења код придева са суфиксом *-(a)н* (исп. Грицкат 1990: 221–222).

2. Од традиционалног граматичког описа језичког система (language) до савремених интегралних и когнитивних описа различитих теоријских усмерења и праваца пређен је пут постепеног развоја како у теоријској, тако и у примењеној лингвистици, током којег се са вербално-семантичког плана прелазило на друге језичке и ванјезичке планове (прагматички, когнитивни, културолошки, етно- и психо-лингвистички), чији су елементи условљавали уређеност језичких система, а који су постајали нарочито актуелни када се са описа језичког система прешло на опис језика у употреби (parole). Тај пут је означен доминантним правцима истраживања у савременој руској синтакси, преко кључних појмова лексичке и синтаксичке семантике. Поступност тог развоја представљен је у монографији кроз развојни пут теорије интегралног описа и системске лексикографије, чији је представник и родоначелник у руској лингвистици Ј. Д. Апрејсан. Значајан допринос теорије интегралног описа, системске лексикографије и лингвистичке делатности Ј. Апрејсана евидентан је у унапређењу лингвистике, и то како на општем, теоријском плану тако и на плану примењене лингвистике, нарочито у областима лексикографије, учења језика и превођења.

КОНЦЕПТУАЛНИ АСПЕКТИ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

3.1. Лексичка значења у монографији разматрана су и са когнитивних аспеката у најширем смислу, и то како у језичком систему, тако и у језичкој употреби у разним типовима дискурса, што је било подстицано свакодневним решавањем отворених питања у обради лексике у тезаурусном Речнику САНУ. Обрада полисемичних лексема и њихових творбених деривата отвара је многа питања у вези са когнитивно-прагматичким, етнолингвистичким и културалним проблемима и начином њиховог лексикографског описа. То су питања типа: концептуализација лексичког значења, однос јединица семантичког и когнитивног плана у формирању лексичког значења, однос појма и концепта у језичкој реализацији, позиција и улога концепата у српској лингвокултури, етнолингвистички аспекти реализације лексичког значења, стереотипизација и стереотипи у српском језику и српској култури, као и реализација концепата и стереотипа у дискурсу (поетском, књижевном и религијском).

3.2. Решавање наведених отворених питања засновано је на релевантној литератури из области когнитивистике, етнолингвистике, вербалних асоцијација, као и из других области, ширег антрополошког и социолошког усмерења. У успостављању концепата и стереотипа одређених кључних појмова из националне културе, коришћена је методологија и терминологија когнитивне лингвистике и етнолингвистике у комбинацији са лексичкосемантичком, компонентном анализом и са традиционалним приступима творбене, морфолошке, граматичке и синтаксичке анализе. У ствари, показало се да наведене приступе одабраним језичким проблемима и темама није било потребно формално разграничавати, него је било много целисходније примењивати одговарајући приступ зависно од плана језичке анализе у коме би се одређена језичка појава разматрала. Овакво комбиновање различитих методолошких приступа дало је позитивне резултате, јер се у њиховој примени експлицитно истицао прелазак с једног језичког плана на други, и у складу с тим доследно су примењивани одговарајући методолошки поступци и метајезички инвентар у тумачењу и анализи одабране језичке грађе.

3.3. Појмови концепта и концептуализације у монографији употребљавани су у смислу како су ови појмови представљени у Речнику когнитивних термина (*Краткий словарь когнитивных терминов* 1996) и како су употребљавани у коришћеној литератури. У апстрактном, теоријском смислу појам концепта схватамо као оперативну јединицу менталног лексикона која одговара сазнању о објективним датостима. Овом јединицом оперише човек у процесу мишљења, одражавајући сопствено искуство и знање о реалијама из света који га окружује. При томе, осим сазнања о објективним датостима, концепт обухвата и оно што човек претпоставља, размишља и уображава о тим датостима (исп. Речник когнитивних термина 1996: 90). Прихватимо већ установљено мишљење да концептуални приступ и описивање концепта обезбеђује и језик, и то оно компромисно мишљење да део концептуалне информације има свог израза и у језику, док део тих информација остаје у домену психичког у виду менталних репрезентација: слика, схема, фрејмова, сценарија и сл., које се опет могу реконструисати на основу језичких датости, како је показано у нашем истраживању. У том смислу појам концептуализације употребљаван је као процес обраде информација у човековој сазнајној делатности на основу које се образују концепти, концептуалне структуре и концептуални системи. У монографији је представљен процес концептуализације значења појединих лексема из сфере морала (лексема *част*, *срамота* и *стид*). Концептуална анализа значења наведених лексема показала је да се њихове полисемне структуре могу представити и као концептуалне структуре са реали-

зованим концептима и мањим јединицама: гешталтима, фрејмовима и сценаријима, и да концептуализација показује на који начин се повезује лексичка семантика са концептуалном семантиком.

3.4. На основу литературе, а и резултата наших истраживања, утврђено је да се најважнији концепти кодирају у језику и да се њихови елементи одражавају на свим језичким плановима, с тим да се мора имати у виду да граматичка категоризација представља концептуалну мрежу распоређеног концептуалног материјала који се изражава преко лексике (нав. дело: 91).¹ У истраживању имали смо у виду да нема потпуног поклапања између когнитивних јединица и јединица знања исказаних у језичком значењу, па се у представљању концепата и стереотипа, као и у концептуалној анализи, узимало у обзир суделовање оба типа јединица: когнитивног смисла и језичког значења (исп. Алефиренко 2011: 20). Са етнолингвистичког становишта било је веома важно имати у виду да се систем информација о свету у концептуалним структурама и у језичкој слици света формира и фиксира уз учешће лингвокреативног мишљења, тако да је у основи језичког сазнања и креативна интерпретација појединих фрагмената и елемената концептуалне слике света (нав. дело: 20). Са становишта концептуалне анализе, анализе вербалних асоцијација и етнолингвистике (лингвокултурологије) значајно је запажање да се елементи концептуалног сазнања трансформишу у језичке пресупозиције, које се под утицајем мисаоно-говорне и модално-оцењивачке употребе реализују као културно-прагматске компоненте језичке семантике. Многе од њих ће у монографији на више места бити истицане у лексичкосемантичкој анализи језичког материјала при представљању концепата, асоцијата и стереотипа.

3.5. У процесу истакнутих трансмутација, од енциклопедијског знања преко језичке пресупозиције у језичко сазнање које се реализује у систему језичких значења, настају специфичне језичке јединице – речи-концепти (језикови образи), симболи и знаци, који, као базни концепти менталности, карактеришу сваку националну културу (нав. дело: 20). Као речи-концепти који представљају српску културу разматрани су ЧАСТ, СРАМОТА и СТИД, који презентују социјалну, културну и личну сферу носилаца српског језика. Концептуална анализа значења лексема

¹ О важности језичких, граматичких категорија, као и других јединица свих језичких нивоа за етнолингвистичка истраживања в. Бартмињски 2011: 34–38. Најпоузданију основу за реконструкцију језичке слике света (ЈСС), како истиче овај аутор, представља граматика, која је заједничка за све варијанте националног језика: категорије лица, броја, рода, времена, начина, падежа, могу се релативно лако посматрати и на међукултурној скали и поредити са механизмима помоћу којих говорници концептуализују стварност. То је концептуализација на коју нас језички систем приморава (нав. дело: 61–62).

част, срамота и стид показала је да се скала психичке реакције носилаца српског језика у домену етике, морала креће од концепта стида до концепата САВЕСТИ И ГРЕХА. Зато се и за културу носилаца српског језика може рећи да обједињује оба типа културе: „културу стида” и „културу савести” (исп. Арутјунова 2000: 63–66). На социјалном плану, како се истиче у литератури, а како су показала и наша истраживања, ове концептуалне јединице исказују и прагматске садржаје оријентисане на различите типове директивних, интенционалних и експресивно-оцењивачких функција, чиме се истиче значај речи-концепата за националну културу (исп. нав. дело: 62).

3.6. Концепт ЛЕПОТЕ, реконструисан на књижевном дискурсу, на примеру Андрићеве три приповетке (в. стр. 325-341), реализује се у три међусобно повезане и условљене равни: у равни језичке (наивне) слике света, која је својствена носиоцима српског језика, у равни уметничко-естетског комплекса и у равни мисаоно-филозофског промишљања овог феномена. Установљено је да је концепт ЛЕПОТЕ у Андрићевим приповеткама заснован на опозицији елемената 'лепо – ружно', унутар естетског супконцепта, и 'добро – зло', унутар етичког супконцепта (исп. Поповић Љ. 2008: 86). На основу издвојених структурних јединица концепта ЛЕПОТЕ, гешталта, фрејмова и сценарија, ово истраживање је показало, како је у литератури већ истакнуто, да Андрићев концепт ЛЕПОТЕ, експлицитно представљен у запису о лепоти и имплицитно реализован у његовим приповеткама, даје основу за његово критичко разматрање у контексту европског историјског развоја филозофско-уметничког појма естетског (исп. Дамњановић 1994: 13–16).

ОД КОНЦЕПТАУЛНОГ ПОЉА ДО ЈСС И ЕТНОЛИНГВИСТИЧКИХ ИСТРАЖИВАЊА

4. На основу релевантне литературе, као и на основу сопствених истраживања, утврђено је да сама концептуална структура на когнитивном нивоу представља систем који припада језичкој, наивној слици света. Тако се појам језичке слике света (ЈСС) јавља као оперативан појам у нашој монографији у свим поглављима у којима се разматрају концептуални, асоцијативни, стереотипни и други когнитивни аспекти лексичког значења. Сам појам ЈСС се употребљава у врло широком и прилично неодређеном значењу, али се показао као веома оперативан појам, и то како у употреби код појединих аутора на које се позивамо у раду, тако и у нашем истраживању појединих проблема. Појам језичке слике света је један од централних појмова етнолингвистичких и когнитивистичких приступа различитог усмерења, и као такав заузима зна-

чајно место и у нашим истраживањима, па ћемо у даљем излагању дати преглед одређивања овог појма, као и других појмова и елемената који су с њим повезани.

4.1. Појам језичке слике света јавља се као централни појам Лублинске когнитивне етнолингвистичке школе, али ће сам појам ЈСС бити представљен на основу рада Ј. Бартмињског, оснивача ове школе и њеног главног представника, чију смо методологију и терминологију користили у реконструкцији неких концепата и стереотипа из српске лингвокултуре. Уз овај појам јављају се и други основни појмови: појам стереотипа као фрагмента ЈСС, појам когнитивне дефиниције као инструмента описа стереотипа; затим појмови: тачка гледишта, перспектива, профилисање, субјекат који концептализује и профилише, вредности које признаје субјекат (индивидуални и колективни) (Бартмињски 2011: 38). Садржај појма ЈСС Бартмињски даје описно и одређује веома широко, али у закључном свођењу описа истакнуте су следеће опште карактеристике језичке слике света: 1) ЈСС је субјективна интерпретација реалног света која креира „другу стварност” културног карактера, различиту од слике света коју описује наука; 2) ЈСС је релативизована у складу са прихваћеним системом вредности, тачком гледишта и перспективом субјекта (концептуализатора); 3) Као скуп судова устаљених у језичкој материји ЈСС се може реконструисати на основу три типа података: системских, конвенционалних (доступних анкетним истраживањима) и текстуалних; 4) Фрагменти глобалне ЈСС јесу стереотипи тј. колективне представе о људима, стварима и догађајима; они обухватају особине које се сматрају као „нормалне” и приписују предметима и догађајима; 5) Резултати анализе когнитивне садржине и структуре стереотипа могу се систематски и компаративно изложити помоћу когнитивне дефиниције; 6) ЈСС подлеже стилској и жанровској диференцијацији, а на плану дискурса интенционалном профилисању које одговара намерама субјекта исказа и 7) За реконструкцију ЈСС, важније од анализе појединачних примера, јесте одређивање правилности које се понављају у многим примерима (нав. дело: 68–69).

4.2. Крајњи циљ теоријско-методолошке основе Лублинске етнолингвистичке школе и њеног доследно изведеног и представљеног појмовно-терминолошког апарата била је израда етнолингвистичког речника, тако да су за тему којом се у овом делу бавимо, у смислу повезаности теоријске и примењене лингвистике преко израде речника различитог типа, занимљиви општи подаци о етнолингвистичким речницима ове и њој блиске Московске етнолингвистичке школе, које је Ј. Бартмињски у наведеном делу укратко представио.

4.2.1. По овом аутору, резултате системског проучавања лексике у контексту културних садржаја доносе етнолингвистички речници. У „Речнику народних стереотипа и симбола”, који се израђује у оквиру Лублинске етнолингвистичке школе, то су обимне студије о језичко-културним сликама космоса, биљака и животиња, људи и сл. (као што су *мајка, домовина, десница, левица* и др.) У московском речнику „Словенске старине”, Московске етнолингвистичке школе, то су „знаци језика културе”, духовне културе Словена, као што је *Бог, анђео, ад, вила, вештица, бес* (демон, зли дух), културне слике дрвећа, животиња, болести, обреда, као и опозиције: човек – животиња, планина – долина, десни – леви (Бартмињски 2011: 34). У свакој од ових школа за израду речника прописани су одговарајући лексикографски поступци у обради етнолингвистичких одредница, као и у традиционалној лексикографији. Тако је у одређивању и представљању стереотипа појединих појмова у Лублинском етнолингвистичком речнику стереотипа прописан начин организовања и параметризација одреднице, па су све одреднице објашњене на сличан, типски начин. У складу са специфичностима појединих група одредница издвајају се семантичке поткатегорије, параметри, фасете, као што су: колекција, грађа (саставни делови описиваног предмета), атрибути, квантификације, радње (предмет као агенс, сензор, статор, процесор), порекло, предмет као извор човекових осећања („стимуланс”), као објекат радње, као инструмент; место на коме се налази и време његовог појављивања; најзад односи сличности и културне еквивалентности. Сличну параметризацију у изради Речника старина користи и Московска етнолингвистичка школа (нав. дело: 57–59).

4.3. За употребу појма ЈСС у нашим истраживањима важна су и следећа одређења овог појма истог аутора: ЈСС настаје на основу вредности које прихватају носиоци и корисници једног језика, у нашем случају корисници српског језика; она обухвата устаљене, стереотипизирани елементе и стереотипне представе; она зависи од тачке гледишта и перспективе посматрања света самог субјекта; базична ЈСС у дискурсу подлеже интенционалном прилагођавању и функционише у субјективним варијантама, профилима; профилисање је условљено одређеним намерама и вредностима субјекта (нав. дело: 39–40). Око семантичког језгра стереотипа концентришу се особине различитог степена стабилности (стереотипизације), а границе овог комплекса нису затворене. Комплекс карактеристичних особина формира се у оквирима одређене емпиријске базе и подлеже уређивању и структурирању од стране говорника у складу са њиховим тачкама гледишта и стратегијама. Начин тог структурирања може се објаснити појмовима: тачка гледишта, перспектива, фасетни систем особина (нав. дело: 214).

4.4. Репрезентативност ЈСС за национални језик постиже се њеним заснивањем на језику просечних говорника; то је „наивна”, антропоцентрична и етноцентрична слика, јер се конструише према људским мерилима, реализује се у основној, најширој варијанти националног језика, разговорног стила, а у другим функционалним стилевима језичка слика света подлеже многим диференцијацијама (нав. дело: 47).

4.5. У вези са обрадом лексике у тезаурусном Речнику САНУ и са утврђивањем когнитивних аспеката лексичког значења важно је запажање Ј. Бартмињског, а и других аутора на које се он позива, да је лексика привилеговани предмет етнолингвистичких истраживања, која се третира као класификатор друштвеног искуства, што у српском језику потврђује не само обрађена лексика у објављених 19. томова Речника САНУ него и његова грађа сакупљана у периоду од два века са целокупног подручја српског језика у границама штокавског дијалекта. Лексика, како с правом истиче Ј. Бартмињски, а како смо се ми уверили у свом дугогодишњем лексикографском раду и то у својим радовима више пута истицали, отвара приступ концептуалној сфери, сфери идеја и представа важних за културу. Етнолингвистички аспекти лексике до сада, како се наводи у литератури, показани су на примеру организација лексичко-семантичких поља (нпр. називи боја, родбински односи, називи осећања, називи вредности), на примеру постојања аксиолошких и семиотичких опозиција које уређују лексемске унутрашње односе (нпр. добар – лош, близак – далеко, свој – туђи и др.), као и на примеру о важности семантичких садржаја појединих речи, нарочито оних које припадају „речима кључевима” („главним речима”, „колективним симболима”) (в. т. 3.5. и појам речи-концепта). Оно што нас је нарочито „охрабрило” у етнолингвистичким приступима при одређивању семантичке организације лексичког система јесте истицање овог аутора да се методама лингвистичке семантике, која је у основи лексикографског описа језика, може допрети до огромног богатства садржаја речи, јер је језик преко значења речи дубоко уроњен у културу (нав. дело: 34).²

4.6. Са етнолингвистичког аспекта у монографији је на лексикографском материјалу Речника САНУ и Речника МС, представљена улога афиксалних и семантичких деривата у параметризацији и профилсању појма ВИЂЕЊЕ у језичкој слици света носилаца српског језика. У складу са концепцијом когнитивног приступа творбеним феноменима, показано је да образовања мотивисана речима из семантичког поља визуелне перцепције, пре свега глаголима *видети* и *гледати*, својом унутрашњом формом и структурним елементима творбених типова ука-

² О језичком материјалу који се мора узимати у обзир у реконструкцији језичке слике одређених појмова, односно стереотипа в. Бартмињски 2011: 48–60.

зују на начине обраде информација о свету, на процесе категоризације, а унутар установљених профила, и на процесе интеграције концептосфере појма ВИЂЕЊЕ. Утврђено је да творбени деривати, како афиксални тако и семантички, имају значајног удела у формирању језичке слике појма ВИЂЕЊЕ у српском језику и у одређивању концептосфере 'виђења' у сегментима 'видљивости', 'видног поља', 'угла посматрања', 'тачке гледишта', 'плана' и 'перспективе'. Међутим, другачију слику концептосфере 'виђења' дају асоцијативни речници српског језика у погледу улоге деривата, који много више репрезентују граматичке категорије: флективне парадигме, синтаксичку спојивост, валентност и др.

4.7. Преко лексичке семантике, а уз примену теоријско-методолошких основа Лублинске етнолингвистичке школе, на системском језичком материјалу из тезаурусног Речника САНУ у монографији су представљени стереотипи МАЛКА, ДОМ и ДОМОВИНА, као и елементи који их повезују у заједничку концептосферу, док је стереотип о Грцима на материјалу тезаурусног историјског Рјечника ЈАЗУ урађен на теоријко-методолошким основама социolingвистике и лексичкосемантичке, компонентне анализе.

Запажено је да је највећи број особина стереотипа МАЛКА у српском језику, као и у пољском, заснован на социјалним аспектима (исп. Бартмињски 2011: 216), а да у српском језику, за разлику од пољског, велику улогу у стереотипизацији овог појма имају емотивни и егзистенцијални параметри. Стереотип ДОМОВИНА представљен је у заједничкој концептосфери појмова ДОМ и МАЛКА. Утврђено је да се стереотип ДОМОВИНЕ у српском језику заснива на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексеме *домовина* и *отаџбина* и да заједно са појмовима ДОМ и МАЛКА спада у културне, егзистенцијалне и универзалне концепте, засноване на позитивним елементима „свог, блиског” из опозиције „свој – туђи”. Бројним примерима из семантичког поља лексема *домовина*, *отаџбина*, *дом*, *кућа* и *мајка* представљене су специфичности ових концепата у српској лингвокултури, као и сличности са другим словенским лингвокултурама, пре свега са пољском, а затим са руском и бугарском, као и то да је заједничка концептосфера ових појмова профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима, заснованим на позитивним елементима „свог, блиског”. Стереотип о Грцима, реконструисан на грађи историјског Рјечника ЈАЗУ, показује слојевиту слику са препознатљивим наслагама митолошког и историјског памћења и са сачуваним језгром стереотипа из традиционалне културе, растерећеним од предрасуда, чиме се оспорава могућност политичке злоупотребе његове етничке симболике.

4.8. У етнолингвистичким истраживањима Лублинске школе, за реконструкцију језичке слике света, истакнута је и улога текстова, у којима се могу наћи особине системских правила, друштвених конвенција, стилско-жанровских норми и индивидуалне особине које проистичу из креативне употребе језика. У лексикографији улогу текстова имају примери, као одломци текстова, којима се потврђују значења и употребе сваке лексеме, што је евидентно и у Речнику САНУ. У етнолингвистичким истраживањима обично се при њиховом коришћењу почиње од клишираних текстова, од пословица, које се заснивају на типизацији догађаја и ликова и које као „језички докази” служе у реконструкцији ЈСС. Тежња ка типизацији, својствена је разговорном језику, а у фолклорним формама уздиже се на ниво принципа, као што су: предања, етиолошке легенде, митови, бајке, анегдоте, обредни текстови и др. Сценарији, који се у њима понављају, могу се записати у форми стереотипних мотива који садрже судове о људима, предметима и догађајима, а такви мотиви представљају готов материјал за реконструисање језичке слике и за формулисање когнитивних дефиниција (Бартмињски 2013: 63–64). Сматрамо да лексикографски поступак издвајања материјала овог типа и његова обрада у посебним деловима речничког чланка у Речнику САНУ, означена маркерима типа: „Изр.(ази)” или „Нпосл.“ (народне пословице), иако није методолошки изведен на основу наведених теоријских поставки, има дубоко укорењену основу у језичком сазнању о специфичности и значају ове врсте текстова за српску лингвокултуру.

4.9.1. У складу са ставом Лублинске етнолингвистичке школе о улози текстова у реконструкцији стереотипа и о могућности промене елемената у зависности од жанровске припадности текста, од индивидуалне тачке гледишта и перспективе њихових аутора, у монографији су реконструисани стереотипи дома на књижевном и на религијском дискурсу. У одређивању стереотипа дома на књижевном дискурсу представљени су стилски аспекти стереотипизације појма дом, с циљем да се утврди улога елемената поетског и поетизованог, уметничког језика у профилисању овог појма и њихов однос према елементима који профилишу стереотип дома у савременом српском језику. У реконструкцији стереотипа дом на материјалу религијског дискурса показано је да се овај стереотип, као и у језичкој слици света, профилише на основу физичких, функционалних, друштвених, аксиолошких и емотивних параметара, а да се концептуално поље у религијском дискурсу, осим опозиција „свој – туђи”, „живот – смрт” и „унутрашњи простор – спољашњи простор”, проширује опозицијама из религијске и духовне сфере: „вечан, бесмртан, непролазан – привремен, смртан, пролазан”, „духовни, нематеријалан – телесан, материјалан”, „царство небеско – царство земаљско”.

4.9.2. На основу примене истог теоријско-методолошког приступа представљена је стереотипизација домовине на одабраном поетском дискурсу српских песника различитих генерација и праваца, од романтизма, реализма и раног модернизма до представника послератне генерације модерниста. Утврђено је да је стереотипизација овог вишедимензионалног појма у поетском дискурсу заснована на просторним, друштвено-историјским, аксиолошким, емотивним и културним параметрима, чија је улога у профилисању домовине одређена базичном стереотипизацијом овог појма у савременом српском језику. Његову базу у поетском дискурсу чини просторни профил, који се реализује као концепт тзв. „националне домовине”, Србије, са основним националним вредностима: именом (Србија, српски народ), језиком, историјом и културом. Индивидуални поетски фактори (тачка гледишта и поетска перспектива самих песника) и друштвено-историјски фактори профилишу овај појам, варирајући његове просторне аспекте аксиолошким и емотивним параметрима, тако што потврђују или доводе у питање неке од основних традиционалних вредности: слободарски дух српског народа, његову спремност за одбрану домовине и вредност жртвовања за домовину.

4.9.3. Са аспекта когнитивне теорије, теорије језичке личности и теорије идиостила у монографији је, анализом речи-концепата, представљено преплитање мита и стварности у стереотипизацији кључних појмова из националне културе и традиције на поетском дискурсу изабраних песама савремене песникиње Даринке Јеврић. Показано је да речи-концепти, као доминанте песничког дискурса, указују на особеност идиостила ове врсне песникиње, којим се она потврђује као језичка личност, чији песнички опус репрезентује језичку слику света и креативне потенцијале српског језика.

4.10. Потпуна реконструкција ЈСС мора имати у виду још један тип чињеница, које су назване „пријезичке”, од којих се састоји друштвено усвојено знање о свету, заједничко пошиљаоцу и примаоцу. То знање има карактер убеђења и повезано је са веровањима. Комплексу пријезичких чињеница, релевантних за комуникацију, припадају и конвенционална понашања, познавање правила, норми и забрана које су обавезујуће у датој култури. Управо та понашања (забране или норме понашања) представљају „дефинитивни интерпретант” значења одговарајућих назива (Бартмињски 2011: 65–66), што се у Речнику САНУ представља у виду напомена, глоса, описа ситуација у којима се овакве пријезичке чињенице реализују.

4.11. Посебно место за реконструкцију ЈСС имају адекватно припремљена и спроведена анкетна истраживања, при чему су нарочито веродостојне анкете отвореног типа (нпр. о значењу речи и особинама

које се приписују одређеном предмету), које допуштају много одговора. Анкетна истраживања, слично као и истраживања вербалних асоцијација, омогућавају приступ живој и актуелној језичкој свести говорника, откривају различит степен стабилизације појединих особина, и њихови резултати често могу одударати од резултата анализе системских језичких чињеница, па ипак међу њима мора постојати извесна комплементарност. Заправо, на тој комплементарности заснива се репрезентативност системског језичког материјала који се, по нашем мишљењу, може сматрати еталоном за реконструкцију ЈСС, према коме се одређује валидност података добијених анкетним истраживањем или истраживањем вербалних асоцијација. Јер, по Бартмињском, анкете у фази статистичке обраде показују отвореност значења, као његову битну карактеристику. Такву отвореност значења показује и системски лексикографски материјал, и то у виду потенцијалних значења лексема, што се у Речнику САНУ представља одговарајућим лексикографским поступцима, најчешће употребом одговарајућих маркера типа: фиг.(уративно), индив.(идуално), казационално, песн.(ички), поет.(ски), жарг.(онски), разг.(оворно), експр.(есивно), фам.(илијарно) и др. Важно је имати у виду да ретки, једнократни одговори у анкетама, као и маркирана потенцијална значења, могу бити веома занимљиви у сазнајном погледу и указивати на нове језичке тенденције, а у оба случаја било као неочекивани одговори од великог броја испитаника, било као реализована нова, маркирана значења лексема. Такви подаци на плану етнолингвистичких истраживања могу допринети уочавању промене у оцени предмета и у њиховом перципирању са различитих аспеката, чиме се могу показати, иначе тешко ухватљиве, промене у профилисању језичке слике предмета (нав. дело: 66–67).

Блиске улози анкетних истраживања у реконструкцији ЈСС и сличне карактеристике имају и вербалне асоцијације, што ће у даљем излагању бити показано.

Речи у асоцијативном пољу и теорија вербалних асоцијација

5. Непостојање оштрих граница у различитим приступима језичким проблемима, како између традиционалних и савремених приступа, тако и између савремених приступа различитих усмерења, осим онога што је већ показано у претходном излагању, биће показано и на примеру изучавања вербалних асоцијација, како у њиховом теоријском домену, тако и у њиховим примењеним резултатима. Показало се да се нови приступи ослањају на позитивне резултате претходних, проширујући и/или продубљујући поље истраживања увођењем нових методолошких поступака и нових метајезичких јединица описа.

5.1. То ће се у наредном излагању показати на примеру изучавања вербалних асоцијација, и резултатима рада Ј. Н. Караулова, руског лингвисте, утемељивача ове теорије и њеног главног представника како на теоријском плану, тако и у примењеним дисциплинама, у изради асоцијативних речника и асоцијативних граматика. Он је, успостављајући модел описа језика у својој асоцијативној граматичи на основу вербалних асоцијација, истицао важност информација когнитивног нивоа, односно знања о свету која припадају наивној, језичкој слици света, уводећи тако појам ЈСС у своја истраживања, а самим тим и у теорију вербалних асоцијација. Когнитивне информације које се реализују у асоцијативном пољу или асоцијативној мрежи, нарочито су значајне у опису термиолошке или квазитермиолошке лексике; у опису фразеологизама у најширем смислу (крилатица, метафора, тропа, игри речи, сентенцама, пословицама, афоризмима и др.); затим гестова, типичних ситуација и типичних културно-обичајних фрејмова и др. Он је, истичући улогу информација из ЈСС, установио да се оне чувају у асоцијативно-вербалној мрежи (АВМ), односно да се у њој самој фиксира ЈСС. По овом аутору, појам ЈСС у лингвистици и њој сродним дисциплинама употребљава се са неодређеним, неједнако дефинисаним садржајем, што указује на дифузни, разливени, дисипативни карактер овог појма, у шта смо се и сами уверили на основу релевантне литературе, али и на основу сопствене употребе овог појма у нашем истраживању.

5.2. Утисак неповезаности, неодређености, разливености, дисипативности садржаја овог појма стиче се и на основу одређивања и језичке слике света код Ј. Бартмињског, за чију реконструкцију се препоручују не само различити типови језичког материјала (системски, текстуални, анкетни) него и бројни подаци, као и бројни параметри на основу којих се издвајају релевантни подаци, при чему се истиче отвореност система и нелимитираност потребног броја података. Број података се по овом аутору не сме смањивати, а узроке таквог стања, како он истиче, треба тражити у амбивалентној природи појма ЈСС (исп. Бартмињски 2011: 67–68), чију природу Караулов одређује као дисипативну. Увођењем дисипативних појмова и дисипативних структура у лингвистичка истраживања, по Караулову, решава се неусаглашеност и широко поимање многих лингвистичких појмова који нису строго логички и хијерархијски конципирани, какав је и појам ЈСС. Појам наивне, језичке слике света, за разлику од научне слике света, како с правом истиче Караулов, никада се не реализује у пуном виду него у мозаичним деловима скривеним у језичким структурама, конструкцијама и текстовима, при чему се сама представа о свету заснива на традицији, на општем, заједничком знању и поновљеним ситуацијама, а општепознатост и понављање се своди и реализује

у виду прецедената. У лингвистици, по овом аутору, још нема јасне представе о томе које језичке јединице се јављају као носиоци језичке слике света, зато што се њени елементи реализују на свим језичким нивоима (Караулов 1999: 89–90; исп. и став Ј. Бартмињског из т. 4.5), а досадашњи покушаји да се те језичке јединице идентификују и представе на јединствен, конзистентан начин или као дефинитиван списак, нису дали задовољавајуће резултате. Познати лингвисти, зависно од сопствених теоријских усмерења, представљали су и описивали ове јединице, нудећи нека решења за отворена питања и у већој или мањој мери расветљавали делове појединих појмова из ове разливане и дисипативне области, што ћемо покушати да представимо у даљем излагању.

5.3. Прагматички ниво, који у виду оцене, има своју улогу у етнолингвистичким и концептуалним приступима, у асоцијативном моделу језичког описа Ј. Н. Караулова, такође заузима значајно место, јер се у тексту реализује у виду деиксе, оцене и пресупозиције. Прагматичку вредност пресупозиција добија захваљујући субјективној маркираности, јер избор одређене пресупозиције зависи од говорника, што се потврђује на примеру избора пресупозиције у одређеном асоцијативном пару. За разлику од пресупозиције, која је субјективно маркирана, на прагматичком плану функционише и заједничко знање, које се у асоцијативној мрежи реализује у виду прецедената, опште познатих дела из књижевности, музике, филма, позоришта и др. (Караулов 1999: 97–99). Оцена, која има значајну улогу у ЈСС у оквиру етнолингвистичких истраживања, има значајну улогу и у АВМ, јер се јавља као честа реакција на сваки стимулус. Оцена може бити позитивна или негативна, а може се реализовати као експлицитна и имплицитна; експлицитне се обично јављају у форми придева, док имплицитне оцене могу бити скривене у фразеологизмима или називима са негативном конотацијом или негативним значењем (нав. дело: 99–100).

5.4. У оквиру монографије представљена су истраживања заснована на резултатима проучавања вербалних асоцијација у славистици, и то из домена примењене лингвистике на материјалу асоцијативних речника и на теоријско-методолошким поствкима асоцијативне граматике Ј. Н. Краулова.³

³ Преглед историјата у изучавању вербалних асоцијација показује да се изучавање најпре одвијало у оквирима лингвистике и психоллингвистике у Америци од почетка 20. века до 70-их година, а затим се преко руске лингвистике пренело и у остале словенске средине, тако да сама методологија лексикографског описа вербалних асоцијација има вековну традицију. Ово проучавање данас се актуелизује у когнитивној лингвистици и у теорији комуникативног понашања, врло блиској етно- и психо- лингвистици (Пипер 2005: 7–22).

5.4.1. У примењеној лингвистици резултати изучавања вербалних асоцијација видљиви су у изради асоцијативних речника, чији ћемо преглед укратко дати према П. Пипер (2005). Као најобимнији асоцијативни речник наведен је Речник асоцијативних норми руског језика Ј. Н. Караулова и коаутора у 4 тома (1994–1998) и у два тома (2002). Израда овог и других асоцијативних речника подстакла је и израду граматика руског језика Ј. Н. Караулова (1993) и фразеолошког асоцијативног речника Добровољског и Караулова (1994). Асоцијативна лексикографија развија се и у другим словенским центрима: Москви, Минску, Кијеву, Братислави, Софији, Кракову, Београду и др. Већина речника је рађена на основу вербалних асоцијација студентске популације (Пипер 2005: 17).

У прегледу ове делатности од стране других аутора истакнуто је да се асоцијативни речници могу користити као база за даља истраживања у семантици у изучавању структуре и елемената семантичког поља, у синтакси за утврђивање врсте односа између облика стимулуса и реакције, у културолошким изучавањима заснованим на анализи стимулуса карактеристичним за одређену земљу, културу, а најзначајнији резултати коришћења асоцијативних речника остварени су у изради асоцијативне граматике. Основу за израду такве граматике, како је већ истакнуто, разрадио је Ј. Н. Караулов (Стефановић 2005: 23–55).

5.4.2. Караулов је теоријско-методолошки апарат асоцијативне граматике, како истиче ауторка Стефановић, поставио у Асоцијативној граматизи руског језика (1993), а подробније разрадио и у мањој мери изменио у Асоцијативној граматизи и асоцијативно-вербалној мрежи (1999). Циљ асоцијативне граматике био је да објасни на који начин је граматички систем забележен у главама просечних говорника, да објасни везу између онога што је језик у предреализацији и стварних текстова језика. Овакав приступ је с једне стране сличан интегралном опису језика Ј. Д. Апресјана, а с друге стране и етнолингвистичком опису језика Лублинске етнолингвистичке школе. Међутим, постоје и значајне разлике међу упоређеним приступима. У асоцијативној граматизи, за разлику од традиционалног и интегралног приступа, полази се од претпоставке да граматички облици и значења не постоје изван одређених лексема и да је граматика лексикализована, али да говорник, користећи матерњи језик у свакодневној комуникацији, не користи знање о језичком систему на онај начин који је представљен у традиционалним моделима, нити располаже свим знањима забележеним у интегралним речницима. Тако да је асоцијативна граматика у односу на поменуто моделе описа нов модел, који би требало да укаже на који начин говорник примењује оно што о језику зна, а што показује асоцијативно-вербална мрежа (АВМ) са својим стимулусима и утврђеним везама међу њима. И у асоцијативној граматизи, као и у интегралном

опису, полази се од идеје говорне активности и реализације одређене говорникове намере. Њени стандардни обрасци у асоцијативно-вербалној мрежи представљају у ствари трагове текстова који су у различито време пролазили кроз мрежу говорника. У чину свакодневне комуникације говорник стално активира готове формуле из ранијих текстова које је генерисао, тако да по Караулову, говорник у ствари непрекидно цитира самог себе користећи комбинације језичких елемената које је раније користио у исказима и текстовима, при чему се под текстовима подразумевају сви текстови које је говорник раније чуо или прочитао. Основни појам асоцијативне граматике је асоцијативно вербална мрежа (АВМ) која почива на закону предикације. Говорника, или учесника у асоцијативној анкети, на предидирање подстиче илокутивна сила побуђена стимулусом, а меморија му даје шаблон извучен из неког за њега типичног текста, јер говорник стимулус схвата као иницирање конверзације или реплику саговорника, те почиње да гради реченицу, текст или дијалог. Због свега наведеног сматра се да асоцијативна граматика представља граматику предикације, позиције и аналогije и да је потпуно лексикализована, јер је управо преко одређених лексема фиксирана у АВМ (према Стефановић 2005: 26–28).

5.4.3. Основна јединица асоцијативне граматике је пар стимулус – реакција (*сестра – се мора волети*), по Караулову модел двеју речи. Парове који нису облички повезани, деграматикализоване парове, Караулов назива синтаксичким примитивима, а у њих је укључио и тзв. универзалне предикате. Парови стимулус – реакција могу се анализирати на различитим нивоима: семантичко-синтаксичком, граматичком, когнитивном и прагматичком нивоу. Могућности и потребе да се парови стимулус – реакција анализирају на различитим нивоима указују на то да је асоцијативна граматика позициона граматика која проучава узајамно деловање елемената и начин на који су они ускладиштени у меморији, на граници спремности за употребу. Граматикализованом се сматра она реакција која је у неком морфолошком облику (није лема) или она која са стимулусом представља модел двеју речи. Утврђено је да је синтаксичка (граматичка) интерпретација односа између стимулуса и реакције свеобухватнија него семантичка, јер може да објасни већи број случајева (према Стефановић: 28–55).

5.5. Према Ј. Н. Караулову (1999), асоцијативна граматика покрива оно што досадашње граматике нису обухватиле, а то су релације: језик–способност → језик–систем и језик–способност → језик–текст. Традиционална дескриптивна граматика је граматика пасивног типа којој одговарају дескриптивни речници и она обухвата релације: језик–текст → језик–систем и језик–систем → језик–текст, док функционална граматика активног типа, којој одговарају речници активног типа: иде-

ографски, комбинаторни, семантички и интегрални, обухвата релације: језик–текст → језик–способност и језик–систем → језик–способност. Међутим, асоцијативна граматика одражава процесе преласка од језика–способности до система и текста и њој одговарају асоцијативни речници. Асоцијативни речник не игра само допунску улогу граматике, као код других типова граматика, него и улогу извора системског граматичког описа језика (Караулов 1999: 14–15).⁴ Тако је асоцијативна граматика, као граматика говорне делатности, поред интегралног описа и системске лексикографије, још једна форма лексикографског, лексичког представљања граматике. Знање лексике и граматичких правила код говорника су обједињена, али су реализоване структуре неоформљене и несталне, па их Караулов назива дисипативне структуре. Оне су подложне фиксацији и представљају основу самоорганизације система. Ова расплутаност одражава распоређеност граматичких карактеристика по лексиси, тј. лексикализованост граматике, па се може рећи да је асоцијативна граматика граматика дисипативних, расејаних структура, распоређених по лексиси (нав. дело: 35–36). Осим основних појмова синтаксема, коју чини спој стимулуса и реакције, типа: црна → торба, црно → тело, црна → магија, или потенцијалних синтаксема дисипативне структуре, код Караулова се јавља и појам синтаксичких примитива (нав. дело: 38–39). Синтаксема типа срп. *црна мачка* су носиоци смисла из домена народног сујеверја у наивној слици света. Овај трећи слој смисла повезан је са културним феноменима и често се јавља у траговима такозваних прецедентних текстова културе.⁵ Овај последњи ниво смисла припада прагматичком нивоу, јер исказује циљеве комуникације, садржи оцене њених учесника или садржаја комуникације и одражава интересе, интенције и идеале (нав. дело: 43–46).

5.6. Као што је граматика у АВМ лексикализована, тако је и лексичка семантика у АВМ граматикализована у синтаксемама или синтаксичким примитивима, на основу којих се могу разматрати питања лексичке семантике у оквирима асоцијативне граматике, као што су: утврђивање нових значења, лексичко-категоријална структура речничког чланка, спојивост, парадигматске групе: синоними, антоними, хипоними и др.; затим деривационе групе речи у чланку и др. (нав. дело: 85).

⁴ Такву, а не допунску улогу, за системски граматички опис у традиционалној лингвистици има језички материјал представљен у тезаурским речницима, какав је Речник САНУ.

⁵ Под овим појмом се подразумевају сви текстови који садрже елементе културе, који су у виду хрестоматије познати свима: позоришне, филмске представе, телевизијски програми, рекламе, популарне песме, анегдоте, уметничке слике, скулптуре, споменици, музичка дела и др. (Караулов 1999: 43–46).

5.7. У монографији, применом теоријско-методолошких постулата Ј. Н. Караулова, у више поглавља представљени су резултати лексичкосемантичке и граматичке анализе одређених лексема у асоцијативном пољу на материјалу асоцијативних речника словенских језика и асоцијативног речника српског језика. На материјалу словенских асоцијативних речника представљени су прилози степена и скупности у српском, руском и бугарском језику, на примерима: срп. *много, заједно*, рус. *много, вместе* и буг. *много, заедно*, а на материјалу Асоцијативног речника српског језика (АРСЈ) и Обратног асоцијативног речника српског језика (ОАРСЈ) представљене су лексичкосемантичке и граматичке особине заменице *ја* у асоцијативном пољу. У оба случаја циљ је био да се допуни лексичкосемантички и граматички опис наведених лексичких јединица и да се да допринос заснивању асоцијативне граматике српског језика.

На основу анализе односа у паровима стимулуса заменице ЈА и њених реакција представљене су лексичке и граматичке карактеристике ове личне заменице, установљене стандардним аналошким процедурама асоцијативне граматике, и сачињен је модел вербално-семантичког и когнитивно-прагматичког плана њеног асоцијативног поља (в. модел у прилогу 1 и 2, стр. 363–364).

На материјалу асоцијативних речника словенских језика и АРСЈ представљене су сличности и разлике лексичкосемантичких и граматичких карактеристика асоцијата прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику и урађен је модел вербално-семантичког и граматичког плана асоцијативног поља наведених прилога (в. табеле, стр. 390–396). Показано је да парадигматска уређеност асоцијата у асоцијативним пољима прилога степена и скупности и њихов однос према стимулусу, као и начини фиксирања несталних, дисипативних структура, представљају лексикализацију правила позиције и аналогije, правила граматике говорне делатности којима се бави асоцијативна граматика.

ГРАМАТИКЕ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА – ПРИЛОГ ТРАДИЦИОНАЛНОЈ ГРАМАТОЛОГИЈИ*

1.1. У овом делу монографије биће представљена филолошка делатност Љ. Стојановића, који је као граматичар одиграо значајну улогу у установљењу норме и у развоју српског књижевног језика поствуковског времена. Филолошке ставове овог научника, културно-просветног посленика, државника и политичара показаћемо на основу његове три Граматике (за други, трећи и четврти разред гимназије), његове Академске беседе, као и на основу његове монографије о Вуку Караџићу.⁶ У оквиру ширег разматрања биће представљен и граматички модел описа српског књижевног језика Љубомира Стојановића и његови филолошки погледи у вези са питањима развоја, стабилизације и нормирања српског књижевног језика.

1.2. На Стојановићево бављење језиком и на филолошке назоре утицало је и његово бављење историјом, старом књижевношћу и добро познавање народног језика. Своја научна знања популарисао је као наставник и професор, а у тадашњој српској филологији био је један од последњих представника славистичке школе у духу Миклошића, Јагића и Лескина (Белић 1998: 469).

2.1. Поменуте Стојановићеве школске Граматике имале су више, углавном прерађених издања, а ми смо на увид имали *Српску граматику за IV разред гимназије* у другом издању (1926), *Српскохрватску граматику за II разред гимназије* у осамнаестом издању (1936)⁷ и *Срп-*

* В. Ристић 2002.

⁶ Подаци о наведеним коришћеним изворима наведени су на крају монографије. За граматички опис српског језика Љ. Стојановића свакако су значајни његови радови из ове области, а нарочито из синтаксе глаголских облика, али их ми овом приликом нисмо узимали у обзир (исп. Белић 1998: 478). У наведеној Белићевој књизи, у намени 1, стр. 480, дати су извори у којима је објављена богата библиографија Љ. Стојановића, а избор из библиографије, његов рад из филологије и књижевне историје, приредила је А. Милојковић (2000: 211–217).

⁷ Иста грамика под насловом *Лекције из српскога језика за II разред гимназије* појавила се у деветом издању 1910. године.

скохрватску граматiku за III разред гимназије у четрнаестом издању (1936). Велики број издања последње две граматике показује да су граматички уџбеници Љ. Стојановића били доста примењивани у школској пракси иако је у исто време постојало више школских граматика и у српској и у хрватској средини.⁸

2.2. У српској средини у другој половини 19. века у граматичкој литератури су евидентне две супротне оријентације, нова – вуковска и стара – славеносрпска. Прву је утемељила Даничићева *Мала српска граматика*, а другу од 1847. до 1856. граматике писане на позив и конкурс Матице српске за израду „добре српске граматике“ (И. Захаријевић, П. Нинковић, В. Вујић). Ове друге биле су одмах прихваћене од школске власти, доживеле су више издања и задржале се дуго у настави. Међутим, и оне су у својим последњим издањима прелазиле на нови Вуков правопис, тако да се крајем 19. века у српској филологији успоставља јединствена вуковска оријентација (Јокановић Михајлов 1996: 256). Нову, стабилнију етапу у одржавању вуковске граматичарске традиције у српском језику установљују својим радом Ј. Бошковић, С. Новаковић, Ж. Симић и Љ. Стојановић. „Њима је заједничко развијање норме на вуковским принципима, угледање на Вука и Даничића и настојање да у духу свог времена овај посао унапреде ... Укупна филолошка и граматичарска делатност сваког од ова четири аутора била је од њихових савременика веома цењена и високо вреднована” (нав. дело: 260).⁹

2.3. Велика популарност школских граматика Љ. Стојановића и њихова предност у односу на граматике његових савременика, поред осталог, заснивала се и на умереним ставовима овог аутора у одржавању вуковске граматичарске традиције, која је у Стојановићево време већ била преузела примат и стабилизовала се и на српској и на хрватској страни. У Београдској филолошкој школи управо је Стојановићева одмерена делатност допринела континуитету вуковске традиције у најбољем смислу, па се зато десило да су Стојановићеве школске граматич-

⁸ Из истог периода имали смо у рукама и *Граматику српскохрватског језика за први разред средњих и стручних школа* А. Белића, друго издање 1933. године, а навешћемо још неколико граматика из Вуковог и поствуковског времена према Јокановић Михајлов (1996): Даничић Ђ., *Мала српска граматика*, Беч, 1850; Захаријевић И., *Српска граматика*, Београд, 1847; Нинковић П., *Српска граматика*, Београд, 1848 (I изд.), Нови Сад 1856 (II изд.); Вујић В., *Српска граматика за гимназије у Кнеж. Србији*, Београд 1870 (III изд.), Панчево, 1978 (V прер. изд.); Илић Ј., *Српска писменица*, Нови Сад, 1860; Бошковић Ј., *Извод из српске граматике*, Нови Сад, 1874 (VI изд.), 1878 (VII изд.); Новаковић С., *Српска граматика*, Београд, 1879 (I део), 1880 (II део), 1881 (III део). Према истом извору навешћемо још једну библиографску јединицу релевантну за тему којом се бавимо, а то је дело Милојевић Дим. Ј., *Развитак српске граматике у овом веку, поглавито као уџбеника за средње школе*, Београд, 1896.

⁹ Исп и Белић 1951: 276–277.

ке у настави замениле граматику Стојана Новаковића, која је, са своје стране, била најпримеренија замена граматика Ђ. Даничића. Граматике последња два наведена аутора имале су више научни карактер, док су Стојановићеве граматике биле школске, па самим тим и приступачније, популарније за наставу (исп. Белић 1998: 469). Основне методичке принципе (јасноћу и прецизност дефиниција), примењене у писању ових уџбеника, Стојановић је усвојио од немачких граматичара који су писали за средњошколску наставу, али је многе и сам изграђивао као професор гимназије и Велике школе (исп. Белић 1998: 472–473).

2.4. Класификација језичке грађе у Стојановићевим граматикама, по Белићу, давана је према лекцијама Лескинове старословенске граматике (Белић 1998: 472). У расподели грађе у свакој граматици, а и у градиву за сва четири разреда гимназије, запажа се кружни и линеарни распоред. Кружни распоред заснива се на принципу концентричних кругова: општи преглед тема, а затим детаљнија обрада тема, са потребним упућивањем. Тако је у Граматици за први разред дат кратак преглед целе граматике (Стојановић 1926, последња нумерисана стр.), а у Граматици за четврти разред у *Приступу* је резимирано градиво из претходних разреда са потребним упућивањем и са кратким историјатом и променама у гласовном систему и врстама речи. У линеарном распоређивању градива иде се од простијих јединица према сложенијим: гласови, речи, делови реченице, просте реченице, сложене реченице.

2.4.1. Граматика за други разред има два дела. Први уводни део је *Приступ* са општим прегледом следећих тема: гласови и слова (на крају поглавља су дата правила о писању великог слова); речи (издваја 9 врста, без партикула; дели их на променљиве и непроменљиве, а по постанку на просте и сложене; код променљивих разликује основу и наставак за облик речи, а у вези са постанком речи разликује корен и наставак за основу; представља категорију рода и броја); реченице (према саставу и према значењу, а у вези са простим и проширеним реченицама издваја главне реченичне делове и њихове додатке); интерпункција (правила употребе свих знакова интерпункције). У главном делу детаљније су обрађене следеће теме: гласови (подела гласова, слог, гласовне промене, акценти, знаци за акценте и дужине); именске речи (именице, придеви, заменице и бројеви са свим релевантним граматичким особинама и класификацијама) и значење падежа без предлога.

2.4.2. Граматика за трећи разред нема општег приступа, а садржи следеће теме: глаголи (подела глагола према прелазности и трајању радње, промена гл. по врстама – 4 гл. врсте, глаголски облици); непроменљиве врсте речи (предлози: употреба са појединим падежима; подела по значењу: место, време, узрок, друштво, изузимање, замена; наводи и да-

нас застареле предлоге: *кром (окром), цијећ, након (наком)*; прилози: у њих убраја и већину партикула; свезе: и у њих убраја многе партикуле и усклици; речце представља само као артикле који се јављају на крају неких речи) и значење падежа с предлозима.

2.4.3. Граматика за четврти разред, осим поменутог *Приступа* (в. т. 2.4), садржи следеће теме: реченице (просте, разгранате и сложене; сложене се деле на приређене (независне) и подређене (зависне) реченице; приређене три врсте: спојне (саставне), супротне и раздвојне (раставне); подређене се деле на споредне реченице уместо именице, споредне реченице као додатак именици, као додатак прироку: објекатске, месне, временске; као додатак целој реченици: последичне, узрочне, намерне, допусне, погодбене и употреба и значење (синтакса) глаголских облика.

2.5. Велики број примера, задатака и вежбања у Граматикама Љ. Стојановића показују с колико су љубави и педагошког искуства оне рађене (исп. Белић 1998: 473). У представљању сложених реченица Стојановић даје много примера за сваку врсту, углавном из народних умотворина и Његошевих дела, а уз примере, као ни на неком другом месту у граматикама, нема података о изворима из којих су примери узимани. Свака јединица описа издваја се у посебно нумерисане параграфе; нумерација је континуирана, без назнаке структурне и хијерархијске уређености описиваних целина, што уџбенике чини прегледним и приступачнијим за наставу средњошколског нивоа. Поступак у граматичкој обради грађе одликује се овим редоследом: најпре се дају дефиниције, а затим примери и коментари посебних случајева, изузетака. Стојановић у Граматикама употребљава савремену домаћу терминологију без латинских назива (латинске називе падежа употребио је само у првом помињању падежа у Граматици за други разред).

3. На основу представљених поступака у Граматикама, са становишта граматикологије, модел граматичког описа језика Љ. Стојановића може се одредити као традиционалан. То је модел заснован на традицији латинских и грчких граматика и по њему се описује фонетика, врсте речи и облици у морфологији и синтакса (исп. Тафра 1993: 10). Полази се од облика језичких јединица, па се одређују и представљају њихова значења и употребе (функције). Описујући језик изван контекста ситуације, у његовој статичности и непроменљивости, граматике Љ. Стојановића, као и све традиционалне граматике, представљају углавном статичне моделе, чија су утврђена правила намењена за учење матерњег језика. У примерима, грађи на којој су објашњаване граматичке јединице, заступљени су само неки жанрови писаног језика (из народних умотворина и књижевности Вуковог времена), па у граматичком опису Љ. Стојановића нема граматичких дублета.

4.1. Међутим, у Стојановићевом филолошком и педагошком раду било је и модерног приступа. Оно што је било модерно у предавањима Љ. Стојановића на Великој школи, по Белићу, то је била тачка гледишта на развитак језика, са упућивањем на савремену литературу тога доба о прасловенском, старословенском и српском језику (Белић 1998: 483). Таква, модерна тачка гледишта и постулирање језичког развитака као основног принципа у представљању језичких феномена остварени су у неким сегментима и у разматраним граматикама Љ. Стојановића, а у једној од њих он даје теоријску заснованост оваквог свог филолошког опредељења. Наиме, у *Српској граматици за IV. разред гимназије* (1926) читамо, већ поменуто обимно поглавље под насловом *Приступ* посвећује принципима у приступу основним језичким проблемима. У њему се језик дефинише као производ човечијег духа, којим људи саопштавају своје мисли један другом (трећа, нунумерисана стр.), а затим се разматрају феномени језичког развитака: језичко територијално раслојавање, настанак више различитих дијалеката, више различитих језика, па и језичко раздвајање. Указује се и на значај заједничког порекла језика и прајезика у настајању више језика и у представљању сваког од њих (нпр. значај прасловенског и индоевропског за настанак и описивање српског језика). Као најважније промене које условљавају дељење језика Стојановић истиче гласовне промене. Оне не обухватају читав језик него само његове поједине делове и трају ограничено време. Тако наводи пр. словенског *что*, које је у једном делу српског језика постало *ча*, а у другом *што*, што је довело до поделе српског језика на чакавски и штокавски дијалекат; или пр.: *друг* – *дружина* (за извршену палатализацију), а пр. *бог* – *богиња* за неизвршену палатализацију испред *и* које је по пореклу *ы*, јер је закон о измени испред *и* престао да важи кад су се ова два гласа изједначила у српском језику (4–5).

4.2. У *Приступу* су представљени и феномени дијахроног и синхроног плана на фонетском и морфолошком нивоу. Тако, уз историјат некадашњих гласова, Стојановић објашњава и појаве евидентне у савременом језику: непостојано *а*, промене *л* у *о*, једначење и сажимање самогласника и сугласничке промене. Осврћући се на промене гласа *љ*, представља нормативну ситуацију језика свога времена, у којој је тај глас замењен са *е* у екавским говорима штокавског дијалекта и у говорима чакавског дијалекта, а са *ије* и *је* у већини говора штокавског дијалекта. У историјату промена именица критички се осврће на издвајање б именичких врста, које су одређиване по параметру завршетка основе, а не по параметру рода, иако падежне парадигме показују изједначавање падежних наставака према роду именица.

4.3. У *Приступу* су изнети и показани основни принципи Стојановићевог филолошког опредељења и методички обрасци у распореду

и начину представљања граматичке грађе. Неки од принципа су још увек актуелни, као што је и представљени принцип језичког развоја. У оквиру овог принципа издвојен је и принцип дијахроног и синхроног приступа у описивању језика и у представљању односа између књижевног језика и дијалеката. Назначени принцип изнет је у Стојановићевом схватању граматике: „ГраMATика као наука може се писати у ужем или ширем обиму. У ужем обиму она се бави само књижевним језиком или оним дијалектом којим се пише у књижевности ... Њој је задатак да покаже како ваља правилно писати и говорити књижевним језиком, и како се до тога дошло без обзира како се сад у народу говори” (14). За књижевни језик свога времена Стојановић каже да је скорашњи и да је „још жив у устима једног од најраспрострањенијих српских дијалеката” (14), али да ипак постоје ситније разлике између њега и говора који су му у основи. Као пр. наводи да се негде не чује глас *x*, негде се изгубио облик времена пређашњег свршеног и несвршеног, негде се говори *дошао*, негде *доша* и негде *дошо*. Из изнетог се види да је оваква практична граматика и нормативна, јер Стојановић њен задатак види и у томе да од многих одступања и мешавине с другим дијалектима одабере оно што је најприкладније, да утврди правила како треба говорити и писати и да покаже језичке законе на којима се правила заснивају. У ширем смислу граматика обухвата цео језик са дијалектима, и то од почетка писмености до савременог стања. Такву граматику одређује као историјску упоредну граматику. Она је и научна, јер по Стојановићу она мора објаснити све што се у народу говори и што се говорило, нпр. *отишал* и *отишао* и *отиша* и *отишо* и *ошо* и *очо*, и за њу нема ништа што је неправилно, ништа што је „боље” или „горе”, „јер све што се у народу говори или што се говорило, правилно је за тај дијалект и за то време. Само из такве научне граматике могу се схватити и објаснити појави у књижевном језику и закони њихова постанка” (15).

4.4. Занимљиво је и Стојановићево схватање развоја књижевног језика за чију се основу обично узима неки од дијалеката заједничког језика. У вези с тим указује на необичност у развоју српског језика, који, од почетка писмености до Вуковог времена, за основицу свог књижевног идиома има или туђи дијалекат или туђи књижевни језик, и пролази кроз следеће развојне фазе: српскословенску, рускословенску и славеносрпску. Тек у 19. веку створен је заједнички књижевни језик Срба и Хрвата на основама народног штокавског ијекавског дијалекта захваљујући напорима Вука Караџића и присталицама илирског покрета. Стојановић истиче да у његову основицу улазе и говори екавског дијалекта, па је даљи развој заједничког језика предвиђао у корист екавској дијалекта, „и то из ових разлога: што је највећи део књижевности код Срба написан овим дијалектом; што је он простији од ијекавског; и

што је ијекавцима лакше заменити **ије** са **е** да не погреше, него екавцима **е** са **ије**, да не падну у погрешку” (13).

5.1. Концепција заједничког књижевног језика Срба и Хрвата у филолошком опредељењу Љ. Стојановића није конзистентна ни потпуно јасна. Он је прихвата декларативно и на тај начин остаје на линији вуковско-даничићевске традиције, али фактички, у његовим граматичким описима књижевног језика и у његовим ставовима изнетим у разматраним делима и јавним иступима, то је концепција српске варијанте књижевног језика (в. и претходни пасус). Проблематичност заједничког књижевног језика Срба и Хрвата Љ. Стојановић је нарочито оштро поставио у Приступној академској беседи на свечаном скупу Академије 11. јан. 1896. године, истичући је као питање о имену тог језика, и то више као политичко него стручно, језичко питање. У вези са постављеним питањем он износи свој став „да сви дијалекти који се говоре између језика бугарског и словеначког чине једну целину, али та целина нема и једно име, већ два: језик *српски* и језик *хрватски* (истакао Љ. С.). А како су оба имена подједнако стара, то се не може ни једно оспоравати, настало је питање докле је чије” (Стојановић 2000: 205). По Стојановићу језик којим говоре Срби и Хрвати је један језик, али се проблем јавља у вези са разграничавањем српских и хрватских дијалеката: „Да није било Гајева илирског покрета, опет би се како тако могло разграничити српско од хрватског. *Хрватски* дијалекти били би они којима говоре и пишу они који себе Хрватима називају, а *српски* би били они којима Срби говоре. И као год што ја *чакавски* дијалекат не могу никад назвати *српским* ... исто тако и Хрвати не треба да се љуте, кад им се рече да је онај дијалекат, којим говоре и пишу, или боље рећи, којим се труде да говоре и пишу у Загребу, дијалекат *српски*, јер до илирског покрета није било човека који је тако говорио и писао а да се Хрватом називао; напротив тим дијалектом говоре Херцеговци, народ који се од старине само Србима називао” (истакао Љ. С.) (нав. дело: 208).

5.2. Исти став је евидентан и у Граматикама Љ. Стојановића, јер у њима скоро увек употребљава назив „српски језик”, а врло ретко и назив „српски или хрватски”, а једино у насловима и назив заједничког језика „српскохрватски језик”, нпр.: *српски језик /je/ сродан с руским* и сл., али у поднаслову: *српскохрватски језик и његови дијалекти*, или *Према различитим особинама дијалеката и појединих говора српски или хрватски језик се дели у шест главних дијалеката* (Стојановић 1926: 7–9). Две граматике каснијих издања, из 1936. год. носе у наслову назив „српскохрватска граматика”, а једна, ранијег издања, из 1926. год., у наслову има „српска граматика” (в. Литер. на крају књиге), као и друга ранија издања Стојановићевих школских граматика. Наведена колебања у имену језика, који Стојановић описује у својим граматика-

ма, показују да је питање имена заједничког књижевног језика Срба и Хрвата и политичко питање, али да је за остваривање заједничког језика много важније питање јединствене кодификације одабраног дијалекта који му је узет за основицу. Међутим, у Граматикама Љ. Стојановића описан је граматички систем стабилизованог вуковског књижевног језика са дијалекатском осном српских народних говора и са карактеристичним гласовним и морфолошким особинама, различитим од штокавских говора који су чинили основицу хрватског језика (исп. Ивић П. 1998: 223, 224). По овој ограничениости Стојановићеве Граматике разликују се од Даничићеве *Мале српске граматике* и његових *Облика српског језика* иако су, као и многе граматике књижевног језика код Срба и Хрвата, писане по узору на наведена Даничићева дела.

6.1. Тај узор, као и чињеница да је у Стојановићевим Граматикама, као и у Даничићевим, кодификован вуковски књижевни језик са општим правилима о прихваћеном ијекавском наречју, без обзира на његов однос према заједничком књижевном језику и форсирање екавске варијанте у развоју тог језика, сврставају Стојановића у ред филолога који су са српске стране допринели нормирању и стабилизацији заједничког књижевног језика Срба и Хрвата (в. т. 1.2). Са хрватске стране тој стабилизацији велики допринос дала је Загребачка филолошка школа вуковско-даничићевске оријентације са серијом основних језичких приручника: *Хрватски правопис* Ивана Броза (1892), *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика* Томе Маретића (1899) и двотомни *Рјечник хрватскога језика* Ф. Ивековића и И. Броза (1901). И у наведеним делима био је описан језик Вукових и Даничићевих списа, као и језик народне књижевности, сакупљене и записане у Вуковим збиркама. Ни наведени приручници нису имали за циљ да опишу постојеће стање у језику, него да дају образац постојања и развоја заједничког језика. Победом хрватских вуковаца завршен је процес уобличавања стандардног језика код Хрвата, чиме су се на крају 19. века приближила два језичка типа: српски и хрватски и чиме је успостављена једна заједничка гласовна и граматичка норма (Ивић П.: 289–290). Ово приближавање примљено је с неповерењем и негодовањем у одређеним круговима и код Срба и код Хрвата. Стојановићеве ставови у вези са заједничким књижевним језиком, изнети у Беседи, заправо су израз тог неповерења и негодовања на српској страни.

6.2. И поред истакнутих проблема, несугласица и оштрих негодовања филолога и на српској и на хрватској страни, континуитет установљеног вуковског заједништва у језику, историјски гледано одржао се до најновијег времена захваљујући заједничким узорима у Вуку и Даничићу и на српској и на хрватској страни. У граматичкој делатности српских и хрватских филолога значај узора Даничићеве *Мале српске*

граматике огледа се у установљењу граматичке норме заједничког српскохрватског књижевног језика, јер Даничићева Граматика представља не само прву научну граматику српскохрватског језика него и прву граматику предложеног заједничког језика после Бечког књижевног договора (исп. Ивић П. 1988: 234). По том континуитету и Љ. Стојановић са својим Граматикама и са целокупном филолошком делатношћу, као и његов учитељ С. Новаковић, сврстао се у Даничићеве следбенике, мада умереније струје. Они су својим умереним деловањем и темељним радом допринели развоју заједничког књижевног језика и стабилизацији његовог гласовног, граматичког и лексичког система.¹⁰

6.3. Оно што је посебан допринос Љ. Стојановића и његових савременика на српској страни јесте увођење, кодификација и усвајање екавске верзије вуковског језика. Захваљујући томе из књижевног језика ишчезавају архаични и дијалекатски облици (смањена је употреба имперфекта, ишчезавају множински именички облици са краћим наставком *-ма*: *људма, зубма, речма*, као и партиципа на *-ћи*, пр. типа: *грешник са стрепењом душом*) (исп. Ивић П. 1988: 238). „Устаљивању норме која има с једне стране *где* и *желети*, а с друге *нисам*, свакако су допринели и београдски културни центар и књижевници из северне Србије, у чијем је већем делу и народ тако говорио. Уопште, књижевни језик без војвођанских дијалектизама преовладао је у Србији нешто раније него у Војводини” (Ивић П. 1998: 238).

7. Своја размишљања о српском књижевном језику, о опису његовог граматичког система и о стању у српској филологији на почетку стварања књижевног језика Стојановић је изнео и у деловима монографије о Вуку, у којима представља његов рад на реформи језика и правописа. Тако је Вукову *Писменицу* сместио у историјски контекст, критички се осврћући на граматичку обраду грађе и указујући под којим је утицајима она настала (Стојановић 1924: 73–84). Највећу слабост Вукове *Писменице* Стојановић види у граматичким дефиницијама и апстракцијама, али „у Вуковим облицима се и данас мало шта може исправити. Онако како је он фиксирао важи и данас” (нав. дело: 81). Међутим, неке слабости нису само слаба страна *Писменице* него савремених граматика уопште. Схватање неповољног стања у српској филологији Вуковог времена и значај Вуковог граматичког

¹⁰ Умереност у заступању вуковске традиције при нормирању књижевног језика Љ. Стојановић је заснивао на схватању о развојним, динамичним процесима у језику и неминовности промена, па је оштро и критички иступао против пуристичких настојања неких филолога и на српској и на хрватској страни, који су прогањали кованице и туђице из лексичког система књижевног језика (нпр. против Јована Живановића – в. Ивић П. 1998: 257–258, и напомену 2 на тој страни; или против Т. Маретића поводом „Хрватског или српског језичког савјетника“ – в. Белић 1951: 176.

рада Стојановић износи у општој оцени *Писменице*: „Оцењујући је, не сме се губити из вида да је ово *први покушај* да се *српски* језик стави у граматичка правила, и то од човека који није имао никакве научне спреме за тај посао. Оним делом, где се износе српски облици, она је добра, врло добра, а оним, где се износе правила граматичка, она представља ако не савремено граматичко знање уопште, а оно савремено граматичко знање код Срба” (истакао Љ. С.) (нав. дело: 82). Критички став према Вуковом граматичарском раду Стојановић задржава и оцењујући његову *Српску граматiku*. Он запажа Вуков напредак у граматичком знању (нав. дело: 141–146), јер у првом делу о гласовима указује на разлику између гласова у словенском и српском језику истичући потребу за увођење нових слова за следеће гласове у српском језику: *ђ, њ, љ, њ* и *ј*. Боље граматичко знање, по Стојановићу, Вук је показао и прерадом поглавља о акцентима, разликујући тачно четири акцента, иако није могао баш тачно да их опише. У промени именица уводи седми падеж и за разлику од словенских граматичара даје тачну разлику између одређених и неодређених придева, узимајући као основни неодређени придевски вид. По оцени Стојановића *Српска граматика* је велики напредак према *Писменици*, али и она има недостатака који се испољавају у непотпуном и површном објашњавању облика.

8. Љубомир Стојановић својим обимним и значајним радом задужио је не само књижевну историју објављивањем мноштва средњовековних текстова и приређивањем Вукових дела него и филологију: израдом граматика, студијама из синтаксе, расправама о многим језичким питањима и монографијом о Вуку. Тако је његовим радом, као и радом других филолога, његових савременика и следбеника вуковско-даничићевске школе, надокнађено оно што је недостајало у једном периоду развоја српског књижевног језика. Развој тог језика није био праћен одговарајућом кодификацијом у речницима, граматицима и др. приручницима, који би описали и нормативно утврдили тадашње стање у језику (исп. Ивић П. 1998: 268–269). Школске граматике Љ. Стојановића и његове језичке расправе попуњавају донекле тај недостатак, уважавајући принцип језичког развоја у описивању језичких чињеница, као и увођећи и нормирајући екавску варијанту књижевног језика. Значај рада и деловања овог врсног филолога истичемо Белићевом оценом: „Он је био човек знања, човек дела, један дух који невероватно упрошћава све сложености предмета, прагматичар и симплификатор ... способан за предузимање крупних научних издавачких предузећа и великих ... научних послова” (Белић 1951: 276).

И да закључимо: Граматички опис српског књижевног језика Љ. Стојановића по многим карактеристикама одговара традиционалном моделу латинских и грчких граматика, јер се у његовим граматицима,

као и у другим традиционалним граматицама, описује фонетика, врсте и облици речи у морфологији и синтакса. У њима се у опису језичких јединица полази од облика речи, а затим се одређује њихово значење и функција, а утврђена правила намењена су за учење матерњег језика. Ове граматике су и нормативне, а самим тим што су засноване на корпусу само неких жанрова писаног језика, у њима нема граматичких дублета. Иако се у њима описује језик изван контекста ситуације, у његовој непроменљивости и статичности, Стојановићев граматички модел није потпуно статичан, јер је у опису неких сегмената из фонетике и морфологије примењиван принцип језичког развоја и комбинација синхроног и дијахроног приступа, што га чини модерним и актуелним. Модерни приступ заснован на принципу језичког развоја, који је у Граматицама више део теоријске елаборације језичких проблема, примењиван је као основни делотворни принцип у Стојановићевом практичном филолошком раду и деловању: у језичким расправама, у приступима језичком нормирању и у педагошком раду.

ГРАМАТИЧКИ АСПЕКТИ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА
У ТЕОРИЈСКОМ И ЛЕКСИКОГРАФСКОМ ПРИСТУПУ
МИХАИЛА СТЕВАНОВИЋА*

1. У овом делу монографије биће представљени граматички аспекти уграђени у лексикографски приступ језичким проблемима М. Стевановића.

1.1. Приступ лексичким феноменима једног синтаксичара и граматичара, какав је био М. Стевановић, сматрамо значајним не само за употпуњавање слике о опусу рада овог свестраног лингвисте и филолога него и за употпуњавање слике о нашој традиционалној лексикографији и лингвистици у једном периоду њеног развоја, који Стевановић у најбољем смислу репрезентује.

1.2. Стевановићев лексикографско-лексиколошки приступ језичким проблемима, од стране изучавалаца његове делатности, до сада је остајао у сенци других његових лингвистичких приступа и области којима се бавио, јер је пажња научне и стручне јавности била више заокупљена његовом синтаксичком, граматичком, нормативистичком и дијалектолошком делатношћу¹¹. Овакав однос према лексикографији и лексикографском раду, карактеристичан за нашу традиционалну лингвистику, може се правдати тиме што су се лексикографија и лексикологија релативно скоро издиференцирале као посебне лингвистичке дисциплине, и што се лексикографија код нас до најскоријег времена

* В. Ристић 2002а и 2003а.

¹¹ Овакав однос показују и два пригодна текста посвећена Стевановићу и његовом раду: Пецо, Станојчић 1973: 1–7 и Станојчић 1991: 1–4. У њима се истичу дијалектологија, општа лингвистика и синтакса, као области које обележавају различита раздобља у раду М. Стевановића. Кад се у њима говори о делима и радовима који припадају лексикографско-лексиколошкој области, изузев рада на речницима, они се не идентификују по тој области, него се помињу у контексту општелингвистичке или синтаксичке делатности, делатности из области норме и развоја српског књижевног језика и сл. У књизи Ћупића у посебном поглављу фактографски је представљен Стевановићев рад на лексикографским и уредничким пословима (Ћупић 2000: 126–132), а не и његови лексикографски поступци и принципи, што и није био предмет ове монографије о Стевановићу.

третирао, развијао и неговала више као стручна и практична него као научно истраживачка делатност. Међутим, ситематско изучавање и те делатности знатно би допринело историографији наше науке о језику и њеној улози у утемељењу модерних, савремених токова, чији се зачеци често и неосновано приписују новијим датумима и другим, углавном страним лингвистичким срединама.

2. У даљем излагању настојаћемо да се бар у једном мањем сегменту Стевановићевог лексикографско-лексиколошког рада представи део те традиције, који је подједнако важан као и поменуте области на којима се до сада више инсистирало.

2.1. У области лексикографије његов рад је знатно обиман и вишеструко значајан. Стевановић је активно суделовао у свим значајнијим пројектима наше савремене лексикографије – у изради Речника МС (и МХ) и Речника САНУ, и то од самог почетка: или у установљењу њихове концепције и методолошке основе или као један од главних уредника у уређивању појединих делова и књига.

2.2. О деловима поменута два речника које је урадио Стевановић не постоје прецизни подаци¹², па су разматрања у вези са темом заснована на његовим радовима из ове области и на његовој лексикографској делатности чије је ауторство и у основној обради и у редакцији, као и у уређивању целог речника, недвосмислено засведочено. У питању је *Речник Његошева језика* (даље у тексту Речник)¹³. У овом Речнику у делу *Ознаке извора лексичке грађе*, на нумерисаним страницама, наведено је да је Стевановић урадио „*основну обраду речи на слова: а, г, ђ, е, ж, з, и, м, р, с, т, ћ, ф, ц, ч и у; контролну обраду речи на слова: б, в, д, ... ; претходну редакцију целог текста и завршну редакцију целог текста Речника*” (делове истакла С. Р.). Иако се ради о специјалном речнику – речнику језика писца, чија израда захтева додатне лексикографске принципе, из Стевановићовог *Предговора* овом Речнику, а и из самог речничког садржаја, могу се издвојити основни лексикографски принципи карактеристични за време и лингвистичку средину у којима је овај речник рађен.

3. У изради Речника евидентни су и они основни, полазани принципи на којима је М. Стевановић заснивао не само свој лексикографски

¹² У Речнику МС дати су само подаци о уредничкој делатности М. Стевановића у свих шест томова, без назнаке делова које је уређивао, а у Речнику САНУ, који је Стевановић од самог почетка до 10. тома уређивао, само су у десетој књизи наведене две секције на којима је Стевановић радио и као редактор, и то *коприва – корелица и крвнина – креативно*. Ово су мање, једноставније секције, па се на основу њих не може оцењивати Стевановићев лични лексикографски допринос.

¹³ У изради овог речника суделовали су и сарадници Института: Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић.

и лексиколошки рад него и свој приступ изучавању језика уопште. На њих је већ указивано у нашој литератури, а као најважније истичемо следеће: принцип уважавања језичких чињеница (Станојчић 1991: 3), принцип изучавања језика не само на корпусу најзначајнијих писаца (Пецо, Станојчић 1973)¹⁴ него и на корпусу разговорног језика и дијалеката (Станојчић 1991: 3)¹⁵ и принцип континуитета у развоју књижевног језика (Станојчић 1991: 3–4)¹⁶.

3.1. Значај изучавања језика најбољих писаца за књижевни језик и његов даљи развој Стевановић истиче у *Предговору* Речника (Стевановић 1983). Речник Његошевих дела представља знатно ширу основу српског књижевног језика на почетку његовог стварања од оне представљене у Вуковом Рјечнику. У језику овог писца, како се истиче и у *Предговору*, употребљен је не само народни језик него и књижевни језик из његових ранијих епоха (црквенословенски и српкословенски), као и многе позајмљенице из руског, турског и других оријенталних језика. Зато су у Речнику, у складу са принципом уважавања језичких чињеница, представљене све речи у свим реализованим значењима, облицима и примерима употребе.

3.2. У складу са основним лексикографским принципима одреднице су наведене у канонским облицима са утврђеним распоредом информација и са лексикографским поступцима и метајезиком, установљеним у српској лексикографији.¹⁷ У првом делу речничког чланка – леми дата је одредничка реч, граматичке, етимолошке, нормативне и функционалностилске информације, а у другом делу дају се информа-

¹⁴ Овај принцип, поред осталог, мотивисао је заснивање и израду *Речника Његошева језика*, као и Стевановићев редакторски рад у издавању дела П. П. Његоша (исп. Пецо, Станојчић 1973: 7).

¹⁵ Овај принцип је евидентан у обради дијалектизама и индивидуализама у Речнику, али је на њему заснован Стевановићев рад из дијалектологије и језичке норме.

¹⁶ По Станојчићу, Стевановић, иако је био поштовалац наше традиције, Вуковог дела и дела других филолога својих претходника, континуитет није изједначавао са непроменљивошћу језика, него је пратио и описивао језичке промене, унапређујући нашу традиционалну лингвистику. И сам Речник тиме што је заснован на традиционалној лексикографији подржава тај континуитет, али он је по Стевановићевом приступу норми у свим језичким нивоима, па и у акцентуацији, требало да сачува историјски континуитет у сфери књижевног језика (Станојчић 1991: 3–4).

¹⁷ О основним лексикографским принципима, о типовима информација и њиховом распореду у речничком чланку и о лексикографском метајезику наше традиционалне лексикографије в. Ристић 2001 и 2003б, а неке од њих као принципе савремене лексикографије истиче и Стевановић: навођење етимологије уз речи страног порекла, стилских ознака уз поједине речи и поједина значења речи и акцентовање речи по Вуковој и Даничићевој акцентуацији (Стевановић, Бошковић 1954: у делу под насловом: *Уместо поговора*).

ције о значењу у виду дефиниција, које се допуњавају примерима употребе, а ретко и информацијама о синтаксичкој и лексичкој спојивости (в. наведене примере из Речника). У одређивању значења примењивани су сви типови дефиниција: описне, синонимске, описне комбиноване са синонимским, граматичке и упућивачке.

3.3. Уз опште карактеристике у Речнику су исцрпно представљене граматичке, дијалекатске и друге специфичности које се јављају код Његоша. Многе од њих су представљене у складу са принципима дескриптивне лексикографије. Дијалекатске одреднице се упућују на књижевне облике. Специфични, додатни поступци испољавају се и у начину разрешавања двосмислености информација: акцентовањем речи у примерима и дефиницијама, истицањем курзивом у примеру оне употребе речи која се дефинише (нпр., везника *a* у функцији везе напоредних реченица, да би се разликовао од истог везника употребљеног у истом пр. у функцији везе супротних реченица), или одредничког облика да би се разликовао од истих облика друге врсте речи (нпр., *бити* у значењу 'постојати' од *бити* у значењу 'тући'). Екавски облици речи (нпр. *човек, ветар, млеко, песма, колена, намера* и др.), који се често јављају у песниковом језику, представљени су као посебне одреднице и упућени на ијекавске облике. Све друге секундарне речи или реализације маркиране су одређеним квалификатором и упућене су на примарне, стандардне, под условом да се у Његошевом језику употребљавају стандардни облици речи (нпр.: *божи* на *божији*, *бојник* на *борац*, *остар* на *оштар*, *орај* на *орао*, *сједок* на *свједок* и др.). Ако код Његоша нема стандардних ликова или одредница, онда се дијалекатски дефинишу углавном синонимским дефиницијама, нпр. **обривати**, -ам свр. дијал. *обријати*; **орудије** с срсл. *оруђе*; **обличи-ти**, обличим несвр. *разобличити, открити, раскринкати*. Тиме се, како истиче Стевановић у *Предговору*, читаоцима даје могућност да сами уз помоћ назначене ознаке (квалификатора) одређују стилску (а ми додајемо и нормативну) вредност дотичне речи и предност оне која се употребљава у дефиницији. Ако су у Његошевом језику реализована само фигуративна значења речи, она се дефинишу, без дефинисања реалних значења: **туп**, тупа, тупо фиг. *безизразан* (у вези са погледом); **узаврети**, -им фиг. *размилети се, разлетети се*. Уопште, у складу са принципом уважавања језичких чињеница, у Речнику се представља само оно што се реализује у Његошевом језику. Тако, ако реч има више реалних значења, а само се једно или неколико њих реализује у Његошевом језику, онда се дефинишу само реализована значења: нпр. **закупити** ... *купити* (обично у већој количини), а не даје се основно значење 'узети у закуп', јер се оно у Његошевом језику и не реализује. Међутим, аутентичност језика Његошевих дела није сачувана у правопису, јер правописна питања у Речнику нису уједначено решавана. Аутентични правопис задржан је нпр. из

Писама и Биљежнице, а из осталих извора прилагођаван је савременом правопису. Тако су *Бог*, *Свемогући* и *Свевишњи* из Писама и Биљежнице писани великим, а из других извора малим словом у духу савременог важећег правописа, а то двојство остало је и у писању заменице *Ви* и *Ваи*¹⁸ (в. Стевановић 1983: VII–XXIX).

3.4. Недоследност лексикографске обраде у Његошевом речнику запажена је и у представљању функционалностилске и нормативне раслојености језика Његошевих дела, иако се у Речнику наводе 22 скраћенице за квалификаторе, типа: аугментатив (аугментативно-пејоративан), деминутив (деминутивно-хипокористичан), експресивно, еуфемистички, застарело, иронично, калк, кованица, митологија, народски, необично, пејоративно, песнички, простонародски, религиозно, сујеверно, хипокористично, шаљиво и др. Осим недоследне употребе квалификатора запажена је и њихова некритеријална употреба, нарочито код идеолошких квалификатора, типа „религиозно”, „митолошки” и „празноверно”. Тако уз одреднице *бог*, *богомрзак* стоји квалификатор „рлг.” (религиозан), док тог квалификатора нема уз лексему *богиња*; употребљен је квалификатор „празн.” (празноверно) за лексеме *вампир*, *вједогоња* у значењу „дух, видовитог човека који напушта тело и бори се са другим духовима, бранећи своје место и чинећи зло људима, који се обично појављује за време олује”, али и квалификатори „рлг. и празн.” за лексеме *враг* и *душа 4* у значењу „духовно, нематеријално у човеку што га веже с богом”; затим квалификатори „мит. и рлг.” за лексему *демон*, док лексема *ђаво* није маркирана; квалификатори „мит. и празн.” за лексему *дух 3* у значењу „натприродно, бестелесно биће које делује у животу природе или човека”, а лексеме *вила*, *вештица*, *змај* нису маркиране. Речи субјективне оцене пејоративно-хипокористичког типа углавном су маркиране, нпр.: *бапски* пеј., *градић* дем. и хип., *бего* хип., *брежуљак* дем., *брежине* аугм., *вјетрина* аугм. и пеј., *бразда* фиг. у значењу „ток”: *бразда времена*. Квалификатором „погрд.(но)” или „обично погрд.” маркиране су лексеме *влах*, *влахиња*, *влахо*, *влаше*, а нису маркиране лексеме истог типа: *грдило*, *грдоба*, *будала* у значењу „наивна особа” и „рђава особа” и сл. Није маркирана ни лексика високог (узвишеног) стила, ни поетизми типа: *бојељубац*, *бојељубан*, *болан*: *болни јунаци*, *величајан*, *браноносан* у значењу „ратни, ратнички, узвишен, неустрашив”. Маркиране су као кованице речи типа: *брзотрчан*, *високосјајан*, *громоносан*, *громородан*, а немаркиране *брзоходан*, *високогрмећи*, *високосветлећи*. Није маркирано основно значење речи *вожд*

¹⁸ У разлоге за овакав поступак у решавању правописних питања у Речнику не можемо овом приликом улазити, али мислимо да је већу флексибилност требало показати и у представљању раслојености лексике Његошевог језика у складу са жанровском и функционално-стилском разноврсношћу његовог стваралачког опуса.

квалификатором „срсл.” (српскословенски), која се из функционално-стилских разлога употребљава напореда са лексемом *вођа* у неутралном значењу. Речи *даће* у значењу „дар, поклон” и *дофатити* маркиране су као „нар.(одне)”, а као „заст.(ареле)” речи *знаменије*, *добиће* у значењу „добитак, плен”, *доходак* у значењу „порез, дажбаина” и сл.

4. У вези са темом и са напред изнетим општим и специфичним принципима које је и сам Стевановић истакао у *Предговору* Речника, у даљем излагању разматраће се и следећа питања: 1) у којој мери је ове принципе Стевановић сматрао довољним за решавање конкретних проблема у изради речника, као и за решавање отворених питања, и то не само из лексикографије и лексикологије него и из области које су тесно са њима повезане, из морфологије, творбе речи, семантике и синтаксе; 2) колико су ови општеважећи принципи, па и нови до којих је Стевановић у својим даљим истраживањима долазио, примењени у његовом лексикографском раду; а с тим у вези и питање: у којој мери је уопште могуће остварити пуну меру примене постулираних принципа и правила у пракси, чак и онда када се и једним и другим бави исти човек, као у случају М. Стевановића; 3) у којој мери је овако срећан спој у једном човеку, с једне стране лексикографског и граматичарског рада, а с друге практичног и теоријског рада, допринео остварењу идеала интегралног описа језика, коме теже многи правци савремене лингвистике. Тај идеал се у неким њеним примењеним дисциплинама јавља као идеал описа лексичког и граматичког система једног језика на једном месту, у једном делу које не би било ни речник ни граматика у традиционалном смислу, него спој и речника и граматике (в. т. 7.2).¹⁹

4.1. Назначени садржаји даљег елаборирања теме мотивисани су и неким ставовима М. Стевановића, изнетим у његовим радовима²⁰, који дају теоријску основу за одговоре на горе постављена питања. Наиме, имамо у виду оне његове ставове који се односе на повезаност појава из лексичког и граматичког система, као и ауторову самосвест да добро познавање једног од ова два система знатно утиче на начин тумачења појава оног другог. Тако он истиче да му је за доношење суда о многим појавама у језику помогло то што је имао увид у лексичку грађу наших најважнијих речника: Речника САНУ, Речника МС (и МХ) и Речника Његошева језика (Стевановић 1988: 8).

¹⁹ У терминологији теорије интегралног описа Ј. Апресјана то је приступ у коме би се у опису лексичког система једног језика давала граматичка правила употребе сваке појединачне лексеме – семеме – принцип лексикографског портретисања, и коме би се у опису граматичког система представљале заједничке лингвистичке карактеристике групе лексема, тј. лексикографских типова (Апресјан 1995 и 1995а).

²⁰ Списак радова М. Стевановића који су овом приликом узети у обзир наведен је у литератури.

На теоријском плану овакви Стевановићеви ставови по многим својим елементима постулирају интегрални приступ у опису језичког система, што нашу традиционалну лингвистику, коју поред осталих представља и Стевановић, чини актуелном и повезује са поменутиим савременим лингвистичким правцем.

4.2. Елементе интегралног приступа налазимо код Стевановића и у дефинисању области која се бави лексиком, као и у одређивању улоге речника и основних захтева при њиховој изради. Наиме, он ову област дефинише као грану лингвистике, морфолошко-семантичког карактера, која је прожета и осталим лингвистичким дисциплинама, а највише стилистиком (фигуративна значења речи, фразеологија и индивидуална оцена значења речи) и синтаксом. Иако је основна улога речника, по Стевановићу, одређивање значења речи, у његовим захтевима о достатности дефиниције²¹, као најважнијег дела речничког чланка, проистичу многи други захтеви којима се инсистира на строжој примени постојећих правила и на увођењу нових (Стевановић 1982: 289–290).

5. Тако се на основу представљених лексикографских поступака и изнетих ставова М. Стевановића као један од важнијих општих принципа може истаћи принцип комбинованог синтаксичког и лексичко-семантичког приступа – „принцип представљања синтаксе у лексици” (у терминологији М. Стевановића)²². Он је заснован на синтаксичком приступу јединицама лексичког система, а његов интегришући карактер најбоље показује овај Стевановићев став: синтаксичке особине речи теже су уочљиве, а оне се тичу функције речи, облика речи, њихових веза са другим речима, тачније са облицима других речи, као и односи дате речи са другим речима. Принцип представљања синтаксе у лексикографији, као важећи принцип наше лексикографске праксе, по Стевановићу, не остварује се у многим сегментима (нпр. у представљању гл. рода), а нарочито у представљању граматичких, функцијских речи: прилога, предлога, везника, речца и узвика (Стевановић 1982: 289–296).

5.1. Остваривање овог принципа у Стевановићевом теоријском и лексикографском раду показатељемо на примеру представљања глаголског рода. Питање глаголског рода, које ни до данас није решено у потпуности, Стевановић покушава да реши у духу интегралног приступа, уз помоћ додатних лексичко-семантичких параметара. Он заступа становиште да је гл. род првенствено синтаксичка категорија, јер се

²¹ Описна дефиниција, по Стевановићу, мора бити концизна и прецизна, односно мора бити без ичега сувишног, али у њој не сме ништа недостајати (Стевановић 1982: 290).

²² Он је назначен и насловом једног, за лексикографско-лексиколошки приступ, веома значајног рада М. Стевановића, који гласи *Синтакса у лексици* (1982).

синтаксичким параметрима утврђују односи између предиката и других чланова реченице. Међутим, он прихвата и већ утврђено мишљење да се до потпунијих решења и у овом питању дошло тек када су се комбиновала три приступа: морфолошки, синтаксички и лексичко-семантички (Стевановић 1988: 14, 15). Додатне лексичко-семантичке параметре уводи за одређивање медијалних глагола без формалне ознаке тог рода, без повратне речце *се*. Свако измештање овог проблема из било која три наведена језичка нивоа, по Стевановићу, не нуди потпуно решење (нав. дело: 25).

5.2.1. У вези са питањем маркирања, ознаке глаголског рода у речницима, Стевановић остаје на становишту традиционалне лексикографије да такве ознаке не треба давати, јер су оне недовољне да обухвате све случајеве и све релевантне информације комплексног феномена глаголског рода. Проблем представљања глаголског рода у речницима Стевановић види и у томе што има и таквих глагола који, зависно од контекста, могу да реализују сва три рода, и наводи пр. гл. *сагибати се*:

- (1) Сувише је снисходљив, и пред старијим *се сагиба* до земље – глагол је активан;
- (2) Ветар је дувао великом силином и гране су *се сагибале* до земље – гл. је пасиван;
- (3) Нагло стари, све више *се сагиба* – гл. је медијалан.

5.2.2. Стевановић у овом раду не поставља само проблем него даје и одређено решење. Зато што је глаголски род, по Стевановићу, првенствено синтаксичка категорија, при његовом одређивању мора се узимати у обзир цела реченица. Међутим, он је и семантичка категорија, па *се*, по Стевановићу, без икакве посебне ознаке може сасвим јасно показати дефинисањем: давањем јасних кратких описа и синонима. То показује на примеру дефинисања гл. *сагибати се* у наведена три његова различита рода:

сагибати се, сагибам *се*²³ несвр. **1.** *савијати се пред ким у знак понизности, дубоко се клањати*; **2.** *повијати се пред налетом ветра или друге неке спољне силе* и **3.** *савијати се од старости, грбавити* (делове истакла С. Р.).

Стевановић показује да се глаголски род, схваћен као морфолошка, семантичка и синтаксичка категорија, не може у речнику представити једноставном и јединственом ознаком – квалификатором, што је оп-

²³ У овом и другим наведеним примерима, узетим из назначених дела М. Стевановића, нећемо бележити акценте на местима где су они иначе обележени, јер акценти нису релевантни за тему овог рада.

равдано прихваћено и у нашој лексикографији, али се информације о гл. роду, како показују и његови примери, дају на више места у речничком чланку: морфолошке у делу леме (у наведеном пр. присуство повратне заменице, речце *се*), а синтаксичке и семантичке у дефиницији (често у издвојеним деловима, глосама у виду напомена о ограничењима граматичке и лексичке спојивости) и у примерима.

5.2.3. Представљање глаголског рода и других релевантних карактеристика глагола у наведеном Стевановићевом теоријском разматрању и на примеру глагола *сагибати се*, са извесним корекцијама и допунама, могло би се узети као образац у дескриптивној лексикографској обради глагола, јер по броју наведених информација задовољава и критеријуме савремене лексикографије. То ће бити показано у кратком коментару. Прво активно значење гл. *сагибати се*, активан однос субјекта према радњи и према другом обавезном аргументу овог двовалентног глагола, у дефиницији је истакнут не само допуном у инструменталу *пред ким* него и прилошком одредбом у *знак понизности*, којом се исказују вољност у вршењу радње и која проистиче из особине субјекта, из његове „снисходљивости”, а која се обично исказује у контексту (у нашем случају у првој реченици делом *сувише је снисходљив* и (*сагиба се до земље*). Избором речи и облика у дефиницији дају се информације о ограничењима граматичке и лексичке спојивости. У разматраном примеру граматичка спојивост је ограничена на рекцијску допуну у инструменталу, што је у дефиницији назначено обликом *пред ким*, а у примеру *пред старијим*. Ограничења лексичке (семантичке) спојивости за аргументе – субјекат и допуну на значење ’човек’, у дефиницији су исказана, за допуну избором заменице за бића *ким* (у примеру придевом *старијим*), а за субјекат избором речи са значењем ’понизности’ којим се исказују људске особине. Друго, пасивно значење гл. *сагибати се*, које се на синтаксичком плану реализује са истим реченичним деловима: субјектом у номинативу и допуном у инструменталу, на семантичком плану показује другачији однос аргумената: пасиван однос субјекта *ране* у номинативу и главног актера радње у инструменталу *пред чим* (у Стевановићевој дефиницији *пред налетом ветра или неке друге спољне силе*), који се према контексту одређује као нека спољна сила (у примеру *ветар*). Тако се у овом другом случају информација о гл. роду, односно о односу његових аргумената, даје указивањем на ограничење лексичке спојивости аргумената на сферу ’неживо’, што се одређује на основу контекста употребе одређеног глагола и што се у дефиницији остварује адекватним избором речи, како нам показује и Стевановићев пример другог значења и реченице (2). Треће, медијално значење гл. *сагибати се* на синтаксичком плану реализује само аргумент субјекта као носиоца стања, чија су значења ограничена на сферу ’човек’, док

се на семантичком плану, бар како показују пример и дефиниција које даје Стевановић, реализује и други аргумент – узрочника стања, у виду допуне у генитиву, у дефиницији исказане обликом *од старости*, а у примеру реализоване у реченици *Нагло стари*.

5.3. Информација о гл. роду, како истиче Стевановић, често се допуњава и информацијом о обавезном објекту (за прелазне глаголе) или информацијом о субјекту (за непрелазне), уколико треба показати разлику у значењу у погледу рода код једног истог глагола (Стевановић 1982: 291–292).

6. Принципи комбинованог приступа – граматичког и лексичко-семантичког – у опису лексичких јединица, утемељен у нашу традиционалну лингвистику заслугом многих наших лексикографа, лингвиста и филолога, међу којима велики део заслуге припада и Стевановићу, представља солидну основу за установљење и дораду лексикографских правила у правцу интегралног приступа. Међутим, ови принципи се реализују у идеалном виду само у виду прописивања правила при конципирању израде речника или у теоријским разматрањима лексичких проблема, као што је и овај, Стевановићев, али у лексикографској пракси, па и у тој пракси код Стевановића, овај принцип се остварује само делимично и недоследно.

6.1. То ће се показати и на одабраним примерима обраде глагола и глаголског рода у Речнику Његошева језика.

6.1.1. **бавити се**, -им се несвр. **1. налазити се, боравити (где), задржавати се (где)**: бавити се међу њима (тамо, неколико дана, овди у Тријесту)²⁴.

2. занимати се (чим): бавити се **о њему**

Глагол је прелазан и непрелазан, па је ту разлику у роду требало назначити у дефиницији, како то иначе истиче Стевановић у поменутом раду (в. т. 5.2.2). У Речнику информација о роду недостаје уз непрелазно значење, а могла се дати у виду напомене о ограничењу лексичке спојивости субјекта на значење из сфере 'човек'. Међутим, у дефиницији је исправно дата информација о обавезности одредбе у форми локатива употребом прилога *где*, како је потврђују и примери. За прелазно значење у Речнику је дата непотпуна информација о објекту, и то по два основа: 1) навођењем само инструментала за 'неживо' *чим*, а не и за 'живо' *ким*, што је чињеница не само стандардног него и Његошевог језика; 2) код Његоша се у примеру јавља нестандардни облик ове рек-

²⁴ Његошеве примере из Речника даваћемо у виду минималног контекстуалног окружења, иако су они у Речнику дати у интегралном виду.

цијске допуне, у локативу *о њему*, што је требало назначити на одговарајућем месту у дефиницији.

6.1.2. **бити**, бијем несвр. **1. а. ударати наносећи бол**: бити некога ударцем женскијем. **б. снажно ударати, лупати**: бити у врата.

2. гађати из оружја, тући: бити село топовима, бити јеленове и кошуте из пушака, бити град топом буковијем.

3. уз именицу бој и сл. водити борбу, водити бој; ратовати: бити бој са шаком каурах (с младим Црногорцима, са седам краљева), бој се бије, селена се тресе; бој се бије негђе, бити бој за обрану и свободу.

4. убијати: бити Турке; не ваља се бити кукавица; бити један другог; воља царска је да се сваки дан Црногорци бију.

5. снажно у великој количини избијати, шикљати: из /гора/ бију четири фонтане, из /брда/ бију стравични волкани.

6. одавати снажан звук, лупати ударати: пуцају топови, бију накараде.

6.1.2.1. У представљању глагола *бити* 'тући, ударати' и његовог рода у Речнику има више пропуста, и то не само у односу на захтеве и правила постављене у разматраном Стевановићевом раду него и на постојећа правила у лексикографији, која, поред осталог, прописују комбиновање синтаксичких и семантичких принципа у мери коју одређује језичка реалност. И овај глагол реализује прелазно и непрелазно значење, али је језичка реалност употребе овог глагола у погледу гл. рода знатно комплекснија него што је то показано у Речнику. Изостале су важне информације зато што су значења дефинисана углавном синонимима, без посебних напомена о облицима и значењима глаголских аргумената – субјекта и допуна, што представља велики пропуст у обради глагола. Лексикограф је дужан да ове чињенице утврди на основу контекста употребе глагола, и да информације о њима да на одговарајућем месту и на одговарајући начин како се то правилима о изрази одређеног речника прописује. Недостатак синонимских дефиниција без додатних информација о граматичкој и лексичкој спојивости, не може се надоместити ни наведеним примерима. Примери се у речнику употребљавају само за допуњавање информација о одређеном значењу глагола и о његовом роду. Међутим, они ће бити информативни само под условом да својом граматичком и лексичком спојивошћу, као и инвентаром облика и лексичких јединица потврде све оптималне услове под којим се реализује одређено значење.

6.1.2.2. Да истакнути захтеви нису примењени у обради глагола *бити* у Речнику, не треба посебно доказивати, али ћемо покушати да

укажемо на најзначајније пропусте. Прва четири значења овог глагола су транзитивна, а транзитивност је представљена само синонимним транзитивним глаголима у дефиницијама. Показано је да Стевановић истиче важност дефиниције у представљању гл. рода, али то мора да буде описна дефиниција са адекватним избором речи, којим се указује на карактеристике гл. рода. Тек после описне дефиниције могу се употребити синоними, за које се подразумевају исте дефинисане карактеристике рода као код гл. који се дефинише. Ове карактеристике у дефиницијама гл. *бити* у Речнику нису одређене, а примери којим се илуструју поједина значења, управо указују на разлике у погледу тих карактеристика. Показаћемо у краћем осврту које су релевантне информације у дефинисању овог гл. изостављене. Уз значење **1.а.** и **б.** нису назначене допуне, тако да није истакнута разлика у облицима допуна ни у семантичкој спојивости, која је евидентна на основу примера. Уз значење **1.а.** требало је навести рекцијску допуну у акузативу за 'живо' *некога* (бити некога), а уз значење **1.б.** рекцијску допуну у акузативу с предлогом за 'неживо' у *нешто* (бити у нешто), из чега би се видела и двовалентност глагола. У другом значењу требало је дати информацију о две допуне *некога нечим* (бити некога нечим), при чему примери указују и на чињеницу да је прва допуна ограничена на значење 'колективности / скупности'. Из наведених информација би се видела и тровалентност глагола *бити*. У трећем значењу назначено је ограничење лексичке спојивости овог гл. са именицом *бој* и сл. (*бити бој*), али због неистичања рекцијских допуна, изостале су друге релевантне информације, међу којима и информација о активном и медијалном значењу гл. *бити*. За реализацију активног значења 'ратовати' требало је осим допуне *бој*, назначити и допуну инструментала *с неким* (бити бој с неким), или акузатива с предлогом *за нешто* (бити бој за нешто), из чега би се видела тровалентност гл. На медијално значење глагола, за које се могла употребити дефиниција *водити се*, недвосмислено су указивали примери са безличним конструкцијама. Уз дефиницију требало је дати информацију о субјекту са значењем из сфере 'догађаја, збивања' (*о боју и сл.*), из чега би се видела и једновалентност глагола. У четвртм значењу 'убијати', осим изостављене рекцијске допуне за бића *некога* (убијати некога), из чега би се видела и двовалентност гл., требало је издвојити и употребу инфинитивног облика у реченици с негацијом с генералним значењем, као допуну модалног глагола, коју потврђује пр. *Не ваља се бити* 'убијати' *кукавица*. Интранзитивно значење истог глагола у тачки 5. и 6. није ничим маркирано, осим одсуством информације о допунама. Да су те информације дате уз прелазна значења глагола, онда би ово одсуство уз непрелазна значења било информативно у смислу једновалентности глагола. Међутим, уз оба значења требало је дати информацију о субјек-

ту са значењем из сфере 'неживо', а из дефиниције и примера се види да у петом значењу гл. реализује медијално, а у шестом пасивно значење.

7. Проблем глаголског рода, представљен на основу Стевановићевог теоријског и лексикографског рада, само је један у низу лексикографско-лексиколошких проблема којима се бави и морфологија и синтакса, односно граматика, а којима се бавио и Стевановић, као најрепрезентативнији представник поменутих лингвистичких дисциплина. Домети Стевановићевог бављења лексикографско-лексиколошким проблемима евидентнији су, и са становишта савременог тренутка актуелнији, у његовом теоријском раду. То је и разумљиво ако се има у виду да се теоријска истраживања и правила заснивају на уопштавањима и типичним појавама у језику, које се могу моделирати према актуелним теоријама, одржавајући тако континуитет развоја науке о језику једне средине. Дела примењене лингвистике, као што су граматике и речници, са целовитим, непробраним корпусом једног језика или једног његовог сегмента, носе печат времена и прилика у којима настају, чувајући тако домете науке свога времена са свим њеним предностима и недостацима.

7.1. Зато ћемо ово разматрање Стевановићевих општих принципа у приступу лексичким проблемима завршити оним најважнијим – синтаксичко-лексичким принципом, најбоље представљеним у његовим теоријским опсервацијама у вези са феноменом глаголског рода. Имајући у виду оно што је у претходном излагању већ речено, оцену о актуелности ових опсервација препуштамо онима који се буду бавили овом темом и сличним темама.

7.2. Схватајући комплексност овог проблема с којим се суочава и лексикографија и синтакса – граматика, Ставановић истиче да ознаке глаголског рода није потребно давати у речницима зато што би оне само излишно оптерећивале текст речника. Глаголски род, који није искључиво синтаксичка категорија него и семантичка, мора се одређивати сваком дефиницијом глагола понаособ. Граматичка категорија прелазности глаголске радње могла би се у неким случајевима представљати посебним ознакама (квалификаторима), а то су случајеви кад се један исти облик глагола јавља и као прелазан и као непрелазан (Стевановић 1984: 179). Међутим, проблем употребе ознака типа: прел.(азан), непрел.(азан), јавља се зато што се овом ознаком не дају потпуне информације важне за случајеве сложене глаголске рекције и рекције уопште: питање даље и ближе прелазности и питање падежних облика којим се попуњавају рекцијске функције. Ово су по Стевановићу проблеми чисто синтаксичког карактера, али нису решиви ни у синтаксичкој, тј. граматичкој сфери „јер нема никакве могућности да се глаголи у вези са обликом који

као допуну изискују на било који начин разврстају, нити су ту икаква уопштавања могућа, већ се тај облик за сваки глагол појединачно мора одређивати, као што се за сваки предлог у граматички, односно синтакси, одређује с којим се именским обликом слаже” (нав. дело: 180). То је, како истиче Стевановић, и за предлоге тежак проблем, али решив, јер су предлози ограничен скуп јединица у односу на неограничен број глаголских јединица. Проблем реакције је проблем који се, по Стевановићу, мора решавати у речнику, али речник са означавањем глаголске реакције још нико није израдио нити ће се у догледно време израдити. Сложени проблем глаголске реакције није могуће представити ни у синтакси, где он спада, али би један приручник систематичне обраде глаголске реакције био веома користан науци о језику ради усавршавања језичке културе и унапређења културе уопште. Такав приручник би било могуће урадити. „То не би била ни синтакса ни речник, него управо и синтакса и речник. Мање синтакса, а више речник, који би садржавао азбучним редом поређане све глаголе и друге речи и изразе уз које би се одговарајућом ознаком одредило који облик, односно које све облике, допуне дотични глагол, друга реч или израз захтева” (нав. дело: 80) (в. т. 4. и нап. 20). Као корпус за израду овог речника Стевановић предлаже језик писаца свих жанрова и језик свих функционалних стилова, а за његову основу би се узели већ урађени описни речници, наравно, што опсежнији, да не би ниједна у језику могућа реакцијска веза промакла и остала необрађена (нав. дело: 180).

7.3. Овакав приручник, истина мањег обима, намењен онима који уче српскохрватски као језик друштвене средине, под насловом *Речник глагола са допунама*, појавио се код нас нешто касније, 1989. год. Овај „тзв. реакцијски речник”, како у *Предговору* истичу његови аутори, „један је од неопходних језичких приручника који могу у знатној мери допринети савладавању правила удруживања глагола с падежним облицима именских речи, што је посебно значајно за боље, систематичније овладавање граматичком структуром једног језика” (Петровић, Дудић 1989: 5). Занимљиво је да се аутори у *Предговору* не позивају на цитиране и навођене делове из Стевановићевог рада, као да га нису имали у виду, мада је у погледу карактера, циљева и нормативних аспеката, овај приручник у знатној мери сличан ономе што је у разматраном раду предлагао Стевановић. Иако је овај речник урађен на ограниченем корпусу, мислимо да својом концепцијом, принципима, и, наравно, представљеним речничким материјалом, представља солидну основу за израду обимнијег приручника – речника глаголских допуна.

7.4. У претходном излагању одређени су и представљени општи принципи М. Стевановића у приступу јединицама лексичког система на основу његових теоријских поставки и практичне лексикографске

делатности на *Речнику Његошева језика*, као и *Предговора* овог речника. Закључено је да битна окосница ових приципа, заснована на комбинацији синтаксичких и лексичко-семантичких параметара, подсећа на савремени интегрални опис језика. У том смислу, важно је истаћи да Стевановићево предано залагање на установљењу општих принципа у приступу лексичким јединицама и спровођењу тих принципа у лексикографској обради, сврставају овог истакнутог лингвисту међу најзначајније представнике наше традиционалне лексикографије и лексикологије.²⁵ Његово инсистирање на представљању синтаксе у лексикографији сврстава га у претече језичких посленика модернијих усмерења који се данас у руској лингвистици препознају као представници теорије интегралног описа језика и теорије системске лексикографије.²⁶

8. У даљем излагању на основу теоријског и лексикографског рада М. Стевановића биће представљен његов синтаксичко-семантички приступ граматичким речима: везницима, речцама (партикулама) и предлозима.²⁷ Најпре ће се узети у разматрање Стевановићева теоријска промишљања о синтаксичко-семантичким параметрима за издвајање и лексикографско представљање везника, партикула и предлога, а затим примена ових параметара у *Речнику Његошева језика*. Већ смо истакли да се овај речник, на основу концепције коју је Стевановић осмислио и спровео у тимском раду, може сматрати и речником М. Стевановића.

8.1. Ово његово опредељење, реализовано више у теоријским промишљањима него у лексикографском раду, евидентно је и у његовој критичкој оцени лексикографске праксе свога времена. Принцип представљања синтаксе у лексикографији, као усвојени принцип наше лексикографске праксе, по Стевановићу, не остварује се у многим сегментима, а нарочито у представљању граматичких, функцијских речи: прилога, предлога, везника, речца и узвика. Маркирање јединица овог типа ознаком врсте речи јесте оправдан лексикографски поступак у представљању синтаксичке деривације (конверзије) и раздвајања истих или сличних јединица на основу њихових различитих функција. Међутим, ово је само један од захтева за синтаксички приступ у њиховој лексикографској обради, а и тај захтев се, по Стевановићу, често не примењује на задовољавајући и доследан начин.

²⁵ О важности установљења општих принципа, параметара и њиховог доследног спровођења у лексикографском раду, о системској лексикографији и о лексикографском метајезику в. Ристић 2001, 2003б и 2006: 113–134.

²⁶ О интегралном приступу језичким феноменима в. Апресјан 1995 и 1995а, а општи преглед његових поставки у теорији интегралног описа и теорији системске лексикографије дат је у Ристић 2010 и у посебном поглављу ове монографије.

²⁷ О лексикографским поступцима у обради граматичких речи у дескриптивним речницима в. Ристић 2008г: 29–49 и Ристић 2012в: 87–106.

8.2. Значај синтаксичког приступа управо се показује на примеру обраде граматичких речи, зато што оне, по Стевановићу, немају свога значења, па се у речнику представљају само њихове функције, на основу којих се најчешће једино могу одредити разлике између сличних врста речи: прилога и придева, прилога и предлога, везника и партикула (нпр. речи *где, када, како, уколико* зависно од функције могу бити прилози или везници; затим речи *близу, насупрот, после, пре* по функцији могу бити прилози и предлози), при чему се уз синтаксички параметар функције, као диференцијалан јавља и параметар акцензованости (кад су у питању прилози), односно неакцензованости (кад су у питању предлози) (Стевановић 1982: 290–291).

8.3. Улога функције у реализацији значења многих лексичких јединица, истакнута код Стевановића, и у савременој лексикографији и лексикологији постулира синтаксичке параметре, чија се важност, зависно од врсте и типа речи, мора одређивати у констелацији других параметара: морфолошких, семантичких, прагматичко-когнитивних и функционалностилских. Међутим, у Стевановићевим разматрањима, бар кад су у питању граматичке, функцијске речи, позивањем само на синтаксичке параметре а запостављање других, често доводи до једностраних или контрадикторних закључака, а у његовом лексикографском раду и до нетачности и недоследности, што се нарочито види у представљању јединица исте врсте речи на различит начин у Његошевем речнику.

9. То је евидентно у Стевановићевом приступу везницима, па ће се најпре размотрити његова теоријска разматрања ове врсте речи, а затим и начин њихове обраде у Његошевем речнику.

9.1. Поричући било какво значење код везника, Стевановић истиче да се они морају разматрати у склопу јединица које везују (Стевановић 1988: 53). Употреба истих везника у различитим реченицама, без обзира на њихово порекло²⁸, и у паратакси и у хипотакси заснива се на семантичкој сродности тих, по синтаксичком односу, различитих реченица, а не на сродности значења самих везника (нав. дело: 66), што аутор показује на примеру везника: *где, како, кад, пошто, док, него, а, и, па (нак), зато, тек*. Зато би, по овом аутору, дефиниција везника требало да показује њихову функцију, а не да назначује да је реч о супротном,

²⁸ Контрадикторан је и Стевановићев став о пореклу речца, партикула и везника. Заблуду да речце не чине посебну врсту речи Стевановић тумачи чињеницом да су многе од њих по пореклу и по своме облику прилози или везници (Стевановић 1982: 294–296). С друге стране, у разматрању везника, који, по њему немају своје значење, истиче њихово порекло од партикула и да је то разлог што се у савременом језику многи везници употребљавају као партикуле, што је случај и са везником *да*: „Један везник, ма којег порекла изворно био, оно што је сад – постао [је] преко функција које у језику имају партикуле ... био [је] партикула, речца” (Стевановић 1988: 60).

концесивном и сл. везнику; у питању су таква значења реченица у којима се дати везници јављају. Једино би се за везник *јер* могло казати да је узрочни, јер је својом употребом, за разлику од других везника, везан само за узрочне реченице.²⁹ Одсуство значења везника показује се и на примеру везника *да* (који се јавља у свим типовима зависних реченица) и на примеру везника *а* (који се јавља као везник супротних, копулативних и дисјунктивних реченица (Стевановић 1982: 294–296)).³⁰ Међутим, у претходно поменутом раду када се осврће на везник *да*, Стевановић поред функције истиче и значење овог везника, независно од значења реченица у којима се овај везник употребљава. Тако, по Стевановићу, у основи „значења и функције” везника *да*, реализују се „три значења”: потврдно значење које остварује у функцији везе напоредних реченица, и преводи се са *тако*; затим потврдно значење које се преводи са речцом *да* или *јест* и које се јавља у функцији везивања индикативних реченица; и најзад, модално, првобитно императивно значење, које се јавља у функцији свих модалних реченица, осим финалних (Стевановић 1988: 61).

9.2. Неки од наведених ставова изнетих у разматраним радовима М. Стевановића примењени су и као принципи у обради везника у Његошевом речнику. Тако се у овом речнику везници мартирају граматичким квалификатором, па иако се дефинишу на основу функције по обрасцу: „*спољни знак везе ...*”, јављају се и дефиниције у којима се истиче њихово значење, типа: „*веза узрока за последицу ...*”, „*... последични (везник): притом, тим*”. У дефинисању везника у овом речнику комбинује се описна дефиниција са синонимском (на чему се оправдано инсистира у нашој традиционалној лексикографији), међутим, некада се даје само синонимска дефиниција, која се иначе не препоручује, нарочито у обради граматичких речи.

Максимална примена наведених принципа у обради граматичких речи остварена је у обради лексичке јединице *да*. У Његошевом речнику, као и у речнику САНУ, везник *да* и речца *да* дати су као посебне одреднице, што одговара реализованим значењима ових јединица у Његошевом језику. Начин дефинисања везничких значења, представљених у 9 тачака, такође се може сматрати узорним у односу на правила која Стевановић истиче у разматраним радовима. Значењима претходи заједничка дефиниција: *спољни знак за везивање зависних реченица са*

²⁹ У Његошевом речнику и у Речнику МС овај везник се јавља и у односно-узрочним и упитним реченицама.

³⁰ Ова вишезначност, како истиче Стевановић, или се пренела са консекутивних и намерних на све друге реченице, а у наведене из независних реченица, или је преко императивног *да* прешло у све модалне реченице (Стевановић 1982: 294–296).

управним: **1.** последичних ... **2.** намерних: како би, не би ли ... **3.** свих врста изричних ... **4.** погодбених: ако, у случају да ... **5.** допусних: макар да ... **6.** временских: како, откако, откад ... **7.** начинских ... **8.** узрочних ...: што и **9.** с презентом замењује инфинитив.

Речца да (наглашени облици) представљена је у 7 значења, и то на следећи начин: речца **1.** за одобравање, потврду ... **2. а.** (у служби императивне речце) на почетку уметнутих реченица с глаголима: рећи, казати, видети и сл.: нека ... **б.** импер. за подстицање: нека ... **в.** за заповест, забрану ... **г.** за изражавање жеље: нека ... **3.** речца за изражавање чуђења, дивљења ... **4.** у питањима (обично са упитном речцом „ли”) ... **5.** у корелацији са заменицама, прилозима, везницима и с понављањем глагола: нека ... **б.** при присећању, указивању на нешто ... **7.** без акцената и без икаквог значења, за допуна броја слогова у стиху.

Међутим, код лексичке јединице *a*, која је у Речнику маркирана као везник, не издвајају се у посебне одреднице акцензоване лексеме – партикула *a* и узвик *a*, него се те јединице представљају као посебна значења у полисемној структури везника, што је недоследан лексикографски поступак у односу на претходни пример, и што није у складу са Стевановићевим теоријским инсистирањем на функцији као најбитнијем параметру у издвајању и представљању граматичких врста речи. Везничка функција ове лексеме представљена је у 5 основних значења, у оквиру којих су издвајана посебна подзначења: везника *a* у функцији речце, која је дефинисана синонимним речцама (партикулама): *међутим*, *пак*, *већ*, *само*, *бар*, *макар*, *чак*, *итавише*. У даљем одређивању значења ове лексичке јединице, посебно су истакнуте ова и друге функције: под значењем **б.** речца **а.** за нарочито истицање појма ... : и то, баш, управо ... ; **б.** за скретање пажње ... за изражавање чуђења, изненађења ... за подстицање, императивно: де, дела, хајде ... ; **г.** узвич. речца за указивање на оно што ће се рећи: та, а под значењем **7. узв.** за дозивање: *хеј*, *о*.

9.3. Недоследности наведеног типа у примени постулираних принципа, било Стевановићевих, било преузетих из постојеће лексикографске праксе, евидентне не само код Стевановића у Његошовом речнику него и у другим нашим савременим речницима³¹, представљају озбиљне слабости наше лексикографије. Оне често не проистичу из недостатка правила или њиховог непознавања, па чак ни из недостатности одговарајућих правила, него из недовољне бриге о системности, која се заснива не само на добром познавању лексичких система и правила

³¹ На исти начин, само као једна одредница, и у Његошовом речнику и у Речнику САНУ, обрађена је лексичка јединица *и*, чиме се, такође, потврђује недоследност у нашој лексикографији у обради граматичких речи.

него и на доследној примени тих правила. Тако је за обраду лексеме *a* у Његошевом речнику као модел могла да послужи обрада ове лексеме у Речнику САНУ, у коме је представљена у три посебне одреднице, и то као: *везник*, *речца* и *узвик*, тим пре што се Стевановић у својим теоријским разматрањима позива и на нашу лексикографску праксу, коју често с правом критички оцењује.

10. Критички Стевановићев став према лексикографској пракси свога времена дат је и у оцени приступа речцама, партикулама. Уз оцену у свом теоријском и лексикографском раду, Стевановић даје и предлоге и решења за издвајање ове врсте речи, што ће се у даљем излагању представити.

10.1. Руководећи се важношћу функције и у представљању партикула, он је лексикографску праксу неидентификовања и неиздвајања у посебне одреднице ове врсте речи оценио као заблуду, а примере њиховог представљања у речницима као прилога (нпр. *ваљда* и *сигурно*), и као велику грешку. Речце се од прилога, како истиче Стевановић, разликују и по томе што се њихова функција наглашава паузом која се остварује у говору, а зарезима назначује у писању (Стевановић 1982: 291). Тако су у Његошевом речнику, с правом, само као речце обрађене следеће јединице: *ада*, *аферим*, *бар* (*барем*), *бре*, *баи*, *богме*, *ваљда*, *дакле*. Речце *ево* и *ено* дефинисане су само као показне речце, док је за речцу *ето* представљена и њена полисемна структура: **ето** речца **а**. *за скретање пажње на одређено биће, предмет, појаву у близини и на оно што им се приписује ... б. посебно за указивање на оног ... што је ближе лицу коме се обраћамо ... в. у служби глагола давати или узети у императиву.*

10.2. Иако Стевановић на теоријском плану истиче значај функције за издвајање партикула од сличних јединица друге врсте речи (прилога, узвика, везника и др.), сам појам функције партикула у његовом разматрању није јасно одређен. Та неодређеност нарочито долази до изражаја у начину представљања ових јединица у Његошевом речнику, што поред наведеног примера показних речца, показује и начин обраде лексичке јединице *већ*. Лексема *већ* је у Његошевом речнику представљена као прилог са 5 значења; четири значења су временског карактера, а пето количинско значење је представљено синонимском дефиницијом овако: *још* (4), *више* (2б); исп. *веће* (2а) и потврђено примером: – На поклон ти стотина дукатах / и три хата под златна пусата; / још бих дао да би *већ* имао. Пример показује да јединица *већ* није прилог него речца, и да ју је зато требало дати као посебну одредницу, као и везник **вeћ**. У Речнику је овај везник представљен по *већ* наведеним правилима која је Стевановић истицао, па и начин његове обраде може се узети као

пример добре примене тих правила и типских дефиниција: **1.** *спољни знак везе чега супротног иза одричне реченице ... а. кад се казује шта долази уместо онога што се пориче: него ... б. кад се нешто изузима: сем, осим, изузев, једино ... 2.* *знак везе последице која проиходи из претходног: зато, па зато.* За правилну обраду и ових лексичких јединица у смислу издвајања у посебне одреднице (прилог, везник и речца) могао је да послужи начин њихове обраде у Речнику САНУ.

10.3. Неке лексичке јединице у Његошевом речнику имају двоструку граматичку квалификацију, што у многим случајевима није оправдано, јер су у питању само речце. Нпр: **ано** везн. – речца; **збиљски** прил. и речца, а синонимно **збиља** представљено је на следећи начин: **1.** прил. *озбиљно, стварно ... 2.* речца *уистину, стварно*, иако се у оба издвојена значења ради о речци; **збогом** прил. – речца *за поздрављање при растанку, до виђења.* Да критеријуми за функцију – значење речца нису одређени ни у теоријским разматрањима ни у речничкој обради, показују примери из Његошевог речника нарочито оних партикула које су одређене као друге врсте речи: *де* као узвик за подстицање, *исто* и *иначе* као прилози; *е* је урађено само као везник, а под тачком **5.** обично акцентовано (е) *узвик за изражавање разних душевних стања и расположења: а. мирење с невољама ... б. разочарења ... в. усхићења, радости.*

10.4. Стевановићево инсистирање само на синтаксичким параметрима у приступу граматичким речима, показује своје недостатке нарочито у одређивању партикула, које своју функцију – функцију модификације реализују на прагматичком плану, у модалном делу исказа. Ова функција није усмерена ни на један синтаксички члан, него на пропозицију исказа, па зато и нема синтаксичких, формалних показатеља своје усмерености на синтаксичком плану. Њих треба тражити на комуникативном, прагматичком плану, где се осим изговора (акцента и паузе), на које се, као што је истакнуто, позива и Стевановић, релевантни јављају и елементи комуникације (учесници, ситуација и садржај), као и односи међу њима. Неке информације о овим елементима комуникације, као што показују наведени примери из Његошевог речника, нашли су места у дефиницијама других граматичких речи, у којима се одређује њихово значење. Међутим, они се у Стевановићевом приступу граматичким речима не узимају као параметри ни кад су „упаковани” у зону семантичке обраде, јер је Стевановићев полазни став да граматичке речи немају свога значења.

10.5. Руковођење само синтаксичким параметрима и неуважавање других наведених параметара, уноси у Стевановићев приступ партикулама приличну неодређеност, и на теоријском и на лексикографском

плану, а често и погрешна и контрадикторна решења, што је евидентно и у издвајању партикула од везника (Стевановић 1982: 296). Неодређеност функције партикула и порицање њиховог значења у полазним ставовима, као и њихова сличност по облику и заједничко порекло са везницима, контрадикторно представљено код Стевановића (в. нап. 23), учинили су да нека питања у његовом приступу партикулама, и на теоријском и на практичном лексикографском плану, остану отворена баш у смислу њиховог статуса у лексичком систему и издвајања у посебне одреднице у речничкој обради. Међутим, неконзистентност Стевановићевог синтаксичког приступа партикулама, па и другим врстама граматичких речи, умањују друге језичке чињенице на које се овај врсни познавалац језика позива у својим промишљањима и у практичној делатности. Мислимо пре свега на чињенице из сфере значења, које, и кад се не узимају као параметри, допуњавају Стевановићев синтаксички приступ. Због тога се и овај његов приступ граматичким речима, као и приступ другим језичким и лексичким феноменима, може идентификовати као синтаксичко-семантички. Семантичке информације у дефиницијама партикула, осим наведених примера, могу се из Његошевог речника потврдити и примером обраде партикуле **дакле**, која се дефинише као *речца која упућује на последицу онога шта је раније речено или закључак који се из тога изводи: према томе, стога, онда, значи, отуд* (в. и наведени пример обраде речце *да* т. 3.2).

11. Конзистентност Стевановићевог синтаксичко-семантичког приступа најбоље се потврдила у приступу предлозима и њиховој обради у Његошевом речнику.

11.1. Окосницу у приступу предлозима чини типска обрада чија су правила, утврђена у теоријским разматрањима, доследно примењена у пракси. Тако се у обради предлога, уз назнаку врсте речи, лема проширује и информацијом о падежу с којим се одговарајући предлог јавља. Значење се такође типски дефинише, па одређени предлог нешто „означава”, односно „има значење” или се употребљава „за означавање”. Код многих предлога основна компонента значења одређује се према функцији коју предлог има у реченици, па предлог „има значење одричних глагола”, или се „употребљава у заклетви”, или „као допуна глаголу”, или „као ознака допуне за намену” и сл. Ако су значења различитих предлога иста (што је врло ретко), не даје се само синонимска дефиниција, него описна, са обавезном назнаком падежа, а тек на крају се наводе синоними. Исто тако у правилима за обраду предлога истиче се да треба представити све случајеве кад се предлог с једним истим падежом јавља у различитим функцијама, одредбама или допунама, што је у Његошевом речнику и учињено, нпр. код предлога *за*, који се с акузативом употребљава у најразличитијим функцијама (Стевановић

1982: 292–294). Нестандардне или дијалекатске употребе одређеног предлога са неким другим, а не уобичајеним падежом, издвајају се у посебна значења. Сви ови захтеви за лексикографску обраду предлога, засновани на синтаксичким принципима у теоријским разматрањима Стевановића, максимално су испуњени у представљању предлога у Његошевом речнику. То показује и пр. обраде предлога **на**: предл. с ак. (гдекад стиха ради и с ген.) и лок. **1. а.** с акуз. *одређује горњу површину нечега ... камо ко или шта смера или доспева ... г.* с лок. у акузативној функцији: *у функцији датој у тачки 1а*, или **2. а.** лок. *одређује горњу ... страну ... где се што налази ... б.* с акуз. дијал. у локативној функцији: *у функцији датој у непосредно претходној тачки 2а*. Више функција овог предлога с једним истим падежом, са акузативом, такође је детаљно показано, нпр.: **4. а.** с акуз. *одређује предмет ... на који се нешто ослања*; **5. а.** с акуз. *одређује циљ ...*; **6. а.** с акуз. *употребљава се за одређивање намене и замене: за* (показана је и синонимија с предлогом *за*) и сл. Синтаксички принцип је у основи и груписања следећих значења предлога *на*: **11.** према основном значењу употребљава се у разним одредбама и допунама језичких јединица: **а.** *одређује време* – с акуз. *1) дан и годишње доба ... 3) казује у које доба дана, у које време, када уопште ...*; **в.** с акуз. *одређује начин*; **г.** с лок. и дијал. с акуз. у функцијама локатива – *одређује околност* итд. Синонимија предл. *на* са другим предлозима представљена је у посебној тачки под бројем **12.** у свом основном значењу с акуз. такође често има значење појединих предлога, и то: **а.** *за*; **б.** *ка, према ... е. са ... ж.* с лок. и акуз. у и сл., а прилошки изрази (предлошко-падежне везе): *на аманет, на вјеру, на врат, на четири стране, на чудо* и др. издвојени су у завршном делу речничког чланка и упућени на основне речи, на следећи начин: *в. изр. под основним речима*. У Речнику САНУ овај предлог се дефинише такође типски, са речју „одређује”, али у груписању његових значења – функција преовлађује семантички принцип, па се дају најпре под римским бројем I. заједничка значења – функције овог предлога са акузативом и локативом, а затим под II. значења само са акузативом, а под III. значења само са локативом. Прилошки изрази се не издвајају него се неки од њих дају у оквиру основних значења, а не издвајају се у посебни део речничког чланка ни значења синонимна са другим предлозима.

12. И да закључимо: На основу теоријског и лексикографског рада Михаила Стевановића представљене су битне одлике његовог приступа граматичким речима: везницима, речцама (партикулама) и предлозима. Сам приступ је заснован на синтаксичко-семантичким принципима, који подразумевају представљања синтаксе, граматике у речнику. Иако овај приступ није доследно примењиван у Стевановићевом лексикографском раду, са аспекта развоја лингвистичке науке

у садашњем времену, Стевановићев синтаксичко-семантички приступ може се сматрати модерним у времену у коме је овај истакнути филолог и лингвиста живео и радио, а у историографији наше науке о језику овакав приступ га сврстава у претече савремених теорија интегралног усмерења у изучавању језичких феномена.

ГЛАГОЛИ СА ЗНАЧЕЊЕМ ПОСТЕПЕНОСТИ*

1. У овом делу монографије биће показане опште семантичко-граматичке карактеристике глагола са значењем постепености, као и најосновније разлике између њих и учесталих глагола, и то на примерима шестотомног Речника Матице српске. У питању су глаголи у чијем се значењу реализује смисао постепености, било као инхерентно својство њихове семантичке структуре, било у виду потенцијалних компонената чију реализацију у контексту сигнализирају друге језичке јединице, најчешће глаголске одредбе, затим глаголски вид, глаголско време и множина актаната у позицији субјекта или објекта.

1.1. У досадашњој сербокroatистичкој граматичкој литератури у класификацији глагола само се у Приручној граматичкој литератури издваја семантичка група глагола са значењем/смислом постепености, и то према начину вршења и количини глаголске радње. У разликовању глагола према начину радње у овој граматичкој литератури узимају се у обзир односи према објекту, субјекту и према радњама других глагола сродног значења (Приручна граматика 1979: 146–147).³²

1.2. Глаголи са значењем постепености издвојени су у групу пантивних глагола, који „изричу радњу која се врши постепено, а резултат радње види се у свакој њеној фази: гради кућу – *саградио је трећину, половину, сву кућу*” (нав. дело: 146). Они су као подгрупа глагола супротстављени тзв. тотивним глаголима, који означавају радњу која обухвата предмет у целини, типа: *викнути, излечити, пожутети, ишибати* и др.

* В. Ристић 2011.

³² О модификацији значења глагола према начину вршења радње в. Тошовић 2009. Према њему модификацијом значења се указује на степен, норму, количину и редослед (последоватељност) или фазност глаголске радње, при чему свака од њих може бити допуњена аксиолошком модификацијом. Овај феномен се у савременим истраживањима разматра у сфери семантичке категорије акционалности, у којој се према акционалним иманентним значењима представљају и акционална модификациона значења, као додатна обележја семантике глагола, која указују на одређене параметре одвијања радње у времену, и то у виду четири модификациона значења: фазности, детерминативности, градуелности и плуралности (в. Ивановић М. 2012).

У исту групу глагола сврстани су и инкоативни и финитни глаголи, који чине опозицију на основу критеријума почетка/завршетка радње, типа: *поћи, полазити, полетети, полетати, почети, почињати* односно: *доградити, дограђивати, дописати, дописивати, допунити, допуњавати* (нав. дело: 146).

1.3. У издвајању подгрупа глагола у оквиру ове групе узимају се у обзир различити критеријуми и елементи глаголске радње, при чему се препознаје заједничка компонента времена у смислу: фазности, нефазности (целовитости) односно почетка и завршетка радње. Исти временски семантички критеријуми имају значајног удела и у класификацији глагола на групе и подгрупе у оквиру глаголског вида, при чему се преплићу са граматичким/морфолошким критеријумима према којима се, иначе, издвајају и опонирају групе и подгрупе глагола свршеног (перфективног) и несвршеног (имперфективног) вида.

1.4. Осим временске компоненте фазности, као начина остваривања радње, процеса, до других типова компонената, карактеристичних за значење постепености код глагола, дошло се преко творбе речи. Тако је И. Клајн, разматрајући поједине типове префиксације глагола, односно значења одређених префикса, у случајевима који не спадају у чисту перфективизацију, истакао и значења сукцесивности, дистрибутивности, кумулативности, као и друга значења условљена множином објеката или субјеката (Клајн 2002: 265–267), што је одлика глагола са значењем постепености.

1.5. Истраживање глагола са значењем постепености има за циљ следеће: 1) да се утврде семантичко-граматичке карактеристике глагола са значењем постепености и 2) да се утврди могућност разграничења ове семантичке групе глагола пре свега од учесталих глагола, са којима се у многим случајевима преклапају,³³ а затим и од видских глаголских група.

2. За анализу је из Речника МС изабрано око 40 глагола различитог нормативног статуса, у чијој дефиницији је употребљен прилог *постепено*. Од оних који припадају стандарду, то су несвр. глаголи са значењем процеса: *догоревати, понестајати, поискупљати (се), таложити (се), крзати се, купити (се), мируцати, копнети, капати* (9) и са значењем радње: *сипати, глодати* (2); затим свршени глаголи са значењем процеса: *одумрети, попримати, стиснути (се), ископнети, испарити (се), исхлупити, оцедити (се), исцедити (се), прегорети* (9) и са значењем радње: *погубити, положити, попљачкати (се), снимати, пробити (се), разићи се, сабрати (се), скупити (се), исисати* (9). Као што се из бројчаних показатеља види, то су углавном глаголи процеса,

³³ Преклапање се најчешће дешава код тзв. „дистрибутивних глагола” чији се садржај реализује са више објеката односно субјеката (Приручна граматика 1979: 147).

а затим радње, код којих преовлађује свршени над несвршеним видом. Тако да је од укупног броја, 18 глагола са свршеним видом, 11 глагола са несвршеним видом и два двовидска глагола.

2.1. Овај списак глагола са значењем постепености може се допунити списком који је добијен у истраживању прилога *постепено* (Ристић 2008в: 401–417 и 2009: 69–84). То су следећи глаголи: несвршени, са значењем процеса: *смањивати се, решавати, губити, престати, стишавати се, претварати (се), топити се, палити (се), распламсавати се, смањивати се, настајати, опорављати се, губити, навикавати се, опуштати се, отварати се, издвајати се, стварати се, рађати се, постајати, повлачити се, одвајати* (23); са значењем радње: *преузимати, лазити, радити, јести, вршити (нешто), освајати, гребуцкати* (6); са значењем збивања: *тећи, бивати* (2) и стања: *досадити*; затим свршени, са значењем процеса: *постати, престати, раставити се, укинути, повећати* (5); са значењем радње: *повући, украсти, стићи, доћи* (4) и са значењем збивања: *десити се*.

Бројчани показатељи односа глагола уз које је употребљен прилог *постепено* према виду су другачији. Код ових глагола, добијених из корпуса нових речи (ЕК), бројчано су знатно доминантнији несвршени глаголи (укупно 32), тако да је мање од 1/3 глагола свршеног вида (укупно 10). По значењу, у наведеном истраживању прилога *постепено*, најбројнији су, такође, били глаголи процеса, малобројнији су били глаголи радње, а само појединачни примери глагола збивања, и стања.³⁴

2.2. Без обзира на неслагање бројчаних података, на основу прегледа грађе, запажено је да је значење постепености карактеристично за глаголе несвршеног вида са значењем процеса, ређе радње и да код глагола процеса преовлађују несвршени глаголи, а код глагола радње свршени.

3. Значење постепености, како је показало истраживање прилога *постепено* (Ристић 2009: 69–84), садржи смисао успореног темпа са компонентама континуираности, дистрибутивности, партитивности и сукцесивности у реализацији процеса, радње, стања. Тако се значење постепености, са свим наведеним компонентама, јавља као својство инхерентно глаголској радњи, на основу чега је супротстављено значењу убрзаног темпа (исказано нпр. прилогом *нагло*), па се у значењу постепености, као потенцијалне, могу јављати и компоненте количине и интензитета, и то као „неодређене, узелне количине партитивно-дистрибутивног типа” (исп. Пипер 2005а: 840–842, 873).

³⁴ Истакнуте бројчане разлике могу бити пре последица некритеријално узорковане грађе у оба случаја, или лексикографске непрецизности, кад су у питању подаци из Речника МС.

3.1. Семантичку валентност глагола са значењем постепености попуњава „сложена ситуација”. По Ј. Апресјану (Апресјан 2006а), сложена ситуација се схвата по томе што у њој суделује више од једног (множина) учесника (делова) или по томе што се описани догађај не дешава истовремено него рашчлањено на низ фаза. У оба случаја, сложена ситуација се рашчлањује на више простих ситуација, при чему се реализују две могућности: 1) рашчлањивање на равномерне или неједнаке одреске времена одвијања процеса, радње у смислу сукцесивног поретка³⁵ и 2) дистрибутивно рашчлањавање множине на поједине учеснике ситуације или целине на поједине делове обухваћене ситуацијом. Уколико ситуацију није могуће рашчланити на више простих у било ком наведеном смислу, значење постепености се не може реализовати, што се може проверити тестом употребе прилога *постепено* уз дати глагол: *Дете је постепено вриснуло, *Петар постепено скочи са столице (исп. нав. дело: 120–121).

3.2. Квантификаторско значење постепености, како је већ утврђено (Ристић 2009: 72–73), заснива се на категоријалном смислу квалитета и количине који, према Н. Шведовој (1998), представљају полазне, изворне смислове („исходные смыслы”), реализоване само у заменичком систему заменицама *како*, *колико*. Значење постепености код глагола, као и значење учесталости, реализује се у оба смисаона поља, што их приближава смисаоној категорији градуелности³⁶, а што ће се показати у анализи речничке грађе. У значењу градуелних речи, смисао количине реализује се у виду четири категорије: 1) количине *кога*; 2) количине *чега* (предмета, ствари); 3) количине *чега* (радње, стања, ситуације) и 4) количине *чега* (процеса који протиче у времену) (исп. Шведова 1998, 7–36 и Кречмер 2002, 29–39)³⁷, док се смисао постепености реализује у виду категорија 1, 2 и 4, а смисао учесталости у виду категорија 1, 2 и 3.

3.3. Тако је, осим множине учесника ситуације, за глаголску постепеност карактеристична множина (вишефазност) процеса, радње, а за учесталост множина (вишекратност) радње, процеса. За разлику од глагола постепености, чије је значење вишефазности засновано на континуираној сукцесивности, што се може интерпретирати прилозима *постепено* и *поступно*, значење вишекратности код учесталих глагола

³⁵ Утврђено је да говорник оцењује те одреске као мање или више значајне за реализацију ситуације (Апресјан 2006а: 120).

³⁶ Појам градуелности овде се узима у ужем смислу, као апстрактна језичка смисаона категорија. О језичком степеновању у светлу теорије семантичких локализација у граматици и у речнику, и о ситуативном оквиру семантике степеновања в. Пипер 2002а: 59–78, а о принципу градуелности у лексикографском опису, заснованом на Апресјановом принципу пропорционалног фокусирања у речнику, в. Пипер 2002: 133–139.

³⁷ О повезаности категорије квалификације и квантификације на различите начине, а највише преко категорије градуелности, в. Пипер 2005а: 830.

засновано је на испрекиданости и поновљености (више пута, неодређен број пута) радње, процеса, што се може интерпретирати прилозима и прилошким одредбама *често, повремено, више/неколико пута*³⁸. Временске компоненте фазности у значењу постепености условљавају локализацију по хоризонтали, „испред”, „иза”, „од”, „до”, као код категорија темпоралности и аспектуалности, а квантитативне компоненте локализацију по вертикали, типа „изнад”, „испод”, као код градуелности³⁹, што ово значење с једне стране повезује са глаголским видом и временом, а са друге са категоријом градуелности, а што ће се показати у анализи речничких примера.

3.4. Својство рашчлањивости, дистрибутивности и сукцесивности представља инхерентно својство сложене ситуације, која се, зависно од комуникативног циља, може реализовати у виду предикатског садржаја и/или у виду садржаја предикативних аргумената.

4. Бројни граматичко-семантички услови реализације значења постепености код глагола могу бити представљени као варијанте основних типова условљених општим граматичким глаголским и именским категоријама: несвршености и свршености односно множине и јединине, као и категоријалним глаголским значењима процеса и радње.

За издвајање основних типова узети су семантички критеријуми, у оквиру којих је показано варирање по наведеним граматичким категоријама.

4.1. Глаголи процеса

+ *несвршеност* + *вишефазност процеса* + *резултативност* + *једнина / множина субјекта* + *појава* (+ *хумано* + *апстрактно*)

(РМС 1) ДОГОРЕВАТИ ... *несврш. и уч. према догорети*;

фиг. *постепено се гасити, умирати.*

(1) [Грофица] *је догоријевала* и угаснула је *попут лучи*. (Нех.)⁴⁰

(2) Турска царевина *је догоревала у тихој грозници*. (Андр. И.)

У првом случају значење постепености преклапа се са значењем учесталости, што се може илустровати примером: *Ватра је догоревала*, односно *Ватре су догоревале*. У другом случају, фигуративног, метафоричног значења, сложена ситуација, која је у основи значења постепености, а исказана основним глаголом несвршеног вида у перфекту,

³⁸ Опште карактеристике учесталих глагола наведене су према Стевановић 1974: 534–535 и Приручна граматика: 177.

³⁹ Истакнуте карактеристике наведених категорија дао је П. Пипер (2005а: 848).

⁴⁰ Скраћенице за изворе уз примере преузете су из Речника МС.

реализује се у виду појединачних, вишефазних секвенци процеса, које се одвијају континуирано, узрокујући промене на субјектима исказаним номинативом једнине са обележјем + хумано, + апстрактно. Интензификаторске одредбе *попут лучи* и *у тихој грозници*, иако факултативне, на синтаксичком плану сигнализирају значење успореног темпа.

А) + свршеност + једнократност процеса + једнина субјекта (+ аорист + одредба)

(РМС 4) ОДУМРЕТИ ... сврш. 1. а. *обамрети, одузети се.*

(3) Кад чу оно „онај твој карабин“, сељаку *само одумријеше* ноге као да су пред њим усташе главом. (Ћоп.)

Б) + свршеност + вишефазност процеса + једнина / множина субјеката

б. фиг. *изгубити свој значај, своје функције, постепено ишчезнути.*

(4) Она [музика] народна, импровизирана... *ће временом* почети... да одумире, као што су *одумрле* гусле као забавни инструмент. (Б 1958.)

(5) Учи друге да *ће држава одумрети.* (Пол. 1950)

2. а. *изумрети, помрети.*

Значење процеса, без обзира на глаголски вид, у основи има сложену ситуацију која омогућава реализацију значења постепености, чије се компоненте множине могу укинути употребом одговарајућег модификатора и глаголског времена. У примеру 3, којим се потврђује основно једнократно значење, употребљен је модификатор *само* као сигнал пунктуалности (у значењу 'одједном') и глагол у облику аориста, као сигнал једнократности процеса. У примерима 4 и 5, којима се илуструје деривирано значење, нису реализована ограничења наведеног типа, па примери показују да се сложена ситуација реализује као вишефазност процеса са актантом једнине у позицији субјекта. У првом случају значење постепености може да сигнализира и неки факултативни модификатор, као у пр. 4 одредба *временом*. Значење 2а, које у Речнику није потврђено адекватним примером, реализује значење постепености дистрибутивно-кумулятивног типа 'изумрети, помрети (један по један)', нпр.: *Многе краљевске лозе до данас су одумрле.*

Множина учесника ситуације код глагола са значењем процеса чини пресупозитивни део тог значења, чије компоненте, како је показано на примеру овог глагола, на синтаксичком нивоу, односно у употреби, могу бити укинуте одговарајућим лексичким и граматичким средствима. У том случају глагол не реализује значење постепености него значење пунктуалности и једнократности.

A) + *свршеност* + *множина субјеката* + *дистрибутивност*
(PМС 4) ПОНЕСТАЈАТИ ... сврш. и несврш. а. (сврш.) *нестати један по један*.

(6) Сви [су] негдашњи трговци *понеостајали*. (Андр. И.)

Б) + *несвршеност* + *вишефазност процеса* + *партитивност субјекта*

б. (несврш.) *мало-помало, постепено неостајати*.

(7) Већ ми *понеостаје* новаца, а нигде не могах добити службе. (М 1867)

Код глагола *понеостајати* префикс *по-* појачава значење постепености исказано основним егзистенцијалним глаголом, уносећи компоненте множине, дистрибутивности, партитивности, сукцесивности и кумулативности.⁴¹ У првом случају, префиксом *по-* извршена перфективизација реализује се и као теличност⁴² исказана перфектом, а значење постепености се реализује употребом дистрибутивне множине и кумулативности, сигнализиране у примеру 6 општим квантификатором *сав*. У другом случају теличност се укида употребом презента, што је могуће у одређеним граматичко-семантичким условима: употребом актанта у позицији субјекта са обележјем + неживо, + небројиво и увођење компоненте партитивности. Конструкција се актантом + - живо, + бројиво не би се могла реализовати: *Већ ми понеостају пријатељи / новци.

+ *свршеност и несвршеност* + *вишефазност процеса* + *једнина / множина субјеката* (+ *дистрибутивност* + *сукцесивност*)

(PМС 4) ПОПРИМАТИ ... сврш. и несврш. *примити, примати, узети, узимати мало-помало, постепено, једно по једно*.

(8) Класна борба . . . *попримала је* све оштрији вид. (Ант. 1)

(9) Многи [руски племићи] *беху већ попримали* пољске обичаје. (Глиш.)

Префикс *по-* уноси компоненте дистрибутивности и сукцесивности у значење основног имперфективизованог глагола *примати* и условљава процес перфективизације, активирајући његове потенцијалне теличне компоненте, само у случајевима употребе глаголских облика

⁴¹ Наведене компоненте, уведене префиксом *по-*, показују да се значење постепености код глагола, како је већ и истакнуто (в. т. 1.4), реализује и као творбено-семантичка категорија у префиксацији, а типичан префикс са дистрибутивним значењем управо је префикс *по-*. О семантичком потенцијалу овог префикса в. Клајн 2002: 265–267, а његово значење дистрибутивности запажено је и у Стевановић 1975: 440.

⁴² О граматичкој функцији префикса у процесу перфективизације и увођењу значења теличности в. Ашић, Станојевић 2008: 218.

са значењем теличности (аориста и перфекта).⁴³ И овај случај показује да теличност сама по себи није у нескладу са изражавањем несвршености, и да употреба несвршених глагола овог типа са свршеном интерпретацијом исказује две информације: а) да се одиграо догађај описан глаголом и б) да његов резултат није актуелан (исп. Ашић, Станојевић 2008: 215, нап. 10). У случајевима употребе других облика, префигурирани глагол реализује несвршени вид, а префикс *по-* се јавља као сигнал значења вишефазности и постепености. Спојивост овог глагола са актантом у семантичкој улози пацијенса и функцији субјекта није семантички ограничена.

+ *свршеност* + *вишефазност процеса, стања* + *прелазност* + *једнина / множина објекта*

(РМС 4) ПРЕГОРЕТИ а. *постепено, с временом смирити се у подношењу каквог тешког губитка, какве несреће, жалости, увреде и сл., прежалити, преболети.*

(10) Новце *ћу* *прегорјети*. (Тур.)

(11) Повреду части *није могла* *прегорјети*. (Бен.)

(13) Пошло је то у рат, *прегорјело* и кућу, и породицу. (Ћоп.)

Префикс *пре-*, осим перфективизације и транзитивности, у значење основног глагола уноси и компоненте дистрибутивности и кумулативности⁴⁴, па глагол *прегорети* и у свом метафоричном значењу реализује значење постепености. Он исказује сложену ситуацију која се реализује у виду множине временских фаза стања, процеса, без обзира на број актаната у позицији објекта.

+ *несвршеност и учесталост* + *вишефазност процеса*

(РМС 6) УВЕРАВАТИ СЕ 1. *несврш. и уч. према уверити се. 2. постепено, све више постајати уверен у што, осведочавати се; увиђати што.*

(14) Представљајући себи њену слику, *уверавао сам се* да она и није тако лепа. (Петр. В.)

Афиксална имперфективизација основног глагола *уверити (се)*, осим промене вида, унела је и значење учесталости, које се преклапа са значењем постепености. Постепеност се реализује и у виду дистрибутивне градуелности процеса, са актантом у семантичкој улози доживљавача и позицији субјекта, са обележјем + хумано.

⁴³ О задржавању теличних компоненти код глагола имперфективизованих инфлексима, типа: *долазити, удавати се, рађати*, којима припада и глагол *примати*, добијених од свршених парњака в. Ашић, Станојевић 2008: 211, 218.

⁴⁴ О дистрибутивно-кумулятивном значењу префикса *пре-* в. Клајн 2002: 270.

несвршеност + вишефазност процеса + партитивност субјекта
(РМС 3) КРЗАТИ СЕ 2. *постепено нестајати од трења и од дуге употребе, трошити се.*

(15) *С временом и она [бујна коса] поче да се крза на крајевима.*
(Андр. И.)

(16) *фиг. У борби . . . све се више крзао, све ниже падао.* (Петр. В.)

Значење постепености реализује се у виду вишефазности, множине временских секвенци процеса, која може бити организована или линеарно или градуелно, што је сигнализирано одговарајућом одредбом (линеарном *с временом* у пр. 15 и градуелном *све више и више* у пр. 16). Актанти у позицији субјекта имају семантичко обележје + небројиво.

4.2. ГЛАГОЛИ РАДЊЕ

А) + свршеност + једнократност радње + једнина + прелазност (+ резултативност)

(РМС 4) ПОГУБИТИ ... *сврш. 1. лишити живота, убити, смакнути, усмртити.*

(17) *Турски [је] цар Мехмед на вјеру погубио босанскога краља.*
(Том.)

(18) *У једном боју погубио [је] једног турског војника.* (Вес.)

Б) + свршеност + вишефазност радње + множина објеката (субјеката) + прелазност + сукцесивност

2. а. изгубити једно за другим, постепено.

(19) *Има родитеља који су погубили децу далеко од села.* (Нуш.)

(20) *Толики наши људи доље [у вароши] главе погубише.* (Ћоп.)

Свршени глаголи са значењем радње, као што је глагол *погубити*, рашчлањиву, сложену ситуацију, па и значење постепености, могу реализовати само под одређеним семантичко-синтаксичким условима, и то ако им семантичку валентност попуњава множина актаната у позицији објекта и/или субјекта. Код глагола *погубити* валентност попуњава множина објеката. Сложена ситуација се рашчлањује уз истовремену реализацију вишефазности радње и дистрибутивности објеката, при чему је могућа, иако није показана, реализација дистрибутивне кумулативности и сукцесивности, 'лишити живота, усмртити све, једно по једно', нпр.: *Непријатељ је погубио све мушкарце у селу.* Множина актаната може бити истакнута интензификаторском одредбом, као у пр. 20 одредбом *толики*.

А) + свршеност + вишефазност радње + множина објеката + прелазност

(РМС 4) положити ... сврш. 2. а. *наложити, запалити многе ватре.*

(21) *Одмах положисмо ватре, те узавре вода, па кувај.* (Нуш.)

Б) + свршеност + вишекратност радње + партитивност објекта + прелазност

б. спалити, погорети постепено све.

(22) *Кад је оно нападао . . . велик снијег, положили смо сву ограду од баште.* (Ћоп.)

Код перфективизованих глагола изведених дистрибутивним префиксом *по-*, као што је гл. *положити*, значење постепености је обавезни пратилац перфектизације, уз истовремену вишефазност радње и множину актаната у позицији објекта, било да је у питању дистрибутивна (пр. 21) или партитивна множина (пр. 22). Пр. 21 показује могућност укидања значења постепености употребом одговарајућег пунктуалног модификатора, у нашем случају прилога *одмах*, и значења вишефазности радње употребом облика аориста, а пр. 22 показује и значење кумулативне партитивности, употребом општег квантификатора *сав*.

+ свршеност + вишефазност радње + множина објеката + прелазност + дистрибутивност (+ кумулативност)

(РМС 4) *попљачкати ... сврш. покрасти, опљачкати постепено све.*

попљачкати се уз. повр. међусобно се опљачкати.

(23) *Исклала се међу собом војска, исклала се и попљачкала се.* (Њег.)

Префикс *по-*, уз перфективизовање основног глагола са значењем радње и семантичком улогом агенса са обележјем + хумано, уноси значење дистрибутивности и множине објеката/субјеката (нпр.: *Разбојници су попљачкали све што су нашли у кући*), што представља основне семантичко-граматичке услове за реализацију значења постепености.

+ свршеност + вишефазност радње + множина субјеката + дистрибутивност

(РМС 5) *ПРОБИТИ СЕ ... ђ. допрети до чега продирући, ширећи се постепено.*

(24) *Пуцњи су се пробили до ћелије . . . мукли и нејасни.* (Вуј.)

Значење постепености овог свршеног глагола реализује се у виду вишефазности временских секвенци радње и дистрибутивне множине субјеката, и то само у ограниченим семантичко-синтаксичким условима: употребом множине актаната у позицији субјекта.

4.3. ГЛАГОЛИ СА ЗНАЧЕЊЕМ ОДВАЈАЊА, РАЗИЛАЖЕЊА

А) + свршеност + вишефазност радње + симултаност + бројиво + множина субјеката / праваца + дистрибутивност

(РМС 5) *РАЗИЋИ СЕ ... СВРШ. 1. а. отићи на разне стране (о већем броју лица).*

(25) *После вечере разиће се народ.* (Вес.)

(26) *Одмах се разићемо за својим послом.* (Пав.)

Б) свршеност + вишефазност радње + симултаност + небројиво + партитивна множина субјекта/праваца + просторна локализација

б. раширити се, распрострајети се (о каквој вести, о каквом гласу и сл.).

(27) *Глас се по граду разиће брзо.* (М-И)

(28) *Приче о њему разићоше се по цијелој Боци.* (Мат.)

в. постепено се расплунути, изгубити, ишчезнути (о диму, мирису и сл.).

(29) *Пери се сад разиће тама испред очију.* (Ранк.)

(30) *Вјеровано је, особито док се још није разишао пушчани дим на бојном пољу, да су Французи побијеђени.* (Крањч. Стј.)

Префикс *раз-*, осим перфективизације, уноси значење дистрибутивности и партитивности у смислу множине учесника ситуације, уз обавезне одредбе просторне или временске локализације.⁴⁵ Занимљиво је да се радња одвија симултано а не сукцесивно, како је типично за глаголе са значењем постепености, што омогућава употребу временских одредби пунктуалног типа уз облике презента: *брзо, сад, одмах*, као у пр. 26, 27, 29, или употребу аориста са значењем једнократности радње. Примери показују да би се на местима употребе ових прилога могао употребити и прилог *постепено*, као што потврђују и употребу презента и др. глаголских облика осим аориста. Реализацију значења постепености у случају овог глагола обезбеђује јака позиција компоненти множине учесника ситуације, која не подлеже укидању без обзира на синтаксичко-семантичку спојивост овог глагола.

+ свршеност + вишекратност радње, процеса (+ партитивна множина објекта + небројиво; + дистрибутивна множина субјеката + бројиво)

(РМС 4) *ОЦЕДИТИ (СЕ) постепено, цеђењем или отицањем ослободити се течности (обично воде).*

⁴⁵ И. Клајн за префикс *раз-* истиче значење дељења, разбијања неког скупа, у глаголима типа: *раставити, разбацати* и значење кретања у разним правцима: *разграбити, разићи се, разбежати се* (Клајн 2002: 278).

(31) Наши сокаци [*се*] *оцедише* и просушише. (Пол. 1957)

(32) фиг. Изгледа да се од живота само . . . *оциједи* старинска мудрост. (*Божих*)

Префикс *о-* уводи теличност и перфективизацију основног глагола, али не укида компоненте партитивности првовалентног предикативног актанта, које се реализују у основном глаголу и на којима се заснива значење постепености. Ово значење се реализује у условима семантичке ограничености: актанти у семантичкој улози објекта имају семантичко обележје + *небројиво*, + *точно*, и у типичним случајевима се не реализују у синтаксичкој структури, него у виду метонимијске замене остају за кадром, нпр.: *Оцедио сам кошуљу/лимун* и сл., а ређе *Оцедио сам воду из кошуље / сок из лимуна* и сл. У синтаксичким условима, показаним у фигуративној употреби, у пр. 32, могућа је реализација овог актанта у позицији субјекта, нпр.: *Вода се оцедила ...; Сок се оцедио...* и сл., при чему се, такође, реализује значење постепености типа сукцесивне партитивности.

4.4. Глаголи са значењем сакупљања

+ *несвршеност* + *вишефазност радње*, *процеса* + *бројиво/небројиво* + *множина објеката/субјеката* + *кумулятивност* (+ *просторна локализација*)

(РМС 3) *купити* (СЕ) 2. *постепенно се скупљати, нагомилавати се.*

(33) *Дуго* мора да се је *купило* у срцу њезину то што сада врије и излијева се. (Рад. А.)

(34) *По долини ... купила се* тешка испарења и лебдела над водама. (Нос. Б.)

Значење постепености заснива се на множини објеката / субјектата са семантичким обележјем актаната + *бројиво*, или на партитивности ако актанти имају обележје + *небројиво* и/или у метафоричном значењу + *апстрактно*. Уобичајене су одредбе места, а интензификаторска одредба типа *дуго* у пр. 33 сигнализира квантитативну компоненту у значењу постепености.

+ *свршеност* + *вишефазност радње* + *бројиво* + *множина објеката/субјектата* + *кумулятивност* (+ *ограниченост просторне локализације*)

(РМС 4) *поискупљати* (СЕ) *искупити све редом, поискупити; скупити се постепено на једном месту.*

(35) *Ту се поискупљасмо* и чувамо да не би Турци у планину у робље ударили. (Нен. М.)

Двоструком префиксацијом у значење основног глагола, осим перфективизације, префиксом *по-* уводе се компоненте дистрибутивности, а префиксом *из-/ис-* компоненте кумулативности, што појачава значење постепености, иначе реализовано у основном глаголу *скупљати (се)*, који подразумева множину објеката/субјеката.⁴⁶ И овде, као и код глагола одвајања, разилажења, обавезна је одредба места са компонентом кумулативности.

+ *свршеност* + *вишефазност радње, процеса* + *бројиво/небројиво* + *множина објеката/субјеката* + *кумулативност* (+ *ограниченост просторне локализације*)

(РМС 5) СКУПИТИ (СЕ) 2. а. *сабрати набављајући, стичући малопомало, постепено.*

(36) *Скупио је стари импозантан иметак.* (Крл.)

Значење постепености може да се реализује и као партитивна множина са компонентом градуелности, коју сигнализира интензификатор *импозантан* у пр. 36, када семантичку улогу објекта попуњава актант са обележјем + *небројиво*.

(РМС 5) САБРАТИ СЕ ... 2. *постепено се скупити у каквој количини (о води).*

(37) *Сабрала се [вода] усред села у велико . . . језеро.* (Бен.)

Значење постепености заснива се на значењу дистрибутивности, партитивности и множине објеката/субјеката, нпр.: *Сабрали смо све добровољце; Сабрали смо се да се договоримо* и сл., које уводи префикс *са-*, перфективизујући основни глагол.⁴⁷ И сам основни глагол реализује значење постепености, јер се ситуација њим исказана може разложити на множину објеката, нпр.: *брати јабуке*.

+ *несвршеност* + *вишефазност процеса* + *небројиво* + *партитивна множина субјекта/објекта* + *кумулативност* (+ *просторна локализација*)

(РМС 6) ТАЛОЖИТИ ... несврш. 1. *излучивати, одлагати, гомилати као талог*: таложити муљ (о води). 2. *фиг. а. постепено скупљати, гомилати, стварати.*

(38) Ипак су гневни братовљеви говори *таложили* у Јакову страх. (Бил.)

⁴⁶ О префиксацији глагола са два или више префикса, типа: *поиспадати, испозаборававати* и о дистрибутивном и дистрибутивно-кумулативном значењу комбинације префикса *из-/ис-* и *по-* в. Клајн 2002: 286–290.

⁴⁷ За префикс *са-* Клајн истиче социјативно значење (*саставити, сакупити*) и дистрибутивно аблативно значење (*скинути, свалити*) (Клајн 2002: 280–281).

таложити се ... 2. фиг. а. *постепено се накупљати, гомилати.*

(39) Споро су протицали дани, и после сваког *таложила се* у *Аксињиној души* опора горчина. (Моск.)

(40) Од злобе туђих језичина *таложиио се* у мени годинама талог засићења, гађења. (Крл.)

Значење постепености заснива се на множини временских фаза процеса, које се одвијају сукцесивно и на партитивној множини објекта/ субјекта са обележјем + небројиво. У метафоричном значењу актанти у овој позицији имају обележје + осећање, расположење. И у једном и у другом случају, као обавезна, јавља се одредба места са кумулативним компонентама. Значење постепености градуелног типа сигнализира употреба одговарајуће одредбе, као у пр. 40 одредба *годинама*.

4.5. Глаголи са значењем партитивности

Глаголи ове семантичке класе обухватају глаголе са значењем радње и процеса, који значење постепености реализују без обзира на вид и род, па су потврђени примерима глагола свршеног и несвршеног вида, прелазним и медијалним. Осим компонената партитивности и сукцесивности, за ову класу глагола карактеристична је и компонента градуелности (кумулативности). Њихову валентност попуњавају актанти са значењем градивности и обележјем + небројиво.

несвршеност + вишекратност радње + множина делова објекта (објекат градивна именица)

(РМС 5) сипати ... несврш. **1. а.** *чинити да нешто ситно, сипкаво, течно из нечега постепено, мало-помало излази, тече некуд или у нешто: ~ брашно у врећу, ~ воду у чашу.*

(41) Залуду [је] у *шупљу тикву* просо *сипати*. (Павл.)

(42) *Стаде . . . сипати* јело да носи на сто. (Ранк.)

Глаголи чију семантичку валентност у улози објекта попуњавају актанти са обележјем + небројиво (градивне именице), без обзира на аспект, реализују значење постепености. У одређеним синтаксичким условима обавезна је прилошка одредба локализације, као у пр. 41.

несвршеност + вишекратност радње/збивања + множина делова субјектата + партитивност

(РМС 2) КАПАТИ ... 3. г. фиг. *постепено настајати, ширити се, јављати се.*

(43) Једва се јутро одлепило од влажних брегова, и дан, мрк испод своје мокре кабанице, *капао* по лединама. (Рад. Д.)

Валентност глагола *капати* у основном значењу попуњава актант у улози субјекта са значењем течности и са обележјем + небројиво, + партитивност, али у фигуративном значењу у улози субјекта јављају се и именице са другачијим значењем, али са обавезним компонентама партитивности (као у пр. 43).

свршеност + вишекратност радње + множина делова објекта + кумулативна дистрибутивност (типа све до једнога)

(РМС 2) исисати ... 2. фиг. *постепено извући, исцедити (добитак, новац)*.

(44) Држе странци хрватска имања док *могу читаве* тисуће *исисати* готова добитка. (Ков. А.)

(45) Он је *исисао последње* наше материјалне остатке, без милости. (Вас.)

Глагол перфектизован префиксом *из-/ис-*, као и основни глагол, значење постепености заснива на компонентама партитивности и сукцесивности. Међутим, уз перфективизацију и значење теличности реализују се и компоненте градуелности (кумулативности), које могу бити сигнализирани придевским квантификаторима уз објекат: *читаве, последње остатке*. Семантичку валентност попуњавају актанти у улози објекта са обележјем + небројиво, а у метафоричним значењима и са обележјем + апстрактно.

Значење партитивности реализују и медијални глаголи са значењем процеса, чију валентност у примарном значењу попуњавају субјекти са значењем градивности, а у фигуративним значењима и субјекти са другачијим значењима, али са обавезном компонентом партитивности, као у следећем примеру:

несвршеност + вишефазност процеса + множина делова субјекта

(РМС 2) копнети ... 4. фиг. *ишчезавати, нестајати постепено се смањујући, губити се*.

(46) *Послије четврте, пете чаше* копнило је незадовољство у мени. (Козарч.)

(47) *По свим селима* копнила је окупаторска власт. (Поп. Ј.)

Значење постепености у наведеним фигуративним примерима истакнуто је прилошким одредбама са значењем фазности (пр. 46) и дистрибутивности (пр. 47), које замењују прилоге *постепено* и *поступно*, типичне одредбе глагола са значењем постепености.

свршеност + вишефазност процеса, стања + множина делова субјекта / множина субјеката + кумулативност (типа у целини, потпуно)

(РМС 2) ИСКОПНЕТИ ... сврш. 1. *ишчезнути под утицајем топлине (о снегу), окопнети*. 2. фиг. а. *постепено ишчезнути, нестати*.

(48) Брзо ли наде *ископне*. (Панд.)

б. *постепено се истрошити или сасушити, ослабети, оронути*.

(49) *Под теретом година* она је већ била оронула, некако *ископнела*. (Бар.)

(50) *Све му се у њој [у очинској кући] учини смањено, ископњело*. (Њоп.)

(51) Леже мокри на блатњавој земљи, усахнули, *ископнели*. (Јак.)

(РМС 2) ИСПАРИТИ ... б. фиг. *постепено нестати, ишчезнути, изгубити се*.

(52) Маштање у *хипу испари*. (Јел.)

(РМС 2) ИСХЛАПИТИ ... 2. фиг. *мало-помало, неприметно, постепено ишчезнути*.

(53) *Ишчезавају и исхлапе* [пјесници] исто тако *брзо* како су се појавили. (Уј.)

(54) *Све оне љаге ... сасвим су већ биле исхлатиле*. (Нам.)

Значење постепености код свршених глагола са значењем процеса, осим компонената партитивности и сукцесивности, прати и реализација компонената кумулативности (градуелности) у складу са значењем теличности и у смислу завршеног процеса у целини, потпуно, што може да буде и сигнализирано употребом општих квантификатора *сав* и *сасвим* (пр. 50 и 54). У основном значењу њихову валентност попуњавају актанти у улози субјекта са значењем градивности и обележјем + небројиво, а у метафоричним значењима и актанти са семантичким обележјима + бројиво, + хумано и + апстрактно. Значење теличности у неким случајевима омогућава укидање компоненте постепености, што се остварује увођењем пунктуалних одредби типа: *брзо* (као у пр. 48 и 53), *у хипу* (у пр. 52), *нагло* и сл.

ЗАКЉУЧАК

5. На основу ранијег истраживања значења постепености и истраживања спроведеног у овом раду, утврђене су опште семантичко-граматичке карактеристике глагола са значењем постепености, као и најосновније разлике између њих и учесталих глагола.

5.1. Тако је показано да типично значење постепености реализују глаголи са значењем процеса уз граматичке услове несвршености глаголског вида и множине учесника ситуације. Семантичку валентност

ове групе глагола попуњава „сложена ситуација”, која се може реализовати или као рашчлањивост процеса, радње на низ континуираних, сукцесивних фаза или као множина учесника ситуације. Уколико ситуацију није могуће рашчланити на више простих, у било ком наведеном смислу, значење постепености се не може реализовати, што се може проверити тестом употребе прилога *постепено* уз дати глагол.

5.2. Значење постепености садржи смисао успореног темпа процеса, радње, са компонентама континуираности, дистрибутивности, партитивности и сукцесивности. Квантификаторско значење постепености, као и значење учесталости, засновано је на категоријалном смислу квалитета и количине, што обе групе глагола приближава смисаоној категорији градуелности. Од четири категорије, карактеристичне за градуелне речи, смисао једне и друге групе глагола реализује се у виду две исте категорије: количине *кога*; количине *чега* (предмета, ствари), а по трећој категорији количине ове две групе глагола се међусобно разликују. Глаголи са значењем постепености реализују количину процеса који протиче у времену, док учестали глаголи реализују количину понављања радње, процеса, стања. Тако је за глаголску постепеност карактеристична множина типа вишефазности процеса, радње, а за учесталост множина типа виšekратности радње, процеса. Вишефазност процеса, радње код глагола постепености одвија се континуирано и сукцесивно, што се може интерпретирати прилозима *постепено* и *поступно*, док се значење виšekратности код учесталих глагола одвија испрекидано и са понављањем (више пута, неодређен број пута) радње, процеса, што се може интерпретирати прилозима и прилошким одредбама *често*, *повремено*, *више / неколико пута*. Компоненте фазности у значењу постепености код глагола условљавају локализацију по хоризонталу, „испред”, „иза”, „од”, „до”, што ово значење повезује са глаголским категоријама темпоралности и аспектуалности.

УЧЕСТАЛИ ГЛАГОЛИ*

1. У даљем излагању биће представљени граматички и семантички аспекти учесталости (итеративности) код глагола. За разлику од досадашњег разматрања учесталости као граматичке категорије у оквиру глаголског вида или као творбено-семантичке класе глагола, наше истраживање, засновано на лексикографско-лексиколошком приступу интегралног усмерења, имало је за циљ да уз подједнако уважавање граматичких и семантичких аспеката учесталости, одговори на нека отворена питања у вези са допуњавањем и/или успостављањем валидних критеријума за одређивање учесталих глагола и њихово издвајање од сличних лексичко-граматичких класа. При томе је прихваћено већ утврђено становиште да је учесталост семантичка категорија која се системски и примарно реализује на творбеном плану, а секундарно и на синтаксичком плану и која не подлеже параметрима аспектуалности, али се често са њом преклапа (в. т. 2.2.). У питању су углавном глаголи са значењем радње, ређе збивања, типа: *скидати, спуштати, обарати, падати; прекрајати, улагати, скривати, рађати, виђати, погледати, ручавати, вечеравати, ноћивати, водати, возати, носати, гањати, летати, долетати, слетати, погледати, разгледати; долазити, излазити, свраћати, одлазити, пролазити, прелазити, заобилазити; стицати, нестајати, падати, бацати, јављати (се), звати; остављати, стављати, везивати; плаћати, куповати; удавати се, рађати* и др.⁴⁸

1.1. Полазећи од чињенице да се учесталост одређује као карактеристика глагола несвршеног, имперфективног вида, а и због преклапања учесталости са другим видовима аспектуалности, најпре ће се размотрити њихов однос према непрекидно-трајним (дуративним) и према свршеним (тренутним) глаголима. С друге стране, имајући у виду да се учесталост одређује и на основу временско-количинских параметара, као и неке друге семантичке класе глагола, пре свега глаголи са зна-

* В. Ристић 2011а.

⁴⁸ Наведени примери су преузети из граматике Стевановића (1974), творбе речи Клајна (2003) и рада Ашић, Станојевић (2008) и из других извора на које ћемо се позивати у излагању.

чењем постепености, предмет овог истраживања је и однос између ове две семантичке класе глагола, који је разматран и у претходном поглављу. Тамо је већ истакнуто да семантичку валентност обеју глаголских класа попуњава сложена ситуација, која се рашчлањује на просте делове, на множину учесника ситуације. Код учесталих глагола сложена ситуација се рашчлањује на множину поновљене радње, процеса, која у значење учесталих глагола, осим видских обележја, уноси компоненте дистрибутивности, сукцесивности, кумулативне дистрибутивности, па и деминутивности, и која учесталост примарно одређују као начин вршења глаголске радње.

2. У досадашњим истраживањима у србистици, као што је већ речено, учестали (итеративни) глаголи разматрани су као подврста глагола несвршеног вида супротстављена непрекидно-трајним (дуративним) глаголима. Тако је у референтним граматикама српског језика, од којих ће се узимати у обзир најкомплетније граматичко одређивање учесталости у граматизици М. Стевановића (1974).

2.1. Пре Стевановића, о учесталим глаголима обимније истраживање и критички осврт на ставове својих претходника дао је Ћ. Грубор у две обимне студије (Грубор 1953, књ. 4 и 5). Већ у изношењу ставова својих претходника, Грубор проблематизује видску припадност учесталих глагола, најпре имајући у виду да их С. Новаковић, по коме „учестани глаголи” означавају понављање једне исте радње, илуструје примерима глагола имперфективног вида, и то: *летати* према *летети*, *ноћивати* према *ноћити*, *стајати* према *стати*, *мицати* према *маћи* (Грубор 1953а: 87). Затим тај став Грубор супротставља ставу Т. Маретића, који тврди да и свршени глаголи могу бити „учестани” односно да се неким свршеним глаголима радња понавља „*ali svaki put traje jedan tren*”⁴⁹ (Маретић 1899: 476) (исп. и Грубор: 1953а: 93). За видске карактеристике учесталих глагола и за одређивање њиховог односа према перфективним глаголима значајан је и Груборов критички осврт на слично Белићево схватање поновљене радње, по коме се итеративна имперфективна радња у целом развоју, кроз све јединице извршавања (вршења), одвија сасвим исто као и онда када нема понављања. То би, по Ћ. Грубору, значило да су појединачна понављања перфективна а да је само понављање имперфективно, а што, по овом аутору, може бити тачно само у случајевима употребе перфективних глагола у итеративном и апстрактном презенту: *Он мени донесе воде; Зрела воћка сама падне* (нав. дело: 133).

⁴⁹ У питању су, у ствари, глаголи са значењем постепености дистрибутивног типа са множином субјеката односно објеката, типа: *попуцати*, *поразболевати се*, *поизваљивати*, *испребјати*, *позобати* и сл., код којих се, по Маретићу понављање реализује с обзиром на субјекте или на објекте (Маретић 1899: 476).

2.2. Ћ. Грубор прихвата Белићев став да су итеративни глаголи несвршеног вида, јер се радња означена њима непрекидно врши, што је њихова примарна, „обавезна” карактеристика, док је само понављање радње њихова „необавезна” карактеристика (нав. дело: 132). То значи да понављање радње учесталих глагола није њихова обавезна видска, него нека друга карактеристика, по којој се они разликују не само од дуративних него и од других група глагола. У ствари, за даље и тачније одређивање феномена учесталости, важно је запажање Ћ. Грубора да је са становишта вида главна карактеристика глагола имперфективност и њена опречност са перфективношћу „а да ли се уз то [радња] и понавља (итер.) или само извршава (дур.), то је акцесорно, зависно од састава реченице” (нав. дело: 134). На основу наведеног, итеративност и дуративност, као равноправна својства имперфективности, не реализују се на нивоу граматичке категорије вида, него на неким другим нивоима (у овом случају на синтаксичко-семантичком плану).

2.3. По овом аутору, итеративност се реализује и на творбеном плану, па су по њему итеративни само они глаголи који су настали од правих тренутних: *севати* ← *севнути*, *куцати* ← *куцнути*, *сецкати* ← *сецнути*, код којих се тачка извршавања непрестано помера напред, док од других перфективних (по њему „дуративних перфективних”) глагола, проширивањем основе, настају имперфективни глаголи *са значењем дуративности и итеративности*⁵⁰ (нав. дело: 135) (истакла С. Р.). Итеративни глаголи, било да су изведени од имперфективних или перфективних глагола, „казују сву радњу, све њене дијелове, у извршавању, а ништа извршено” (нав. дело: 175).

2.4. Тако је Грубор ограничио дефиницију учесталих глагола на понављање целовите радње, искључујући значење настављања прекинуте радње, чиме се основано истиче вишеактност односно вишекратност као битна карактеристика итеративне имперфективности, на основу чега су ови глаголи с једне стране супротстављени једноактним, односно једнократним дуративним и тренутним глаголима, а с друге стране вишефазним глаголима са значењем постепенисти (в. претходно поглавље).

⁵⁰ По Ћ. Грубору значења дуративности и итеративности нису карактеристична само за глаголе имперфективног већ и за глаголе перфективног вида. На примеру *сагнути се* – *сагибати се*, он је показао разлику између перфективне и имперфективне дуративности, истичући да је дуративност код перфективног глагола *сагнути се* реализована као *извршеност*, а код имперфективног глагола као *извршавање*, док се итеративност јавља као њихова мултипликација (нав. дело: 135) (истакла С. Р.). Постојање перфективне итеративности потврђује примерима итеративних глагола који могу реализовати само итеративна значења, а то су деминутивни глаголи, који се одликују краткоћом деминутивне радње, и прави „моментани” глаголи који се одликују краткотрајношћу (нав. дело: 177).

2.5. Уопштавајући изложена запажања Ђ. Грубора, може се рећи да итеративност и дуративност представљају значења карактеристична како за неке групе имперфективних, тако и за неке групе перфективних глагола, а да је видска опозиција имперфективности и перфективности заснована на другим значењима. По њему, то су значења *извршавања* и *извршености* глаголске радње, као „два највећа значења”, не само зато што регулишу видско упаривање и сврставање глагола, него и зато што условљавају реализацију итеративности којом се исказује и извршеност и извршавање односно понављање извршености (нав. дело: 144) (истакла С. Р.). Код већине других аутора на које се позивамо, то су видска значења *(не)прекидности* или *(не)ограничености* глаголске радње.

3.1. Тако, по М. Стевановићу (1974), учестали, итеративни глаголи, који су посматрани у оквиру глагола несвршеног вида⁵¹ (529–534), означавају радњу *неограниченог трајања*, која се „може прекидати, односно понављати у времену неограниченог трајања”, за разлику од *непрекидно-трајних*, дуративних глагола, који означавају непрекидно-трајне радње (нав. дело: 534) (истакла С. Р.). Учестали глаголи типа *рађати*, *обарати*, *прекрајати*, *стварати*, *скакати* и др., по Стевановићу, „значе: више пута нешто скинути, више пута родити, више пута оборити, више пута прекројити, више пута створити, више пута скоцити ... Они, дакле, казују радње које се више пута понављају. И самим су тим итеративни глаголи такође несвршеног вида јер се извршење њима означених радњи неодређен број пута, а то ће рећи – неограничено време, понавља” (нав. дело: 535).

3.2. М. Стевановић, као и Грубор, учесталост посматра и као значење глагола које се може реализовати у контексту, независно од видске припадности глагола, али и као творбено-семантичку категорију, карактеристичну пре свега за глаголе који се изводе од свршених глагола нарочитим наставцима, инфиксима: *скидати* ← *скинути*, *спуштати* ← *спустити*, *рађати* ← *родити*, *обарати* ← *оборити*, *прекрајати* ← *прекројити*, *улагати* ← *уложити*, *падати* ← *пасти*, *скривати* ← *скрити* (нав. дело: 529–535).

4.1. У вези са феноменом учесталости прихватљивије је становиште изнето у Приручној граматичи (1979), у којој се итеративност, као и у Руској граматичи (Русская грамматика 1980), измешта из кате-

⁵¹ М. Стевановић вид одређује као морфолошку-семантичку и синтаксичку категорију (1974: 529), у оквиру које се издвајају глаголи двојаког вида, несвршеног или имперфективног и свршеног или перфективног вида. Глаголи несвршеног вида означавају процесе неограниченог трајања у времену, а свршеног вида процесе ограниченог трајања у времену (нав. дело: 528, 531).

горије глаголског вида⁵² и издваја према критеријумима начина вршења, извршености и количини глаголске радње (нав. дело: 146–147), на основу којих су издвојене четири групе глагола са подгрупамa. Итеративни глаголи су, уз дуративне, којима су супротстављени по прекидању и понављању радње, и уз тренутне глаголе⁵³ (једнократне), којима су супротстављени по вишекратности радње, издвојени у четвртој групи. Тако се итеративни или учестали глаголи одређују као „глаголи којима се радња понавља, тј. прекида па опет наставља” (нав. дело: 177).

4.2.1. У руском језику, по Руској граматички, многократни (учестали) глаголи спадају у један лексичко-граматички разред, уз друге, који су издвојени према начинима глаголске радње (способы глагольного действия), и који су тесно повезани с категоријом вида.⁵⁴ То су семантичко-творбене групе видски неупаривих глагола⁵⁵ који имају формалне показатеље (афиксе) модификације значења основних глагола, и то модификације с тачке гледишта временских, количинских и резултативних карактеристика. Од три издвојене групе по овој граматички, многократни глаголи неограниченог трајања поновљених радњи, заједно са једнократним, тренутним, спадају у другу групу, издвојену по временско-количинским карактеристикама (нав. дело: 596).

⁵² У овој граматички глаголски вид се разматра као граматичка категорија (заједно са лицем, временом, стањем, повратности, бројем и родом), и по њој „несвршени (имперфективни) или глаголи несвршеног (имперфективног) вида” „изричу радњу у вршењу”, а „свршени (перфективни) или глаголи свршеног (перфективног) вида” „изричу извршеност радње” (Приручна граматика 1979: 147, 148).

⁵³ По овој граматички учестали глаголи су по дужини трајања супротстављени моментаним или тренутним глаголима, који казују радњу извршену у врло кратком времену, у тренутку, и сви су свршени: *цикнути, лизнути, макнути, пасти, пући, пухнути, скочити* (Приручна граматика: 1979: 147).

⁵⁴ По Руској граматички категорија вида представља систем супротстављености глагола два реда: један чине глаголи који означавају ограничену целу радњу и то су глаголи свршеног вида, а други ред су глаголи који немају ограниченост овог типа и то су глаголи несвршеног вида. Ограниченост означава радњу као целовит акт, за разлику од представљања радње као процеса у његовом трајању или поновљености (Руска граматика 1980: 583). Значење ограничености радње својствено је свим свршеним глаголима. У руском језику, као и у српском, категорија вида обухвата све глаголе. Обједињеност глагола у видском пару представља системску категоријалну црту вида како у руском тако и у српском језику (нав. дело: 583; исп. и Клајн 2003: 324).

⁵⁵ Глаголи у руском језику, као и у српском, супротстављени су један другом по виду и они чине видске парове сличног лексичког значења а разликују се међусобно граматичком семантиком вида. Глаголи несвршеног вида који имају ограничено значење јављају се у видским паровима: *радити – урадити, васпитавати – васпитати*, по Ђ. Грубору „дуративни перфективни глаголи” (в. т. 2.3), а глаголи истог вида са неограниченим значењем не јављају се у видским паровима, па чине неупариве (несоотнесительные) глаголе несвршеног вида: *спавати, лежати, вршити*. Неупаривост је својство и одређених глагола свршеног вида (нав. дело: 584).

4.2.2. Више аутора је истицало да је значење учесталости, односно дуративности условљено значењем глаголске основе, стога је значајно издвајање значењских класа глагола изнето у Руској граматици, који проширивањем основе афиксима реализују значење итеративности. То су глаголи са значењем кретања, расположења, говорења, постојања, положаја у простору и физичког деловања, што потврђују и наведени примери на почетку овог дела монографије (в. т. 1.). У руском језику се ови глаголи употребљавају за архаизацију стила и махом у прошлом времену, међутим, јављају се и у другим глаголским облицима.⁵⁶ Они у руском као и у српском језику у творбеним процесима префиксације и афиксације могу да реализују деминутивно значење са различитим степеном ублажавања интензитета радње, а у комбинацији са множином субјеката или објеката добијају и дистрибутивно значење (нав. дело: 600–601).

5. Већ је истакнуто да се учестали глаголи издвајају и на основу творбено-семантичких параметара (в. т. 2.3. и 3.2). Са становишта творбе, запажено је да се учестали глаголи јављају углавном у процесу имперфективизације свршених глагола афиксалном творбом: *долазити, удавати се, рађати, звати, куповати, падати, остављати, бацати, нестајати, плаћати* и др. Од њих је, по Клајну (2003) „врло ... мали број ... који су само итеративни: то су углавном *виђати (се), погледати, ручавати, вечеравати, ноћивати, искакивати*, као и итеративно-пејоративни ... *водати, возати, носати, гањати, летати*” (325–326, 363), а много већи број овако изведених имперфективних глагола реализује и дуративно значење, као нпр.: *долетати, слетати, погледати, разгледати, устајати, упијати, увијати, добијати* (363), *потискивати, подврискивати, ослушкивати, прећуткивати, замуцкивати, пожуркивати, запиткивати, уљуљкивати (се), поцупкивати, ућуткивати, заљускивати, одгуривати, прижељкивати* (369–370).

6.1. У даљим истраживањима утврђени су параметри на основу којих се глаголи у групи имперфективизованих афиксалних глагола реализују као учестали или као дуративни, што је значајно за одређивање учесталих глагола и њихово разликовање од дуративних, тим пре што највећи број учесталих глагола настаје творбеним процесом афик-

⁵⁶ Показало се да употреба имперфективних глагола у перфекту и у српском језику открива граматичко-семантичке карактеристике њихових основа које условљавају промену вида, категоријалног значења, па и њихову стилску маркираност. Тако су у раду Ашић, Станојевић (2008) дефинисани семантичко-граматички и прагматички услови у којима глаголи несвршеног вида у облику имперфективног перфекта у српском језику реализују значење свршености и неактуелизацију радње (в. т. 6.2 и 6.3), док И. Грицкат, на примеру перфекта глагола *говорити* у значењу 'говоркати', показује итеративну употребу дуративних глагола у перфекту, уз реализацију додатних значења: деминутивног и стилски обојеног, пејоративних значења (Грицкат 1955–56: 82). Исп. и Клајн, који глаголе типа *возати, носати* назива итеративно-пејоративним (2003: 325–326, 363).

салне имперфективизације. То су параметри теличности/ателичности односно ограничености/неограничености, који условљавају разлике у реализацији значења не само учесталости и дуративности него различите интерпретације значења имперфективних глагола у употреби (в. т. 2.3).

6.2. Тако употреба неизведених имперфективних (несвршених) глагола који означавају активности и стања, типа: *пливати, мислити, радовати се* са значењем свршености није могућа, јер они означавају ателичне радње које су инхерентно неограничене и не имплицирају момент после којег њима означена радња не може наставити да се врши (Ашић, Станојевић 2008: 211). Међутим, значење ограничености/неограничености, условљено значењем глаголске основе, независно је од глаголског вида, што показује могућност употребе неких неизведених имперфективних глагола у форми перфекта, чија се радња у прагматичком контексту може интерпретирати као свршена, што се у разматраном раду показује примером: *Данас сам правила торту. Дођи да је пробаш*. Такву интерпретацију допуштају само несвршени глаголи са значењем резултативности, који се јављају као парњаци тзв. „трајно-свршених глагола”, типа: *правити – направити, читати – прочитати, прати – опрати* и сл. (нав. дело: 213).⁵⁷ То су несвршени глаголи, чије основе имају потенцијално значење досезања до неке крајње тачке или стремљење ка досезању те тачке, после чега се радња исцрпљује, који се по Руској граматици издвајају као глаголи са „ограниченим значењем (с предельным значением) основе”. За разлику од ових, несвршени глаголи првог типа немају такве потенцијалне компоненте значења, па се, по Руској граматици издвајају као глаголи са „неограниченим (с непредельным значением)” основе (Руска грамика 1980: 583).

6.3. Независност значења теличности/ателичности од глаголског вида заправо најбоље показују имперфективизовани глаголи са пунктуалним у основи, типа *долазити* и *силазити*, који могу да реализују значење учесталости, чак и у форми перфекта: *Често је долазио код нас; Удавала се неколико пута*. Глаголи овог типа, уко-

⁵⁷ Њихови свршени парњаци, који се добијају префиксацијом, и који се, сем по виду, ничим другим не разликују од несвршених парњака, означавају теличне, тј. инхерентно ограничене процесе. Аутори на које се позивамо истичу да префикси којима се добијају свршени од несвршених глагола мењају теличност и јављају се као сигнали ограничености ситуације коју описује реченица, па спадају у чисту аспектуалну префиксацију, која се показује тиме што се од њих афиксацијом не могу извести имперфективни гл.: *правити – направити*, али **направавати* и сл. (Ашић, Станојевић 2008: 212: нап. 5). Исти аутори указују и на чињеницу да инфикси којима се од свршених добијају несвршени глаголи, не поништавају теличну компоненту инхерентно присутну код глагола свршеног вида (нав. дело: 218). Примери који су наведени у т. 6 преузети су из рада наведених аутора.

лико нису употребљени као учестали, означавају ограничену радњу, која се одвија до одређеног момента, после којег не може наставити да се одвија јер је процес доведен до краја (Ашић, Станојевић 2008: 213); (исп. и Маретић 1899: 478–479). Употребом у перфекту, глагола овог типа, у највећем броју случајева, поништава се информација да је радња исказана њима трајала у прошлости и да није доведена до краја. Они, заправо, подразумевају досезање крајњег момента, који је обавезно смештен у прошлости и који одсеца радњу од момента говора. Употребом несвршених имперфективизованих глагола са свршеном интерпретацијом говорник жели да саопшти две информације: а) да се одиграо догађај описан глаголом и б) да његов резултат није актуелан (нав. дело: 216): *Долазио је по тебе* – Није више овде. Одговарајуће свршене форме наведених глагола у истом контексту имплицирају актуелност резултативног стања у моменту говора: *Дошао је по тебе* – Овде је (нав. дело: 214). У наведеним примерима глаголи, употребљени у виду имперфективног перфекта, исказују свршеност, што омогућава компонента теличности, која афиксалном деривацијом перфективних парњака није укинута. Тако компонента теличности, као инхерентна компонента свих перфективних глагола, сачувана у њиховим имперфективизованим парњацима, омогућава реализацију „свршетка” радње, досезање до њеног крајњег момента, што код глагола овог типа омогућава не само значење свршености у форми перфекта и одсецања радње од момента говора него и значење учесталости, чије се понављање заснива, управо, на могућности досезања крајње тачке, на ограничениости теличности и њеног вишекратног понављања које се актуелизује у моменту говора.⁵⁸

7.1. Нека истраживања показују преклапања учесталости и деминутивности, а у том погледу обимније истраживање и значајна запажања дала је И. Грицкат у студији (1955–56: 45–96; исп. и Руска граматика 1980: 600–601). Бавећи се деминуцијом, она је запазила да прави деминутивни глаголи, изведени суфиксацијом, по свом видском значењу најчешће су итеративи или блиски итеративима. Веза деминутивности и итеративности, како запажа ова ауторка, остварује се по значењу, јер свако „умањено“ вршење радње повлачи за собом и значење повремености, тј. учесталости, па се учесталост јавља као пратилачко значење деминутивности.

⁵⁸ Теличност, као лексички енкодирана информација о инхерентно ограниченој ситуацији, карактеристична је не само за свршене глаголе него и за несвршене добијене имперфективизацијом од свршених парњака (исп. Ашић, Станојевић 2008: 216), а и Маретић наводи могућност употребе свршених глагола за радње које трају дуже времена, за трајне радње, као што су: *поћи, похитати, починути, претрчати, прећутати, пречитати* и сл. (1899: 779–480).

7.2. То показују дефиниције и примери изабраних деминутивних глагола из Речника МС, којима смо дефинисали релевантне услове реализације значења учесталости.

БОЦКАТИ, -ам

учесталост + дистрибутивност + симултаност + множина субјекта + презент/перфекат

1. *дем. и уч. према бости.* – Боцкали су их копљем и стрелицом.

(Шен.) Поиздаље [су га] боцкали дугачким прutowима. (Ћоп.) фиг. Сунце [је] у зениту, па зраци боцкају као иглице. (Јак.) 2. фиг. *задириквати, пецкати.* – Мени се чинило да се само о њој говори, да ме сав свијет с њоме драшка и боцка. (Коз. Ј.)

боцкти се 1. *дем. и уч. према бости се.* – Боцкали смо се по јуначки. (Војн. 2) фиг. *задириквати се.* – И тако се још мало боцкају, а онда је и опет све добро. (Ивак.)

ЖАЦКАТИ, -ам несврш. и уч. *боцкати.*

учесталост + повременост + перфекат + једнина субјекта/објекта

– Миомирис фришкога профунта жацкао Микичин дуги нос. (Шен.) Мада га је сумња помало жацкала, опет је волео да чује како га жена воли. (Вес.)

7.3. Ирена Грицкат утврђује веома битан формални, граматичко-творбени параметар на основу кога се могу препознати и издвојити учестали глаголи. Наиме, њено истраживање је показало да деминутиви изведени суфиксима прелазе или теже да пређу у шесту врсту (пету врсту по М. Стевановићу 1975: 334), са основинским, тематизованим вокалом *-а-*, који је још од прасловенског језика показатељ итеративности, и данас се само глаголи са завршетком *-ати*, по овој ауторки, могу осећати као недвосмислени итеративи (исп. делове у Грицкат: 47–57, 79). То је, како она истиче, вероватно, био разлог да је Ћ. Даничић у деминуцији видео пре свега промену вида, превођење глагола једног вида у класу глагола другог вида, на основу чега је издвојио две групе деминуираних глагола: а) глаголе код којих се радња понавља, и тако у деловима делује умањено у односу на радњу основног глагола, типа: *возати, носати*; б) глаголе код којих радња постаје свршена и по томе је мања од несвршене, типа: *зовнути, спавнути, јавнути*. Према И. Грицкат само се глаголи под б) могу сматрати деминутивима, док глаголи под а) типа *возати, носати*, спадају у итеративна образовања, деривирани од трајних глагола (нав. дело: 48).

7.4. Блискост значења итеративности и деминутивности И. Грицкат је показала и примером функционисања деминутивног форманта *-к-* испред тематског форманта *-ива-* (ређе *-ава-*) имперфективизованих гла-

гола, који осим значења деминутивности враћа овим глаголима значење итеративности, што је показано примерима: *доскакивати, задиркивати, запиткивати, провиркивати и др.; замуќкивати, застајкивати, ослушкивати, прижељкивати, прислушкивати* (57–58, 88).⁵⁹

8.1. У истраживању глагола са значењем постепености (исп. претходно поглавље) запажено је да се ова група глагола у граматицама често није разликовала од учесталих глагола, са којима се у неким значењима преклапа.⁶⁰ Утврђено је да до преклапања долази због тога што се значење постепености, као и значење учесталости, реализује у два иста семантичка поља, и то у семантичком пољу количине, квантитета и семантичком пољу начина. Тако се обе групе глагола, чије је значење засновано на квантитативним компонентама множине, међусобно разликују према начину реализовања множине. Док је за глаголе постепености, осим множине радње, процеса, релевантна и множина учесника ситуације односно количине *кога* и количине *чега* (предмета, ствари), дотле је за учестале глаголе релевантна само множина радње, процеса.

7.2. Међутим, како је истакнуто у претходном поглављу, ове две групе глагола разликују се и по начину реализације множине, тако да глаголи са значењем постепености реализују множину процеса, радње, који протиче у времену, а учестали глаголи множину радње односно њено понављање у времену. Тако је за глаголску постепеност карактеристична множина типа вишефазности процеса, радње, а за учесталост множина типа вишекратности радње, процеса. За разлику од глагола постепености, чије је значење вишефазности засновано на континуираној сукцесивности, што се може интерпретирати прилозима *постепено* и *поступно*, значење вишекратности код учесталих глагола засновано је на поновљености радње, што се може интерпретирати прилозима и прилошким одредбама *често, повремено, с времена на време, више / неколико пута*.

7.3. Истакнуте разлике између ове две групе глагола, као и између учесталих и дуративних глагола, не јављају се само на творбено-лексичком плану у виду различитих лексема, него и у оквиру исте глаголске лексеме, која зависно од контекста, може да реализује сва три наведена значења. То ће се показати на неколико глагола који су у Речнику МС типски дефинисани: „несвршени и учестали од X”, а који у различитим контекстима реализују сва три или два наведена значења.

⁵⁹ Међутим, Клајн (2003) овај деминутивни наставак представља као суфикс *-кивати* који служи за импективизацију глагола (360–374).

⁶⁰ Преклапање се најчешће дешава код тзв. „дистрибутивних глагола”, чији се садржај реализује са више објеката, односно субјеката (Приручна грамика 1979: 147).

БИВАТИ, бивам *несврш. и уч. према бити*

учесталост + повременост / континуираност + перфекат + једнина субјекта

1. *бити с времена на време, бити више пута.* – Даничић је бивао прек и немилосрдан у својим критикама. (Бел.) Ви сте сигурно прије бивали у лову. (Креш.)

4. *затицати се, налазити се.* – Почео је бивати код ње свакодневно. (Моск.)

дуративност + дистрибутивност + симултаност + презент + множина субјекта

2. *догађати се, дешавати се.* – Згледају се баке што с момцима бива. (Вел.) 3. *постојати, стално тећи, дешавати се.* – Те се ствари не дискутују, оне јесу и бивају. (Скерл.) 5. *живети, становати, боравити.* – Ал' то ваљда јер у дрвену дворцу бивате. (Шен.)

постепеност + сукцесивност + партитивност + презент/перфекат/имперфект + једнина субјекта + интензификација

б. а. *постајати.* – Мој рођени живот туђ ми сада бива. (Рак.) Све тиши и тиши му биваше глас. (Цес. Д.) б. *настајати.* – Што је више ноћ бивала ... они тамо горе [су] све слободнији. (Станк.)

ВОЗАТИ, возам *несврш. и уч.*

учесталост + дистрибутивност + повременост + презент/перфекат + множина објекта

1. *возити тамо-овамо, више пута; возити ради забаве, шетње.* – Нијесу биле особите [кобиле], ал' он је опет с њима возао господу на комисије. (Ивак.)

~ се *чешиће се возити превозним средством.* – Кад би се год возио на трамвају, чича Гроздан би покупио карте од оних што се возају, носио их своме Пуши. (Срем.)

дуративност + презент (генеричко) + множина субјекта

2. *фиг. радити, управљати с ким по милој вољи.* – А сиромаш Ратко сувише је мек и добар, сав душа, па га возају и обрћу како хоће. (Андр. И.)

ЗАВИРИВАТИ, -ирујем *несврш.* 1. *несерш. и уч. према завирити.*

дуративност + дистрибутивност + симултаност + презент + множина субјекта

2. прел. *загледати, посматрати; разгледати*. – Младе сељанке наилазе туда, завирују разне цвјетове, огледала, кутије. (Ћор.) Неодлучан склања се с плочника, а средином улице . . . био још смушенији и све му изгледало да га шегрти завирују. (Рад. Д.)

учесталост + повременост + једнина субјекта

Ружно је завиривати што други пише. (Киш)

ЗАВЛАЧИТИ, завлачим несврш. 1. *несврш. и уч. према завући*.

учесталост + повременост + генеричност + једнина субјекта

~ се 1. *несврш. и уч. према завући се*. 2. пеј. *вући се, вуцарати се*.

– Завлачећи се овако по хотелима . . . ја сам изгубио свако осећање за поштenu жену. (Уск.)

дуративност + генеричност / перфекат + једнина субјекта

2. *одуговлачити, отезати*. – Вјенчај се . . . покори се попу . . . није вајде даље завлачити. (Ћип.) Никаквим изговором завлачит већ немојте посао. (М-И.)

3. ~ се *одуговлачити се, отезати се, остајати без решења*. – Годину дана завлачило се рјешење у општини. (Ћор.)

постепеност + сукцесивност + презент + једнина субјекта/објекта

3. *одвлачити, вући куда далеко*. – Стани па ме не завлачи у далеки свијет. (Шен.)

7.4. Анализирани примери показују да глаголи који су у Речнику МС дефинисани типском граматичком дефиницијом „несвр.(шени) и уч.(естали) према X (свршени гл.)”, реализују не само значење учесталости него и значење дуративности и постепености. За свако реализовано значење препознати су и дефинисани релевантни граматички параметри. Тако је утврђено да је за типичну дуративност карактеристична употреба презента, за типичну учесталост употреба перфекта или генеричка употреба других глаголских облика, док је за реализацију типичне постепености релевантна множина учесника ситуације.

7.5. Међутим, глаголи који су у овом Речнику дефинисани као „дем.(инутивни) и уч.(естали) према X (основни гл.)” или који су препознати и дефинисани као деминутивни (в. пр. *боцкати* и *жацкати*) реализују само значење учесталости, чиме се потврђује запажање И. Грицкат о учесталости као пратећем значењу деминутивности код глагола.

7.6. У Речнику САНУ учестали глаголи се не маркирају доследно, али и маркирани и немаркирани глаголи се дефинишу типски, прило-

зима и прилошким изразима: „често / више пута / с времена на време + X” (свршени глагол или глагол у основи). Као учестали су препознати и маркирани квалификатором „уч. (естали)” углавном афиксални глаголи, и то деминутивни типа: *бацакати, бацкати, бежакати, биркати, блекутати, блескати (се), блескутати, боцкати, бодуцкати, брануцати, брискати, варкати, варукати, даркати, допиркивати, допљускивати, дотрчкавати, ђипкати, гегуцкати (се), гицкати се, гледуцати, избоцкавати*, као и имперфективизовани глаголи: *бегенисавати, догуривати, извезбавати, натписивати, одблескивати, одблиставати*. Тако је маркиран и неизведени глагол *арлаукати*. Квалификатором „несвр. и уч.” маркиран је мали број глагола, чак и од оних који се наводе као типични и који реализују само значење учесталости. То су глаголи: *вечеравати, возати и виђати*, док су глаголи *водати, носати, ноћевати* и *ноћивати* одређени само као несвршени. Примери показују употребу ових глагола у презенту и перфекту.

Закључак

8. На основу изнетих разматрања показано је да учестали глаголи представљају граматичко-семантичку класу која се, независно од глаголског вида, издваја на основу значења поновљености, вишекратности радње. Учесталост код глагола реализује се у творбеним процесима од глаголских основа са значењем теличности, ограничености у реализацији радње, и то класе глагола са значењима радње, кретања, расположења, говорења, постојања, положаја у простору и физичког деловања. У основи валентности учесталих глагола је сложена ситуација, која се рашчлањује на више поновљених радњи, аката, па су они вишекратни, на основу чега се с једне стране разликују од једнократних дуративних и тренутних глагола, а са друге стране од вишефазних глагола са значењем постепености, с којима иначе деле заједничке видске карактеристике и/или заједничке компоненте теличности, дистрибутивности и сукцесивности.

ГЛАГОЛИ СА ЗНАЧЕЊЕМ 'ПРЕТВАРАЊА', 'ИМИТАЦИЈЕ' *

1. У даљем излагању су предствљене семантичко-синтаксичке карактеристике глагола са контрафактивним значењем 'претварања', 'имитације', који као семикопулативни глаголи врше копулативну функцију. У питању су тровалентни глаголи типа *претварати се*, *правити се*, *симулирати*, *имитирати*, који означавају ситуацију 'претварања'.⁶¹ Копулативна функција овог типа се код сличних лексичких и/или граматичких јединица непотпуног значења издваја и представља као функција операторних функтора. Функција функтора се иначе реализује и дефинише на основу семантичких елемената који поседују обавезне валентности или отварају места за друге семантичке елементе. Функтори код којих је прва и друга валентност попуњена предметним актантима, а не може бити попуњена пропозицијом, сврставају се у предикате, док функтори код којих прву или другу валентност попуњавају пропозиције или непередметни актант сврставају се у непередикатне или операторне функторе.⁶² Наведени глаголи спадају у непередикатне, операторне функторе, јер се њихови семантички елементи апстрактног значења, слично неким граматичким значењима, тек преко првостепеног аргумента обавезне валентности, конкретизују у виду великог броја различитих ситуација 'претварања, имитације', као у примерима типа:

(1) Милан се претварао *да је болестан* (→ да би заварао испитну комисију).

(2) Марко се правио *јунак* пред Петром (→ иако је био кукавица).

* В. Ристић 2015.

⁶¹ Примери за анализу узети су из Електронског корпуса савременог српског језика (SrпKог) и биће навођени изворно латиницом, што је уједно и ознака извора; затим из Речника САНУ (РСАНУ), Матичиних речника (шестотомног РСМ и једнотомног РСЈ), као и из грађе за Речник САНУ за глагол *правити се*. Они ће бити наведени, такође, изворно, ћирилицом са ознаком речничког извора или извора из Грађе за гл. *правити се*.

⁶² Попуњавање осталих валентности у класификацији функтора не узима се у обзир, што је засновано на ставу да је веза између функтора и његова прва два актанта (првостепена актанта) много тешња и издваја се као веза првог реда (уровња), него веза функтора с његовим другим актантима, која се издваја као веза другог, нижега реда (уровња) (Храковски 2013: 454).

(3) Просјак се претварао *да је слеп*.

(4) Петар је симулирао *напад панике*.

1.1. У питању су тровалентни глаголи, јер ситуација 'претварања, имитације' подразумева три учесника: 1) агенса (субјекат ситуације; у наведеним примерима: *Милан, Марко, Петар, просјак*), 2) вид имитације (*да је болестан, јунак, да је слеп, напад панике*) и 3) учесника – посматрача, пред којим се / ради кога се реализује имитација (*испитна комисија, пред Петром*; тај учесник најчешће није реализован, остаје за кадром, као у примерима 3 и 4). Овај други пропозициони или не-предметни актант⁶³ спада у првостепене јер попуњава обавезну, другу валентност тровалентних глагола. Са граматичког аспекта ситуација 'имитације', исказана глаголима наведеног типа, реализује се у различитим конструкцијама, чији број и интерпретација одговарају броју могућих лексичких или пропозиционих аргумената који попуњавају њихову обавезну валентност, за разлику од пунозначних глагола типа: *читати, певати, правити* и др., чија се предикативна функција реализује у виду конструкције истог типа и исто интерпретира, независно од конкретног лексичког попуњавања њихових аргументних позиција. Значење 'претварања', као и нека друга глаголска значења, испољава склоност да се реализује у виду конструкција са веома израженим граматичким специфичностима, које, осим својстава непредикатних функтора, имају и нека друга својства, на која ће се у анализи примера показивати (исп. Храковски 2013: 453).⁶⁴

2.1. Глаголи са значењем 'претварања', на основу граматичко-семантичких карактеристика могу се сврстати у семикопулативне или неправне копулативне (полупомоћне) глаголе, о којима је доста писано у србистичкој литератури и који су исцрпно представљени у савременим граматицима (исп. Поповић: 2004: 235–236, Пипер, Клајн 2013: 281, Ружић 2005: 494–495 и 2006: 73–92, Ковачевић 2005: 226, нап. 13).⁶⁵

⁶³ Непредметно, нереференцијално значење именичких предикатива већ је у литератури запажено и истакнуто (в. Пипер 2005б: 41).

⁶⁴ О семантичким класама глагола у руском језику, који имају карактеристике непредикатних функтора, у које су сврстани и глаголи са значењем 'имитације', в. Храковски 2013: 454–455. Функторска карактеристика значења, по овом аутору, огледа се у томе што она може бити исказана не само лексичким него и граматичким средствима. Тако нпр. функторско значење фазности може бити исказано глаголском лексемом или творбеним афиксом (нпр. срп. *ПОЧЕТИ певати* и *зпевати*), док исказивање функторског значења 'имитације' граматичким средствима аутор показује на компаративном плану примерима из других, несловенских језика (арапског језика) (нав. дело: 455, 460–462).

⁶⁵ Међу примерима семикопулативних глагола у литератури су наведени и примери глагола са значењем 'претварања'. Тако М. Ковачевић истиче да се као неглаголски предикати, осим гл. *бити/јесам*, јављају и семикопулативни глаголи, међу којима

У литератури неки аутори истичу мањи број семикопулативних глагола и своде их на глаголе „субјективне оцене”, којима се субјекатском или објекатском референту приписују нека карактерна обележја, стања, друштвени положај, занимање, име и др. (Ружић 2005: 494–495), док их други аутори не ограничавају по броју ни по значењским класама, него наводе само већи или мањи отворени списак таквих глагола.⁶⁶ Глаголи са значењем ‘претварања’ субјекту приписују стања или карактеристична обележја, па се као и други семикопулативни глаголи јављају као спона између субјекатског аргумента и обележја приписаног му предикативним изразом, предикативом.

2.2. Према нормативној граматици (Пипер, Клајн 2013) семикопулативни глаголи, као и копулативни, образују аналитички предикат, који има глаголски и неглаголски део. Глаголски део нема самостално лексичко значење, и такав предикат у српском језику, осим копулативних и семикопулативних глагола, имају модални и фазни гл. (нав. дело: 282). Глаголи са значењем ‘претварања’, као и други семикопулативни гл., типа: *чинити*, *вршити*, *обављати*, у аналитичком, сложеном предикату имају и номинацијску и копулативну функцију, али као ни копулативни глаголи не могу самостално да образују граматички предикат (исп. нав. дело: 283). Са лексичког аспекта њима се прецизира тип приписивања својства субјекту који се допуњава именичким или придевским изразом. Функцију копуле, споне реализују на сличан начин као копулативни глагол *јесам/бити*, јер повезују именски део предиката (предикатив) са субјектом, а са становишта граматичких значења, као и гл. *јесам/бити*, конкретизују реализацију приписивања у смислу времена или начина и потврдности или одричности. За разлику од копулативног глагола, неправи копулативни глаголи могу се употребљавати не само у личном облику него и у

наводи и гл. *начинити се* (заједно са семикоп. гл. типа: *постати*, *сматрати*, *остати*, *назвати*, *нестати*, *показати се* и сл.), наводећи међу осталим примерима и пример из литературе: Па, Вељко се тамо већ *начинио* Карађорђем (Ковачевић 2005: 226, нап. 13). Владислава Ружић, наводећи примере предикатива, као обавезног структурног минимума аналитичког (неглаголског) предиката, наводи и пример са гл. *правити се*: *Раде се прави важан*, истичући да синтаксичка позиција именске речи у оваквим примерима није слободна, већ је функционално везана за одређени лексички и структурни тип предиката (Ружић 2005: 481). У Граматици Симић, Јовановић (2002) структуре са глаголским (предикатним) спонама, копулама разматрају се као триномне реченичне структуре: субјекат – предикат (предикатна спона) – предикатив, и то не само са глаголом *бити/јесам* него и са семикопулативним глаголима (312–323). Семикопулативне глаголе, који имају улогу споне а „носе и сопствени садржај”, аутори Граматике називају полуспонама (нав. дело: 319–323).

⁶⁶ Тако се, уз нав. примере у нап. 4, и код Љ. Поповића наводе примери: *звати*, *прозвати*, *назвати*, *називати постати*, *поставити*, *звати се*, *називати се*, *прозвати се*, *сматрати*, *прогласити*, *проглашавати*, *изабрати*, *признати*, *поставити*, *именовати* и др. (Поповић 2004: 236).

безличном (у инфинитиву и у облику глаголских прилога) (исп. Поповић 2004: 236; Ружић 2005: 494–495), што показују и примери глагола са значењем 'претварања' из SrpKor, типа:

Detinjasto se poneo u toj situaciji, stvarajući veštačku mržnju i <praveći se> uvređen.

Pred spavanje, <praveći se> da čitam u krevetu, posmatrao sam je kako kremom maže stomak.

Teže je bilo <praviti se> da „nema ničega” tamo gde su se razvila dublja osećanja.

Sam je pevušio neku ariju <pretvarajući se da> ne vidi moje nezgrapne pokrete.

„Nema nikakvog smisla”, ljutnu se Dejvid, „<pretvarati se da> smo ljudska bića”.

– Najbolje se može <simulirati> ludilo, – reče jedan od simulanata.

Dečak se obesio <imitirajući> smrtnu kaznu nad Sadamom.

2.3. Неглаголски део у структури аналитичког предиката, према наведеној литератури, чини његово лексичко језгро и назива се предикатив, који се најчешће класификује према врсти речи и структури, па може бити: именички, придевски, заменички, бројевни, прилошки и реченични (клаузални) (Пипер, Клајн: 292–293; Ружић 2005: 491; Ковачевић 2005: 226).⁶⁷ Према Поповићу (2004) предикативи уз семикопулативне или неправне копулативне глаголе називају се допунски предикативи, за разлику од предикатива копулативних глагола, који се зову копулативи предикативи. Њима се, као и копулативним предикативима, субјекту приписују придевски или именички садржаји, па их аутор у ширем смислу означава као именски предикативи⁶⁸ (235–236). Тако се допунски предикатив дефинише као именска (именичка или придевска) јединица која допуњава непрелазни или прелазни неправи копулативни глагол, чиме се њен садржај посредно приписује субјекту односно објекту (нав. дело: 236). Тип именског дела зависи од глагола и стоји у облику номинатива, инструментала или у предлошко-падежној конструкцији за + акузатив (нав. дело: 236), а по В. Ружић то су предикативни номинатив, предикативни инструментал и предикативни акузатив (Ружић 2005: 491).

⁶⁷ О врстама предикатива у аналитичком, сложеном предикату, одређених према критеријуму врсте речи, односно према облицима, функцијама и конструкцијама в. Симић, Јовановић 2002: 322; Ружић 2005: 491–495 и Пипер, Клајн 2013: 292–293.

⁶⁸ О неслагању ставова у граматичкој литератури око сврставања предлошко-падежних конструкција у прилошкој функцији у именске или прилошке предикативе в. Ковачевић 2005: 228–229.

2.4. У овом случају и код копулативних и семикопулативних глагола именска реч или израз конституише аналитички предикат просте реченице, тако да чини његов обавезни структурни минимум (Ружић 2005: 481). Осим именског и прилошког предикатива, код копулативних или семикопулативних глагола, В. Ружић наводи и предикатив у форми синтаксичке јединице структурно идентичне зависној реченици, који назива реченични предикатив⁶⁹. Реченични предикатив, како истиче ауторка, по структури је клауза коју уводе најчешће везници *да* или *како*, а семантичка вредност овог предикатива условљена је функционално-семантичким односом између субјекатског аргумента и реченичног садржаја који му се приписује посредством копуле (нав. дело: 494).

3. Наведене граматичко-семантичке особине и типове предикатива имају и глаголи са значењем 'претварања', на основу чега се сврставају у семикопулативне глаголе, с тим да се према типу предикатива издвајају две групе ових глагола: 1) глаголи 'претварања', типа *претварати се*, *правити се*, код којих се, осим типичног реченичног предикатива, реализују и предикативи у номинативу, ређе у инструменталу; 2) глаголи 'имитирања', типа *имитирати*, *симулирати*, код којих је типичан предикатив беспредлошки акузатив, док се јављају и примери са реченичним предикативом (в. т. 9.6). У свим случајевима предикативи који допуњавају семикопулативне глаголе овога типа чине њихово семантичко језгро, којим се субјекатском аргументу приписује неко својство или стање реализовано у ситуацији претварања, тако да сами предикативи, подлежући критеријуму фактивности, имају контрафактивни карактер.⁷⁰

⁶⁹ По М. Ковачевићу у питању је зависна клауза – клаузални предикатив или предикативна, а не предикатска клауза (2005: 227–228).

⁷⁰ О значењској вези глаголских лексема у „предикатском изразу” и контрафактивних и нефактивних „именских израза” у позицији предикатива или објеката в. Пипер 2005б: 41–42. Као глаголске лексеме, којима се истиче контрафактивност, Пипер наводи, управо, глаголе са значењем претварања: *правити се*, *претварати се*, *симулирати*, *глумити*, *изигравати* и сл. (41), и пример: Дуле *глуми* шефа. Он даље истиче да „фактивност није ограничена на предикатске именске изразе” и наводи примере „са контрафактивним објекатским именским групама уз одговарајуће *пунозначне предикате*” (истакла С. Р.): Дуле имитира шефа; Дуле симулира болесника и Дуле изиграва наивчину (42). Међутим, његово запажање у вези са семантичким статусом ових глагола као „пунозначних предиката” доведено је у питање оним што следи даље: „О тесној значењској вези између глаголских лексема у предикатском изразу, с једне стране, и контрафактивних или нефактивних именских израза, с друге стране, говори и чињеница да су у низу случајева такви глаголи *семантички непотпуни*, због чега њихова самостална употреба резултира неправилним исказима или исказима са друкчијим значењима” (истакла С. Р.). За такве неправилне исказе наведени су, поред осталих и примери са глаголима овог типа, и то: *Дуле изиграва и Дуле се прави, при чему, у напомени за последњи пример, каже се да је прихватљив „у колоквијалном изражавању (обично дечијем) у значењу Дуле се прави важан, а изван такве употребе је комуникативно неприхватљив и неправилан” (42).

3.1. Општи контрафактивни смисао ситуације 'претварања' може се интерпретирати фраземом „чинити привид” (рус. „делать вид”), што се у српском језику исказује глаголима: *претварати се*, (*направити се*, *начинити се* и застарелом употребом гл. *градити се*, а сам низ у ширем смислу употпуњују гл. типа *опонашати*, *имитирати* и *симулирати* (у рус. *притворяться*, *прикинуться*, *симулировать*). Доминанта синонимског реда је глагол *претварати се* који се на граматичком плану реализује као прототипичан непредикативни функтор, јер се његова друга обавезна валентност попуњава само пропозицијом у форми реченичног предикатива, док друге глаголске лексема, како је већ истакнуто, поред пропозиције, другу валентност попуњавају именским речима или синтаagmaма у одговарајућим падежима (в. т. 3).

3.2. Својство 'привида' (рус. 'кажимости) у онтолошком смислу јавља се у опозицији: реално – привидно (умишљено, уображено), тако да се и код глаголских лексема са значењем претварања базичним јавља значење бити, иако претварајући се по моделу КАО ДА ЈЕСТЕ (а за посматрача то је значење бити стварно), што се најбоље може представити когнитивном дефиницијом преко аргументне структуре:

„Учесник X (човек) имитативне ситуације P (улога Агенса) чини одређене поступке с циљем да се представи пред другим учесником ситуације Z-ом (улога Посматрача), имитирајући учесника Y неке конкретне ситуације P₁, при чему ситуација P₁ нема места. Имитирање (симулирање) ситуације P₁ врши X у свом интересу, пре свега да би избегао неку непријатну ситуацију” (према Храковском 2013: 457–458).

4.1. Смисао 'претварања' у српском језику најбоље је дефинисан у Речнику САНУ код глагола *направити се* 1 „учинити се, начинити се, показати се друкчијим, у стању другом од стварног; представити се као неко други или нешто друго”, што се може применити и на основни глагол *правити се*, само са несвршеним варијантама глагола у дефиницији и у примерима наведеним уз гл. *направити се*:

(На)правим се да СПАВАМ; (На)правио се КАО ДА ЈЕ СПРЕМАН ДА ОТПОЧНЕ РАТ, Мањина силом хоће да се (на)прави ВЕЋИНОМ, (На)прави се ЧУДОМ У СЕЛУ, или примери типа: (на)правити се СИЋУШАН (ГЛУП, ВАЖАН, НЕВЕШТ и сл.).

Смисао 'претварања' слично се реализује и код других глаголских лексема овог синонимијског реда, а њихов семикопулативни карактер експлицитно је назначен граматичком информацијом у РСАНУ уз прво значење глагола *начинити се* 1.а. „(СА ПРИДЕВСКОМ ИЛИ РЕЧЕНИЧКОМ ДОПУНОМ) учинити се, направити се другачијим, приказати се у стању различитом од стварног; представити се, направити се заокупљен нечим”:

Науме одмах да се вјенчају, али *се она начини БОЛЕСНА*; *Начине се [дечаџи у цркви] ДА СЛУШАЈУ ПОБОЖНО МОЛИТВЕ*; *Начини се КАО ДА НЕШТО ПОСЛУЈЕ*; *начинити се РАВНОДУШНИМ*, *Начини се ДА СПАВА*, *Начинио се ЛУД*;

начинити се 3.б. „заст. (нечим, нешто) поставити се на неки положај, прогласити се нечим; задобити неку службу, неко звање, постати нешто”: *начинити се ГОСПОДАРОМ*, *начинити се СТАРЕШИНОМ*, *начинити се као ДАХИЈА*, *начинити се ТРГОВАЦ*.⁷¹

У Речнику САНУ представљена је и застарела употреба гл. *градити се* 1.а. „нар. правити се, претварати се, представљати се”: *Грађаше се ЈЕДНАК БОГУ*; *Сваки се у свом округу градио ДЕСПОТОМ*; *У свачем се гради НАПЛАМЕТНИЈИ*; *Овамо се градила ВЕСЕЛА*, а сам бог зна како јој је на срцу;

градити се 1.б. „покр. прерушавати се, маскирати се”: *градити се вјештица*, *они се граде (маскирају)*.

4.2. У Матичиним речницима глагол *правити се* у прва два значења дефинисан је на исти начин; у РСМ *правити се* 1 „давати себи својства која не одговарају стварности”: *Мија пољар ... забавља цуру, прави се СИЛА*; *Дрзнуо [се] ... да се прави ВАЖАН* с пиштољима у цепу;

правити се 2 „претварати се”: *Ту [на вашару] је било ... оних што су се правили ДА СУ СЛЕПИ И САКАТИ*, а нису били; *Ја сам се правлио КАО ДА ТО УОПЋЕ НЕ ОПАЖАМ*.

Наведени су и изрази: *прави се луд (Енглеz, Тоша)* „влада се као да га се нешто не тиче”; *правити се невест (светац, шегрт)* „давати себи какав изглед у циљу да се ко обмане, доведе у забуну”; *правити се важан* „давати себи већу важност него што одговара у стварности”.

У РСЈ, осим ова два значења са примерима *правити се* 1: *Дечак се прави СИЛА*, а плашљивац је; *правити се* 2: *Просјаци се праве ДА СУ СЛЕПИ*, наведено је и значење *правити се* 3. „дувати се, гордити се”: *Шта се правиш? Као да ми не знамо ко си*, као и изрази: *правити се луд (Енглеz, Тоша (Тошо))* „владати се као да га се нешто не тиче, као да с нечим нема везе”; *правити се НЕВЕШТ (СВЕТАЦ)* „претварати се с намером да се неко обмане”; *правити се важан*, упућено на значење *правити се* 3.

У оба Матичина речника само први случај, наведен као израз, има фразеолошко значење, с тим што и израз *правити се невест* има исто

⁷¹ Остала слична значења овог повратног глагола представљена у РСАНУ: *начинити се* 1.б. „заст. узети неки други лик, прерушити се, преобличити се (у некога, у нешто)”: *Обуче пастирске хаљине и начини се пастиром*; *Анђео се начини калуђер*; *Променила си одело, начинила си се пола калуђерица*; *Хоћу да се начиним свињарским трговцем*; *начинити се* 3.а. „променити се, задобити други вид, изглед и сл., претворити се у нешто”.

значење, док други случајеви спадају у устаљене колокације, као што је нпр. *правити се важан*.

Глагол *претварати (се)* у РМС упућен је на *претворити (се)*, а смисао претварања код свршеног рефлексивног глагола представљен је у два значења: *претворити се 1* „прећи у дугачије стање, добити, примити савим други облик, садржај” (Црнило *се претворило* у зеленило); *претворити се 2* „приказати се, учинити претворним, друкчијим него што јесте”:

Знао се тако претворити као да је он онај који има одобравати, а не учити; Претвориће се као да се ничега не сећа.

5.1. У неким примерима са реченичним предикативима, у којима копулативна функција глагола није довољно јасна, или се из неких других граматичко-семантичких разлога мора нагласити, употребљавају се заменички просентенцијализатори или би се могли употребити, обично испред везника реченичног предикатива, мада се могу наћи и у другој позицији, као у пр.:

Знао се тако претворити као да је он онај који има одобравати, а не учити (РМС) (уместо: Знао се претворити тако као да је...); Posle jednog časa razgovora ... savetnik i predsednik odlučiše da posete doktora Oksa, ne bi li od njega izvukli neko objašnjenje, <praveći se> PRI TOME kao da nisu došli zbog toga.

У примеру из СрпКор: *Ne <pretvarajte se da> susedstvo ne postoji*, упозорио је Sloveniju заменик помоћника, такође би се, ради истицања везничке функције глагола могао употребити прилошки просентенцијализатор *тако* (*Ne <pretvarajte se тако da> susedstvo ne postoji*), јер је копулативна веза глагола замагљена формом зависне клаузе с везником *да* у функцији предикатива.

5.2. Ови заменички корелати у ствари мартирају везничку функцију глагола (исп. Ружић 2006: 77–78). Њихова (могућа) употреба уз реченичне предикативе глагола са значењем ‘претварања’ указује на сличност њихове копулативне функције са везничком функцијом копулативних глагола *бити, јесте*. Маркирање копулативне функције заменичким или прилошким просентенцијализаторима нарочито је значајно и обавезно, код секундарних значења неких пунозначних глагола, који се због структурне и семантичке специфичности у литератури идентификују и издвајају као конективни глаголи (Ружић 2006: 73–92).⁷²

⁷² Поред глагола *бити, јесте*, у питању су секундарне реализације пунозначних глагола са значењима: упоређивања, изједначавања, садржавања, свођења у уже оквире, условљавања, потицања, (про)изилажења, исхођења, типа: *лежати, налазити*

6. На основу граматичко-семантичке анализе установљене су опште карактеристике најтипичнијих глагола из обе наведене групе, са значењем претварања и са значењем имитације, и то с обзиром на лексички или пропозициони састав предикатива, на обележја обавезних учесника ситуације, као и с обзиром на облике самих глагола.

6.1.3. Глагол *претварати се* најчешће се реализује у личном гл. облику (у 3. лицу једнине или множине) или у безличним облицима: гл. прил. садашњем и инфинитиву, док предикат у реченичном предикативу, којим се особина претварања приписује субјекту, осим глаголског може бити исказана и именским предикатом, као у примерима типа:

Opet sam pokušao da nađem onu kučku pred kraj rata ... Ali nisam bio takve sreće. Još uvek je tamo negde, <pretvara se da> JE DOBRA STARA BAKICA.

<Pretvarao se> da JE BOLESTAN.

Dvojica fidaija, da bi ubili jednu od svojih žrtava, morala [su] dva meseca da žive u jednom hrišćanskom manastiru <pretvarajući se da> SU MONASI.

Ma nemojte ...ne <pretvarajte se da> STE RAVNODUŠNI.

Herojskom dobu uprkos došli su novi klinici, a i neke čikice <pretvaraju se da> SU TAKVI.

Jedan od uhvaćenih napadača do pre nekoliko meseci živeo [je] u Bombaju, <pretvarajući se da> JE STUDENT.

Nema nikakvog smisla ...<pretvarati se da> SMO LJUDSKA BIĆA.

Tvoja devojka ... <pretvara se> da JE ŽENA JEDNOG OD BELACA.

Kako !, reče Arabela , <pretvarajući se> da JE PRENERAŽENA.

6.1.4. Јављају се и примери у којима се не реализује предикатив, други обавезни актант претварања. То су случајеви када се подразумева или није релевантан за одређену ситуацију, као у примеру:

Maca Fani je neumoljiva ženstvenost ... Ona ne glumi, NE <PRETVARA SE>, uživa u sebi i zna šta hoće. Ona je slika prirodne ženskosti.

6.2. За разлику од глагола *претварати се*, *претворити се*, који и у основном транзитивном и у деривираним рефлексивним значењу реализује сему 'преобразбе' у конкретном и апстрактном смислу, глаголи

се, садржати се, састојати се, огледати се (у чему), сводити се (на нешто) следити, проистицати (из нечега), довести (до нечега), зависити (од нечега), или других облика, типа: (*пре*)остаје, важи, значи, вреди. Њихова специфична везничка функција маркирана је и на структурном, формалном плану обавезном употребом просентенцијалне речи одређеног облика испред везника, који уводи предикативну клаузу, нпр.: Свак је био /то, оно/ што се од њега тражило; Смисао правде лежи у томе, да кривци буду кажњени (Ружић, 2006: 73–92).

(на)правити се, начинити се, градити се сему 'преобразбе' реализују у секундарним рефлексивним значењима, и то само у апстрактном смислу. У погледу значења они су ближи апстрактном значењу копулативног глагола *јесам/бити*, што се испољава и на структурном плану њиховог аналитичког предиката. Наиме, ови семикопулативни глаголи, осим реченичних предикатива, реализују именичке и придевске предикативе у истом падежном облику: номинативу и инструменталу, као и копулативни глагол, што се може представити еквивалентним примерима: У војсци он се правио *старешина/стрешином*: У војсци он је био *старешина/старешином*, или примером из Грађе у коме се у сложеној реченици употребљавају напореда оба глагола: Ове људе [Црногорце] не могу да разумем ... Или се праве *шерети*, или су *детињасто безазлени*, када овако говоре (Јак. 1, 438).

У електронском корпусу (SrпКог) и у речничком материјалу значење 'претварања' глагола *правити се* потврђено је великим бројем примера са именичким, придевским и реченичним предикативима. Именички и придевски предикативи најчешће се јављају у облику номинатива, а ређе у инструменталу, док се сам глагол, осим у личним облицима јавља и у безличним: чешће у гл. прилогу садашњем, а ређе у инфинитиву. Наведене разлике у структури биће показане одабраним примерима у блоковима:⁷³

6.2.1. Именички предикативи

Гледај само обешањака једног, како се прави *СВЕТАЦ!* (Сремац. Поп., 53).

Ко се прави *МАГАРАЦ*, он му носи и товар (Н. посл.).

Није [Доситеј] био лицемер и није се правио *АСКЕТ* (Прод. 1, 33).

Сви смо се ми правили *МУДРАЦИ* (Ћопић 12, 46).

Сви су се правили *СТРУЧЊАЦИ* (Драговић, Село, 25).

Обојица су се правили *ЊЕГОВИ ПРИЈАТЕЉИ* (Јов. С. 4, 3).

Nije ni ona... bila manje komična, u tesnim farmerkama ... i razvaljenim kaubojskim čizmama, tetka a <pravi se> *DEVOJČICA*.

6.2.1.1. У функцији предикатива јављају се именице различитог значења, а у примерима су то именице са обележјем + хумано, ређе + анимално, јер и агенс у позицији субјекта у највећем броју случајева има то обележје. Значење 'привида' може бити појачано партикулом *као* у нефактивном значењу:

⁷³ Примери означени скраћеницама из примарних извора узети су из грађе РСАНУ.

Чула сам каква је, а овамо *се прави ко светац* (Вук 1, 106).

6.2.2.2. Јављају се и примери са фразеолошким обележјима, иако је у литератури истакнуто да устаљену граматичку структуру, лексички састав и фразеолошки везано значење могу имати само предикати са реченичним предикативима с везником *да* уз копулативни глагол (Ружић 2006: 77), што показују и примери:

Купер ... се повлаћи у најтамнији kutак i okrene svima leđa ... i <прави се> Тоша.

Ја сам мртав и *правићу се Тоша* (Петровић П., Млади курјак, 103).

А кад престанете бит министарка, *праве се сви Енглези* (Нуш. 2, 261).

Пребаци [му] што *се* опет *прави „шваба“* (Петровић В., Препелица, 37).

као и већ наведени примери из Матичиних речника са дефинисаним значењима (в. т. 4.2). У неким примерима фразеологизама глагол *правити се* алтернира са глаголом *јесам/бити*:

Да се не би приметило да знам у коме времену живим, *правим се већи католик од папе* (Конфино, Мој Јоцко, 106) / *Бити већи католик од папе*

Прави се мањи од макова зрна (Ђорђевић П., Теорија, 43) / *Бити мањи од маковог зрна*.

6.2.2. Придевски предикативи

Примери са придевима у позицији предикатива нарочито показују сличности у копулативној употреби гл. *правити се* и гл. *јесам/бити*, што најбоље потврђују алтернативне употребе једног и другог глагола у сложеним реченицама, у којима се исти придев уз оба глагола не понавља, било да се један од њих нађе у иницијалној или у пост позицији:

Нешто *се правих*, а нешто у истину *бејаш љут* (СКГл, 1901, 2).

Да је истина *гениалан*, не би *се морао правити* (Огледи из књиж., 96).

Сви су *запослени* или *се тако праве* (Цесарец 2, 12).

Кнез Метерних *није био тако простодушан* у српском питању *као што се правио* (Гавр. 1, 133).

6.2.2.5. Као и код именичких предикатива, и код придевских се значење привида појачава партикулом *као*:

Ти *се правиш као онај луди* из приче. Погинуо човек, а ти *се правиш луд* (Моск. 2, 417).

Јављају се примери са глаголом *правити се* у одричном облику:

More, matori, kažem, *ne <pravi se>* lud. Do juče si žene po Dušanovcu jurio. Što si se smrz'o?

Ne <pravi se> lud ... Čuo si šta sam te pitao.

Ми овде сви применjuјемо нојевску политику ... и *ne pravimo se* plemeniti.

6.3. Примери наведеног типа, као и многи други, показују сличности употребе глагола са значењем претварања и копулативног глагола *јесам/бити*, који се традиционално убраја у непунозначне, функционалне речи.⁷⁴ За разлику од копулативног *бити*, гл. типа 'претварати се' традиционално се убрајају у пунозначне речи и до сада није указивано на сличности ове семантичке групе глагола са граматичким, функционалним речима, као и на њихову везничку, копулативну функцију. Заједничка одлика везничког значења и функције копулативних и семикопулативних глагола огледа се у томе што је њихова конкретна интерпретација одређена лексичким попуњавањем друге аргументне позиције, којом се исказује значење ситуације, док пунозначни глаголи, типа *читати*, *певати*, *правити* и др., сами исказују значење ситуације.

6.4. Глагол *правити се*, као и гл. *претварати се*, реализује значење 'претварања' и у великом броју примера са реченичним предикативом. То су најчешће реченице уведене везником *да*, ређе са сложеним везником *као да* и са везником *како* (исп. Ружић 2005: 494). У првом блоку наведени су примери у којима се реченични предикатив реализује са глаголским предикатом, и са глаголом *правити се* у личном гл. облику:

Г. Влајко *прави се да не чује* (Јовановић В., Каријера, 130).

Они *су се правили да им све недостаје* (Наша књижевност 1946, 397).

Правили су се да плачу и држали руке на очи (Павићевић, Црногорци, 238).

Немци ударају поткованим чизмама ... и *праве се да иду слободно* (Дав. 1, 336).

Vitorija je rasklopila telefon i *<pravila se>* da telefonira.

Ubili oca, a *<prave se>* da su se uplašili.

⁷⁴ Ове сличности у руском језику истиче и Храковски (2013), што је нарочито евидентно на типолошком плану, а потврђено чињеницом да се везничко значење овог типа у многим језицима исказује другим језичким средствима, а не глаголом (455). Осим везничке, граматичке функције глагол *јесам/бити* реализује се и као пунозначни глагол са егзистенцијалним и др. значењима (исп. Ковачевић 2005: 211–233; за руски језик в. Храковски: 455).

Pazi da ga slučajno ne odaš i <pravi se> *da ga ne poznaješ*.

<Pravi se> *da sam sebe ceniš*, pa će i drugi tebe ceniti.

Ne meša se u politiku ... <pravi se> *da bi* „u slučaju potrebe” *ceo imetak prepustio državi*.

Ćorkan je nepomičan i <pravi se> *i dalje da drema*.

Isidora Sekulić ... <pravila se> *da ga ne poznaje*.

6.4.1. И у овим случајевима значење 'привида' појачава се употребом партикуле *као* уз везник:

Gleda preda se i <pravi se> *као da ga ništa ne zanima?*

Uz put smo Kiti i ja spustile sve zavese i <pravile se> *као da nikoga nema u kolima*.

<Pravio se> *као da se zaljubio*.

Momci zazviždaše <praveći se> *као da padaju u nesvest*.

Dakle, majko dodade mladi čovek, <praveći se> *као da je u odličnom raspoloženju – možemo ... još danas krenuti na put*.

Порта се ... правила *као da* не зна о којима је нахијама реч (Јовановић С., Из наше историје, 27).

Срби морају да се праве *као da* не знају тај факат (Гавриловић, М. Обреновић, 47).

Ајта се правила *као da* новог друга није ни опазила (Матковић, Јамница, 12).

Ја се правим *као и da* не обраћам пажњу на њихов разговор (Дом. 2, 228).

6.4.2. Привид, исказан семикопулативним гл. *правити се*, може да се реализује у дисјунктивном, алтернативном односу са реалном ситуацијом, као у сложеној реченици са везником *или*: У нашем га граду *поштују, или се праве да га поштују* (Дом. 1, 271).

6.4.3. Контрафактивност 'привида', релевантна за посматрача (чија улога у већини примера није реализована него остаје за кадром) може бити додатно истакнута и употребом неког другог експлицитнијег средства, као у примеру:

Развезивали су ципеле и *правили се* на први поглед, *као да су лоше сложили обојке* (Јонке 2, 203).

Или се значење привида додатно експлицира у неком делу сложене реченице или дискуrsa:

Ту [на вашару] је било сакатих и оних што су *се правили да су слепи и сакати*, а нису били (Вес. 2, 108).

<Pravi se> *da ga se sve to ništa ne tiče. A ZNA ... DA ĆE BITI STRELJAN.*

Правим се на силу ... *КАКО МИ ЈЕ КРИВО* што ми лов умаче, али сам у ствари осећао и радост, као човек који се спасао какве напасти (Дом. 1, 381).

Teže je bilo <praviti se> *da nema ničega* TAMO GDE SU SE RAZVILA DUBLJA OSEĆANJA.

6.4.4. Мањи је број потврда у којима се у реченичном предикативу јавља именски, аналитички предикат, као што су примери типа:

Okrenuo je sudnicu на glavu i <pravi se> *da JE TO DRŽAVICA kojom upravlja po svom nahođenju.*

A ona je u takvim slučajevima potpuno беспомоћна. Или бар тако изгледа, <pravi se> ... *da joj JE SVEJEDNO.*

Zaškiljio sam <praveći se> *da MI JE VID ZAMAGLJEN.*

6.4.5. Везник код реченичног предикатива може бити изостављен, при чему читава конструкција, са назначеном паузом, више одговара сложеној реченици, него простој са аналитичким предикатом:

Та шта се ту извијаш? ... *Прави се: не зна* (Вес. 1, 56).

6.4.6. Примери са семикопулативним глаголом у безличном глаголском облику, као и у личном, најчешће имају реченични предикатив са личним гл. обликом, уведен везником *да*, као у примерима:

Глумац се спусти у јендек, *правећи се да БЕРЕ јагоде* (Матавуљ, Изабране прип., 288).

Pred spavanje, <praveći se> *DA ĆITAM* u krevetu, posmatrao sam je kako kremom маже stomak.

Он се бачао nogama, прибијао се uza zid i hrкао, <praveći se> *DA SPAVA.*

<Praveći se> *DA IGRAJU sa mrtvima*, živi ih, u stvari, izigravaju i tako im vezuju ruke.

Teže je bilo <praviti se> *DA NEMA NIČEGA* tamo gde su se razvila dublja osećanja.

6.4.7. Реченичним предикативом са везником *како* појачава се сугестивност привида у ситуацији када је привид очигледан (за Посматрача или за Аудиториј), као у примеру:

По читав дан седи iza nekog staklenog šaltera i <pravi se> *КАКО ЈЕ страшно zauzet*; или убедљивост у ситуацију када субјекат није сигуран у успешност претварања, као у примеру: *Правим се* на силу ... *КАКО МИ ЈЕ КРИВО* што ми лов умаче, али сам у ствари осећао и радост, као човек који се спасао какве напасти (Дом. 1, 381).

У оба случаја појачавање се остварује и додатним средствима у минималном или ширем контексту, што показују истакнути делови у наведеним примерима.

6.4.8. Ретка предикатска употреба глагола *правити се* потврђује чињеницу да глаголи 'претварања, имитације' исказују и својство, карактеристику субјекта у смислу: 'који уме, који је способан да се претвара, који је склон претварању', као у примерима у којим је изостављен предикатив, а функцију предикације врши семикопулативни гл.:

Mlade učiteljice takođe su izvodile i <pravile se>: nagingjale su se slatko nad đacima koje su još maločas šamarale, pa su mило pretile prstom u znak opomene „rđavim dečacima” a „dobru decu” nežno su milkile rukom.

Шта се ту *правиш*? Видиш да ниси умро! (Конфино, Хумореска, 48).

Не – е, ти се сад само *правиш* (Каравајева, Стругара, 42).

7. На другачији начин смисао претварања реализују глаголи истог синонимијског реда: *опонашати, имитирати и симулирати*.⁷⁵

7.1. Како показује речнички материјал, а и примери из Електронског корпуса, ови глаголи од претходних разликују се на семантичком и граматичком плану. На семантичком плану они не реализују својство 'привида' него својство 'имитације', чиме се на онтолошком плану укида опозиција: реално – привидно, а базично егзистенцијално значење се модификује у смислу бити, иако имитирајући по моделу као да је право / оригинално (а за посматрача то је значење бити право). Разлике се могу показати и когнитивном дефиницијом преко аргументне структуре:

„Учесник X (човек) имитативне ситуације P (улога Агенса) чини одређене поступке с циљем да имитира, опонаша учесника Y неке конкретне ситуације P₁ (вид имитације) како би убедио другог учесника ситуације Z-а (улога Посматрача/Аудиторија) да је он прави/оригинални Y и да имитативна ситуација P₁ има места. Имитацију (симулирање) Y-а врши X или у свом интересу да се извуче из неке непријатне ситуације или, што су новије потврде, у интересу Z-а, пре свега да привуче његову пажњу, интересовање, да га завара, забави и сл.“ (исп. Храковски 2013: 457–458).

7.2. У граматичком смислу одлика ових глагола је та што се налазе на граници између пунозначних и семикопулативних глагола. Као и код пунозначних глагола њихова друга валентност формално се реализује у виду рекцијске допуне и попуњава се именским речима у беспред-

⁷⁵ Списак глагола овог синонимијског реда је отворен (*копирати, подражавати, изигравати, глумити* и др.), али се из економичних разлога задржавамо само на најтипичнијим наведеним глаголима.

лошком акузативу који не врши функцију објекта, предметног актанта, него функцију допунског предикатива односно лексичког језгра аналитичког предиката, јер указује на вид имитације. Јављају се и примери са реченичним предикативом, уведеним везником *да* код глагола *симулирати* (в. т. 9.6). Заправо, могућност замене беспредлошког акузатива реченичним предикативом указује на две чињенице: 1) на непредметни, неререференцијални статус обавезног другог актанта у форми беспредлошког акузатива и његову предикативну функцију (в. нап. 3) и 2) на семантичку непунозначност глагола имитације и њихову копулативну функцију са граматичким значењима времена, начина, потврдности и одричности.

7.3. Значење имитације у наведеном смилу показују и речничке дефиниције глагола *опонашати*, *имитирати* и *симулирати*, што ће се у даљем излагању показати.

Глагол *опонашати* у РСАНУ представљен је на следећи начин: *опонашати* 1 „(некога, нешто) радити, стварати нешто по туђем узору, без сопствене маштовитости и оригиналности, копирати, подражавати, имитирати (обично у уметности)”: *опонашати народне песме (класичне узоре, севдалинке, дубровачке трубадуре)*; *опонашати* 2.а „(некога, нешто) подражавати нечије особине, поступке, начин нечијег понашања, извођења неке радње, испољавања нечега и др., имитирати”: *Жупник опонаша фра Луку како спава, Умио је опонашати рзање коња; опонашати гласбу (људске покрете и радње)* и сл.

Глаголи *имитирати* и *симулирати* су позајмљенице из латинског језика.

У РСАНУ глагол *имитирати* је представљен на следећи начин: *имитирати* 1 „чинити нешто по туђем узору, без властите стваралачке оригиналности, копирати, подражавати; опонашати нечија својства, поступке и др.”: *Он имитира Хајнеа; Он имитира оца; Црнци имитирају белог човека; Као глумац верно је имитирао типове из логора; имитирати добре песнике*; *имитирати* 2 „(нешто) представљати копију, лажну замену нечега, имати, одавати изглед оригинала; патворити, фалсификовати”: *имитирати слонову кост*.

У речнику страних речи Клајн, Шипка (К – Ш) овај глагол је представљен на следећи начин: *имитирати* (лат. *imitari*) *имитирати* 1 „подражавати, опонашати, угледати се”; *имитирати* 2 „фалсификовати”.

8.1. Глагол *имитирати*, како показују примери из речника и електронског корпуса допуњава се именицама или именичким синтагмама, које као другостепени актант не показују лексичко-семантичка ограничења спојивости са глаголом, као ни првостепени актант у позицији субјекта. Примери из РМС показују типичну употребу глагола *имити-*

рати са смислом 'понашања' некога, при чему се оба првостепена учесника ситуације јављају са обележјем + хумано, чиме се истиче свесна и вољна радња или поступак ради идентификације са неким другим, било због његових бољих особина било због тежње да се што верније одглуми, одигра нека улога. Овакву употребу гл. *имитирати* потврђују и примери из SrпKор:

Upitan [je] da li će da <imitira> *Hjuita*.

Ona ne glumi kraljicu, ne <imitira> je, ona jeste kraljica.

Nije mi žao što *me niko* ne <imitira>, lepo je znati da si unikatan.

Džejmi ... <imitira> predsednika Klintonu u Beloj kući.

Јављају се и примери у којима други актант има обележје + апстрактно:

Alister se nasmeši kako Daren <imitira> *velški akcenat*.

односно учесници са обележјем + живо у улози првог актанта и + хумано у улози другог актанта:

Majmun ... <imitira> čoveka.

8.2. Примери са неживим учесницима ситуације имитирања карактеристични су за употребу овог глагола не само у значењу представљеном у РМС као *имитирати* 2 „предствљати копију, лажну замену нечега, имати, одавати изглед оригинала”, као у примеру *имитирати слонову кост* него и у примерима из SrпKор, типа:

Kako [ljudi] ... *prkose gravitaciji, hodajući paralelno sa tlom po velikoj KUGLI* која <imitira> *GLOBUS*.

У примеру: Бројне су идеје и експерименти ... употребљени да се *POSTANAK ŽIVOTA* <imitira>, а то значи да се неприродно, веštačким путем изазове и ostvari, иза безличне форме у позицији субјекта подразумева се актант са обележјем + хумано, док се у позицији другог актанта јавља именичка синтагма *постанак живота* са обележјем + апстрактно, чије егзистенцијално значење укида границу између оригинала у реалности и његове копије у имитативној ситуацији.

Као што је показао, значење имитације у смислу 'копирања' са неживим учесницима ситуације реализује се у метонимијским и метафоричним примерима из књижевног, научног и политичког дискурса.

ПРИДЕВИ СА СУФИКСИМА *-(A)H*, *-НИ* ОД ИМЕНИЧКИХ ОСНОВА*

1. У даљем излагању разматраће се лексикографски статус и значење деноминалних придева са суфиксима *-(a)n* и *-ни* на примерима из дескриптивних речника, типа: 1) *културан* : *културни*, *јаван* : *јавни*, *задружан* : *задружни*, *духован* : *духовни*, *кишан* : *кишни*; 2) затим *облачан*, *болестан*, *плодан*, *штетан*, *успешан*, *гладан*, *смртан*, *житан* и сл., као и примерима типа: 3) *државни*, *народни*, *небесни* и др.⁷⁶ Циљ је да се утврди/провери улога придевског вида у диференцијацији њихових основних значења: описног за придеве изведене суфиксом *-(a)n* и односног за придеве изведене суфиксом *-ни*. С тим у вези циљ је и да се установи њихов лексемски статус и да се одговори на питање да ли придеве са суфиксом *-(a)n*, који и формално реализују оба вида, у случајевима када је одређени вид и сигнал реализације другачијег односног значења, треба третирати као две различите лексеме и представљати у две одреднице, или пак као регуларну полисемију описног придева, како се иначе поступа у другим сличним случајевима не само код односних и др. придева него и код друге врсте речи. Лексемско раздвајање оваквих случајева, које је до сада у литератури предлагано на основу разлика између значења описних и односних придева, у речничкој пракси није било могуће доследно применити код придева наведеног творбеног типа, због неутрализације значењских и других разлика у њиховој употреби. Иначе, лексемско раздвајање у пракси било би могуће спровести само у ограниченим случајевима у којима се реализован одређени придевски вид описних придева јавља истовремено и као сигнал новог односног значења, при чему се такви случајеви и формално изједначавају са облицима односних придева изведених суфиксом *-ни*.

1.1. Тако би се из прве групе наведених придева у лексичке опозиције могли ставити примери: *културан (човек)* и *културни (аташе)*,

* В. Ристић 2014.

⁷⁶ Лексички статус придева *јаван* и *народни* представљен је у раду Ристић, Лазич Коњик (2012). Односни придев *небесни* у Речнику САНУ представљен је у форми *небесан* и упућен на *небески*.

јаван (*јавна тајна*) и *јавни* (*јавна библиотека*), *задружан* (*живот*) и *задружни* (*задружно имање*), *духован* (*човек*) и *духовни* (*духовно здравље*), *кишан* (*дан*) и *кишини* (*мантил*) и сл., што у Речнику САНУ није учињено. И једно и друго значење ових придева с разлогом је представљено у оквиру једне лексеме у виду полисемије. Исправност оваквог поступка потврђује исти поступак у представљању раздвојених значења и видске неутрализације код односних придева у сличним случајевима, као и у пренесеним значењима, фразеолошким јединицама и називима. То су односни придеви типа: *народни*, *државни*, *небесни*, *живчани*, *матичини*, *срчани*, *очни* и сл., код којих се све то, како у теоријским разматрањима, тако и у пракси, третира као полисемија и препоручује се обрада у оквиру исте одреднице односно унутар истог речничког чланка (Тафра 1995: 51).

2. У досадашњој литератури већ су разматрана наведена лексикографско-лексиколошка питања (в. у даљем излагању) и на основу мањег броја типичних примера давана су препоруке за лексикографску обраду. Међутим, у нашим референтним дескриптивним речницима (вишетоном Речнику МС⁷⁷ и Речнику САНУ) нису дата и још увек се не дају системска решења у обради придева наведеног типа, јер лексикографска грађа замућује границе између описног и односног значења, што, поред осталих, нарочито показују придеви изведени суфиксима *-(а)н*, *-ни* од именица. Ови придеви су предмет разматрања у раду, при чему ће се имати у виду углавном придеви деривирани од именица домаћег порекла.

2.1. Проблем са деривираним придевима овог типа потврђује се и запажањем И. Грицкат, која тврди да је данас у језику мањи број придева изведених од домаћих основа, који испољавају разлике у описном и односном значењу у мери да се могу сврставати само у описне придеве, као што су придеви типа: *болестан*, *радостан*, *жалостан* и сл. или само у односне придеве, као што су придеви типа: *народни*, *државни*, *небесни* и сл. Значење деноминалних описних придева са суфиксом *-(а)н* ова ауторка издваја као значење „интензивирани описности”,⁷⁸ и по њој се оно у савременом језику доследно сачувало углавном код придева деривираних од страних основа суфиксом *-ич(а)н*, типа *методичан*. Ови придеви, за разлику од придева домаћих основа, нису развијали двовидске облике а самим тим ни придеве друкчије семантике

⁷⁷ У позивању на примере из Речника МС овом приликом имамо у виду запажања И. Клајна о несистемности и недоследности у обради придева овог типа (2003), што сам и сама примећивала у свом лексикографском раду.

⁷⁸ То је, по И. Грицкат, значење квалификације посебне врсте: „богат нечим”, „изразит у својој оквалификованој припадности”, у смислу истицања карактеристичне, типичне особине која се приписује појму на који се придев односи (Грицкат 1990: 215).

на *-ични*,⁷⁹ и на њима у даљој анализи И. Грицкат показује семантику „интензивираних описности” (Грицкат 1990: 216–221). Код првобитно јединствене групе придева, изведених од домаћих основа суфиксом *-(а)н*, према И. Грицкат, издвојила се група придева код којих се задржала могућност употребе оба вида, што илуструје примером *сточан* ’богат стоком’⁸⁰ (исп. и Пешикан 1957: 171), а то би био тип придева наведен у нашој првој групи. У другу групу од ових придева издвојили су се придеви код којих долази само до раздвајања „службе” са могућношћу испољавања кроз двојаки вид, као што су: *златан*, *моћан* др., који припадају придевима наше друге групе. Они, зависно од вида и реченичне позиције могу, по овој ауторки, имати било описну било односну „службу”, што је потврђено и у начину обраде придева овог типа у Речнику САНУ. У трећу групу су се издвојили по правилу односни придеви који се јављају у „односној служби”, са неиспољеном али потенцијалном видском разликом, што И. Грицкат илуструје придевом *сточни* (у *сточни трг*), затим и примерима *зубни*, *божићни*, придевима типа наше треће групе, који према себи немају лик неодређеног придевског вида, и који су, како истиче и ова ауторка, сродни придевима на *-ски*, и још неким (нав. дело: 215–216).⁸¹

2.2. По Пешикану (1957), трећу групу придева чине придеви одређене семантичке категорије, изведени од именица суфиксом *-ни*, и не треба их мешати са истим обликом одређеног вида описних придева са суфиксом *-(а)н*. Разлике међу овим придевима, Пешикан показује већ наведеним примером придевског пара: *сточан* (*сточно Хомоље*) и *сточни* (*сточни трг*, *сточни ваишар*), који су, по њему, хомоними, јер су исти по облику или пореклу, али су различите семантике. У првом случају ради се о описним придевима са свим особинама карактеристичним за ту групу (облици вида, поређење), док други случај пред-

⁷⁹ Овом њеном тврдњом, ако се занемаре територијалне и временске разлике у дистрибуцији ових суфикса, доводи се у питање закључак Б. Тафра о раздвајању значења и код придева од страних именичких основа деривираних суфиксом *-(ич)ан*, која наводи придев *акустичан* ’који има добру акустику, звучан’ и *акустични* ’који се односи на акустику’, као илустрацију раздвајање описног и односног значења у посебне одреднице паронимског типа (Тафра 1995: 54).

⁸⁰ По Пешикану, у питању су придеви на суфикс *-ан*, типа: *житан* и *сточан* (*житна Мачва*, *сточно Хомоље*) (1957: 171).

⁸¹ У вези са улогом придевског вида у раздвајању описног и односног значења разматраних придева прихватамо став истакнут у литератури, по коме у критеријуме разликовања описних и односних придева не треба уводити ни мешати придевски вид, који је, као функционално-синтаксичко обележје особина свих придева, без обзира да ли се он и морфолошки означава (као код описних придева) или је морфолошки неутрализован, као код односних придева, и који се може одредити само на синтаксичком плану према одређеној функцији (исп. Пешикан 1957: 172 и Тафра 1995: 49).

стављају придеви сасвим друге придевске категорије (Пешикан 1957: 171–172). Иако се у вези са раздвајањем значења у посебне одреднице у оваквој употреби придева слаже и Б. Тафра, она пориче однос хомонимије, за коју, осим услова истости израза двеју лексема, мора бити испуњен и услов потпуне одвојености њихових семантичких структура, а у наведеним примерима са придевом *сточни* постоји семантичка веза (Тафра 1995: 58). Парове односних и описних придева од исте именичке основе она сврстава у парониме, као речи исте творбене породице, истог лексичко-семантичког разреда и блиских семантичких структура, које су, као и хомоними, контекстуално незамењиви, а илуструје их паровима: *кишан* – *кишни*, *акустичан* – *акустични* (*акустички*), *стручан* – *стручни* и др. (нав. дело: 61–62).

2.3. За разлику од ставова претходних аутора о немешању значењских параметара са видским у разграничавању придева овог типа (Пешикан: 172 и Тафра: 49), Е. Фекете везу између придевског вида и семантике придева овог типа види на морфолошко-семантичком плану, тако што краћи облик увек своди придеве на „описивање”, у границе описних придева, и на тај начин их одваја од придева на *-ни*, као у паровима: *комфоран* : *комфорни*, *личан* : *лични*, *писмен* : *писмени*, *житан* : *житни*. Придеви са *-ни*, по овом аутору, увек, сем особине, значе и какав додатни елемент – однос, припадање, намену и др., тако да се у оваквим прелазним случајевима одређени придевски вид јавља и у функцији сигнала реализације односног значења. За разлику од краћих облика, по овом аутору, придеви на *-ни* „пружају отпор” свођењу дужег облика на краћи, тј. на „описни придев”, а то су придеви односа, порекла, намене и др., придеви типа: *ручни*, *теретни*, *носни*, *главни*, *четни*, *државни*, *возни*, који се употребљавају само у дужем облику (Фекете 1969: 133 и нап. 133 на 133–134 стр. и 1973: 398, 510).

2.4. У прилог овог става иде и тумачење И. Грицкат о односу придевског вида и семантике разматраних деноминалних придева на еволутивном и творбено-семантичком плану. Она истиче да се код првобитно исте групе придева са суфиксом *-(a)n* раздвајање на синхронном плану развило из предикативне функције придева неодређеног вида,⁸² који су у тој позицији почели постепено да развијају семантику наглашене квалификативне компоненте, семантику типичности или појачане интензивирани описности, која се најпре повезивала са неодређеним видом и која се пренела и на одговарајуће дуже облике онда када се већ могло говорити о новоствореном описном значењу, потискујући тако видску

⁸² Осим предикативне синтаксичке функције, која је могла одиграти улогу у раздвајању описних и односних придева, Р. Драгићевић истиче и улогу још два фактора: суфиксне дистрибуције и семантичког опсега придева (2001: 82).

особеност на секундарну позицију (Грицкат: 221). Истовремено, односно значење из првобитно заједничке групе придева, по овој ауторки, ограничило се на одређени вид. По овој ауторки, дакле, придевски вид у разграничавању ових придева на творбено-семантичком плану одиграо је еволутивну улогу, тако што је синтаксички, предикативни положај придева неодређеног вида постао чинилац који је мотивисао еволуцију лексичког значења од ограничења квалитета, даље преко његовог наглашавања и осамостаљивања до аутономне семантике, независне од придевског вида (нав. дело: 222). Тај неутрални статус придевског вида задржао се у савременом језику, како је већ истакнуто у литератури, а како показује и употреба придева овог типа, тако да се придевски вид данас не може узимати као критеријум у разграничавању њиховог описног и односног значења, па самим тим ни као критеријум у одређивању њиховог лексемског статуса, него се, у складу са својом граматичком функцијом, може узимати у обзир као показатељ синтаксичке функције придева овог типа.

3. Проблем раздвајања описних и односних придева на наведени начин може се решавати на појединачним примерима, али у лексикографској пракси, која се руководи потврдама употребе, проблем се замагљује, а за разрешавање таквих случајева нису дефинисани поступци ни у Упутству за израду Речника САНУ, у коме су дате само начелне напомене за обраду придева. Истакнуто је правило о навођењу придева у канонском облику неодређеног придевског вида, и правила о ограниченим случајевима навођења одређеног придевског виду у делу леме: када ови облици указују на неку гласовну или акценатску промену у односу на неодређени вид или када треба показати ограниченост употребе придевског вида (Упутство: чл. 269). Замућеност критеријума за издвајање значења и одређивање вида показују бројни примери употребе придева, наведени у нашим речницима (Речнику САНУ и РСМ). Међу њима има већи број оних који се не могу критеријално свести на истакнуте значењске и видске опозиције. Односни придеви са суфиксом *-ни* реализују описно значење, па пошто се таква промена значења формално не испољава у виду промене вида, који је код ових придева морфолошки необележен, него у малобројним случајевима само у промени акцената (в. Стевановић 1975: 564; Бабић 2002: 449, 452), то је на основу најчешће њихове атрибутске позиције тешко разграничити употребу одређеног и неодређеног вида у падежним облицима, јер су се разлике у именичкој, односно заменичкој деклинацији у савременом језику скоро изгубиле. Из наведених разлога код неких типично односних придева у лексикографији се у делу леме даје информација о ограничениости употребе одређеног вида (в. у Речнику САНУ: *месечни, обручни, излазни, основни* и сл.), а такву информацију трабало би давати само у

случајевима у којима је могуће издвојити реализовано описно значење (в. наведени пример придева *обредни*, т. 4.7).

3.1. У одређивању лексемског статуса придева овог типа, а с тим у вези и лика одредничке речи у лексикографији, не помажу ни наведене препоруке из литературе, изведене некритеријално на ограниченом броју примера. Чак и критеријално издвојени параметри у осам тачака за разликовање описних и односних придева, које је на теоријском плану, на основу доташњег увида у проблеме, установила и образложила Б. Тафра (1995: 47–48, 48–50) (исп. и Бабић 2002: 451–452), нису велика помоћ у лексикографском опису придева овог типа, поред осталог и зато што се неутрализују у употреби придева, како и сама ауторка у даљој елаборацији овог проблема показује. Она истиче да наведени критеријуми за разликовање описних и односних придева могу бити укинати у њиховој употреби, што представља посебну тешкоћу за лексикографију, од које се очекује да такве промене региструје и обради на прави начин. Граматички критеријуми (творбени суфикси и компарација) у лексикографији могу бити само помоћни, али у лексикографији, како се у литератури с правом истиче, решења треба тражити у семантици синтагме, реченице, па и дискурса у коме је употребљен придев, а ми додајемо и услов: уколико то омогућава лексикографска грађа (Тафра: 50–51; Бабић 2002: 455).

3.2. Према И. Клајну (2003) убедљиве разлике, како је већ истакнуто, могу се показати само појединачним опозитивним примерима типа: *жучан спор* и *жучни канал*, *културан човек* и *културни аташе*, док су многе опозиције, навођене у литератури, веома проблематичне са становишта разграничавања разматраних типова описних и односних придева: параметар позиције описних придева у неодређеном виду у саставном делу предиката доведен је у питање чињеницом да се у истој позицији могу наћи и односни придеви са ликом одређеног вида, што потврђује пример односног придева *државни* из Речника САНУ: *Таква акција није државна*, а и потенцијалне употребе типично односних придева, што ће се показати на примерима придева наведених код Е. Фекете: *Пртљаг је ручни*, *Овај старешина је четни*, *Парк је возни*, *Сада је мајстор главни*, *Дисање је носно / плућно*, *шкржно* и сл. (в. и т. 2.3). Овај параметар је за лексикографију проблематичан и са становишта, како Клајн истиче, а како показује и грађа Речника САНУ, што је предикативна употреба придева много ређа од њихове атрибутивне употребе (нав. дело: 258), па су у Речнику САНУ значења, не само односних него и описних придева, најчешће потврђена атрибутивном употребом. То је заправо позиција у којој се и описни придеви најчешће јављају у облику одређеног придевског вида и формално изједначавају са односним придевима, што у лексикографском раду представља посебну тешкоћу у разграничавању ове две значењске групе придева. На основу увида у

проблем и несистемска лексикографска решења, Клајн закључује „да је методолошки исправније говорити о једном истом суфиксу у придевима типа *мрачан* и онима типа *робни*, наравно уз ограничење да први имају оба вида а други само одређени” (нав. дело: 259).⁸³ Овакво изједначавање описних и односних придева на творбеном плану и по значењу и по суфиксима,⁸⁴ и свођење разлике међу њима на придевски вид, не може се прихватити, како из наведених методолошких разлога о немешању значењских и видских параметара у њиховом разграничавању, тако и због већ утврђених типичних група и спискова придева у литератури и приручницима, сачињених било на основу творбено-морфолошких било на основу семантичких параметара, који се, независно од употребе, реализују само као описни придеви (в. примере из т. 5.2; исп. и нап. 86 и 94), или само као односни придеви (в. примере из т. 5.1).⁸⁵

4. Примери из Речника САНУ показују да разлике у значењу описних и односних придева нису категоријалне природе, како се то у литератури истиче (в. Пешикан: 172 и Тафра: 57), пре свега из разлога што у оба случаја изведени придеви у основи имају исту мотивну именицу.⁸⁶ Семни потенцијал именице у основи мотивише значење деривираних придева на различите начине, при чему се код типичних случајева њихова примарна значења (описно и односно) на творбеном плану раздвајају употребом различитих суфикса: суфикса *-(a)н* за описна, квалификативна значења и суфикса *-ни* за њихова односна значења, што се види и из најновијег прегледа творбених аспеката придева овог типа, који је дао Клајн (2003).⁸⁷ Он истиче да од именичких основа „описни суфикс

⁸³ Стевановић је потпуно одређен у изједначавању ових суфикса представљајући их код „придеви са наставком *-(a)н/-ни*” у групи „описних и сродних придева” (Стевановић 1975: 559–563), за разлику од наведених аутора, па и од Бабића, који износи више параметара за њихово раздвајање, подробно представљајући однос придева са суфиксима *-(a)н* и *-ни* на творбеном плану (Бабић 2002: 451–456).

⁸⁴ Неоснованост изједначавања придевских суфикса доведено је у питање и тврдњом И. Грицкат да су суфикси *-(a)н*, *-ни* на синхронном плану два различита суфикса иако имају исто порекло (1990: 215).

⁸⁵ У смислу стабилизације процеса у раздвајању ових придева значајна је и листа бројних описних придева са значењем људских особина (њих 150), коју је навела Р. Драгићевић, а која указује на стабилизацију значења у овом микросистему описних придева са суфиксом *-(a)н* (2001: 70–71), упркос мањем броју придева из ове групе (10), који примарно реализују односно значење (нав. дело: 81).

⁸⁶ Да је значење придева овог типа повезано са значењем не само мотивне именице (в. Драгићевић 2001: 71–72) него и мотивне основе било које врсте речи потврђено је и у литератури (Бабић 2002: 450). О односу придева са суфиксима *-(a)н* и *-ни* уопште в. и Бабић 2002: 451–456 и Драгићевић 2001: 79–82.

⁸⁷ У раду се имају у виду само она запажања која су у вези са деноминалним придевима од именица домаћег порекла, а код Клајна су представљени и придеви изведени од страних именичких основа (2003: 262–263).

-(а)н/-ни” исказује неку особину у вези са дотичном именицом, а „односно -ни” неки однос према тој именици (261) (делове истакла С. Р.). Утицај мотивне именице на реализацију значења деривираних придева, најбоље потврђују речничке дефиниције у којима се у непренесеним придевским значењима, било да су описна или односна, употребљава мотивна именица, што ће се илустровати примерима из Речника САНУ:

болестан 1 „који је у стању болести, који је обузет болешћу, који има неку болест”;

болестан 2 „заражен болешћу, заразан”.

државни 1 „који се односи на државу, који припада држави”;

државни 2 „као саставни део у називима установа, надлештва, звања у служби, односно под контролом државе”; државни 4 „који је у интересу државе”;

државни 5 „песн. заст. ... који симболизује моћ државе”.

културан 1 „(одр.) који се односи на културу (1 и 2), који је у вези с културом”; културан 2 „који је на високом ступњу културе, који се одликује културом (3), образован, просвећен, васпитан”.

задружан 1а „(обично одр.) који се односи на задругу (карактеристичан за задругу, који припада задрузи итд.); заједнички”.

облачан 1а „прекривен, застрт облацима (о небу, небеском своду, ређе о Сунцу и др.); који је под облацима, у облацима”;

облачан 1б „у којем, током којег има облака (о дану, временским приликама и сл.) ”; облачан 1в „којег чине облаци, створен, оформљен од облака”;

облачан 1г „песн. који струји кроз облак(е) или покреће, тера облак(е) (о ветру)”;

облачан 1д „фиг. који по нечему (изгледу, боји и др.) подсећа, личи на облак, који је као облак”.

4.1. Реализација других и секундарних значења и код једних и код других придева у употреби, као што показују примери типично односног и типично описног придева *државни* и *болестан*, одвија се по семантичким правилима као и код других врста речи, при чему семни потенцијал именице у основи држи сва реализована значења у оквиру исте полисемне структуре примарно описног или примарно односног придева (в. наведена значења за *државни*, наведена основна значења за *болестан*, као и друга значења ове лексеме: односно значење: болестан 4 „в. болеснички” и пре-

несено значење: болестан 3 „фиг. ненормалан, неприродан, поремећен”: *болесне идеје, болесна појава, болесна упорност*. По системским правилима, развијање полисемије код ових придева мотивисано је именицом на различите начине,⁸⁸ што, поред наведених примера, најбоље илуструје пример придева *кишан* из Речника САНУ у описним значењима (кишан 1, кишан 2, кишан 3б, кишан 5) и односним значењима (кишан 3а и кишан 4):

кишан 1 „в. кишовит (1)”: *кишно време, кишан дан, кишна ноћ, кишна јесен, кишни период, кишни зрак*; кишан 2 „који доноси кишу, пун кише, из којег пада киша (обично о облаку)”: *кишне облаке, облак је леп, кишан, облак је пун и кишан*; кишан 3 „(обично одр.) а. „који се ствара, који постаје, потиче од кише”: *кишне капљице, кишни поточићи, кишна вода, кишни застор, кишна барица кишни нанос*;

кишан 3б „који је као киша, сличан киши”: *кишне сузе*; кишан 4 „(обично одр.) а. „који служи за заштиту од кише, који се употребљава, носи кад пада киша”: *кишни плашт, кишни огртач, кишни капут, кишну хаљину, кишни мантил*;

кишан 4б „који служи за скупљање, одвођење нападале кише, кишнице”: *кишни олуци*; кишан 5. „натопљен кишом, покисао, влажан, мокар”: *кишну струку сушити; Испливам, те онако кишан ... доспјех у велику касарну*.

4.2. Варирање описног значења мотивишу квалификативне компоненте из семног потенцијала именице (пр. кишан 1, кишан 2, кишан 3б и кишан 5), што се најбоље види из примера пренесених значења овог и других придева, типа: *кишне сузе, болесна идеја (појава, упорност), облачан и смушен отац, облачно чело, облачна нарав, облачан појам (претпоставка, план, надахнуће), облачна слика, облачни часи (времена), облачан свет, облачна мантија, облачна, бела хаљина, очи облачне боје* и сл. Варирање односног значења мотивишу релационе компоненте које се реализују у складу са спојивосним потенцијалом мотивне именице са другим лексичким јединицама⁸⁹ (пр. кишан 3а и

⁸⁸ Клајн то показује на примерима придева са суфиксом *-(а)н*: *плодан, штетан, успешан, гладан, смртан, житан, знојан, облачан* (2003: 262), а Бабић примерима „преоблике” придева са истим суфиксом, у којима се јавља мотивна именица у најразличитијим видовима: *брижан* „који је пун бриге”; *сушан* „који обилује сушом”, *гласан* „који има јак глас”, *сњежан* „који је од снијега”, „који је покривен снијегом”, „који је бијел као снијег” и сл. (2002: 450).

⁸⁹ Спојивосни потенцијал мотивне именице назначен је и код М. Пешикана, који је истакао да придеви изведени суфиксом *-ни* од именица означавају „углавном неки однос именице од које је направљен придев према именици коју тај придев одређује” (1957: 171) (делове истакла С. Р.).

кишан 4). У варирању описног и односног значења придева у употреби на различите начине долази до преклапања значења, при чему на семантичком плану пресудну улогу имају релационе компоненте, које се реализују у широком спектру значења. Део тог спектра представљен је и у Упутству у виду правила за дефинисање односних придева: „код придева изведених од именица са завршетком -ин, -ји, -њи, -ов, -ски (који нису чисто присвојни), може се давати најпре општа дефиниција „који се односи на ...” а затим, у загради, посебна значења према грађи и сопственом сазнању, напр. ”који припада ...”, „који је као у ...”, „који је од ...”, „који је сличан ...” и сл., уколико неко посебно значење не захтева адекватнију дефиницију (Упутство: чл. 280), а показују га и дефиниције не само наведеног односног придева *државни* него и других наведених придева (в. примере дефиниција у т. 4).

4.3. Тако се код ових придева, осим значења типичног односа, реализује и значење припадности, намене, потицања (порекла), значење дела онога што мотивна именица значи и др. значења, која преко значења ’обила’ онога што мотивна именица значи и значења сличности улазе у семантичко поље описних придева, односно у семантичко поље квалитета (в. примере дефиниција за *културан* и *кишан*). Смисао ’обила’⁹⁰ реализован је и код описног придева болестан 1, у његовом примарном значењу „који је обузет болешћу” или потврђен у примеру: *болесна упорност*, у пренесеном значењу болестан 3; затим у кишан 1 у значењу ’кишовит’, кишан 2 и кишан 5 и код односног придева државни 5 у његовом секундарном и стилски маркираном значењу ’моћан’: „песн. заст. (рус. *державный*) који се односи на највишу власт; који симболизује моћ државе, моћни: – Како наше писмо | У *државну* руку примиш”, као и у изразима: *државни брод*, *државне јасле*.

4.4. С друге стране, описно значење на основу успостављања релације између неке квалитативне компоненте мотивне именице и појма који се придевом одређује, залази у семантичко поље односа, што тек на синтаксичком плану мотивише реализацију односних значења код описних придева и промену вида, као што показују значења придева *културан* и *задружан* из Речника САНУ: *културно наслеђе*, *културни развитак*, *културни слој*; *задружно газдинство*, *задружно и државно јединство*, *задружни дућан*, *задружно патријархално село*, *изграђивати нешто на задружној основи*, *задружни живот*.

⁹⁰ Смисао ’обила’ се у разматрањима И. Грицкат и М. Пешикана препознаје као основна карактеристика описних придева са суфиксом *-(а)н*, на основу које се разграничавају значења „хомонимних” парова: *сточан* (*сточно Хомоље*) и *сточни* и *житан* (*житна Мачва*) и *житни*, а које И. Грицкат означава појмом „интензивирани описност”.

Примери употребе ових придева у односном значењу показују и реализацију квалитативних компоненти значења, на што у дефиницији културан 1 упућује други део дефиниције „који је у вези са културом” а у задружан 1а делови дефиниције у заградама и синоним *заједнички* (в. деф. у т. 4), а нарочито семантичка реализација придева задружан 1б, која се реализује у предикатској позицији у примеру: Знај, да си човек, *да си задружан* међу људима. На функционалном плану таква промена описног у односно значење повлачи употребу одређеног придевског вида, што је и назначено уз наведена значења илустративних примера, на основу чега се они изједначавају и на формалном плану са односним придевима изведеним суфиксом *-ни*.

4.5. Преклапање значења нарочито је евидентно у читавој полисемној структури неких придева, који су примарно издвојени као описни, а то су придеви типа: *облачан* (в. наведене дефиниције облачан 1) и *духован*, па и наведени пример придева *кишан*, код којих је немогуће издвојити значења као типично описна или као типично односна, што ће показати и пример придева *духован* из Речника САНУ:

духован „(најчешће одр.: духовни) 1.а. фил. који се односи на дух (1а), нематеријалан, бестелесан”: *духовни живот, телесни и духовни свет, духовна супстанција*;

духован 1.б. „који се односи на човекову свест, психички”: *духовно здравље, духовна поремећеност*;

духован 1.в. „који се односи на унутрашњи живот човеков, на разум или осећања, мисаони, интелектуални, душевни”: *духовни рад, духовна и душевна уживања, духовни живот, духовни напор*;

духован 1.г. „(најчешће у устаљеним изразима) који се брине за нечији интелектуални развој, који формира мишљења, идеје и сл. ”: *духовни вођа, духовни отац*;

духован 2.а. „који се односи на веру, на цркву, свештени”: *духовни главар, духовни саветник, духовни послови, духовне песме, духовно лице*

духован 3. „нераспр. в. духовски (2) ”.

4.6. Управо, примери реализације значења оваквог типа, показују широку зону преклапања значењских компоненти квалитета и односа и замућеност границе између описних и односних придева с једне стране (исп. и Драгићевић 2001: 72, 80), а с друге стране, они потврђују да се промене значења код ових придева: односног у описно или описног у односно, одвијају у границама полисемне структуре једне одредничке речи, и то најчешће у виду ланчане полисемије, што показују дефиниције наведених придева не само по своме садржају него и по присуству било

мотивне именице (у највећем броју наведених примера) било других лексема, чија се значења реализују у полисемној структури мотивне именице (што илуструје пример придева *духован*). Такве промене значења представљају се у лексикографији у десној страни речничког чланка у виду других или секундарних значења. Оне, како је већ утврђено у литератури, не утичу на лексички статус лексеме (Тафра 1995: 60–61), па не постоји разлог за издвајања деривираних значења у посебне одреднице.⁹¹

4.7. Већ је истакнуто да код описних придева са суфиксом *-(а)н* такве промене значења условљавају и промену вида, што се у нашим дескриптивним речницима наводи као граматичка информација о функционалној ограничености употребе придева, а у Речнику САНУ информације тог типа, како се види и из наведених примера, наводе се према следећим правилима из Упутства: „Кад се код придева поједина значења односе само на један вид, то треба назначити код дотичног значења у виду напомена у загради: „само у одређеном одн. неодређеном виду” или „обично у одређеном одн. неодређеном виду ... Понекад се даје обрада уз одр. вид упркос томе што се нађе неки сасвим необичан пример неодр. вида. У том случају се неодр. наводи у загради (ретко неодр.)” (Упутство: чл. 270),⁹² као у следећем примеру из Речника САНУ: *обредни ...* „(ретко неодр.: *обредан*, -дна, -дно) који се односи на обред, који је у вези са обредом”: *обредни посао*, у коме информација о неодређеном придевском виду уједно сигнализира и реализацију описног значења, што потврђује већина наведених примера: *губити обредни карактер*, *књиге су обредне*, *обредни напеви*, *фолклор није обредан*, *обредни плесови*.

Овим поступцима промењена значења се не изводе из придевског вида нити се стављају у исту раван са придевским видом, како се то у литератури неосновано тврди (Тафра: 58), него се њима на прописан начин, као и код других врста речи, евидентира ограниченост употребе неког граматичког облика лексеме (вида, падежа, лица, броја, рода и др.), што се у релевантној лексикографско-лексиколошкој литератури подржава и препоручује.

⁹¹ По Б. Тафри, промене на левој и десној страни нису подједнако значајне за статус лексеме. Стаус лексеме одређују промене на левој страни, док промене на десној страни у статусу лексеме ништа не мењају (1995: 60–61).

⁹² Погрешни закључци у разграничавању описних и односних придева или о несистемској лексикографској обради доносе се, поред осталог, и због тога што се заснивају на творбеном лику одреднице у речницима, који се традиционално представља у неодређеном виду, што показује и део правила из Упутства: „Придев у неодређеном виду се наводи чак и у случајевима необичних облика, нпр. *јужан* и *диваљ*, али се као одреднице дају и облици одређеног вида: *јужни* и *дивљи* који се упућују на неодређени облик придева” (Упутство: чл. 270). Од овог правила се временом одустало, што показују примери придева *источни* и *западни*, наведени само у одређеном виду, тачније у творбеном лику односних придева.

5. У вези са проблемима идентификације описних и односних придева, а с тим у вези и успостављања канонског лика одреднице, могло би се као полазни параметар узети значење именице у основи (исп. Стевановић 1975: 559, 560–562).

5.1. Тако је већ код Стевановића евидентно да се придеви на *-ни* системски изводе од именица одређене тематске групе, као што су нпр. именице које означавају делове тела: *вратни, чеони, леђни, темени, носни, петни* (нав. дело: 560). Клајн овом списку додаје и придеве за место: *месни, кућни, собни, зидни, дворишни, улични, окружни* итд.; за време: *дневни, ноћни, подневни, недељни, месечни* итд. (2003: 262). Примере односних придева у чијој основи се не могу препознати именице исте тематске или лексичкосемантичке групе, и у лексикографској пракси и у литератури, издвајају се на основу творбено-морфолошких или семантичких карактеристика самих придева.⁹³

5.2. Када је у питању критеријум значења именичке основе, системност у извођењу описних придева са суфиксом *-(а)н* евидентна је, према Стевановићу и Клајну, код градивних придева, изведених од од градивних именица: *бронзан, тучан, цинкан, плехан, жичан, штофан, плишан, чохан, циџан, јутан, конопљан, чипкан, филџан, дашчан, коштан, пешчан, земљан, воштан, лојан* и др. (Стевановић 1975: 563; Клајн 2003: 272).⁹⁴

5.3. Међутим, параметар значења за разграничавање описних и односних придева, а с тим у вези и за успостављање канонског лика одредничке речи, не функционише у лексикографској пракси, јер се разлике у

⁹³ По Стевановићу, придеви на *-ни* изведени од неких именица означавају припадање, као што су: *државни, народни, небесни*, (1975: 590), док Клајн слично значење припадања ових придева идентификује као значење са вредношћу генитива, као у примерима типа: *четни старешина, позоришна зграда, сатни механизам, порођајни болови, робни промет, каматна стопа* и др. (2003: 262). Он истиче да се најчешће као односни јављају придеви типа: *новчани, бројчани, пушчани, ланчани, желучани, мождани, непчани, пупчани, срчани* (али и описни *срчан*), *живчани* (али и описни *живчан*), *сунчани, звездани* (нав. дело: 272), с тим да се суфикс *-ни* додаје понекад на скраћену именичку основу: *земни, оружни, пљувачни, грађевни, имовни*, или на продужену основу: *небесни, телесни* (нав. дело: 262). Према М. Пешикану, придеви изведени суфиксом *-ни* од именица „не значе квалитет, особину у ужем смислу, већ углавном неки однос именице од које је направљен придев према именици коју тај придев одређује”, што потврђује примерима из Вуковог Рјечника: *барутни, биберни, блитвени, бојни, ваишарни, вратни, гробни, државни, западни, зимни, иглени, кречни, кућни, народни* итд. (1957: 171) (исп. и списак придева са овим суфиксима у Бабић 2002: 452–455).

⁹⁴ Суфикс *-(а)н*, према Клајну, додаје се и на скраћену основу: *чудесан*, а јавља се и у сложеном суфиксу *-ов(а)н/-ев(а)н*: *кућеван, грађеван, душеван, мужеван, плачеван, књижеван* и др. О спајању суфикса *-ов/-ев* и *-(а)н* и о морфолошким и семантичким условима овог спајања в. нав. дело: 267, а о сложеним наставцима *-ован/-овни* у деривираним придевима: *бунован, душеван, учеван, духовни, куповни, мировни* в. Стевановић 1975: 562.

значењу у многим случајевима употребе придева неутрализују или мешају, што најбоље илуструју, заправо, градивни придеви који се изводе и суфиксом *-ни* и реализују односно значење, што је нарочито евидентно у речничкој пракси,⁹⁵ а што се потврђује и у литератури, примерима типа: *грожђани, уљани, тиринчани, шљунчани, ланчани* и сл. (Клајн 2003: 271; Бабић 2002: 427). У лексикографској пракси ова нестабилност у реализацији значења одражава се у виду неуједначене обраде придева истог типа или некритеријалног раздвајања у посебне одреднице, што је евидентно у Речнику МС и у Речнику САНУ (в. Фекете: 1984). Тако су у оба речника сва значења дата под одредницом *духован* (уз који је у загради наведен и одређени вид) и под одредницом *књижеван*. У Речнику МС односно значење је представљено са назнаком „само одр.” (исп. Клајн 2003: 267), док у Речнику САНУ уз односна значења *књижеван 1* и *књижеван 5* није дата напомена о ограничениости видске употребе. Критеријум за разграничавање описног и односног значења овог придева био је довољно засведочен примерима употребе: за описна значења облицима компаратива и позицијом у делу предиката, па је чак и атрибутска позиција овог придева реализована у неодређеном виду: *књижеван превод, књижеван тон*. За неке придеве успостављене су две одреднице, у Речнику САНУ *народан* и *народни* са упућивањем првог придева на други, а у Речнику МС парови придева са различитим значењима: *срчан* ’одважан’ и *срчани* ’који се односи на срце’, *сунчан* ’пун сунца, обасјан сунцем’ и *сунчани* ’који се односи на сунце’, док су под истом одредницом у оба речника обрађени *кишан* ’кишовит’ и ’који служи за заштиту од кише’, *звучан* ’који јасно звучи’ и ’који се односи на звук’ и др. (исп. Клајн 2003: 259). Придев *звучан*, како показује Речник САНУ, односно значење реализује на периферији полисемне структуре, што је представљено на следећи начин: *звучан 4* „(само одр.) *који се односи на звук (често као део различитих термина): звучна виљушка, звучни филм, звучни ефекти*”, док се у описним значењима *звучан 1*, *звучан 3* реализује семантика ’обиља’ („интензивирани описности”).⁹⁶

⁹⁵ Колебања овог типа представимо и примерима из личног лексикографског искуства, у чије исправно решење нисам ни сама сигурна:

пиринчан, -чна, -чно (обично одр.) **1.** који је од пиринча, који је припремљен од плода пиринча: *пиринчна чорба, пиринчна ракија*; **2.** в. пиринчани: *пиринчана њивишта*
пиринчани, -а, -о који се односи на пиринач, који је у вези с пиринчом: *пиринчане жетве, пиринчане њиве, пиринчане влати, пиринчана поља*

плочани, -а, -о **1.** који је покривен плочама, оплочан, поплочан: *плочани перваз, плочани кров, плочана стреха, куће са црним плочаним крововима*; **2.** в. плочаст: *они плочани зуби*

плочни, -а, -о заст. **1.** в. плочани (1): *кућице с плочнијем крововима, из плочних гробница, плочна кућа*; **2.** в. плочаст (1): *плочно гувно, кљешта плочнијех врхова, плочни клинац*

⁹⁶ О недоследности у успостављању лика одреднице и обраде придева овог типа у речницима в. и Фекете 1984; Бабић 2002: 452.

5.4. Пракса у Речнику САНУ показује да наведена питања још нису решена, и да се недоследности јављају не само када је у питању препоручено раздвајање одредница од исте именичке основе, које није лексиколошки утемељено, него нарочито код успостављања канонског лика придева у речничком чланку, па се с тим у вези јављају и оне грешке које би се иначе морале избегавати, а то је неуспостављање еквивалентности између леве и десне стране речничког чланка. То су случајеви када се уз одредничку реч са суфиксом *-ни* значења идентификују као описна, што је ређи случај, и обрнуто: уз одредничку реч са суфиксом *-(а)н* значења дефинишу као односна, што је чест случај (као нпр. код придева књижеван 1 и књижеван 5) (исп. Тафра: 60).⁹⁷ Могућа промена значења мора се допунити и информацијама о ограничености употребе придевских облика на *-(а)н* односно на *-ни*, што се само у случајевима видских опозиција односи и на ограниченост употребе придевског вида, док код бројнијих случајева видски немаркиране употребе придева, информацијама овог типа врши се разграничење описног и односног значења, што је најчешћи поступак у обради придева овог типа.

6.1. Из свега изложеног следи да је неоправдано раздвајати у посебне одреднице *кишан (дан)* и *кишни (мантил)*, *културтан (човек)* и *културни (аташе)*, како се то у литератури препоручује или како се покушало као поступак применити у лексикографији. У оваквим случајевима, у питању је регуларна полисемија, својствена не само описним него и односним придевима. Са лексикографско-лексиколошког становишта проблем се не поставља да ли овакве случајеве третирати као хомониме (Пешикан и Грицкат) или као парониме (Тафра), него се постављају следећа питања: 1) како на основу употребе придева установити разлику између описних и односних придева, с обзиром на неутрализацију установљених системских разлика и на преклапање значења у бројним случајевима; 2) како у случајевима реализованих разлика у значењима, изван установљених група типично описних или типично односних придева, одредити које од њих је примарно, а које деривирано, секундарно значење, што је веома важно за успостављање канонског лика одреднице придева и с тим у вези 3) када придев навести са суфиксом *-(а)н*, што се формално поклапа са неодређеним видом, који се препоручује за канонски облик придева, а када са суфиксом *-ни*, што се формално поклапа са одређеним видом, који се код описних придева наводи у делу леме само у изузетним, већ наведеним случајевима (в. т. 3).

⁹⁷ По Б. Тафри, оно што се мора избећи у лексикографској обради то је нарушавање еквиваленције између леве и десне стране речничког чланка, па би лексикографска дефиниција морала одговарати одредници, макар она у случајевима обраде односних и описних придева била погрешно идентификована, нпр. односни придев као описни и сл. (Тафра: 60).

6.2. Ако би и постајала могућност да се на основу релевантних параметара сачине коначне листе једних и других придева у једном синхронном пресеку, питање је у којој би мери такве листе биле валидне на читавом простору српског језика, односно колико се оне потврђују у свакодневной употреби придева, која, како се то рефлектује у српској дескриптивној лексикографији, показује да се процес раздвајања описних и односних придева са суфиксима *-(a)n*, *-ни* још није стабилизовао у српском језику. Његову дестабилизацију подстичу други динамични процеси у језику: појачано богаћење лексичког фонда придевима са домаћим и страним основама, процеси аналогije, неутрализација или укидање већ установљених разлика на творбеном, морфолошком, синтаксичком и семантичком плану.

6.3. Закључујемо да српска дескриптивна лексикографија, у складу са својим основним начелом дескрипције реалне језичке ситуације у домену језичке употребе, само одсликава нестабилно језичко стање у различитим синхроним пресецима, а не подстиче га, показујући да ће нестабилно стање у овом домену још потрајати. Зато непогрешиву диференцијацију између описних и односних придева овог творбеног типа не можемо очекивати од дескриптивне лексикографије, на чије смо се недоследности и несистематичности у њиховом издвајању и представљању и сами осврнули. Због свега наведеног није оправдано непоузданост у покушајима „описно-односне диференцијације придева” у литератури и у граматичким приручницима правдати непоузданошћу њихове обраде у речницима или истицањем да је наведени проблем „једна од слабијих тачака наше лексикографије”.

6.4. На основу изложених проблема у вези са разграничавањем описних придева са суфиксом *-(a)n* и односних придева са суфиксом *-ни*, деривираних од именичких основа домаћег порекла, закључено је следеће: 1) процес диференцијације описног и односног значења деноминалних придева са суфиксима *-(a)n* и *-ни* у савременом српском језику није зваршен, а у новије време га додатно дестабилизују други појачани динамични процеси у језику; 2) такво нестабилно стање и фактори који га дестабилизују најочигледније се испољавају у савременој дескриптивној лексикографији; 3) недоследности и несистемности које су запажене у релевантним речницима у многим случајевима су последица таквог дестабилизованог стања, а не само неумешности лексикографа; 4) доследност и системност у лексикографској обради може се и мора спровести у типичним случајевима стабилованих микросистема, који су већ евидентирани у релевантним граматичким приручницима и у литератури; 5) реализација оба значења или њихово преклапање код примарно односног или примарно описног придева одвија се у оквиру полисемије исте лексеме и погрешно је такве случајеве представљати

као посебне лексеме, чиме се искључује и питање хомонимије или паронимије издвојених придевских парова; б) придевски вид у савременом језику не игра улогу у диференцирању значења разматране групе придева, при чему се не доводи у питање еволутивна улога неодређеног придевског вида у развијању описног значења код придева са суфиксом *-(a)n*; 7) досадашњу употребу напомена о виду уз придеве овог типа у речницима треба критички преиспитати и ограничити само на случајеве у којима се придевски вид јавља као сигнал промене синтаксичке функције и/или значења.

ТЕОРИЈА ИНТЕГРАЛНОГ ОПИСА И СИСТЕМСКА ЛЕКСИКОГРАФИЈА Ј. Д. АПРЕСЈАНА*

Уводни део

1. У овом делу монографије представљене су основне поставке теорије интегралног описа језика и системске лексикографије, која је свој конзистентни и целовити смисао добила у лингвистичким делима Ј. Д. Апреcјана. Имамо у виду три монографска дела (Апреcјан 1995, 1995а и 2006), чији су потпуни подаци наведени у литератури.

1.1. Ј. Д. Апреcјан, један од водећих руских лингвистичких теоретичара и представника Московске семантичке школе, концепцију своје семантичке теорије изнео је још 1974. год. у књизи *Лексичка семантика (Лексическая семантика)*, чије је основне принципе проверавао и развијао у свом даљем практичном и теоријском раду до садашњег времена. Рад се одвијао у фрагментима и серијама по ауторовом избору, што је објављено као монографија под насловом *Интегрални опис језика и системска лексикографија* (Апреcјан 1995а). Тако је, уз друго издање монографије *Лексичка семантика* (Апреcјан 1995), у два импозантна тома наведених наслова, као и у делу монографије групе аутора (Апреcјан 2006), поред осталог, представљена теорија интегралног описа језика, чија је примењивост у практичном лексикографском раду разрађена у виду теорије системске лексикографије.

1.2. Ј. Д. Апреcјан валидност својих теоријских начела заснива и/или проверава у лексикографској пракси. Као практичар лексикограф и аутор низа речника, од универзалног дескриптивно-комбинаторног, преко синонимских (једнојезичних и двојезичних) све до речника рекција и спојивости, он описом лексема проверава и потврђује валидност интегралних принципа у језичком опису и системској лексикографији, као основних теоријских постулата. Иако се наведени типови речника овог врсног научника принципијелно разликују, првенствено по својој основној намени, у свима њима присутни су заједнички, општи параметри релевантни за

* В. Ристић 2010.

структурирање речничког чланка. Дескриптивно-комбинаторни речник је намењен лингвистичким истраживањима и препарирању информација за машинску обраду података, па стога поседује свој специфичан формализован, вештачки метајезик, док је енглеско-руски синонимски речник, на пример, оријентисан на ширу популацију корисника, па је речнички чланак у њему реализован семантичким метајезиком природног језика.

ГЛАВНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА НАСТАНАК ТЕОРИЈЕ ИНТЕГРАЛНОГ ОПИСА

1.3. Концепција теорије лексичке семантике Ј. Д. Аפרесјана створана је под утицајем савремених теоријских токова (трансформационе теорије и њених допуњаваних семантичких варијаната, теорија антрополошке оријентације: психо-, социо-, етно- лингвистике, лингвокултурологије, когнитивне лингвистике), као и под утицајем рада на машинском превођењу у Информационом институту Министарства за електротехничка истраживања. Ту се почетком 70-их година 20. века нашао Ј. Д. Аפרесјан са другим истакнутим лингвистима (И. М. Богуславским, А. К. Жолковским, Л. Н. Јорданском и др.)

1.3.1. У савременој русистици синтаксичке јединице проучавају се са становишта формалне, комуникативне и смисаоне организације садржаја. У традиционални, формални синтаксички опис смисао се укључује само оним својим елементима који су непосредно везани за форму, тј. оним значењима по којима се разликују синтаксичке конструкције настале од лексички сродних речи разних граматичких категорија (*Он болеет; Он болен; Ему больно*) или пак различитих облика исте речи (*Он работает; Ему работатъ*).

1.3.2. Оријентација на семантичку организацију синтаксе реченице непосредно је проистекла из развоја учења о значењу језичких јединица. Наиме, за савремену семасиологију карактеристично је утврђивање заједничких обележја значења речи и значења реченице, из чега се развијао глобални приступ значењу. Он подразумева јединство граматичког и лексичког плана, али са принципијелно различитим типовима значења који коегзистирају у садржају језичких јединица. Тако је у руској лингвистици у теоријском смислу дошло до приближавања лексичке семантике (као гране лексикологије) и синтаксичке семантике.

1.3.3. Приближавање лексикологије и синтаксе омогућила је и теоријска поставка по којој у једном од својих аспеката реченица, аналогно речима, представља номинациону јединицу. У синтаксичкој семантици реченица се разматра као ознака догађаја, чији су учесници — *актанти* обухваћени радњом, па се реченица одређује као сложен целовит знак који се непосредно односи на догађај, ситуацију, за раз-

лику од речи, која се као јединични знак односи на догађај, ситуацију посредно, тек када се укључи у реченицу.

1.3.4. У оваквом приступу семантици реченице као денотат реченице узима се догађај, ситуација – фрагмент стварности и њен семантички модел – *пропозиција*. Садржај реченице схвата се као структура, *систем са релацијама*, чији је центар *предикат* који отвара и одређује места предметима, учесницима – актантама, детерминишући њихов карактер и број. Значење реченице изучава се као комплекс компонената различитих по својој природи: објективних, које одражавају стварност и представљају *диктум реченице* и субјективних, које одражавају однос мислећег субјекта према стварности и које представљају *модус реченице*.

ОПШТИ ПРИНЦИПИ ТЕОРИЈЕ ИНТЕГРАЛНОГ ОПИСА И СИСТЕМСКЕ ЛЕКСИКОГРАФИЈЕ

2. У кратком осврту на главне токове у развоју лексичке и синтаксичке семантике у савременој руској лингвистици представили смо основне претпоставке за настанак теорије интегралног описа језика и њених основних принципа. Основни су принципи теорије интегралног описа: 1) интегрални лингвистички опис 2) принцип лексикографског портретисања, 3) принцип системске организације лексике остварене у лексикографском типу и 4) принцип реконструкције наивне, језичке слике света на материјалу лексике и граматике. Поред њих истичу се и следећи важни појмови: појам системске организације смисла („системообразующего смысла”), представљање семантичког метајезика као упрошћеног и стандардизованог подјезика језика који се описује, а којим се дефинишу значења свих језичких јединица, појам лексеме и њеног интегралног лексикографског представљања, појам лексикографског типа и представљање лексике као класификационог и операционог система (исп. и Апресјан 2006: 33–34). У даљем излагању биће представљени наведени принципи и појмови.

2.1. Интегрални опис Ј. Д. Апресјана подразумева такав опис у коме су речник и граматика сагласни једни с другима по типовима лингвистичких информација које су у њима дате и по начинима њиховог записивања. У вези са повезивањем речника и граматике, досадашње лингвистичко искуство је показало да граматичка правила захтевају обраду прозодијских, морфолошких, семантичких, прагматичких, комуникативних и синтаксичких (спојивосних) особина лексеме (Апресјан 1995а: 135). Тако нпр. семантичка компонента „стативност” код неких глагола, односно „фасадност” код неких именица, карактерише лексему у свим случајевима њене употребе, док прагматичке компоненте ка-

рактеришу одређене лексеме само у неким случајевима употребе (нав. дело: 147–148).⁹⁸ У интегралном опису лексемама се на директан начин приписују сва својства која су важна за граматичка правила, а граматичка правила узимају у обзир све видове понашања лексеме. Такво системско усаглашавање у лексикографском опису чини основу системске лексикографије („системна лексикографија”).

2.2.1. Принцип интегралности лингвистичког описа, по Апресјану, био је запажен већ код Шчербе (1931), али само као идеална претпоставка, без иједног примера интегралног описа. Први такав покушај у руској лексикографији остварен је у дескриптивном речнику руског језика Д. Н. Ушакова, али само на плану морфологије и лексике.

2.2.2. 70-их година 20. века И. А. Мељчук и његови ученици осмишљавају модел „Смисао ↔ Текст” и разрађују могућност интегралног описа на синтаксичком плану. Наиме, први формални модел синтаксе добијен је аутоматски синтаксичком анализом и синтезом текстова који су у непосредној вези са одговарајућом лексикографском информацијом. То се десило када је модел „Смисао ↔ Текст” реализован у великој мери на рачунару. Компјутерска реализација модела заснивала се на аутоматским комбинаторним речницима енглеског и руског језика, са потпуним моделима морфологије, са формалним моделима синтаксе који су покривали много шири круг конструкција него што је описивала академијина граматика руског језика.

2.2.3. Тек касније, када су те граматике и речници почели реално функционисати на рачунарима и били много пута кориговани на основу резултата у експериментима на великим количинама текстова, показало се какав огроман број граматичких и лексикографских условљености проистиче из принципа интегралности. Такве информације није могуће добити никаквим умним радом. У дескриптивно-комбинаторном речнику даване су информације о рекцијским својствима речи (нешто детаљније него у обичним речницима) и о њиховим синтаксичким карактеристикама, односно о својствима ’живо/неживо’ за именске речи, о предикативности придева и прилога, о карактеристичним променама именских речи у контексту негације глагола, о примарној употреби предлога и др. (исп. Апресјан 2006: 41–42).

2.3.1. Принципи интегралности са свим типовима информација укључујући и семантичку (са правилима узајамног деловања значења у тексту), прагматичку, комуникативну и прозодијску, обухватају две главне компоненте лингвистичког описа, а то су речник и граматика. По њима граматика и речник морају бити усаглашени међу собом како

⁹⁸ Показано на ограниченим условима реализације перформативности код глагола (Апресјан 1995а: 147–148).

по месту информација које се у њима дају, тако и по формалном начину њиховог записивања. Информације морају бити довољне за правилну употребу сваке јединице и за њено правилно разумевање.

2.3.2. У том смислу, како истиче Апресјан, граматичар је дужан да при формулисању неког правила има у виду множину лексема и лексема које се њима потчињавају, ако дана форма њиховог понашања није забележена непосредно у њиховом речничком чланку – принцип надградње („настройка”) граматике на речник. У многим случајевима то подразумева да се у правила укључе и информације о појединачним лексемама.

2.3.3. Лексикограф је, по Апресјану, дужан да описујући одређену лексему ради на целокупном мноштву лингвистичких правила и да свакој лексеми припише сва својства која могу послужити за установљење новог правила (принцип надградње речника на граматику). Тако се поступа и у случајевима када је неко правило својствено једној лексеми или мањој групи лексема (2006: 42–43).

СЕМАНТИЧКИ ЈЕЗИК (МЕТАЈЕЗИК)

3. По Московској семантичкој школи, лексема се дефинише као реч у једном од реализованих значења, и као таква она има своју ознаку, означено (лексичко значење), синтаксу и прагматику (Апресјан 2006: 34, нап. 1). Лексичко значење обухвата семантику знака (наивни појам) и онај део његове прагматике који се укључује у модални оквир описа, дефинисања („толкования”).

3.1. Лексичко значење речи у оквиру системске лексикографије исказује се дефинисањем, описом који представља превод речи на посебан *семантички језик* (Апресјан 1995: 69). Семантички језик (метајезик), по Московској семантичкој школи, за свој предмет има националну семантику природног језика, али се од природног језика одликује специфичним речником и специфичном синтаксом. Речник семантичког језика сведен је само на оне лексеме којима се тумаче друге јединице и то су: *семантички примитиви* (речи које не допуштају даљу семантичку редукацију) и *семантички сложеније речи*, које се у једном или у неколико корака могу свести на примитиве. Овакав речник лишен је синонима и хомонима, а из синонимијског реда узима се неутрална лексема (Апресјан 1995а: 468). За семантички метајезик се одабирају просте речи, граматички облици речи и синтаксичке конструкције у њиховим основним значењима. Стандардизација се састоји у томе да се свака реч употребљава једнозначно (Апресјан 2006: 54–55).

3.2. Речи природног језика које се бирају за семантичке примитиве јесу речи „првог плана”, најбоље укорене у језику и култури, па су

зато оптерећене најразличитијим асоцијацијама. Зато се по мишљењу овог аутора, семантичким метајезиком може описивати само национална семантика. Универзална (дубинска) семантика може се представљати само *вештачким, логичким језиком*, примитивима добијеним на пресеку превода речи с једног језика на други. Ти реално постојећи смислови (*семантички кварки*, типа „стативност” код глагола) никада се не материјализују у речима природног језика.⁹⁹ Смисао који се не материјализује ни у једној речи природног језика у радовима Апресјана назива се *нетривијалном семантичком компонентом* („признаком”) (Апресјан 1995а: 481–482).

3.3. Овакав семантички језик означен је и као површински семантички језик који се разликује од дубинског (универзалног) семантичког језика и својим речником и својом граматиком. Његов речник представља продукт радикалног упрошћења и стандардизације речника одређеног природног језика и по обиму је знатно већи од речника универзалног семантичког језика, а његови предикати могу бити и вишевалентни. Тако се у синтакси површинског семантичког језика могу јавити предикати са пет-шест актаната, али се синтакса конструише, а не узима се из природног језика. На основу речника и синтаксе овог језика установљава се површинска семантичка структура, која представља први корак замене садржаја јединица одговарајуће граматичке структуре (речи и грамема) њиховим семантичким еквивалентима. Обавезној замени семантичким еквивалентима подлежу све грамеме, и оне из лексичких јединица које се не подударују ни са једном речју површинског семантичког језика.

Површинска семантичка структура реченице, преведене са руског: *Захлађење је изазвало смрт усева*, може се представити на следећи начин:

Захлађење = 'смањивање температуре атмосферског ваздуха';

је изазвало = X је изазвало Y = 'У време B₂ имала је место ситуација X; у време B₃ имала је место ситуација Y; X се јавља узроком Y-а; B₁ је време датог говора; B₁ је касније од времена B₂ и B₃; B₂ није касније од B₃' (упрошћено представљање лексичког значења глагола *изазвати* и грамема прошлог времена, изјавног начина и свршеног вида);

Смрт Z-а = 'То је чињеница да је Z, чији је број већи од један, престао живети' (тумачење лексичког значења речи *смрт* и грамеме множине Z) (исп. нав. дело: 23).

⁹⁹ Управо, од таквих *примитива-конструката*, *примитива-кваркова* може се саставити речник за представљање универзалне семантике. По Апресјану, могуће је говорити и о другим типовима семантичких кваркова, а по хипотези Т. В. Булигиној, то могу бити категоријална значења врсте речи, као елементи значења који се не могу вербализовати (Апресјан 1995а: 482).

Уместо овакве експликације смисла реченичних делова може се користити још уобичајенија форма у виду описа („толкования”) (в. т. 5).

СЕМАНТИЧКА КОМПОНЕНТА („ПРИЗНАК”)

4. Термин семантичка компонента појавио се у оквиру компонентне анализе значења, а означава „ту часть значения определенной содержательной единицы языка (обычно — лексемы), по которой она противопоставлена другой содержательной единице языка, при условии, что достаточно большая часть их значений совпадает” (нав. дело: 28) (то су семе, нпр. ’пол’, ’живо/неживо’). По Апресјану такве семантичке компоненте (које он зове *тривијалним*) дуплирају део значења одређене лексеме, и у систему који се описује апсолутно нису потребне. Као теоријски појам они представљају анахронизам.

4.1. Семантичке компоненте („признаки”), које аутор предлаже, имају потпуно другу природу и имају много сличности са синтаксичким компонентама, па их аутор, за разлику од претходних означава појмом *нетривијалне компоненте* (нав. дело: 28) или прикладнијим појмом *површинско-синтаксичке компоненте*, као што је нпр. компонента „фазност” код глагола. Помоћу оваквих синтаксичких компонената, којих је у инжењерском моделу површинске синтаксе руског језика до сада утврђено око 150, описују се синтаксичка својства речи, на основу којих се утврђује њихова способност/неспособност да учествују у одређеним синтаксичким конструкцијама. Тако се појам „синтаксичка компонента” („признак”) одређује као теоријски конструкт којим се записује синтаксичка информација у скраћеном и уопштеном виду (нав. дело: 29). Оне су семантички мотивисане, па се морају приписивати уз одговарајуће јединице, независно од описа њиховог значења. Тако се нпр. компонента фазности мора приписивати глаголским лексемама, типа: *начинать, стать, перестать, продолжаться, бросаться, пускаться*, срп. *почети, престати, продужити се* и др., јер она дефинише опште синтаксичко правило њихове употребе:

Ако је $X = (V, \text{фаз.})$, онда $Y \neq \text{СВР.}$ (шеног вида).

Информација о фазности не може бити замењена информацијом општег заједничког смисла ових глагола ’начинать’, која се јавља у њиховом дефинисању, јер тај смисао не одређује опште правило њихове употребе.

начинать P = ’начинать P’; переставать P = ’начинать не P’; продолжаться P = ’не представать P’ = ’не начинать не P’ (нав дело: 30).

Нетривијална семантичка компонента је и „перформативност”, која дефинише опште синтаксичко правило употребе класе перформа-

тивних глагола, за разлику од тривијалне семантичке компоненте 'говорити/казати', која се јавља као општи заједнички смисао у дефинисању многих перформативних глагола и других који не спадају у перформативе, као што су нпр. експресивни глаголи типа *мумлати*, *вречати*, *шаптати*, *мрмољити* и сл., који у свом значењу имају компоненту 'говорити/казати' али и друге смисаоне компоненте: манира или дефекта говора (в. нав. дело: 30–34).

4.2. Нетривијалне семантичке компоненте имају многе карактеристике сличне синтаксичким компонентама: записују *лингвистичку* информацију у скраћеном и уопштеном виду; скоро свака од њих се употребљава у више семантичких правила независних један од другог, а не у једном правилу; свака је семантички мотивисана, тј. одражава одређену семантичку карактеристику речи, али је не дуплира. Међутим, за разлику од синтаксичких компоненти оне се употребљавају у површинско-семантичким – граемно-лексемским и лексемско-лексемским правилима а не у синтаксичким (нав. дело: 30).

Опис, дефиниција („толкование”)

5.1. Апресјанови интегрални описи језичких јединица разликују се од парафраза генеративног модела језика и од традиционалних лексикографских дефиниција. Под дефинисањем јединице X, Апресјан подразумева реченицу на ограниченом и стандардном језику, формулисано тако да она буде потпуно синонимична јединици која се описује; она мора представити дати смисао простијим смислом – речима површинског семантичког језика. Ти прости смислови не смеју бити већи (обимнији) него што дефинисана јединица захтева, што значи да се та јединица своди на своје непосредне семантичке конституенте, а не на мање одређене речи – смислове. Овај степен детаљности који се остварује у дефинисању, опису језичких јединица довољан је за решавање основних задатака површинског семантичког нивоа: а) експликације националне семантике и б) решавање односа синонимије и хомонимије међу реченицама националног језика (нав. дело: 24–25).

5.2. Дефинисање задовољава најбитније захтеве интегралног описа јединица и омогућава установљење правила за прелазак од површинске структуре исказа ка семантичком представљању и обрнуто, као и установљење правила семантичких односа неке јединице са другим јединицама. Да би испунила наведене захтеве дефиниција се мора давати по утврђеном моделу, по коме описном делу претходи представљање одређеног значења неке речи у виду пропозиционе структуре. Нпр. за једно од значења гл. *обећати* то је модел, чија се структура записује на следећи начин:

X је обећао *Y*-у да ће урадити *P* = 'знајући или сматрајући да је *Y* или неко треће лице заинтересовано за *P* [пресупозиција], *X* говори *Y*-у да ће урадити *P* без обзира на могућу тешкоћу [асерција]; *X* то говори зато што хоће да му верују, схватајући да ако не уради *P*, њему ће престати веровати' [мотивација].

Семантички примитиви у овој дефиницији су: *сматрати*, *знати*, *говорити*, *радити*, *чинити*, а друге јединице у дефиницији могу се у два три корака свести на примитиве у даљем поступку постепеног дефинисања – описа значења. Овако представљено значење омогућава уочавање сличности и разлика у полисемним структурама лексема и њиховим синонимијским редовима.

ЛЕКСИКОГРАФСКИ ТИП

6. По системској лексикографији лексика једног језика се представља као систем, што је засновано на следећим теоријским претпоставкама о устројености лексичких значења целокупног речника: а) мноштво лексичких значења природног језика је системски организовано, али у мањој мери него њихова граматика; б) лексички систем има класификациони и операциони аспект, в) као класификациони систем лексика није строго хијерархијски устројена јер се на више начина пресецају семантичке класе и поткласе; г) као операциони систем она се карактерише правилима узајамног деловања значења у тексту¹⁰⁰ (Апресјан 2006: 69).

6.1. Као класификациони систем лексика се представља у виду лексикографских типова, што је показано на примерима системског описа класе глагола говорења (нав. дело: 69–71).¹⁰¹ Представљањем лексике у виду *лексикографског портрета* и *лексикографског типа* остварује се интегрални опис језика. Свака лексема описује се као јединица одређеног лексикографског типа на основу заједничких особина и једнообразним представљањем у речнику. Лексикографски тип је класа лексема са истим општим карактеристикама за које важе иста граматичка и друга лингвистичка правила: семантичка, прагматичка, комуникативна, прозодијска и спојивосна. Лексикографски тип представља формалну организацију лексичких јединица на основу њихове

¹⁰⁰ Лексика као операциони систем представљена је на примеру глагола који именују намерност/ненамерност појаве, ситуације, деловања (Апресјан 2006: 74).

¹⁰¹ Пример лексикографског типа дат је у интегралном опису класе интерпретационих глагола (Апресјан 2006: 145–160). Унутрашња структура система перцептивних глагола такође је показана у виду њиховог лексикографског типа (Апресјан 1995а: 356–359).

морфологије, творбе и синтаксе, као и на основу њихових семантичких, прагматичких и културолошких карактеристика које образују наивну слику света специфичну за сваки појединачан језик. Он је више одређен граматичким него општесемантичким правилима, јер по Апресјану при преласку од лексеме до лексикографског типа мења се не само број компоненти него и објекат описивања.

6.2. Појам лексикографског типа Апресјан заснива на следећем постулату: Ако опште смисаоне компоненте заузимају исту позицију у семантичком представљању свих лексема одређене класе, код њих се могу поклапати морфолошка, синтаксичка, спојивосна, комуникативно-прозодијска и др. својства. Тада се сличност међу лексемама успоставља на основу њихових интегралних лексикографских описа, и оне се обједињују у један лексикографски тип. Речнички чланак свих лексема истог лексикографског типа мора се моделирати по истом образцу, односно мора садржавати у одговарајућим зонама једнотипску информацију о њиховом значењу и по могућности исту информацију о граматичким облицима лексеме, о њеном управљању, спојивости, семантичким правилима и др. Одступање од ових принципа дозвољено је када то захтева језички материјал, што је показано на примерима моторно-кратних глагола (нав. дело: 71–73). Сва одступања од прототипа морају се забележити у речнику.

6.3. У лексикографски тип спадају лексеме (семеме) различитих речи и зато се он може назвати „хоризонтални” лексикографски тип. Постоји и „вертикални” лексикографски тип који обухвата различите лексеме (семеме) исте речи. Посебно су занимљиви вертикални лексикографски типови многозначних лексема у случајевима када су лексеме (семеме) везане односима регуларне полисемије. У њиховој структури понавља се у већој или мањој мери полисемност (многозначност) прототипског представника неке класе (нпр. многозначност глагола *ходати* понавља се код других глагола ове класе: *бежати*, *летети*, *пливати* и др.). У тим случајевима системском уређењу подлеже не само речнички чланак прототипске лексеме него целокупна полисемност свих других речи те класе.

6.4. Принцип системности захтева да сва деривирана значења заузимају једнако место у семантичкој структури многозначних речи датог лексикографског типа, уколико се томе не противе језичке чињенице. При хијерархијском устројству они се размештају у оним блоковима значења која одговарају основним значењима речи. Сва запажена својства треба записивати у речничком чланку великих и малих лексикографских типова и појединачних лексема. У идеалном случају сваки речнички чланак системског речника мора одражавати истовремено и типове и индиви-

дуална својства лексема, односно мора презентовати и својства лексикографског типа и лексикографског портрета (нав. дело: 73–74).

6.5. Пример лексикографског типа представљен је описом класе моторно-кратних глагола („моторно-кратные глаголы”) (Апресјан 2006: 65–69). То су глаголи типа: *ходить, бегать, плавать, ползать, возить, носить, таскать, катать*, срп. *ходати, бежати, летети, пливати, путовати, возити, водити, носити, гонити* и др. Тако је опште значење ове класе глагола показано описом значења доминантног члана класе, глагола *ходить*:

ходить = ’то же, что идти, с той разницей, что ходить обозначает движение повторяющееся, совершающееся в разных направлениях или в разное время’ (нав. дело: 65).

РЕКОНСТРУКЦИЈА ЈЕЗИЧКЕ СЛИКЕ СВЕТА

7.1. Идеја језичке или наивне слике света, по Апресјану (2006), развијена је крајем 60-их година 20. века иако се јавила још у 19. веку.¹⁰² У његовом најновијем раду представљена је следећим тезама:

1) Као материјал за реконструкцију језичке слике света служе искључиво *језичке чињенице*, а то су: лексеме, граматичке форме, творбена средства, прозодија, синтаксичке конструкције, фраземе, правила лексичко-семантичке спојивости и др. (в. и Апресјан 1995: 349, 354). Овај став се разликује од става неких других руских лингвиста, код којих основу за реконструкцију језичке слике света чине *културни концепти*. То нису само језичке чињенице него сваки текст културе у најширем смислу речи, иако се по Н. Д. Арутјуновој, како истиче Апресјан, културни концепти у неким аспектима разликују од језичких, али у неким аспектима су слични (Апресјан 2006: 34).¹⁰³

2) Језичка слика света се у многим аспектима разликује од научне слике света, што је у руској лингвистици показано на примерима наивне физике простора и времена (Апресјана 1986), слике човека (Апресјан 1995а: 348–388), наивне слике емоција (в. Апресјан 1997), наивне представе о узрочно-последичним односима (Богуславска, Левонтина 2004), наивне анатомије (Урисон 2004), наивне етике и етикета (Крилова 2000; Саникова А. 2004), идеје ирационалног схватања и др. (нав. дело: 35).¹⁰⁴

¹⁰² Преглед библиографије са кратким коментарима дат у Апресјан 2006: 34, нап. 2.

¹⁰³ Различити приступи наведених аутора упућени су на начин представљања руске речи *совесть* (Апресјан 2006: 34, в. и нап. 3: 34–35).

¹⁰⁴ Наведени аутори дати су према Апресјан 2006: 35.

3) Језичка слика света је лингвистички или етнички специфична тј. одражава специфичан начин погледа на свет, културно значајан за одређени језик и различит од било ког другог језика. Нарочити поглед на свет јавља се у виду национално специфичног скупа кључних идеја – нарочите врсте *семантичких лајтмотива*, од којих се сваки изражава многим језичким средствима: морфолошким, творбеним, синтаксичким, лексичким и прозодијским (што омогућава успостављање аналогije између семантичких лајтмотива и системски организованих смислова) (в. нав. дело: 35, нап. 4). Одређена кључна идеја има виши лингвоспецифичан и етноспецифични статус уколико је бројнији арсенал средстава њеног изражавања у одређеном језику у поређењу са другим језицима, уколико су разноврснија језичка средства (нарочито су илустративна граматицизована значења) и уколико је већи број језика у којима она не може бити изражена такође простим језичким средствима.

7.2. Општију идеју етноспецифичности Апресјан прецизира следећим критеријумима: 1) непреводимости јединице X_1 језика L_1 истим простим јединицама језика L_2, L_3, \dots, L_n ; 2) мером тог етноспецифичног својства – она је утолико већа уколико је већи број јединица језика L_1 које исказују одређену кључну идеју, уколико је разноврснија њихова природа и уколико је већи број језика у којима је такав прост превод немогућ – јака етноспецифичност (нав. дело: 35 и нап. 5).

7.3. Особеност језичке слике света описана је на примеру конструкције *мне (хорошо) работается* (нав. дело: 36–39), као примеру јаке етноспецифичности, са семантичким лајтмотивом 'неконтролисана ситуација субјекта' и 'неодређеност силе' која се јавља као узрок такве ситуације, а што се представља дефиницијом, описом на следећи начин:

X -у P -ся = 'X делает P [пресуппозиция]; X находится в таком внутреннем состоянии, когда P не требует от него больших усилий [асерция]; по мнению говорящего, это состояние возникло не потому, что X этого хотел, а в результате действия какой-то неопределенной и не зависящей от X-а силы' [модальная рамка] (нав. дело: 39, исп. и нап. 9).

Пример је етноспецифичан у јаком смислу. Може се десити да у преводу ове конструкције на друге језике може бити исказан сличан комплекс идеја, али је мало вероватно да се у другим језицима нађу слична проста средства њиховог исказивања (нав. дело: 39).

7.4. Етноспецифичност у слабом смислу показана је на примеру значења итеративности („многократности“) (нав. дело: 39–41). Ово значење се у руском језику регуларно исказује прилозима и прилошким изразима, типа: *многократно, неоднократно, несколько раз, каждый*

раз и др. Аналогно се ово значење исказује и у другим језицима и у том погледу нема никакве етноспецифичности. Оно се јавља етноспецифичним када се исказује глаголима (њиховом основном, граматичком формом или афиксом); затим синтаксичким конструкцијама, када постаје један од јаких етноспецифичних доминанти руског језика (нав. дело: 39).

7.5. Значење итеративности (глаголске множине) је у вези са начином вршења: кумулативним (*наносил дров*, срп. *нанети дрва, начитался романов*, срп. *начитати се романа*), дистрибутивним (*попадать, повставать*, срп. *попадати, поустајати*), сумарно-дистрибутивним (*понастроить, понавьдумывать*, срп. *поисправљати, поиспадати*), деминутивним, ублажавајућим („прерывисто-смягчительным“) (*покалывать, покашливать*, срп. *покашљивати, ошмркивати*) и др.

Итеративно значење у руском језику исказује се:

- а) формама несвр. вида у општефактивном итеративном резултативном значењу;
- б) итеративним начином вршења: *бывать, видывать, едать, сиживать, слыхивать, хаживать*;
- в) различитим афиксалним морфемама или са партикулом *-ся*;
- г) синтаксичким средствима;
- д) глаголима кретања (нав. дело: 40).

ПОЈАМ СИСТЕМСКООБРАЗУЈУЋЕГ СМИСЛА

8. Системскообразујући смисао („системообразующий смысл“), по Апресјану (2006), улази у велики број језичких јединица различите природе и при одређеним условима реализује правила узајамног деловања значења. Таква невербализовна значења названа су и семантичким кварковима (исп. т. 3.2). У њих спадају: семантички примитиви, сложенији смислови који се у неколико корака могу свести на просте, неки смислови простији од семантичких примитива. Они се не вербализују јединицама, лексемама првог плана и представљају или пресек значења семантичких примитива и њихових ближних неправих синонима (парови: *знать* и *ведеть*, *считать* и *думать*, *хотеть* и *желать*, *чувствовать* и *ощуцать*), или се јављају као заједнички, општи смисао (стативност код глагола, значење унутрашњег стања сл.). Неки од њих улазе у састав значења већег броја језичких јединица и именују се лингвистичким терминима: стативност, акционалност (нав. дело: 52–54).

ЗАКЉУЧАК

9.1. У односу на традиционални опис језичких јединица интегрални опис је детаљнији, систематичнији, а самим тим је поступак интуитивног одабира релевантних параметара за поједине типове јединица сведен на минимум. Новину представља избор елементарне јединице описа, који је сведен на једну лексичко-семантичку варијанту, лексему, или на једну фразеолошки везану конструкцију. Системност у опису језичких јединица остварује се у представљању лексикографског портрета сваке појединачне лексеме и лексикографског типа, кога чине више лексема са заједничким карактеристикама. Представљањем ова два плана лексичких јединица, као двеју координата које одређују њихову активну употребу, постиже се могућност тачне синонимске замене сродних јединица, као и потпун опис њихових комбинаторних потенцијала.

9.2. Теорија интегралног описа језика и системски речник као део тог описа обједињују данас теоријску, компјутерску и експерименталну лингвистику, практичну лексикографију, речник и граматiku. Концепција системског речника настајала је у процесу разрађивања формалних модела више језика за машинско превођење (па и морфолошких и синтаксичких модела руског језика). Идеја моделирања враћа лингвисте на њихове изворне задатке – описивање језика у целини, а потребе компјутерске реализације модела захтевају такав степен сагласности описа граматике и речника који је незамислив у традиционалном опису. Овим приступом знатно се повећава број лексикографских информација: прозодијских, синтаксичких, прагматичких, референцијалних, комуникативних, етнолингвистичких, културолошких и др. Знатно се проширује и обим информација: семантичких, морфолошких, синтаксичких, спојивосних. Важан принцип овог описа је тај да се свака лексема разматра у контексту речника и у контексту за њу типичних исказа. То омогућава успостављање системских принципа организације речника (нпр. скуп њему својствених лексикографских типова), као и успостављање регуларних синтагматских правила узајамног деловања лексичких и граматичких значења. Посебну пажњу привлаче мотивисана узајамност разних типова својстава лексеме: семантичких и комуникативних, семантичких и прозодијских, семантичких и места у реченици, творбене структуре и референцијалности.

9.3. У домену лексикографије израдом оваквог речника остварио би се, коначно, идеал сваког лексикографа да свој посао обавља у унапред формираној лексикографској станици, која је у Апресјановој визији одсликана на следећи начин: лексикограф седи пред екраном на коме је представљена таблица лексикографских типова датог језика, односно класе лексема са заједничким својствима на која су примењена од-

ређена граматичка правила. Његова дужност је да при описивању сваке речи покуша да ту реч припише једном или неколико лексикографских типова наведених у табlici. Одступање од те стратегије дозвољено је само у једном случају – када се језички материјал томе противи. У том случају лексикограф је дужан да у свом опису пређе са лексикографског типа на лексикографски портрет и да по могућности да тачан и потпун опис индивидуалних својстава дате лексеме (Апресјан 2006: 109–110).

КОНЦЕПТИ ЕТИЧКИХ ПОЈМОВА ЧАСТ И СРАМОТА*

1. У овом делу монографије на основу концептуалне анализе представљени су концепти ЧАСТ и СРАМОТА и концептуална структура значења лексема *част* и *срамота*, са циљем да се укаже на неке етничке и културалне специфичности носилаца српског језика које се одражавају у речничком материјалу ових речи из домена етике.

1.1. Појмове концепта и концептуалне структуре узимамо у једном од одређења представљених у Речнику когнитивних термина (*Краткий словарь когнитивных терминов* 1996), и то оном који те појмове повезују са одговарајућим појмовима из лингвистике, односно семантике. Тако појам концепт употребљавамо у смислу јединице менталног лексикона којом се оперише у процесу сазнања објективне и субјективне стварности, и која се на семантичком плану реализује у виду одређеног смисла. Међутим, појам концепта је потребан да се помоћу њега објасни и оно што не садржи појам смисла, а то је не само сазнање о објективним датостима него и то како их човек поима, како размишља, шта претпоставља, уображава и какво искуство има о њима (исп. нав. дело: 90). По најновијем мишљењу неких лингвиста когнитивиста, и овај део концептуалних информација има свог израза у језику, а ми ћемо те информације тражити у језичкој употреби лексема *част* и *срамота*, које су забележене у референтним дескриптивним речницима српског (српскохрватског) језика. Онај део концептуалних информација, значајних за етички и културолошки аспект ових лексема, које у виду менталних репрезентација остају у домену психе, покушаћемо да откријемо, опет на основу одговарајућих поступака у когнитивној лингвистици, преко којих се одређују јединице концептуалне структуре: гешталти, фрејмови и сценарији (исп. нав. дело: 90–91).

1.2. На основу прихваћеног мишљења да се најважнији концепти једног језика и централни концепти човекове психе, какви су и етички концепти ЧАСТ и СРАМОТА, кодирају у језику и да се одражавају у граматици језика, покушали смо да откријемо оне граматичке реализације

* В. Ристић 2003.

речи *част* и *срамота* које указују на концептуалну мрежу и распоред концептуалног материјала у полисемним структурама лексема *част* и *срамота*. При томе се имало у виду да сама полисемија у лексичком систему указује на неке односе између концепта и значења.¹⁰⁵ Који ће део концепта бити одражен у одређеној речи или њеном значењу зависи од конкретног језика. Ми ћемо покушати да одредимо који се делови концепата ЧАСТ и СРАМОТА одражавају у значењима лексема *част* и *срамота*, како би се, поред осталог, у евентуалном компаративном и контрастивном изучавању ових концепата у другим језицима, утврдиле њихове универзалне карактеристике, као и њихова специфична национална обележја заснована на лингвистичким, прагматичким и културалним факторима сваког појединачног језика.

1.3. Појам концептуализација узимамо у смислу процеса обраде информација у човековој сазнајној делатности на основу које се образују концепти, концептуалне структуре и концептуални системи. У нашем истраживању поимамо га као процес структурирања знања о одређеним реалијама, који на плану лексичког система условљава образовање значењске структуре лексема, чија појединачна значења указују или на одређене концепте или на концептуалне јединице (исп. нав. дело: 93). Концептуализацију у вези са темом пратићемо и као континуални и као живи процес развијања општег смисла у више различитих концепата или концептуалних јединица, односно у више различитих значења лексема *част* и *срамота*. Сматрамо да се у том процесу испољава способност носилаца српског језика да као индивидуалне и језичке личности стваралачки суделују у попуњавању и повезивању концептуалног система језика и у ширењу значењског потенцијала речи. Очекујемо да и ова концептуална анализа значења лексема *част* и *срамота* и њихових деривата укаже на неке нове могућности повезивања лексичке семантике са концептуалном семантиком.

2. Зато ће се полисемне структуре лексема *част* и *срамота* представити као концептуалне структуре, са релевантним концептуалним јединицама, које се реализују или у виду посебних значења или у виду карактеристичних семантичких и граматичких спојивости, које откривају

¹⁰⁵ Сложеност овог односа показују и примери различитог одређивања, односно поимања истих концепата и њихових јединица у дефиницијама и у полисемним структурама лексема *част* и *срамота* у два различита речника који су у овом раду коришћени као извори, у Рјечнику ЈАЗУ и Речнику МС. Разлике које су биле илустративне за анализу показиване су дословним навођењем дефиниција из оба речника, и то у аутентичним писмима: латиницом из Рјечника ЈАЗУ и ћирилицом из Речника МС, да би се знало о коме је извору реч. Исти принцип у вези с писмом примењиван је и у навођењу примера за концептуалне и значењске реализације ових лексема, па је и на тај начин истицана разлика у концептуализацији значења анализираних лексема у ова два различита лексикографска извора.

смисао реализованих концептуалних јединица. На овај начин се у оквиру концептуалног система представља и његов најзначајнији део – ментални лексикон, чије су јединице по Г. Фрегеу, директно повезане са језичким формама као носиоцима одређених значења (нав. дело: 95).

2.1. Циљ нашег истраживања је да се на основу речничког корпуса представи и историјски развој концептуализације значења лексема *част* и *срамота*, па ћемо најпре поћи од њиховог првобитног, етимолошког значења.¹⁰⁶

2.2. Првобитно значење прасловенске и општесловенске речи *част*, према Скоку, настало је према инфинитиву *чисти* са индоевропским значењем 'сматрати, ценити, мислити'. Од исте основе настале су речи *поштен*, *штовати* и све њихове изведенице и творенице (Скок I: 298–299, под *част*). Према истом речнику апстрактна именица *срамота* настала је од прасловенског *сормъ, које је значило 'пудор, стид'. Словенско духовно значење 'чега се човјек стиди, што презире' развило се из конкретног индоевропског значења (Скок III: 314–315, под *срам*).

2.3. По изворном значењу обе речи припадају апстрактним именицама из сфере морала; прва, *част*, припада интелектуалној човековој делатности, а друга, *срамота*, емотивном стању. Наслеђено, колективно и стечено, индивидуално сазнање носилаца српског језика о именованим појмовима и концептима, код апстрактних имена овог типа формирало се у оквирима регулације односа између припадника заједнице, друштва и ограничавања индивидуалних слобода. Етичке категорије о 'добром, праведном'/'лошем, неправедном' код носилаца српског језика заснивају се на универзалним филозофско-религиозним и социјално-психичким принципима и на специфичним друштвено-историјским и прагматским принципима.

3. Сами концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* реализују се у етичком систему чији се сценариј у српском језику може најопштије представити у виду пропозиције: 'Добро је чинити нешто тако да сви сматрају да је то добро' (исп. Ристић у Ристић, Радић Дугоњић 1999: 166). Лексеме *част* и *срамота*, као и друге из сфере морала, своја значења заснивају на смислу 'добро/лоше', па се употребљавају за исказивање позитивног/негативног става, оцене, чије се когнитивно опредељење представља општом пропозицијом: 'Добро/лоше је X' (исп. Максимов 2000: 21). Овакво опредељење, морална оцена, не заснива се само на мисаоном постулату него и на интуицији реалног природног сазнања. Особеност моралних оцена огледа се у томе што се непосредно примају и преживљавају од стране оцењивачког субјекта као *над-* или *вансубјективне* по

¹⁰⁶ Зато смо као изворе одабрали следеће речнике: етимолошки речник П. Скока, историјски тезаурусни Рјечник ЈАЗУ и речник савременог књижевног језика Речник МС.

својим основним критеријумима, па у том смислу и као објективне оцене.¹⁰⁷ Формула 'Добро/лоше је X' у контексту норме представља општу вредносну пропозицију у сазнању човека пре акта експликације, чије конкретно „пуђење”, садржај, представља индивидуални вид сазнања (нав. дело: 29). Управо се овај вид сазнања испољава у националној семантици речи из сфере морала, па ће тако и неки морални аспекти, као феномени језичке личности српског језика, бити представљени у концептуалној анализи речи *част* и *срамота*.¹⁰⁸

3.1. Концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* засновани су на супротним принципима не само по општем смислу него и по основном значењу које се реализује у социјалној сфери, па се лексеме *част* и *срамота* налазе у антонимијском односу. Концепт *ЧАСТ* у смислу 'признање, репутација' заснован је на позитивним принципима на основу којих други (заједница) цени, фаворизује оно што је добро, а концепт *СРАМОТА* у смислу 'оно што изазива презир', на негативним принципима, на основу којих други (заједница) осуђује оно што је лоше. Ови концепти, како показују изворна значења речи *част* и *срамота*, супротстављени су и по томе што одражавају различите типове регулације односа међу члановима једне заједнице. Значење речи *част* по свом изворном и основном смислу реализује се у социјалној сфери (в. њену концептуалну структуру т. 4.1), па одражава спољашњу регулацију односа, наметнуту од стране других (заједнице), а значење речи *срамота* по свом изворном смислу 'оно чега се неко стиди', и по смислу 'осећање стида, срама' реализује се у личној, интимној сфери човека, па одражава унутрашњу регулацију односа, којој се прилагођава сам субјекат тог осећања.¹⁰⁹ Међутим, по значењима која се реализују у интимној сфери човека концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* не функционишу по супротним принципима, него се преклапају, па лексеме *част* и *срамота* деле исто семантичко поље са смислом „унутрашњег стида” и личне човекове одговорности према моралним нормама (исп. т. 6.4.1).

4. Полазећи од етимолошког значења речи *част* и *срамота* и њихових првобитних (изворних) концепата, представимо и њихов историјски развој на основу грађе из историјског Рјечника ЈАЗУ, који захвата период од 12. до друге половине 19. века у развоју језика (даље у

¹⁰⁷ О утилитарности, субјективности, па и о експресивној функцији моралних оцена са смислом 'добро' / 'лоше' и о процедури извођења ових оцена в. Максимов 2000: 22–28.

¹⁰⁸ О томе шта је предмет моралног одобравања и о начину одређивања 'доброг' в. нав. дело: 30.

¹⁰⁹ О типовима ових односа и њиховој улози у формирању сценарија морала у српском језику, реализованим у значењима речи из сфере морала, в. Ристић у Ристић, Радић Дугоњић 1999: 165.

тексту: стари језик), и из Речника МС који представља период од друге половине 19. века (од Вука) до седамдесетих година 20. века у развоју српскохрватског језика (даље у тексту: савремени језик).

4.1. Тако се у српском (српскохрватском) језику, према значењима речи *част* и њених деривата, представљених у оба наведена речника¹¹⁰, њена концептуална структура може представити на следећи начин:

1. част је признање, репутација коју неко или нешто има, задобија у друштву, јавности; *misao da tko ili što dobrijem osobinama svojim ili којом између njih заслужује pažnju i pohvalu: исказивати (одавати) част некоме; бити у особитој части (о некоме, нечему); удостојити части (некога, нешто); част је некога запала; raditi jedan drugom о чисти; naterati nekoga на дужну част (prema nekome); kruniti (venčати) nekoga чаšћу; частан* 'који је почаствован, што је почаствовано': *junak, doktor; otac, poglavar; човек; biskup, sinod, vladika, kaluđerski red, pop, sveštenik; ime bogorodičino, služba božja; časni krst (križ), časni dani, časni posti*, а у савременом језику још и *часна сестра, часне вериге; частан однос (посао, зарада, намере);* 'који некоме чини част': *vojvoda, knez, djevojčica, žena, udovica; часна породица, частан дом; часно звање;*

2. част је високи службени положај, почасно, угледно звање: *nemi се на лествице части; dizати некога на лествице части; steći чисти (u carevu dvoru); dignuti nekoga на лијепе чисти; stupiti на част učitelja;*

3. част је одређени начин, форма понашања, опхођења: а) поступак, церемонија, обред: *kleknuti на kolјena s velikom чаšћу; izaći pred kraljevstvo sa slavom i чаšћу; nositi prinositi част (nekome); ukopati nekoga sa чаšћу;* б) перформатив у говорним чиновима: 1) исказивања части у представљању, поздрављању, ословљавању: *смавам за част / част ми је; poklon ti s velikom чаšћу; neka ti је част (domaćine)!; часни суде!; ваша часност;* 2) оцене: *испод части је* 'недостойно је, неприлично је'; 3) заклињања: *часна реч / на моју часну реч / части ми* 'заклињем се чаšћу'; 4) (иронично) грдње, вређања: *частити некога свим животињским именима; частити се којекаквим псовкама (гадним изразима);*

4. част је нешто конкретно чиме се показује, пажња, уважавање а) гозба: *част обилата, имати тај дан част; частити се јелом; ви се тамо частите;* б) дар, поклон 1) којим се указује пажња некоме, пријатељу и сл. (из старог језика); 2) (у јелу, пићу или новцу) који доносе званице на свадбу: *износити част* (застарели примери из савременог језика).

¹¹⁰ Потврде и други наводи из речника дају се у изворном писму: из Рјечника ЈАЗУ латиницом, а из Речника МС ћирилицом, да би се и на овај начин истакле карактеристике једног и другог корпуса релевантне за историјски развој концептуализације значења лексема *част* и *срамота*, за разлике у концептуализацији и за континуитет у том развоју.

5. част је скуп морално-етичких начела којима се ко руководи у својим друштвеним и личним поступцима, поштење: *бранити личну част крвљу; тужити некога због увреде части; uzdignuti sinove i časti i poštenju; zadužiti nekoga čašću i poštenjem; biti (služiti) na čast nekome.*

4.2.1. Концептуална структура речи *част* у старом српском (српскохрватском) језику је сложенија и по броју и по уређености реализованих концептуалних јединица, фрејмова и сценарија, а и по броју и граматичкој структури спојева ове речи са другим јединицама. У старом језику указивање части има религијско-црквену и социјалну димензију. Тако се част указује Богу и реалијама из религијске и црквене сфере: *učiniti nešto za čast gospodina boga; posvetiti se bogu s čašću; darovati, prinositi čast bogu (svetima); slava i čast bogu; božja čast; частан* 'који је почаствован, што је почаствовано': *ime bogorodičino, kaluđerski red, služba božja, biskup, sinod, vladika, pop, sveštenik; časno tijelo Hristovo* (kad se misli na pričešće), *časni krst (križ), časni dani, časni posti.* У световној и социјалној сфери у старом језику част се указује владарима и заслужним члановима заједнице: *prikazati (ukazati) čast kralju; частан* 'који је почаствован, што је почаствовано': *junak, doktor, otac, poglavar;* 'који некоме чини част': *vojvoda, knez, djevojčica, žena, udovica.* Сам концепт части у овом смислу реализован је у виду когнитивних јединица сложеније структуре – у виду сценарија, са прецизно одређеним карактеристикама, па тако имамо: а) јавно уважавање, представљено кроз фрејм даривања, украшавања и кроз фрејмове других конкретних поступака и радњи: *kruniti nekoga čašću; venčati nekoga slavom i čašću; darovati nekoga za čast i uzvišenje; nositi, prinositi čast (i slavu): gospodi, nekome, kralju, roditelju, caru; kleknuti na koljena s velikom čašću; ukopati nekoga s čašću; izaći pred kraljevstvo sa slavom i čašću;* б) уважавање без јавног показивања: *štovati nekoga čašću i poštenjem;* в) припремано, режирано уважавање: *učiniti nekoga dostojnim neke časti; raditi jedan drugom o časti i o dobru;* в) наметнуто уважавање: *naterati podanike na dužnu čast prema crkvnjacima.*

4.2.2. Од 16. века па до савременог језика, нарочито у народном говору и фолклору, говорним чином „на част некоме нешто” пропраћа се и чин церемонијалног даривања без обавезе враћања (*На част теби и чаша и вино*). Овај израз парафразиран је у савременом разговорном језику и реализује негативно значење ругања, подсмевања: *На част им таква памет!*

4.2.3. Разлике у концептуализацији лексеме *част* у старом и савременом језику виде се и у хијерархијском распореду концептуалних јединица у полисемним структурама. У Рјечнику ЈАЗУ основно, примарно значење је јавно признање, уважавање, а у Речнику МС је основ-

но значење морално начело којим се неко руководи у свом понашању и поступцима. Другачији су и општи, универзални и свакодневни, прагматски принципи на којима се заснивају примарни концепти у оба речника. У старом језику се ови принципи заснивају на социјално-моралним вредностима, па оцену којом се одаје признање у старом језику примарно заслужује човек, а секундарно предмети и други појмови. Већи број ових других јавља се у црквено-обредној сфери (в. т. 4.2.1). Оцена о моралним вредностима човека је веома значајна, вредна, али не у статусном него у етичком смислу, па се у овом раздобљу код носилаца српског језика част дарује, поклања, част се показује, исказује, носи, приноси, уз пропратне поступке и церемонијале; чашћу се неко круни, овенчава, удостојава, на части се захваљује, част се узвраћа чашћу или на неки други начин, затим се част узајамно указује и сл. Важност оцене појачава се плеонастичком везом речи *част* са речима сличног значења: *част и слава, част и поштење, част, слава и дика, част и узвишење, штовати некога чашћу и поштењем, честита част*. Затим, у старом језику част се вреднује етичким и естетским параметрима, па је *част светла, божја, велика, лепа, честита, племенита*, при чему се неки од њих кроз гешталт опредмећености и чулно перципирају (*светла, велика, лепа*). У ономе ко част заслужује и прима одражава се статусна, социјална и старосна хијерархија, па се част најчешће указује: Богу, светима, црквеним лицима, цару, владару, господи, родитељима, старијима.

4.2.4. У старом језику нарочито је евидентна употреба глагола *частити* (некога, нешто) 'указивати част некоме, нечему' са доста примера: *бога, сина, оца, закон божји, свеце, оца и матер, слободу*. У савременом језику глагол *частити* ово значење реализује казационално.

4.2.5. Тако је у старом језику концепт части задржао универзалну карактеристику моралне оцене засноване на филозофско-религијским и социјално-прагматским принципима.

4.2.6. У савременом језику, према Речнику МС, концепт части у овом смислу знатно је поједностављен, обезличен, обездуховљен и сведен само на социјалну сферу. Указивање части некоме или нечему у савременом језику реализује се кроз гешталт пријатног догађаја, околности: *част је некога запала, нешто је у особитој части*. Сам носилац части ставља се у други план, што је, кад су у питању људи, исказано у пасивним конструкцијама: *бити у особитој части* или *част је некога запала*. Признање се често исказује предметима и резултатима човековог рада, па је у савременом српском језику частан: *однос, посао, зарада, звање, намера, породица, дом* и сл. Социјални односи, према концепту *ЧАСТ* у савременом језику, нису примарно засновани на етич-

ким принципима, него, у складу са развојем грађанског друштва, и на правним, што показују примери: *тужити некога због увреде части, суд части*, и форма за ословљавање *часни суде!*

4.2.7. Међутим, у оба концепта, како показују и примери из старог и из савременог језика, част је вредност која се стиче и која се мора чувати. У старом језику част се има, добија, стиче али и губи; за част се бори, част се љуби, за част се бије и кад је у питању лична част и част других било да се она другима указује, било да се на њу напада: *biti nasuprot nečijoj časti; nauditi nečijoj časti; sahraniti nečiju čast; uzeti (ugrabiti, dignuti) nečiju čast; braniti nečiju čast; razdirati časnost nečijeg glasa, pohvaliti nečiju časnost*. У савременом језику у овом концепту улога другог није изражена, али се одбрана личне части плаћа крвљу или се обавља на суду.

4.3. Концепт ЧАСТ као висока, престижна служба, звање, функција и сл. реализује лексема *част* у оба језика на исти начин. Лексема *част* јавља се углавном у везаним спојевима са јединицама којима се именује престижна служба, а сам концепт одликује се статусним вредновањем које се мери висином, што се реализује у гешталту лествица или у фрејмовима пењања и подизања некога. У старом језику се то исказује примерима типа: *steći časti (u carevu dvoru); ostaviti bansku čast; dignuti nekoga na lijepu časti; stupiti na čast učitelja; časnik* 'носилац почасне службе'. У савременом језику имамо примере типа: *пењати се на лествице части, дизати некога до високе части; часно звање*.

4.4. Концепт ЧАСТ као нешто конкретно чиме се указује част, развио се на основу метонимијског преношења апстрактног значења вредновања на пропратне поступке и предмете који су често допуњавали церемонијал указивања части. Концепт ЧАСТ као гозба, јело и пиће, према евиденцији Рјечника ЈАЗУ, код именице *част* формирао се тек у 16. веку, док се код глагола *частити* јавља у једном од примарних значења још у 12. веку. Овај концепт је у старом језику знатно богатији, и осим гозбе и трпезе, обухвата јело и пиће које се у виду поклона упућује пријатељима, што се у савременом језику, али у старијим потврдама, потпуно конкретизовало и везало за сценарио свадбе и односи се на све врсте поклона. Осим именице *част* и глагола *частити*, овај концепт се реализује и код придева *чистан*: *часне ђаконије; Што је масније то је часније* (н. посл., о храни). У старом језику реализују га именице *частионик, частитељ, частитељица* и *часница* 'поклон који се добија на част'.

4.5. Концепт ЧАСТ као морално начело у старом језику нема лични карактер, јер се човек у свом личном деловању и у односу према другима њиме руководи да би угодиле некоме, другима, најчешће ужој или широј заједници: *biti nekome s časti (na čast i slavu), biti (služiti) na*

čast nekome, nečeti, што се реализује и у виду гешталта материјалних добара, богатства, благостања: *imati čast; steći čast; uzdignuti sinove u časti i poštenju; napuniti čašću (svu našu zemlju); zadužiti nekoga čašću i poštenjem; biti od časti (i koristi) nekome*. У савременом језику ово начело се прима као лично опредељење, па је *част лична, особита, девојачка* и сл. Она се као део најинтимнијег унутрашњег бића, као личносно начело реализује или у виду гешталта осетљивог органа, који се може дотаћи, увредити и који се мора бранити, или као улог, гаранција која се у форми заклинања полаже за нешто: *части ми; часна реч; дајем часну реч; на моју часну реч; часне ми речи*. ЧАСТ као морално начело реализује се не само у интимној сфери као компонента унутрашњег човековог бића него и у друштвеној сфери као компонента социјалног човековог бића, својствена, опет као личносно начело, само најбољима: *поље части 'бојно поље', часно погинути* (в. т. 6.4.1).

5. Према значењима речи *срамота* и њених деривата, представљених у оба наведена речника, њена концептуална структура може се показати на следећи начин:

1. срамота је стање, положај које изазива (нечији) презир, понижење:

naći se u sramoti; stideti se suda i sramote; sramota može čovjeka ubiti, ujesti, izjesti, naći, snaći, pasti na nj; od sramote, rad sramote što činiti ili ne činiti (stideti se, ne moći govoriti / kazati, pokunjiti se, sakriti se); sramotu može čovjek komu činiti, donijeti, nanijeti, nositi, stvarati, može je sipati ili navesti na koga; нанети љагу срамоте (некоме), срамотити (некога): жену 'узимати част, невиност, обећаваћивати, silovati'; (себе): 'изазивати осјећај срама, stida; vrijeđати, grđiti'; вратити жао за срамоту; vratiti (povratiti) žao за срамоту 'осветити се';

2. срамота је онај који је починио нешто што изазива презир других, нешто ружно, нечасно, срамно; *sramota је čovjek који је својим vladanjem uzrok, да се njegovi bližnji морају stidjeti, rđa, bruka, grđoba: Немце су предводиле оне наше срамоте; кукавни срамотитељ; срамотан: жена, девојчица; tobom срамотан; s vas срамотан; срамотни од њих; за њих су они срамотни; срамотитељ, срамотница, срамотник, срамотњак;*

3. срамота је оно чега се човек стиди, оно што је срамно, нечасно, оно чиме се неко доводи у срамно, понижавајуће стање: а) нечастан, сраман чин: *одмицати се од мјеста срамоте; срамота је њезина веже за кућу; срамоћење; срамотан 'што donosi срамоту; nečastan, nepošten; ružan, pogrđan, uvredljiv': život, smrt, mir, stradanje, stanje, strast, grijeh, bijeg, stvar; posao, prošnja, dobit, mito, novac, celivanje, pogled;* б) непристојне, нечасне побуде, жеље: *срамотни снови, сање;* в) непристојне, срамне бестидне речи, псовке, увреде: *непријатним речима чини-*

ти некоме срамоту и псовку; *reći sramotu*; *пета* и *пестата* *roganijeh sramota*; *жене се побију, чује се само како се срамоте: "Ха погани!" "Ха, онајгара!"*; *псовати* и *срамотно зборити*; *срамотан*: *пословице, разговор, речи, песме; reći, psovka, pesma, igrokaz, poslovice*; *добацити /девојци/ штогод срамотски*; *в)* део тела који се обично покрива и не показује, голотиња: *Благо оном који чува хаљине своје да го не ходи и да се не види срамота његова; Svak će svačiju goloću i sramotu vidjeti; sramotni ud; срамотне болести 'полне болести'; г) izmetine: I маћка своју срамоту крије (п. posl.);*

4. срамота је перформатив за изазивање, побуђивање стида, срама у говорним чиновима: *а) оцене: Velika je sramota čoveku sagrišiti prid bogom; sramota je pobeći s mejdana*; *б) прекора, осуде, погрде себи или другима: Вуци се отоле, бруко и срамото!; Ал' ти не смеје на мејдан изустити, / но се прена, срамота те била!; Срамота би ме било од берберина; То је наша срамота велика, да дворимо cara nevirnoga; мене је срамота; то је за њега срамота; срамота по све наше књижевнике; Срамота је такоме јунаку купит харач, не скупит харача; срамота је криту (нешто); срамота је уцвелити сироту; в) клетве: Sramotna hodila; Sramotan i ko te sudnjom učinio;*

5. срамота је непријатно осећање изазвано сазнањем о непристојности, непримерености каквог сопственог поступка, срам, стид; *neugodan* и *bolan* осећај који *čovjeka* обузима зато, што га осудују други људи, *kad* прекрши добре обичаје или претрпи *neuspeh* или *nasilje*; *sram*, *stid*, *poniženje*; *bruka*, *ruglo*, *poqrda*: *Уклонити се од људи од пусте срамоте; бити са децом срамотан; Наша дика, а Турком срамота;*

6. срамота је оно што је у вези са покладним данима: *sramotni ponedeljak* 'је исто што и *pokladni ponedeljak*'.

5.1. У представљању значења речи *срамота* различито су рангирана примарна значења у старом и савременом језику. У старом језику као основно значење истакнуто је осећање стида које обузима човека зато што га осуђују други, па је сам концепт *срамота*, тако представљен, заснован на емотивно-моралној компоненти око које се организује целокупна концептуална структура, која је сликовито представљена и конкретизована преко елемената стања, као другог примарног значења лексеме *срамота*. У савременом језику редослед у представљању значења је обрнут, а елементи стања, осећања овог концепта представљени су одвојено од етичких. Ови други се реализују у виду перформативне употребе лексеме *срамота* у форми прекора или грдње упућене некоме или у виду експресива: *срамотник*, *срамотњак*, *срамотница*, који се као презрива имена дају онима који немају осећање стида. У оба језика овај концепт се реализује као социјално-етичка категорија неповољне

оцене, суда о нечему што је лоше, што с једне стране изазива презир других према ономе на кога се оцена односи, а с друге стране осећање стида и понижења носиоца оцене. Ово је стање у које је неко или доспео због свог лошег понашања, због својих поступака, неуспеха или је доведен лошим поступцима других према њему. У оба језика ово стање се реализује кроз гешталт нечег што покрива, пада, што се наноси на некога, што носиоца таквог стања чини обележеним и изложеним јавности, и поред сопствене жеље да остане непримећен: *неко је под срамотом, срамота по некоме пада, засипа га, наноси се на њега као љага, неко носи срамотне хаљине* и сл. Ови старозаветни елементи „спољашњег стида” у концепту СРАМОТА, који се доживљава негативно и јавно санкционише, нарушиоцима моралног кодекса навлаче срамоту и побуђују у њиховој души (или срцу) стид (исп. Арутјунова 2000: 62).

5.1.1. У концепту СРАМОТА носиоци српског језика то стање примају као привремено, па се у њиховом схватању, које се реализује у виду фрејмова конкретних радњи, срамота и са себе и са других може одстранити, опрати, очистити, смаћи, дигнути, скинути, обрисати. Ако у то стање неко западне кривицом других, онда се срамота превазилази кроз сценариј освете, што потврђује израз *вратити жао за срамоту*, који се из старог језика задржао до данас у српском језику. Схватање о срамоти као о привременом стању у старом језику се реализује и у виду гешталта неповољног догађаја, невоље која човека може снаћи, затећи, или у виду гешталта провалије у коју човек може упасти. Из тог стања човека може неко избавити, а у старом језику то може бити и Бог: *I zatrudnje i rodi sina, i geće: „Uze bog sramotu moju!”* (пр. из Старог завета, Даничић).

5.1.2. У старом језику, за разлику од савременог, концепт СРАМОТА обухвата не само осећање стида него и савест, што се реализује кроз гешталт срамоте као опасног бића које човека може убити, изјести, ујести и сл.

5.1.3. У социјалној сфери овај концепт у старом језику садржи и смисао греха, што се реализује кроз сценариј покајања, па се срамота може осветлити, покајати. Преклапање ова два концептуална поља одвија се у ситуацији неутралисања опозиције социјално-етички стид – религијски стид, чиме се укида и однос опозиције између лексема *срамота* и *грехота*, што показује и пр. из старог језика *sramotan greh*. Стид који се јавља у основи концепта СРАМОТА је више социјално-етичке него религијске природе. Религијски карактер стида у српском језику реализује се у концепту речи *грехота*, и те разлике су у схватању носиоца српског језика веома изражене, што се на плану језика реализује у односу опозиције речи *срамота* и *грехота* (исп. пр. из т. 5.5), у коме се

на опозицији ове две лексеме заснива стилски ефекат антитезе, остварен у напоредној употреби ових јединица). Социјално-етички стид подразумева реакцију на сопствену или туђу индивидуалну кривицу за коју се одговара пред другим – пред човеком, а не пред Богом као код речи *грехота*. Тако се речи *срамота* и *грехота* јављају у опозицији не према типу поступка, који се оцењује негативно, нити према првом адресату на кога се поступак односи, него према другом адресату – човеку или Богу, у односу на које се одређује карактер (смисао) негативне оцене поступка. У концептуализацији речи *срамота* то је човек, а у концептуализацији речи *грехота* то је Бог (исп. Толстој 2000: 19–20).

5.1.4. У концепту СРАМОТА, као и у концепту ЧАСТ у старом језику је значајно истакнута улога другог, што се реализује у фрејмовима одређених поступака, радњи, па срамоту некемо могу други чинити, донети, нанети, могу је навести на некога и на многе друге начине, почев од увредљивих гестова и поступака, па преко непристојних речи, увреда и псовки које се некемо упућују.

5.1.5. И поред преовлађујућег схватања, реализованог у сценарију скривања, да своју и туђу срамоту треба крити, покрити, сакрити, да је треба затрпати, да треба о њој мучати (што је карактеристика концептуализације значења речи *срамота* и њених деривата у приватној сфери),¹¹¹ СРАМОТА у друштвеној сфери, реализована у сценарију јавне осуде, може се и разгласити и јавно жигосати, излажући носиоца срамоте порузи. У савременом језику на то указују примери: *стуб срамоте*, *прибити (некога) на срамотни стуб*, а у савременом и старом језику за исту ситуацију употребљава се и именица *срамотиште*.

5.2. Перформативна употреба лексеме *срамота* у функцији оцене остварује се углавном у великом броју примера безличних конструкција, у којима се реч *срамота* јавља у предикативном делу, и које се допуњавају реченицама или логичким субјектима у дативу и акузативу. Допунама се исказује шта је све могло бити обухваћено овом оценом у сазнању носилаца српског језика од 12. века до најновијег времена. Тако сазнајемо да је срамота следеће: сагрешити пред Богом, побећи с мејдана, дворити цара невернога, уцвелити сироту, турчити се, псовати, вређати некога, употребљавати скарадне речи, одузимати женску част, поштење, силовати и поступати на штету другог: отимати нешто силом, отети нечију девојку, обљубити некемо жену; а срамотна је страст, мито, прошња, блуд, опачина и сл. Ова оцена се реализује најчешће као опште упутство за избегавање нечасних поступака или као реакција, осуда,

¹¹¹ Исп. Арутјунова 2000: 63, по којој је функција стида да у човеку чува сакривену тајну, да не прелази границу личне сфере, чиме се регулише простор отворености међу блиским људима.

прекор, грдња некоме ко је тако нешто починио: *срамота за њега; Срамота те било!*, па чак и као кајање и грижа савести за лични нечасни поступак: *Мене је срамота (због нечега)*, али и као клетва да срамота некога стигне, задеси: *Срамотна ходила!*, *Срамотан и ко те судњом учинио!*

5.3. Концепт СРАМОТА у оба језика преко метонимијског преношења смисла обухвата и онога који чини срамоту, често исказано у прекоору, псовци или експресивима *срамотник*, *срамотњак*, *срамотница*, као погрдним називима за оне који немају осећање стида; затим обухвата и нечасно дело, поступак, и уопште оно што је нечасно, из чега се осим наведених поступака види да нечасно, срамотно може бити и оно што је човеку најважније и највредније: живот, смрт, мир, посао, добит, новац; срамотни су и неки делови тела и болести у вези с њима и сл.

5.4. У старом језику јавља се необична употреба речи *срамотан* у обредно-религијској сфери, која се сасвим уобичајено јављала у концепту ЧАСТИ, па тако имамо *срамотан понедељак* 'покладни понедељак' (исп. примере за *част*, т. 4.2.1).

5.5. Концепт СРАМОТА по схватању носилаца српског језика заснован је и на концептима простора и времена, што показују атрибути уз лексему срамота, по којима срамота може бити *голема*, *грдна*, *велика*, *мала*, *вечна*; затим на концептима квантитета и квалитета, па срамота може бити *неизречена* и *љута*. Концепт СРАМОТЕ се у српском језику, а нарочито у народним песмама допуњује и одређује напоредном употребом уз реч *срамота* речи сличнога значења: *брука*, *поруга*, *ругло*, *укор*, *псовка*, *стид*, *ззор*, *понижење*, чиме се постижу и стилски ефекти појачавања, истицања. Нарочити стилски ефекти – антитеза нпр., постижу се напоредном употребом речи *грехота*, с којом је реч *срамота* у односу опозиције: *Ако увене струк ружмарина, твоја срамота, наша грехота*.

6. У претходном излагању истакнуте су најзначајније националне и културалне особености у концептима ЧАСТ и СРАМОТА носилаца српског језика у периоду од 12. века до наших дана. Пошто ови концепти из сфере морала спадају у универзалне, они и у српском језику испољавају неке универзалне карактеристике, од којих ћемо представити само најбитније.

6.1. Универзално у концептима ЧАСТ и СРАМОТА у српском језику је то да се и у њима легитимност одређених односа у друштву заснива на праву, које проистиче из природих закона. То право се у наведеним концептима реализује углавном као морал, а у савременом језику и као нужност која подлеже законским санкцијама (*суд части*, *часни суде!*, *бранити част пред судом* и сл.). (исп. Максимов 2000: 9). Међутим, може се рећи да се систем регулационих правила у српском језику у

концептима ЧАСТ и СРАМОТА, без обзира на временски период његовог развоја, више заснива на моралу, на традиционално-интуитивном схватању 'добра' и 'праведног', а мање на закону, што је универзална карактеристика концепата из етичке сфере (исп. Арутјунова 2000: 57).

6.2. У старом језику задржало се и старозаветно схватање о праведницима који воде правилан живот по Вишој, Божијој правди, која се заснива на свеукупности норми понашања човека – на моралу, који се налази изван реалности, у трансцедентном. Оно се одражава у појмовима из религијско-обредне сфере и реализује се углавном у концепту ЧАСТ као позитивном, праведном начелу оличеном у Богу, коме се увек указује част, а што се пренело и на световни живот, у коме то начело оличавају црквени и владарски великодостојници: владика, цар, господар, краљ и др., или се оно повезује са култом мртвих, којима се указује част кроз различите обреде.

6.3. Тако концепт ЧАСТ, као и концепти СТИД и САВЕСТ, који се делом преклапају у концептосфери морала, у српском језику имају више аспеката: религијско-обредни, ритуални, свакодневни, етички и емотивно-социјални, што је очигледно у концептуализацији полисемних структура лексема *част* и *срамота*. Етички аспект у концепту СРАМОТА задржао је старозаветно схватање „спољашњег стида” који покрива човека у очима других људи, умањујући његово достојанство. Тако стид у српском језику, као и у руском нпр., има спољашњу симптоматику која се испољава на лицу нечасних преступника или као губитак способности да се нешто каже, предузме, или пак као реакција скривања, повлачења од других (исп. Арутјунова 2000: 59–60).

6.4. У стварању социо-вредносних концепата, какви су и концепти ЧАСТ и СРАМОТА, који регулишу однос човека са самим собом и са другима, веома је важна позиција носиоца оцене. Ако је његова позиција предмет моралне оцене, у концептима ЧАСТ и СРАМОТА у српском језику, као и другим језицима, преовлађује самосазнање и самооцењивање.

6.4.1. Ова самосвест се у семантици језика реализује или као критички однос према неповољној ситуацији, кад је у питању СРАМОТА: *Ја ћу један ударит на Турке, под срамотом овом остат нећу; Под срамотом живи наше покољење*, или као лична одговорност према етичким принципима и у случају речи *част* и у случају речи *срамота*. Оба случаја на концептуалном плану повезује сценариј бојног поља, с тим што се у другом случају концепти ЧАСТ и СРАМОТА преклапају. То се и у литерарном језику и у језику фолклора реализује у примерима типа: *частан јунак, часно погинути, поље части 'бојно поље', срамота је побећи с мејдана*, што овим концептима даје универзалну вредност наслеђену из ранијих, античких времена. У овом случају изједначени концепти ЧАСТ и СРАМО-

та заснивају се на „унутрашњем стиду”, који речима са овим значењем даје позитивну конотацију. Осећање стида, као самосвесно регулисање сопственог понашања, исто је као и морална норма којом се неко руководи у свом часном понашању. Ова самосвест о личној одговорности пред заједницом јавља се и код носилаца српског језика као морална норма својствена не само војнику него најбољим људима (в. т. 3.1).

6.4.2. Међутим, премашивање мере у самооцењивању када је у питању концепт ЧАСТ, у семантику речи са овим значењем у домену социјалне сфере уноси негативну конотацију, што показују лексички деривати из оба језика, типа: *častoljubac; častoljuban, častoljubiv, častoljublje, častoljupstvo, častotražitelj, častotvoran, častoželjan, častoželje; частољубац, частољубив, частољубивост, частохлепан, частохлепност*, у којима се изразита тежња за јавном промоцијом часних поступака, како показују контекстуални примери из савременог језика, оцењује негативно: *Ласкање свагда прати частољупца; Он је частољубив и осветољубив; Била је и частохлепна богаташица*. У домену интимне сфере лексеме овог типа реализују позитивно значење: *Он је свој посао вршио са задовољством и частољубиво; У њему се породило оно племенито частохлепље дјетета да и он буде хоџа*. Лексеме овог типа у српском језику, према подацима Рјечника ЈАЗУ, јављају се од 16. века. Негативна оцена у концепту ЧАСТ, који је иначе заснован на позитивним принципима, заснована је на колективном религијско-филозофском памћењу о хијерархијској уређености света, универзума, са Богом као врхунским, издвојеним бићем, али и на индивидуално-прагматском искуству грађанске уређености заједнице са идеалом једнакости свих њених припадника.

6.5. Семантика 'стида' у социјалној сфери, што је евидентно и у речи *част* и у речи *срамота*, подложна је како негативним тако и позитивним конотацијама, колебајући се између 'бешчасћа' и 'части'. Семантичке разлике до опозитних јављају се кад је у питању оцена других. У том случају реч *част* може имати само позитивно значење, а реч *срамота* само негативно значење. Ако је у питању самосвест о моралним вредностима, било да је испољена као осећање стида било као осећање части, обе речи *срамота* и *част* имају позитивно значење (в. значења реализована у сценарију бојног поља, т. 6.4.1). Одсуство самосвести, па и наведених осећања у оба случаја, оцењује се негативно, што показују примери типа: *нечастан* и *бесраман, бестидан* (исп. Арутјунова 2000: 54–78).

7. У српском језику, као и неким другим језицима, нпр. руском, евидентна је и социологизација концепата ЧАСТ и СРАМОТА. Без обзира што се 'част' и 'срамота' у световном животу схватају као индивидуалан чин, морална сатисфакција или осуда припада заједници, колек-

тиву, па се чак и дели са другима (са ужом или широм заједницом), што показују примери употребе и лексеме *част* и лексеме *срамота*, у којима се човек може поносити или стидети и због себе и због других. Ова социологизација концепата *ЧАСТ* и *СРАМОТА* у српском језику, као и у многим језицима, заснована је на новозаветној, хришћанској етици, етици љубави (исп. Максимов 2000: 11).

7.1. Најизразитији вид социологизације ових концепата реализује се у виду бројних етикета, као нарочитих форми опхођења, које се обухватају појмом „мали морал” (термин преузет од Арутјунове). Концепт стид почео се проширивати од етике на етикецију са уношењем у концептуализацију и елементе концепта САВЕСТ, чији је појам присутан првенствено у хришћанској култури. Тај процес који је ишао напоредо са развојем цивилизације све је строже регулисао форме социјалног понашања. Напоредо са грађанским нормама које су регулисале морал, појавио се и кодекс правила понашања формирајући „мали морал” (етикете), чији је циљ да се заштити приватност у комуникацији (исп. Арутјунова: 62). У српском језику у питању су формулаички изрази у којима се речи *част* и *срамота* употребљавају као перформативи различитих говорних чинова: казивања, исказивања части, поштовања; захваљивања на указаној части: *slava i čast nekome (bogu, caru, domaćinu)*; *ocu čast i blagoslov budi*; *čast i poštenje nečemu*; *poklon ti s velikom čašću*; *Slava ti, dika, čast, spasitelju*; *Neka ti je čast (domaćine)!*; у представљању или ословљавању: *Čast mi je*; *имам част*; *Часни суде!*; у заклинању: *части ми*; *часна реч (дајем часну реч, на моју часну реч, часне ми речи)*; у клетви: *Sramotna hodila*; у побуђивању осећања стида: *Срамота!* и *Срамота те било!* и сл. Тако и у српском језику, као и у руском, концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* обухватају цео вредносни комплекс, у коме се етичкој оцени прикључује етикетна и естетска оцена (*лепа част*) (исп. нав. дело: 62).

8.1. На основу концептуалне анализе лексема *част* и *срамота* и њихових најближих деривата утврђено је да су етички концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* у српском језику у социјалној сфери засновани на супротним принципима, и то не само по смислу опште оцене ’добро/лоше’, него и по по томе што на различит начин обухватају регулацију односа међу члановима једне заједнице. Концепт *ЧАСТ* обухвата спољашњу регулацију односа у којој је за јавну промоцију примарна улога других (заједнице), док концепт *СРАМОТА* примарно обухвата унутрашњу а секундарно и спољашњу регулацију односа, у којој је подређени статус носиоца негативне оцене одређен пре свега његовим осећањем стида и понижености, а онда и оценом других (заједнице). Међутим, по значењима која се реализују у интимној сфери, концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* у српском језику се преклапају, па лексеме *част* и *срамота* деле исто семантичко

поље са смислом „унутрашњег стида” и личне човекове одговорности према моралним нормама. Концепти ЧАСТ и СРАМОТА у српском језику се у социјалној сфери пресецају са концептом САВЕСТ, а у интимној сфери са концептом ГРЕХ.

8.2. Из концептуалне анализе значења лексема *част* и *срамота* евидентно је да се скала психичке реакције носилаца српског језика у домену етике, морала креће од ’стида’ до ’савести’. Зато се за културу носилаца српског језика може рећи да обједињује оба типа културе: „културу стида” и „културу савести” (термини преузети од Арутјунове)¹¹², чувајући тако традицију и античке и хришћанске културе, за разлику од руске културе, која се одређује као култура савести (исп. нав. дело: 57). Ако се зна да ’стид’ ствара социјалног човека, а ’савест’ моралну личност, онда се, бар на основу онога што је показала концептуална анализа речи *част* и *срамота* у српском језику, може рећи да припадници српске културе континуирано баштине културу стида и изграђују културу савести, и да напоредо развијају и негују лични и друштвени морал.

¹¹² О концептима стид и савест в. Арутјунова 2000: 54–78, а о појмовима „култура стида“ и „култура савести” в. нав. дело: 63–66.

КОНЦЕПТ ЕМОЦИЈЕ СТИДА*

1. Надовезујући се на претходно поглавље у коме су представљени концепти појмова ЧАСТ И СРАМОТА, у овом поглављу биће представљен концепт емоције стида и његова религијско-етичка, социјална и психичка заснованост, и то на основу значења и спојивости лексема *стид* и *срам*, њихових синонима: *устручавање, устезање, зазор, образ, љага, брука, поруга и др.*, као и њихових творбених еквивалената: *стидљивост, стидети се, стидан, стидљив, сраман, срамежљив, срамити се, срамежљивост, устручавати се, устезати се, зазирати, брукати се* и др.¹¹³

1.1. Концепт стида реализује се у пољу негативних емоција, које се тичу интимне и социјалне сфере у којој су, зависно од културе, постављене норме о 'добром' и 'лошем', а појединац их, кад је у питању емоција стида, усваја у току свог развоја као опште критеријуме за оцену самог себе и оцену својих поступака.

1.2. То на језичком плану показују дефиниције лексема *стид* и *срам*, њихових синонима и творбених еквивалената у речницима који су коришћени као извори за грађу. Тако се лексеме *стид* и *срам* дефинишу као осећање неугодности, нелагодности, као непријатно осећање, осећај понижења, осећање које се развија у човеку од нечег недоличног, доживљај неугодности, непријатног осећања, збуњености, као врста страха (од одбацивања, гађења, презира) и као кајање. Ово осећање се по дефиницијама јавља: због сопствених мана, недостатака, због сазнања о непристојности, непогодности каквог сопственог поступка, као реакција у ситуацији кад појединац својим изгледом, понашањем или казивањем учини да га други опазе као недостојног, мање вредног, или кад он себе самог или неки свој поступак оцени таквим, због нечега недоличног што је урадио пред старијим и угледним особама, или се ово

* В. Ристић 2006.

¹¹³ Грађа за анализу узета је из речника: Речника МС, Рјечника ЈАЗУ, Речника синонима (Лалевић 1974), Системског речника (СРСЈ), а за лексему *стид* допуњен је електронским корпусом Ђ. Оташевића (у списку извора: ЕК, а у наведеним примерима назначени су и примарни извори овог корпуса).

осећање јавља без икаквог непристојног поступка, чина, него из страха за свој углед, став, изглед и сл.

2. У основи емоције стида, срама је страх од социјалног неприхватања, одбијања, чиме појединац регулише свој однос према другима, према заједници¹¹⁴, па се у психолошком приступу емоцијама стид дефинише као „врста страха коју субјекат осећа у ситуацији у којој процењује да је неким својим поступком допринео да нека значајна особа о њему мисли негативно” (Миливојевић 2004: 514). Ради се о специфичној врсти страха, страха од одбацивања (исмевања, гађења и презира) (нав. дело: 518, и нап. 349). Узајамност ова два осећања показују примери из Рјечника ЈАЗУ: Гдје нема *страха*, нема ни *стида*, Спопадне га *страх* и *стид*, Ја природно *страшљив* и *стидљив*, Девојка од нарави *стидљива* и *страшљива*, Изгуби са *страхом срам*, *Не страши се* и *не срами*, *Не боји се срама*.

2.1. Зато се концепт стид сврстава у групу социо-вредносних концепата, који регулишу узајамно деловање човека, појединца са другим, са социјумом. Без обзира да ли се ова емоција реализује у социјалној или интимној сфери, она се по Миливојевићу, одређује као јавно осећање за које је потребан неко други као сведок. Улога другог реализује се и као унутрашњи контролор – Други који прилагођава Ега социјалним условима, чиме се социјализује и емоција стида, јер се Его у свом понашању руководи устаљеним друштвеним нормама (исп. Арутјунова 2000: 54). Социјални аспекти самосазнања и самооцењивања који прате емоцију стида представљају се тако да се „Субјекат ... стиди кад учини нешто што одступа од представе какву би он желео да значајни други имају о њему” (Миливојевић 2004: 514). На концептуалном плану то значи да иза другог стоји друштво, заједница. Фактор Другог није довољан сам по себи за формирање вредносних концепата. Зато се у историјском развоју морала овом фактору придружује и фактор Закона у коме Други од друга – пријатеља, контролора или сведока постаје и Судија (исп. Арутјунова 2000: 56).¹¹⁵ Његове оцене могу се претворити у санкције, што код појединца развија сазнање о социјално прихватљивим/неприхватљивим поступцима и структуру његове личности усмерава у друштвено пожељном правцу прихватања система норми с којим усклађује своје понашање. Ову самосвест о правној тежини ситуације ’стида’ потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Стидом преступати стари и нови закон*, *Стидети се*

¹¹⁴ О типовима ових односа и њиховој улози у формирању сценарија морала у српском језику, реализованом у значењима речи из сфере морала в. Ристић у Ристић, Радић Дугоњић 1999: 165.

¹¹⁵ О социјалним, историјским и психичким условима настајања и развијања социјално-вредносних концепата као што су: *СТИД*, *СРАМ*, *САВЕСТ*, *ДОСТОЈАНСТВО*, *СЛАВА*, *ЧАСТ* и др. в. Арутјунова 2000: 57.

суда и срамоте прид свитом, као и фразеологизам: *Прибити (приковати) на стуб срама* (некога) 'јавно обелоданити (нечију) срамоту, изложити (некога) јавној осуди' (у буквалном, изворном значењу то је био начин кажњавања и јавног срамоћења преступника).

2.2. Са друштвено-историјског и социјалног аспекта емоција стида се вреднује као позитивно осећање које се јавља током индивидуалног развоја личности (исп. Миливојевић 2004: 514). Међутим, са емотивног аспекта емоција стида је непријатан, негативан доживљај, што показују и дефиниције лексема *стид* и *срам*, а што се по Апресјановој дефиницији глагола *стидети се* (рус. *стыдиться*) може представити семантичким примитивима на следећи начин: 'осећати се тако као субјекат који сматра да је учинио нешто *лоше* или нешто што није у складу са нормама због чега ће други људи *лоше* мислити о њему' (према Апресјан 1999: 417).¹¹⁶ Негативна оцена исказана примитивом 'лоше', као морална оцена¹¹⁷ крајње тачке негативног поља аксиолошке скале, чији се други крај позитивног поља оцењује примитивом 'добро', у контексту представљања емоција манифестује се више као стање 'душе' а мање као рефлексивна активност. Тако оцене 'добро' – 'лоше', на основу којих се поларизују људске емоције на позитивне и негативне, немају само аксиолошке етичке, естетске и друге вредносне компоненте, него и психичке и социјалне компоненте на основу којих се одређена душевна стања, емоције човека оцењују као пријатна, пожељна и непријатна, непожељна.

3. Концепт стид, као и концепт савест¹¹⁸, указује на унутрашњу способност Ега да реагује на оцену Другог, другог. Скала психичке реакције креће се од емоције стида до емоције-рефлексије савести. Међутим, њу, како показује концептуално поље стида, попуњавају различита осећања и пратећи елементи других садржаја, који се међусобно разликују не само по својој природи него и по критеријуму позитивно – негативно, по узроцима јављања, по интензитету, по активном или пасивном суделовању субјекта осећања у ситуацији у којој се ова емоција јавља. Ове разлике се на језичком плану испољавају у виду различитих компоненти значења синонимског низа лексема *стида* и *срама* или њихових творбених еквивалената. То ће се у даљем излагању показати на примеру дефиниција у Лалевићевом речнику синонима.

¹¹⁶ О карактеристикама које одређују семантичко поље 'стида', а које се на лексичком плану реализују као разлике у значењу лексема синонимског низа в. Апресјан 1999: 417.

¹¹⁷ О особености моралних оцена и начину њиховог усвајања и поимања, представљеним у теоријама морала код когнитивиста, моралних филозофа и нормативиста в. Максимов 2000: 21–29.

¹¹⁸ О 'стиду' и 'савести' в. Арутјунова 2000: 54–78.

3.1. Стид као позитивна, пожељна реакција субјекта осећања, у ситуацији која се са становишта утврђених норми једне заједнице вреднује негативно, јавља се у основи концепта ове емоције и организује њено концептуално поље. Тако лексеме *стидети се* и *срамити се* обухватају широк дијапазон непријатног осећања пред неким или од некога због неизвршења дужности, због нечега неприличног у односу с људима, свесне, или несвесне обмане, кривице, због нечега што ма на који начин изазива стид, због нечега непријатног што се десило или доживело, па и посрамљеност пред старијим и надређеним, угледним особама без икаквог сопственог непристојног чина, поступка, него само из потајног страха за свој углед, достојанство, држање, изглед. Варирање ове емоције и пратећих садржаја најбоље потврђују бројни примери из грађе, који указују на различите узроке који се јављају у основи социјалног стида.

3.1.1. Неће бити нашем дому *срама* (Рјечник ЈАЗУ); *Бијаше их срам ... да морају наочиглед свијета градом ступати* (Рјечник ЈАЗУ); И он и жена му *били су ... у великој жалости, и у стиду* пред суседима (ЕК, Велимировић Н.); И *Софку* већ *стид* од толиких дарова (ЕК, Станковић Б.); *Беше ме помало стид* што онолицна Словенија ради тај посао за оволику Србију (ЕК, *Илустрована политика*).

Стид у наведеним примерима јавља се на основу критеријума који нису социјално одређени ни општеприхваћени, него их је субјекат сам себи поставио у жељи да буде одговоран и прихватљив за друге људе, а осим наведених примера јављају се и случајеви: *стидети се нешто рећи / говорити / плакати* и др. Овај атипичан или идиосинкратски стид, по Миливојевићу, јавља се у ситуацијама у којима субјекат није поставио ни остварио неки високи, идеални стандард (2004: 517).

3.1.2. Други тип примера показује културни стид који се јавља на основу општеважећих критеријума једне заједнице у одређеном периоду њеног развоја:

Стид је да млада жена пред светом жали мужа (Рјечник ЈАЗУ); Облази га мати и сестрица, / *А љубовца од стида не могла* (НП, Рјечник ЈАЗУ); Трговина људским бићима доноси патњу и *стид* нашој земљи (ЕК, Интернет); *Било [их је] стид* и имали су негде дубоко у себи свест о томе да је Голи оток љага на моралу (ЕК, *Дневник*, Нови Сад); *Било ме је стид* да ружно говорим о народу који пати (ЕК, *Вечерње новости*); У разреду се ... раширише рђава осећања ... *стид* због сопствене немаштине (Речник МС); *Стид* због оног гдје смо, *стид* због оног што смо, *стид* од оног одакле смо (ЕК, *Погледи*, Крагујевац).

Лезички материјал показује да се концепт стид преплиће и са концептом љубав, и да су се критеријуми оцене испољавања полне љубави

мењали у историјском развоју културе носилаца српског језика. Прва два примера показују критеријуме патријархалне културе, по којој се полна љубав није смела јавно испољавати, а нарочито када су биле у питању жене. Старији пример показује још строжи критеријум према коме је: *Нечиста и срамна љубав свитовна* (Рјечник ЈАЗУ) у односу на љубав духовну, хришћанску или љубав према Богу, док најновији пример: *Ниједна љубав не заслужује стид* (ЕК, Интернет) показује либерални однос према овој емоцији испољеној у било којој сфери. Примери из савременог језика указују на актуелне вредности савременог друштва у условима брзих промена и транзиције, па и нове ситуације и узроке појаве стида (стид од трговине људима односно женама, стид од немаштине пред онима који се брзо богате, поред осталог и због њиховог социјалног престижа и сл.).

3.1.3. Културни стид је повезан за актуелне етичке или естетске норме, а јавља се по критеријуму друштвено прихватљивих социокултурних забрана које дефинишу и сузбијају неприхватљиво понашање и које варирају од културе до културе (нпр. „забрана” обављања физиолошких потреба на јавним местима, не само због непристојности, стида, срама, срамоте него и због загађености и гађења других на такав јавни чин). Типичан пример овог стида, карактеристичан за хришћанске културе, јесте стид због нагости тела или појединих његових делова, најчешће полних органа, што се везује за мит о Адаму и Еви¹¹⁹ и њиховог првог стида од телесне нагости. Јавља се и у вези са функцијама излучивања и њиховим органима (в. Миливојевић 2004: 516–517).

У српском језику га показују речничке потврде назива полних органа, као у примерима из Рјечника ЈАЗУ: Именовати *уда божја срамежљива: стидник* (дем. *срамић*, аугм. *срамићина*) ’мушки полни орган’; *стидница* и *срамница* ’женски полни орган’ (*стидични* ’који се односи на стидницу и на стидник’); *стидак* 3 ’део тела који људи крију’, као и други примери из корпуса: *Анални стид* је овде непознат (ЕК, Интернет). Нарочито су илустративни примери из Рјечника ЈАЗУ: Исус трпи *стид голоће*; *Заклони стид* спуштањем кошуље; Од паса је девојка у *стидно*, а од паса навише у *дивно*; Дјевојке *се покривају ради срама*; *Да наг не ходи и да не виде срама његова*; *Покрише срамежљиво мјесто од њијех тијела* листјем од смокве, а у неким се овај стид реализује и у виду говорних чинова, клетве: Роди се и умри *го у стиду* и прекора: *Свој открити срам не хаје*.

3.1.4. Стид карактеристичан за српску патријархалну културу потврђује и лексема *стидак* 2 која означава ’последњи комад јела на

¹¹⁹ Овај мит се, како истиче Миливојевић, а како потврђује и наш корпус, одражава у самим називима полних органа (2004: 517, нап. 347).

столу који неће нико да узме јер је свакога стид'. Иако је реч застарела, ова врста стида задржала се и до данас, па се такво понашање често шаљиво коментарише или пропраћа узвичним исказима: *Гасите светло!*, *Зажмурите!*, да би се онај који би још јео ослободио стида и појео и тај последњи остатак хране.¹²⁰

3.1.5. Садржај културних забрана или друштвено неприхватљивог понашања и поступака може се тицати лагања, крађе, прошње, псовања и др. Међутим, српски језик потврђује да постоје и универзалне, општевременске моралне вредности, па културни стид може да обележи читаву епоху у развоју једне цивилизације: *Стид је по Кафки основа на којој се развила европска цивилизација* (ЕК, Интернет).

4. Позитивно вредновање емоције стида и њено истицање као врлине, као и ублажена непријатност овог осећања, његов гранични статус према пољу позитивних емоција, садрже лексеме *стидан*, *стидљив*, *срамежљив*, *стидљивост*, *стидност*, *срамежљивост*, *стидноћа*, које означавају осећање стида из скромности и пренаглашене склоности ка самооцењивању, што се у патријархалној традицији носилаца српског језика оцењује као позитивна карактерна особина својствена поштеним и чедним, обично млађим (женским) особама (па отуда израз: *девојачки стид*; уп. са *девојачка част*), која се манифестује у руменилу на лицу, образима, у обореном погледу и сл.

4.1. Различите варијанте ове емоције испољавају се као различите карактерне црте: као 'обазривост' да се не чини нешто што је срамота, што је срамотно или што не доликује, немање смелости да се нешто каже, да се говори, што се исказује и синонимним лексемама *устручавање*, *устручавати се*: Ништа се не *устручавајте* ако ме затекнете да спавам (Лалевих, Речник синонима) према примерима: Били су *стидљиви* једно пред другим (Речник МС); Жена се испрвице *стидила* (Речник МС); затим као 'уздржаност' од сваке слободне радње, покрета, нарочито у говору, јелу и пићу, што се означава и синонимом *устезати се*: *Устезаху [се]* да седну за дугачак, сјајан сто (Лалевих, Речник синонима) према пр.: Овај северњачки ... *стидљивко* ... крајње је уздржан кад говори о своме животу (Речник МС); У чистој кући влада *стидноћа* (Речник МС); као 'повученост' која се испољава у уздржавању да се

¹²⁰ Осећање стида при узимању хране (што се исказује и лексемама *устезати се* и *устезање*) изван ужег круга породице евидентно је и данас код неких припадника српске културе, а нарочито старијих особа из патријархалних или сеоских средина, па чак и пред било ким другим. То потврђује и пример из корпуса којим се препоручује ослобађање од таквог стида: Код астала *не ваља се стидити*, него само ред пазити (Рјечник ЈАЗУ). Познато ми је из литературе и телевизијских емисија да је у неким културама примитивних племена овај тип културног стида карактеристичан за све припаднике заједнице.

не учини нешто непристојно, а што означава и синоним *снебивати се*: *Снебива се* да прими милостињу (Јалевећ, Речник синонима).

4.2. Слабији интензитет емоције стида и страха који му је у основи, ублажавање опозиције позитивно – негативно у пољу емоција, исказују лексеме *ззор, зазирати и презати*, које означавају уздржавање од страха да се не учини нешто лоше, избегавање свега што је сумњиво, од чега се зазире, окреће глава, што се презире, што показују примери из Речника синонима: Они *од ззора силна и страха* стану пред краља; Ти реакционарни елементи *не презају ни пред каквим клеветамa*. То се на плану карактерних црта може означити као 'опрезност' која се испољава као превенција у заштити сопствене, личне сфере и сфере другог.

4.3. Осећање стида у смислу врлине улази у поље позитивних емоција када се позитивно вреднује као 'чедност' која одликује особе које су толико уздржане да пред старијима зазиру од слободног погледа, да се устручавају у свему пред другима, да се увек снебивају, да делују збуњено, па чак и бојажљиво.

4.3.1. Чедност стида, својственог, у духу патријархалног морала, најмлађима, деци, девојци, момку, потврђује се у језику многим примерима, па из Рјечника ЈАЗУ имамо: *Стидан као млада невјеста*; Оне [девојке] *срамом дјевичанскимe* људска срца траве и море; *Момци се почимаје стидит у шеснајстој године, а цуре већ у петнајстој*; *Дјеца се у фамилији још и прије стиду*; *Тко се боји срама у младости, јест добар биљег*; *Млађахне су дјевојчице по нарави срамежљиве, Младић кротак и срамежљив*; а из Речника МС примере: Он је *срамежљив (као дете)*, Ја сам наједном постао шутљивац и *стидљивац* који се сваки час заруменио; Она смијешност и овај *стидак* – све ме то разблажује; као и апелативе мотивисане основним лексемама: *стидљивка, срамежљивац, срамежљивица, срамежљивко*.

4.3.2. Ово су ситуације у којима особа себе доживљава као социјално неадекватну или неидеалну, па очекује од другог да је неким знацима прихватања охрабри у њеној несигурности. У културном смислу овакво изражавање стида има позитивне социјалне конотације, што се оцењује као смерност, чедност, поштење, васпитање (исп. Миливојевић 2004: 516), нарочито ако су у питању млађе особе, па чак и по било ком основу подређене особе.

4.3.3. Међутим, када је у питању реч *стидљивост*, која се са психолошког аспекта дефинише као карактерна црта личности која хронично реагује осећањем стида и у неадекватним ситуацијама, онда се таква емоција вреднује негативно, јер представља хендикеп за личност са таквом карактеристиком. Негативни социјални и психички ефекти могу се испољити као склоност за избегавање друштва, нарочито када

се јавља као стид од стида, страх од стида и стид од страха (в. Миливојевић 2004: 520, и нап. 351). Такав неадекватан стид је негативан, непожељан и са социјалног и са личног аспекта, па се његово одсуство у одређеним ситуацијама оцењује позитивно, што показују примери: *Тад се прође срама и зазора* (Речник МС); Свекар јој, Марко, никако ... да верује да је заиста она, Софка, сада срећна ... да ... свакога од њих двори и слободно се, без стида, као код своје куће, креће (ЕК, Станковић Б.). За такав неадекватни стид дају се препоруке да га треба избећи, што показује пример: *Ваља стид под ноге ставити / метнути, метати* (Рјечник ЈАЗУ); Уколико вам разговор са партнером (партнерком) не иде, а проблеми никако не пролазе, покушајте да *превазиђете стид и страх* и обратите се стручњаку (ЕК, Интернет).

4.4. Позитивно вредновање ове емоције и њена ублажена непријатност, која субјектима осећања и носиоцима ових врлина у неутралним ситуацијама обезбеђује поштовање других, заједнице, померају границе концептуалног поља стида и условљавају његово преклапање са концептуалним пољем части, достојанства и поноса (уп. пример из грађе *љубити стид : честољубив, честољубац, честољубље*). Такво осећање 'бојазни да се повреди лична, своја или туђа вредност' садржи лексема *образ*, па се 'образ' као и 'част' може лако изгубити и мора добро чувати (*погазити, изгубити образ*), а ситуације када се 'остане без образа', вреднују се исто тако негативно као и ситуације када се 'остане без части (стида, срама)', што се исказује лексемама: *безобразан, безобраштина, безобразлук, безобразник, човек дебелог/црног образа* односно њиховим синонимима: *нечастан, бестидан, бесраман, бестидник, бесрамник*. 'Чување образа' исто је што и 'стидети се, срамити се да се не учини нешто нечасно, да се себи или другима не нанесе срамота', па је и 'образ' вредност која се може изгубити, што се вреднује негативно: *Изгубити образ и срам поштени* (Рјечник ЈАЗУ), али је 'образ' и огледало стида, срама, што се код носилаца српског језика у ситуацији адекватног стида вреднује позитивно: *Срам часни* обтеко је *свијетла образа* (Рјечник ЈАЗУ), а што се манифестује у црвенилу, руменилу на образима (в. т. 4. и 10.1).

4.5. На самом крају градационе скале позитивне оцене и пријатности емоција стида се преклапа са емоцијом поноса, па по Лалевићевом речнику „*Понос је у овом смислу што стидност, у добром значењу*” (истакла С. Р.) (по овом речнику „човек без поноса не разликује шта је пристojно, поштено, шта срамотно, и у све лако упадне”). Преклапање ових емоција запажено је и са психолошког аспекта, па по Миливојевићу, стид и понос су инфантилна осећања; понос настаје као жеља да

се буде прихваћен, а стид као страх да се буде одбачен (2004: 526),¹²¹ а то потврђује и пример у коме се ова осећања напоредо јављају и експлицирају: *Понос и стид*. Исправити рамена да сви виде како је одрастао и одлучан (ЕК, Тишма А.), или се њихова напоредност подразумева, као у примерима из Рјечника ЈАЗУ: *Стидети се и срамовати доћи пред нечије величанство, Не може бити ... поштење без срама, Од њега благословен ради части и срамежљивости*. Позитивно вредновање ових емоција показују и примери са интернета из електронског корпуса:

Кад Зевс створи људе, даде им одмах *остале склоности, а само стид заборави*; *Стид је природна људска особина. Само животиње не могу да поцрвене; Стид је последњи доказ да смо људи, најлепши украс људскога лица; Мој покојни отац је говорио да је стид оно по чему се човек разликује од животиња*.

4.6. Вредновање стида као врлине исказано је и кроз гешталт 'стид је вредност која се може изгубити, али и повратити', што показују примери:

Још једна изгубљена вредност јесте стид (ЕК, *Нова српска политичка мисао*, Београд); *Изгубили су стид* просећи по свету (Рјечник ЈАЗУ); *Осећање стида може закржљати ... дотле да личности изгубе стидљивост* (Речник МС); *Отишао стид у зид* (Лалевић, Речник синонима); *Повратише [се] девојачком стиду* и запретише живот у Животодавца! (ЕК, Велимировић Н.). Губитак стида, срама, као врлине и моралне вредности, у језику се представља и сценаријом потопа: *И потопи дажд свјетлост срама* (Рјечник ЈАЗУ).

5. Изразито негативна осећања у концептуалном пољу емоције стида реализују се у социјалној сфери, и то у виду конкретизације срамних поступака или неуважавања постојећих вредности заједнице, што се, по Лалевићевом речнику синонима, исказује лексемама: *свињарија* 'рђаво поступање и живљење које не доликује човеку него свињи', *светогрђе* 'срамоћење, прљање народних светиња' и *љага* 'наношење срамоте другоме, срамоћење' (*љага пада по нечему, опрати љагу*), као и лексемама које означавају блаже варијанте срамних поступака: *брука* 'срамота да се причају рђаве и неприличне ствари, оно што је срамотно, непристојно' (*Ако неће брука на човека, човек ће на бруку*), *поруга* 'оно чиме се неко некоме руга, исмева' (*бити некоме поруга*).

6. Широк дијапазон емоција у концепту стид и њихова социјална, културна и психичка условљеност учинили су да се 'стид'

¹²¹ О преклапању концепата стид и част у концепту срамота само у социјално-етичкој а не и у религијској сфери савременог српског језика в. Ристић 2003: 240. У старијем језику се у концепту срамота неутрализује опозиција социјално-етички – религијски стид (па имамо спој: *срамотан грех*) (в. нав. дело: 246–247).

сврстава у класу стечених емоција које су везане за самооцену, опажање, вредновање сопственог понашања у односу на неки унутрашњи, прихваћени друштвени стандард или идеал. У њих се убрајају понос, стид, осећање кривице, кајање, осећање мање вредности и сл. (Требјешанин 2001: 113).¹²²

6.1. Тако, концептуално поље стида проширује и чињеница да су у његовој основи мисаоне делатности: оцена, промишљеност, рефлексивност, што у језику потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Стидети се од свога разума*; *Бити стидан и прикладан (стидан и мисаон)*, па и наведена народна пословица: *Чега се мудар стиди, тим се луд поноси*, као и пример из електронског корпуса: *Понеки, које стид и разум не спречава ... луњају сокаком с рукама у џеповима* (ЕК, Андрић И.). Рефлексивни карактер развија код носилаца ове емоције и склоност прикривања стида, држање ове емоције у тајности, што може да буде додатни разлог за њихово деструктивно деловање, као и њено негативно вредновање, нарочито кад је у питању неадекватни стид, а што потврђују примери: *Оно што не кажемо постаје тајна, а тајне често стварају стид, страх и митове* (ЕК, Интернет). Међутим, у личној и социјалној сфери склоност прикривања стида може се реализовати позитивно, јер се на тај начин чува своја лична сфера и лична сфера другог. Такав стид регулише простор отворености међу блиским људима (исп. Арутјунова 2000: 63), што потврђују примери: *Збуњена, свесна да се пали на женско тело, прикрила је стид* (ЕК, Интернет); *Кренуле смо да се церимо, да врштитимо и да једна другој чупамо косу, што је био један од наших начина да прикријемо стид* (ЕК, Ленголд Ј.).

6.2. Сложеност емоције стида и њена биполарност, поред већ истакнутих карактеристика, проистиче и из чињенице да је осећање стида увек усмерено према Ја, па се оно одређује као самоосећање, чак и онда када може бити изазвано од стране неког другог, поступцима или чином неког другог, јер тај други је обухваћен границама Ега: *стидети се за/због другог* (Миливојевић: 215). Тако се фактор Другог или другог (социјума) не јавља само у улози контролора, сведока, судије, него и као културна тековина снажног осећања припадности, привржености заједници за чији се углед страхује и чији се углед чува не само личним залогом него и залогом за другог, за члана породице или шире заједнице. Само осећање засновано је на рефлексиви, на сазнању система вредновања, на оцењивању и самооцењивању, што условљава и соција-

¹²² Требјешанин дефинише 'стид' као „осећање нелагодности које се јавља као реакција у ситуацији када појединац својим изгледом, понашањем или казивањем учини да га други опазе као недостојног, мање вредног, али и када он себе самог или неки свој поступак оцени таквим” (2001: 113).

лизацију емоције стида и развијање осећања кривице и савести¹²³, као друштвено пожељних претпоставки за разрешење ситуације стида. Која ће емоција у којој ситуацији преовладати зависи од друштвено-историјских и културних прилика, на основу чега су проучаваоци ове проблематике у различитим сферама одређивали, поред осталог, и типове цивилизација и култура.

6.3. По америчким антрополозима, како истиче Н. Д. Арутјунова, издвајају се два типа културе: „култура стида” и „култура савести”. Култура стида заснива се на систему вредности, заснованих на части и слави, односно на репутацији човека у друштву. Култура савести придржава се моралних норми, установљених законом.¹²⁴ Међутим, у историјском развоју цивилизација и друштава издваја се и „култура кривице”. По оцени неких истраживача стид је раније и примитивније осећање од осећања кривице (Арутјунова 2000: 57 и Миливојевић 2004: 523).¹²⁵ У неким културама се социјално прихватање и одбијање мери и као вредност не само личног достигнућа или неуспеха него и породичног. Таква друштва, чију културу социолози одређују као културу стида (као што је супкултура европске аристократије и јапанско друштво; у нашем језику је илуструју примери из Рјечника ЈАЗУ: *повратити некоме стид и срам, задати коме стид*), разликују се од друштава јудео-хришћанске цивилизације, које карактерише културе кривице (Миливојевић 2004: 526, и нап. 358). Хришћанско учење пренело је акценат са спољашњег (социјалног) закона на унутрашњи (закон вере), па се примерено хришћанском свету касније издваја култура савести (в. Арутјунова 2000: 57), што показује пример напоредне употребе лексема *савест (свест)* и *стид: Свијест чиста невјесту не кара ... но је тешка кида мисо стида* (Рјечник ЈАЗУ).

7. На основу језичког материјала за нашу културу се може рећи да је она и култура стида и култура савести (в. Ристић 2003: 251–252), јер епоха и друштво у коме живимо чува историјско, античко, претхришћанско и хришћанско наслеђе, што ће се потврдити примерима из језичке грађе.

¹²³ О појму 'савести', као и о повезаности сазнања и савести и њиховом узајамном деловању в. Арутјунова 2000: 55, 63.

¹²⁴ О разликама између 'стида' и 'савести' у руском језику в. Арутјунова 2000: 58 и у српском језику в. Ристић 2003: 249, 251.

¹²⁵ По Миливојевићу разлике између стида и кривице су следеће: стид је осећање неадекватности сопственог бића, док је кривица осећање неадекватности сопственог поступка, из чега проистиче пасиван однос субјекта стида и активан однос субјекта кривице који признајући своју кривицу тежи и да је исправи; за стид је увек потребан сведок, док је кривица релација самог себе са својим поступком; код стида су вредносни стандарди делимично усвојени, утврђени, код кривице су потпуно изграђени и субјекат се с њима потпуно поистоветио (2004: 523–524).

7.1. Самосвест и самооцењивање, које је у основи концепта емоције стида, као и концепта СРАМОТА, реализује се као критички однос према неповољној ситуацији или као лична одговорност према етичким принципима. Оба случаја на концептуалном плану чувају се у српском језику у концептима стид и част, као и у концептима СРАМОТА и част, а у складу са античком традицијом, повезује их сценариј бојног поља: *частан јунак, часно погинути, поље части, срамно побећи с мегдана, срамни пораз, срамно изгубити царство, крити срамно убојство, опасан и срамни издајник, срамно капитулирати*. То показује и пример: То су, ипак, противници, *часно убијени у борби и нема разлога за стид* (ЕК, Интернет), као и примери из Рјечника ЈАЗУ: *Стид је мене од јунаштва твога, У стиду гине и чојство и јунаштво; Срам, ки 'е закон од војника, не допусти да побигне; А срамота двојма на једнога, још срамније лудо погинути*.

7.1.1. Ово преклапање засновано је на 'унутрашњем стиду', који речима са овим значењем даје позитивну конотацију (Ристић 2003: 250).¹²⁶ Одсуство самосвести, па и одговарајућих осећања, у оба случаја оцењује се негативно, што показује синонимија речи: *бешчашће, нечастан, бестидан, бесраман*.

7.1.2. Антички концепт 'унутрашњег стида' са позитивним конотацијама не само у вези са војничком чашћу, јавља се као морална норма која се реализује и у концептима част и понос. Ако је у питању унутрашње настојање за постизање репутације, обе речи *стид* и *част* имају позитивно значење: *Буди стидом часна* (Рјечник ЈАЗУ). Одсуство наведеног осећања оцењује се негативно (*нечастан* и *бестидан*), с тим што се одсуство стида вреднује у сфери интимних односа, а одсуство части у сфери друштвеног престижа (класног, кастинског, професионалног и сл.). Концептуалне разлике јављају се кад је у питању социјална репутација човека, односно мишљење другог, других. У том случају реч *част* може имати само позитивно значење, а реч *стид* (*срам*) само негативно значење, без обзира на лични однос субјекта стида према ситуацији која се вреднује негативно, што потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ:

Таки свит живи ко марва, *нит' имају стида, а нит' поштења*; Си-рома се богата *не стиди*, Придобити свој *штетни стид* (*стид* и *срам*); *Не стиди се ни поштених људи*, као и примери из речника у којима је у виду фрејмова представљено одбацивање, одсуство стида, срама: *бацити* (*вргнути*) *стид* (*образ*) *под ноге* (*под пете*), *заслепити стид*, *изгубити срам*, *немати срама*, *бити без стида*, *стид је затајила* и сл.

¹²⁶ О подложности семантике 'стида' позитивним и негативним конотацијама у социјалној сфери в. Ристић 2003: 250.

7.2. Старозаветни концепт стид задржао се и чува се до данас у српском језику, а реализује се, пре свега, као 'спољашњи стид' који покрива човека у очима других људи, умањујући његово достојанство и вреднује се негативно.¹²⁷ Ова јавна вољна или невољна манифестација стида реализује се у виду различитих гешталта. Гешталте 'плашта', 'омотача', 'оклопа', 'воде', 'магле', 'дима' и 'одеће' показују примери:

А ја се *покривих стидом* (ЕК, Велимировић Н.); Последњих дана учестало сексуално злостављање деце. *Стид прекрива Велико Градиште* (ЕК, Данас); *Стид се ширио Србијом* пред „знамо а ћутимо“. *Обухватао* је и оне који нису ћутали, јер *велика срамота обично плави све* (ЕК, Интернет); *Стид који ме обузме биће моја униформа, моја лудачка кошуља, мој узалудни витешки оклоп* (ЕК, Интернет), као и примери из Рјечника ЈАЗУ: *Навући нову бруку и стидни укор; Стид покри мој образ; Стид је попао лице моје; Подложити се под стид; [Момче] испод стида проговара.*

7.3. Концепт стид и као религијско-етички појам чува елементе старозаветног концепта, који се испољавају не толико као индивидуална кривица него као колективна кривица и одговорност народа и појединца пред Богом: Да будем први међу људима? *Какав стид за мене*, кад ме Ти [Боже] за трпезом Својом будеш ставио на последње место! (ЕК, Велимировић Н.); *Не могу од срама гледати небеса* (Рјечник ЈАЗУ). У ситуацији стида човек уместо 'савешћу', у складу са старозаветним схватањем, реагује 'срцем' – органом који најбоље одражава психичко стање човека, што показују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Имали су стид у срцу свому, Кад сред срца не имаш свога срама од људи*. Морално осећање у овим ситуацијама, било да се доживљава као индивидуално или као колективно, има више религиозни него социјални карактер, па се овакав 'етички стид' доживљава као кривица пред Богом и разрешава се покајањем, исповедањем греха, што се у српском језику у концепту стид комбинује са новозаветним елементима овог концепта.

7.4. У Новом Завету кроз употребу речи *срце*, као симбола врховног духовног човековог начела, настаје и развија се концепт савест, тако да је у средњем веку култура стида постала културом савести, а концепт савест заузео је важно место не само у теологији и у религијској пракси, него и у регулисању социјалног морала и односа према другим људима, према заједници. Старији примери из српског језика у религијској и социјалној сфери и овакве случајеве обухватају концептом стид, што потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Што би се крстјанској понизности и стидљивости супротивило; Служити се разборством и*

¹²⁷ О старозаветном схватању спољашњег стида који покрива човека у очима других људи в. Ристић 2003: 249.

срамом; Стид дужни мене веже, и пример: Сваки пут када је слабила код људи вјера у реално присуство Христа ... *слабио је и умањивао се људски стид* пред њим и пред другим људима (ЕК, Радовић А.). Осмишљавање 'савести' у правним терминима повезао је концепт САВЕСТ са црквеним судом, са исповешћу и покајањем, и то не само пред Богом него и пред људима, што се као начин разрешавања ситуације стида, препоручује и чува и у српској хришћанској традицији, а што потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Не има се ни од исповидника стидит* да се он не смути, *Света исповид не има ... стидљива бити, Разборита и срамна (и повољна) има бити исповијед, Да је [исповијед] срамежљива ... да се изговара грех с ричима поштенем, Зашто се срамујеш одкрити ране срамежљиве твоје душе ликару духовноме?*, и примери: *У своме јаду и стиду он се покаје, врати се оцу своме и замоли га да му опрости* (ЕК, Велимировић Н.); *Да допринесемо да наши грађани осете стид* због тих злочина, *стид који ће довести до покајања* као основе за трајно помирење (ЕК, Данас). Тако је у једном раздобљу развоја српске традиције и културе, у складу са хришћанским моралом, разрешавање ситуације стида кајањем, покајањем повезало емоцију стида са емоцијом кривице и приближило или поистоветило културу стида и културу савести, што је на концептуалном плану, како показује језички корпус, условило преплитање и поклапање концепта стид, срамота¹²⁸ и концепта САВЕСТ (исп. Арутјунова 2000: 63–66).

7.5. Међутим, концепт стида, како показују наведени и други примери, и у религијској и у социјалној сфери, и поред освешћивања појединца да призна и окаје кривицу због које се стиди, чува и суздржаност од чина признања и покајања, тако да осећање кривице и савести не води обавезно признању и покајању зато што у многим случајевима ипак преовлађује емоција стида: стид због кривице, греха, који тежи да остане скривен и у личној сфери (в. т. 6.1). У ранијим периодима српског језика концепти стид и ГРЕХ се преклапају у међусобној повезаности и условљености, што показују примери из Рјечника ЈАЗУ у којима се напоредо употребљавају лексеме *стид* и *грех*:

Имати стид од греха; Да би се спасоносни стид задао гришником; Не исповедити грех од стида; Оставити грех заради стида и срамоте; Оће ли се неправедни стидит од њиових греха?; Закривајући хотно који гријех смртни ради срама; Срамежљиво све своје грехе валује; као и примери где се ово преклапање реализује у виду фрејмова крађе и погибије: Сотона краде у сагрешењу стид и срам; Код гришника [је] погинуо стид и срам.

¹²⁸ О религијско-обредном, ритуалном и свакодневном, етичком и емотивно-социолошком аспекту 'стида' у концепту срамота в. Ристић 2003: 245–247.

8. У савременом српском језику у световној сфери концепти *стид* и *ГРЕХ* су разграничени, а осећање греха реализује се у концепту речи *грехота*. Ове разлике испољавају се и у виду опозиција лексема *срамота* и *грехота* (исп. Ристић 2003: 247 и Арутјунова 2000: 59). Овако схваћен 'стид' у савременим условима може бити стимулисан социјалним понижавањем, падањем по социјалном престижу, што је у случају масовније појаве најчешће последица слабљења општег друштвеног морала и хипокризије друштва у целини, а што се јавља као обележје наше савремене друштвене ситуације. Овакав пад морала и колективно осећање стида, како је већ истакнуто, може да обележи читаву епоху у развоју цивилизације и друштва (в. т. 3.1.5).

8.1. Концепт *стид* у српском језику у духовној, сакралној сфери чува паганске, па и религијске карактеристике, приписујући ову емоцију не само човеку него и Богу, боговима, па и нечастивим бићима, сотони, ђаволу, што показују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Моји се свеци од твојих не стиде; Ниси се стидио звати се бог њихов; Зато се бог не стиди њих називати се бог њихов; Без срама божијега и без срама људскога; Сам се враг тамни стиди.*

8.2. Религијски карактер у концепту *стид* показују примери у којима се поларизују емоције стида и страха, и то тако што се ова прва везује за световну сферу и одговорност пред људима, а друга за духовну, религијску сферу и одговорност пред Богом, што показују примери из Рјечника ЈАЗУ: *Ко се бога не боји и људи не стиди, бјежи од њега; Ко се људи не стиди, тај се ни бога не боји; Страх од бога, срам од људи;* као и пример: *Ко изгуби срам људски, изгуби и страх Божји* (Лалевећ, Речник синонима).

8.3. *Стид* као емоција појединца може се јавити не само због греха и ускраћивање права других него и због радње и поступака који се негативно вреднују, као што је прошња, нескромност и други видови нарушавања примереног понашања, а по корпусу из речника то су следећи поступци и ситуације: *стидно је / срам је украсти (узимати туђе), живети опако, бити убог, погрде и неправду чинити, признати своје незнање, учинити дело непоштено, примати мито; опасно је и стидно гредити се царем, стидети се ради лудости, стиде се да су живи на свиту, срамно много псовати; до конкретних тривијалних радњи и поступака који нису обухваћени друштвеним моралом (атипични, идиосинкратски стид): Срам је диви, када се удаде, да још круха испећи не знаде (Рјечник ЈАЗУ); стид је некога у очи погледати (нешто рећи, говорити и сл.); срамити се собом, сраме се од слабости своје, сраме се од краља (господина) и сл. (в.т.1.2. и 3. до 4).*

8.4. Социјални смисао стида види се и по томе што се човек може стидети и због себе и због других, што показују примери из Рјечни-

ка ЈАЗУ: *Стидети се што га роди; Сраме се од родбине сниске*, и то не само у границама своје породице, родбине, него и читаве заједнице: *Стидети се свога племена; Стид ме је од све седам краља; Срам ме је од милета мога*.

9. На основу религијско-етичке, социјалне и психичке заснованости концепта стид, представљене у претходном излагању, ситуација стида у српском језику, као и у руском према Н. Д. Арутјуновој, може се представити на следећи начин: У ситуацији стида учествују двоје – Ја (Его) и Други или други (социјум). Други заузима високу, привилеговану позицију и има право да осуди нарушиоца моралног кодекса. Осуда навлачи на кривца срамоту (рус. *позор*) и побуђује у његовој души (или срцу) стид. Он је споља покривен срамотом (*покрити се стидом*), а изнутра или гори од стида (*бити као на ватри од стида*), или је, што је својствено српском језику, испуњен стидом (*испунити се стидом, пун срама*).

9.1. Психички механизам који учествује у емоцији стида заснован је на пројекцији, што значи да је за појаву емоције стида битно шта субјекат мисли да други мисле о њему, а не стварно мишљење и реакција других. Ако пројекција изостаје, онда у ситуацијама у којима неко чини нешто што је друштвено неприхватљиво, други захтевају од субјекта да се стиди (исп. Миливојевић 2004: 518, нап. 350). Изостанак културног стида, по Миливојевићу, сасвим је разумљив, јер се дешава да особе које не осећају стид, у ситуацијама када се то од њих очекује, током развоја нису усвојиле социјалне норме којима се дефинише прихватљивост и неприхватљивост поступка, али је за заједницу изостанак стида неприхватљив, па се за такву особу каже да је *безобразна*, да је *бестидна*, *бесрамна* и сл. (нав. дело: 521, и нап. 352).

9.2. Одсуство емоције стида у ситуацијама када се она подразумева, дакле, вреднује се у српској култури негативно, што се у језику реализује не само лексемама са негативним значењем наведеног типа (в. и т. 4.4) него и исказима перформативног типа са повишеном интонацијом: *Срамота!*; *Стиди се!*; *Срам те било!*, којим се код адресата жели не само изазвати осећање стида, него пробудити и осећање кривице и савести. Тако се концепт стид, са развојем цивилизације, почео проширивати са етике на етикецију регулишући форме социјалног понашања. Напоредо са грађанским нормама које су регулисале друштвени морал, појавио се и кодекс правила понашања, формирајући „мали морал” (етикете), чији је циљ да заштити личну сферу појединца и сачува дистанцу међу људима (исп. Арутјунова 2000: 62).

9.3. Начини регулисања односа међу појединцима у сфери малог морала, реализовани у концепту стид, јесу пре свега перформативни искази с различитом илокуцијом, као што су:

1. Прекор (исказан директно саговорнику или трећем лицу, или индиректно, често и са упитном интонацијом), што показују примери из речника и електронског корпуса:

Стид (и срам) те (га) било!; Срам те било! И ти си човек!; Нека нас је стид!; Није ли те стид?; Срам те буди много!; О језиче, срам те било!; Срами се зашто нијеси научио поднијети мало помањкања твога брата; Срам га и стид било Крстова лишца! (ЕК, Кочић П.). Да ли наши посланици знају шта је стид? (ЕК, *Нова српска политичка мисао*, Београд). Како те није стид тако нешто написати? (ЕК, Интернет). Зар те није стид да показујеш сисе? (ЕК, Интернет). Превари ме једном — нека те је стид; превари ме двапут – нека мене буде стид (ЕК, Интернет); То је брука, срам их и стид било! (ЕК, Интернет).

Овакво позивање на осећање стида у обраћању другоме, када не схвата да његово понашање није у складу са нормама, делује као регулатор понашања појединца у заједници, јер осећање стида мотивише морално прилагођавање (исп. Апресјан 1999: 417).

2. Препорука: Имају дјевојчице бит ... срамежљиве (Рјечник ЈАЗУ);

3. Клетва, примери из Рјечника ЈАЗУ: Нека се стиде и сраме довијека!; Нека се тисућу пута стиде и сраме!; Ми поштено у гробу, ви стидно на земљи; Будите покривени смућењем и срамом они који ишћу мени зло; Роди се и умри го у стиду;

4. Заклетва: Тако ме од своје жене стид не било! (Рјечник ЈАЗУ);

5. Благослов: Нека стид и срам отајде од тебе (Рјечник ЈАЗУ);

6. Жеља: Дај ми јакост, да б' се не срамио (Рјечник ЈАЗУ).

9.4. Међутим, ситуације неадекватног стида (в. т. 4.3.3) условиле су и перформативе супротне илокуционе снаге, у којима се жели елиминисати стид код саговорника или трећег лица, па се у српском језику јављају и перформативи пословичког типа у форми препоруке када се не треба стидети, што потврђују примери из Рјечника ЈАЗУ:

Кад је круха икаква, не стиди се госта никаква; Ко хоће поштено, нек иде у манастир, јер је стидљивцу празна торбица; Невоља нема срама; Љубав срам не има; Убогу човјеку уди срам; Срамежљив бити је велика покора; Код астала не ваља се стидити, него само ред пазити; Немој у часни образ твој стидљивога примит руменила.

9.5. Изазивање адекватног и неадекватног стида, срама, осим говорним чином, изразима перформативног типа, остварује се у српском језику и одређеним поступцима, што се, зависно од типа стида, вреднује позитивно или негативно, а што показују примери типа: *Намерати коме стид у образ* (Речник МС); Тим срамним и крајње примитивним чином планирали су *нанети што већи шок, бол и стид* код Титових следбеника али у томе нису успели! (ЕК, Интернет).

10. Тако се показује да концепт стид у српском језику обухвата цео вредносни комплекс, у коме се етичкој оцени прикључује етикетна и естетска оцена, па се срамотни поступци често квалификују као нелепи, зашто се у таквим ситуацијама у српском, као и у руском језику, може чути исказ: *То није лепо* (исп. Арутјунова 2000: 62). Естетска оцена се у српском језику исказује и у ситуацијама позитивне оцене 'стида', што потврђује и старији пример: *Лијени сраме, у ком жена лијена лијни липос стиче* (Рјечник ЈАЗУ).

10.1. Концепт стид употпуњују перцептивне и друге, невербалне реакције субјекта који се стиди, што такође може да буде показатељ специфичности српске културе у овом домену. И у погледу спољашње, невербалне манифестације концепт стида показује широк дијапазон реакција, што се може илустровати примерима из Речника МС: Заруменети се стидна и узрујана; Изгледала је стидна; Прошаптати (гледати) стидљиво; На њиховим лицима сјао је свладани смијешак ... стидљивости; из Рјечника ЈАЗУ: Пружи срамежљиво десницу; Срамежљиво/стидно склањати поглед (говорити); Дрхтати од стида и страха; Побећи од стида/срама, Мучати стида ради; Гледати преда се са стидом; Клањати се свакоме у стиду; Сраман пламен лице му зажари; Стид је некеме језик умукнуо; Стидно али зажарено обори очи; као и примерима из електронског корпуса: То је у ствари било утрнуће слично пеницилинском шоку, појавио се стид (ЕК, Радовић А.); Поцрвене, замуца и од стида побеже (ЕК, Станковић Б.); Плаче од стида (ЕК, Велимировић Н.). Невербални начин испољавања стида показује различит интензитет ове емоције, при чему се слабији интензитет стида испољава на уобичајен начин: црвенило на лицу, образима, оборен поглед, скривање погледа, док друге реакције нијансирају и интензитет емоције стида. Најинтензивнији стид потврђују следећи примери: Потамнети од (великог) стида; Предати памет од стида; Стидна га је вода попанула (исп. мртва вода, хладан, мртвачки зној); Те се ужегох вас од срама; Бити као на ватри од стида и страха; Срам огњени прекрива образе; Сраман пламен лице му зажари.

10.2. Слични симптоми стида уочени су и са психолошког аспекта: црвенило које захвата образе, лице, врат или прса; скретање, скривање погледа, покривање лица рукама; бежање из ситуације, плач, жеља за скривањем која се вербализује устаљеним исказима: *Дошло ми је у земљу да пропаднем, Земљо, отвори се* (Миливојевић 2004: 515). Са психолошког и правног аспекта нарочита пажња се поклања деструктивним реакцијама овог осећања које могу бити трагичне: убиство због стида (нпр. сведока од кога се стиди) или самоубиство, што је потврђено и у нашем корпусу: *Обесити се ради каква стидна гласа* (Рјечник ЈАЗУ); *Убијте ме, што пре, не могу да трпим стид и срамоту* (Лалевић, Речник синонима).

11.1. Концепт стид у српском језику реализује се у виду сликовитих представа, гешталта, у основи којих су механизми метафоре и метонимије, што се може илустровати следећим примерима: 'стид је огањ, ватра': *стид пече; изгорети од стида; бити као на ватри од стида и страха; срам огњени; сраман пламен лице му зажари*; 'стид је батина, бич': *Наша прљава нагота удара нас стидом по лицу*; 'стид је житка маса, вода': *Потонуло село у стид; Велика срамота плави све*; 'стид је садржај који испуњава човека': *испунити се стидом; пуна стиди; пун срама*; 'стид је непожељни посетилац': *Стид им дође проклети; Дошао ми је срам*; 'стид је господар, гонич, поробљивач': *Узео ме је срам; Срам је ухвати; Остах срамом спет [сапет] ван своје слободе*.

11.2. Овај концепт употпуњују и спојеви именица *стид* и *срам* са придевима, атрибутима, којим се показује да концепт обухвата не само емоцију, него и морални суд, став, савест (*стид дужни*), да је у питању стечена емоција која се или може контролисати (*мудра стид*) или не може (*стид неразборит*), да је непријатна (*болан стид*), непожељна емоција (*стид проклети, стид шkodан*), али да се, кад је адекватна, вреднује позитивно, што је приближава емоцијама поноса и части (*срам часни, светлост срама, срам поштени*). И атрибути емоције стида, као и гешталти, материјализују њена својства, па у концепту ова емоција има и боју (*срам румени*), димензије (*срам велики*) и сл.

12. Тако је на основу анализе језичког корпуса утврђено да концепт стид у српском језику обухвата психичке, религијско-етичке, социјалне, културне, естетске и етикетне аспекте његове реализације. Они се у концепту 'стида' реализују у виду следећих садржаја:

1. стид је непријатно осећање или стање (психички аспект стида);
2. стид је лични, субјективни однос појединца према прихваћеним друштвеним и духовним вредностима заједнице или према индивидуалним вредностима (религијско-етички и социјални аспект стида);
3. стид је нешто чега се човек стиди (културни и естетски аспект стида): нечастан, сраман чин; непристојне, нечасне побуде, жеље; непристојне, срамне бестидне речи; псовке, увреде; део тела који се обично покрива и не показује (полни органи), голотиња, нагост тела; излучивање, секреција и њихови органи;
4. стид је невербална или вербална реакција појединца којом он регулише свој однос према другом, према заједници (културни, естетски и етикетни аспект стида): реализује се или као уобичајени поступак и невербална реакција или као вербална реакција у виду следећих говорних чинова: прекора, препоруке, клетве, заклетве, благослова и жеље.

УЛОГА ТВОРБЕ У СТЕРЕОТИПИЗАЦИЈИ ПОЈМА 'ВИЂЕЊЕ'*

Уводна разматрања

1. У овом поглављу предствљене су творбене лексичке јединице које учествују у реализацији концептосфере појма ВИЂЕЊЕ, са циљем да се укаже на њихову улогу у параметризацији и профилисању свакодневне, устаљене тачке гледишта у обликовању језичке слике овог појма, односно у његовој стереотипизацији.¹²⁹ У складу са концепцијом когнитивног приступа Лублинске етнолингвистичке школе биће показано како на творбеном плану човеково 'виђење' концептуализују говорници српског језика, имајући у виду, пре свега, већ установљено схватање да се преко унутрашње форме речи и структурних елемената творбених типова, чувају начини обраде информација о свету који указују на процесе категоризације и концептуалне интеграције појмова (исп. Харитончик 2009: 145–154).

1.1. Предмет разматрања биће стереотипизација појма ВИЂЕЊЕ на основу анализе префиксалних глагола, и то углавном од основних, прототипичних глагола визуелне перцепције *видети* и *гледати*, као што су: *превидети*, *предвидети*, *извидети*, *изгледати*, *загледати (се)*, *надгледати*, *погледати*, *прогледати*, *нагледати (се)*, *разгледати*, *прегледати*, *угледати*, *угледати (се)*, као и других префиксала и глаголи визуелне перцепције: *завири(ва)ти*, *извири(ва)ти*, *надвири(ва)ти*, *забленути се*, *осврнути се*, *освртати се*, *прочкиљити*, *зачкиљити*, *осмотрити*, *приметити*, *спазити*, *опазити*, *опажати*, *запазити*, *запажати* и др.; затим анализе префиксала глагола *сматрати* и *мислити*, семантичких еквивалената прототипичних глагола визуелне перцепције из класе менталних глагола, типа: *посматрати*, *проматрати*, *разматрати*, *измишљати*, *замислити*, *замишљати*, *премишљати*, *умишљати* и др.

1.2. Осим префиксалних глагола, улога других типова твореница у реализацији концептосфере појма ВИЂЕЊЕ и његове стереотипизације

* В. Ристић 2012.

¹²⁹ О улози творбених деривата у реализацији језичке слике света в. Бартмињски 2011: 36, 48, 53–55, а о појмовима 'профил' и 'профилисање' в. нав. дело: 119–130.

биће представљена твореницама афиксалне и семантичке деривације, изведеним према валентним карактеристикама основних перцептивних глагола, и то пре свега именица које означавају њихове аргументе: субјекат перцепције, објекат, инструмент, место и перспективу визуелне перцепције, као што су: *гледалац, посматрач, очевидац, визионар, привиђење, виђење, око, вид, видик, поглед, видиковац, видокруг, видљивост, гледалиште, гледиште, стајалиште*; а затим и твореницама других врста речи које профилишу њихове аргументе и перцептивни догађај, као што су придеви: *видан, уочљив, видљив, невидљив, прегледан, кратковид, далековид*; прилози и модалне речи, типа: *привидно, очигледно, до виђења, видимо се*.

2.1. Улога творбених јединица наведеног типа разматраће се у језичкој слици појма ВИЂЕЊЕ, која је реконструисана на основу концептуализације значења двовидског глагола *видети* (*се*), прототипичног глагола визуелне перцепције, као и глагола несвршеног вида *гледати* (*се*). Коцептуализација је урађена на лексикографском материјалу тезаурусног Речника САНУ, а допуњена је лексичким материјалом из Речника МС за творенице од слова П, као и из два тома Семантичко-деривационог речника. Као контролни речнички извори коришћени су Асоцијативни речник српског језика (АРСЈ), Обратни асоцијативни речник српског језика (ОАРСЈ) и речници синонима Миодрага Лалевића и Павла Ћосића.¹³⁰ Са творбеног аспекта индикативне податке дају наведени томови Семантичко-деривационог речника (СДР), у којима су представљене одреднице *око* и *гледати*.¹³¹ У асоцијативним речницима српског језика глагол *видети* дат је у облицима стимулуса *видео* и *не видео* и код њих се као реакције јављају углавном основне речи из перцептивне сфере у различитим облицима, док се деривати јављају у веома малом броју и са једним појављивањем (код стимулуса *видео*: *угледати, погледати, гледање, не видео* и *приметно*, а код стимулуса *не видео* деривати се уопште не појављују). У Обратном асоцијативном речнику појављивање деривата проверено је само код глагола *видети* и *гледати*, који се јављају у различитим облицима као реакције, при чему је запажено да су глаголски деривати заступљени у знатно мањем броју од именичких, придевских и прилошких деривата.¹³² Појам виђења у позицији стимулуса и у позицији реакције репрезентативно је представљен у сфери

¹³⁰ У речницима синонима наведено је преко 80 речи чија су значења у ближој или даљој вези са значењима глагола *видети* и *гледати*.

¹³¹ Творбено гнездо именице *око* има укупно 155 изведеница (67 именица, 60 придева, 20 прилога и 8 глагола), док творбено гнездо глагола *гледати* има укупно 178 изведеница (73 именице, 30 придева, 15 прилога, 58 глагола, 1 предлог и 1 узвик).

¹³² О одсуству деривата у асоцијативним везама са мотивним речима и о разлозима њиховог одсуства писала је Драгићевић 2010: 71–76.

чулне перцепције, док се ментална и друге сфере јављају у незнатном броју потврда и на приферији.

2.2. Концептосфера појма ВИЂЕЊЕ, како показује лексикографски материјал глаголских лексема *видети (се)* и *гледати (се)* из Речника САНУ, осим концептуалног поља визуелне перцепције, великим својим делом обухвата ментално концептуално поље поимања, схватања, у чијој се умреженој структури издвајају елементи емоционалног и аксиолошког поља. У српском језику, као и другим словенским језицима (пољском и руском нпр.), ови основни глаголи визуелне перцепције имају и значење 'поимати, схватати' (на основу видљивих особина) (исп. Бартмињски 2011: 134–162 и Иомдин 2006: 569). Семантичка повезаност између полазне, „изворне” и циљне номинације, која је означена појмом „смешанное пространство – blended space”, има значајну улогу зато што се много пута поновља у процесима другостепене номинације у виду регуларне полисемије или у виду ономасиолошких повезивања у творби (Харитончик 2009: 148–149). То је евидентно и у концептосфери појма ВИЂЕЊЕ која показује да је у наивној слици света носилаца српског језика 'поимање, схватање' засновано на метафори виђења. Метафора 'поимање је виђење', како показује и грађа из Речника САНУ, продуктивна је и жива у српском језику, засведочена је многим глаголима и другим лексичким јединицама из сфере визуелне перцепције, и отвара могућности за образовање нових речи и идиома, повезаних идејом поимања, схватања у најширем смислу (исп. Иомдин 2006: 571).¹³³

2.3. Примери у Речнику САНУ репрезентативно представљају употребу глагола *видети (се)* и *гледати (се)* на временској, просторној и функционалностилској равни српског језика, тако да у великој мери указују на обичајне норме и конвенције употребе ових лексема у разговорном језику и у текстовима. Они репрезентују језичку слику појма ВИЂЕЊА, која се разликује од енциклопедијске (научне) слике и по томе што је, како се истиче у етнолингвистичким приступима, објективнија и стабилнија (исп. Бартмињски 2011: 134).

3.1. Општи појам 'виђења' у српском језику реализован је помоћу више десетина глагола и од њих изведених именица, придева, прилога и фразеолошких јединица. Типични глаголи виђења у српском језику су глагол *видети (се)* и *гледати (се)*, а на основу граматичко-семантичких карактеристика, у раду Ристић (2011б: 33–41), утврђено је да

¹³³ О когнитивној природи повезивања једне смисаоне категорије са другом или са више њих преко одабране мотивне основе, као „заједничког семантичког атрибута”, и њене унутрашње форме, као и о когнитивној ефективности и економичности која се испољава кроз високу продуктивност вербалних номинативних или репрезентативних стратегија у језику в. Харитончик 2009: 148–149.

је глагол *видети* прототипични глагол визуелне перцепције. Осим ових глагола навешћемо још неке најважније лексеме и изразе: *предвидети*, *вид*, *виђење*, *поглед*, *гледалац*, *гледалиште*, *посматрач*, *кратковид*, *далековид*, *слепец*, *до виђења*, *привиђење*, *сновиђење*, *представа*, *видик*, *видокруг*, *поглед*, *погледати*, *видљивост*, *видан*, *видно*, *очигледно*, *видљивост*, *гледаност*, *уочљив*, *угледан*, *изгледан*, *виђен*, *изгледа*, *смотрити*, *осмотрити*, *посматрати*, *погледати*, *надгледати*, *загледати*, *загледати (се)*, *нагледати се*, *приметити*, *примећивати*, *угледати*, *угледати се*, *увидети*, *увиђај*, *запазити*, *запажати*, *спазити*, *опазити*, *бацити поглед*, *продирати*, *стрелјати*, *сећи погледом*, *вирити*, *завирити* *жмуркати*, *жмурити*, *забленути се*, *бленути*, *бечити*, *разрогачити очи*, *колутати очима*, *зијати*, *погледивати се* и др. Свака од наведених основних или изведених речи овог концептуалног поља, са сопственим, експлицитним лексичким значењем, профилише појам ВИЂЕЊЕ на посебан начин, истичући поједине његове аспекте и одређујући хијерархију тих аспеката у оквирима прихваћене перспективе посматрања (исп. Харитончик 2009: 149).

4.1. Основни параметри свакодневне, уобичајене стереотипизације појма ВИЂЕЊЕ потврђени су у граматичким, синтаксичким карактеристикама гл. *видети*, чије се значење визуелне перцепције може најопштије дефинисати као „реаговати на надражаје; опажати”, а деривирана, метафорична значења из менталне, евалуативне и емоционалне сфере, когнитивним дефиницијама „замишљати, стварати представу у мислима, сећању или машти”, „претпостављати, сматрати; судити, просуђивати” и „испољавати неко емотивно стање”. Типична ситуација визуелне перцепције одликује се двовалентном схемом обавезних аргумената: субјекта, живо биће или човек, и објекта који је или предмет радње или догађања, као и деривираним тровалентном схемом са факултативним објектом који уводи назив *ока*, *очију* и *погледа* као оруђе (инструмент), с обавезним атрибутом (*својим очима*, *једним (здравим) оком*, *оштрим погледом* и сл.). Уз значење из менталне сфере гл. *видети* „видети нешто у некоме, сматрати некога/нешто неким/нечим другим”, „судити некоме/нечему”, валентна схема се проширује на четворовалентне аргументе, па поред субјекта и објекта, уводи се став личног субјекта и локализатор: *Милан види Петра као пријатеља / пријатељем; Марија види себе у породици; Народ у политичарима види манипулаторе*. Осим обавезних аргумената за стереотипизацију ВИЂЕЊА важни су и начин и време посматрања, као што су важни и односи међу аргументима.

4.2. Значења прототипичног глагола *видети (се)* представљена у Речнику САНУ (неповратна форма 15 главних значења, од којих већина има више подзначења, и повратна форма 9 главних значења са подзна-

чењима), могу се уопштити и предствити когнитивним дефиницијама, које на адекватнији начин од лексикографских, репрезентују свакодневну, устаљену језичку слику појма ВИЂЕЊЕ. На основу уопштавања речничких значења утврђени су параметри за профилисање овог појма, по моделу Жежија Бартмињског, оснивача и главног представника Лублинске етнолингвистичке школе, који је представио језичку слику овог појма у пољском језику (Бартмињски 2011: 131–168).¹³⁴ Тако су у српском језику, као и у пољском, издвојени следећи профили: 1) начин посматрања, 2) предмет посматрања, 3) орган вида и оруђе које потпомаже гледање, 4) видно поље, 5) видљивост, 6) планови (први, други, даљи) и позадина на којој је локализован објекат перцепције, 7) угао посматрања – пресек линије погледа и линије субјекат – објекат, 8) тачка посматрања – место са којег се нешто види, 9) тачка гледишта и 10) перспектива (исп. нав. дело: 138).

У даљем излагању биће показана улога творбених јединица у реализацији наведених профила.

НАЧИНИ ПОСМАТРАЊА (ВИЂЕЊА)

5.1. Различити начини посматрања, релевантни за профилисање појма ВИЂЕЊЕ, показују глаголске лексеми и фразеолошке јединице које именују чин визуелне перцепције и које представљају највећи број јединица. Тако се издвајају називи који представљају догађај само из угла посматрача, а то су, осим глагола *видети* и *гледати*, у смислу *Неко види/гледа некога/нешто*, и изведени гл.: *посматрати*, *запазити*, *опазити*, *опажати*, *смотрити*, *спазити*, *угледати*, као и називи који наглашавају само посматрани предмет а маскирају субјекат који посматра, па осим гл. *видети се* у значењу бити опажен, запажен, то су изведени глаголи, придеви и идиоми: *истицати се*, *истаћи се*, *показати (се)*, *показивати се*, *појавити се*, *појављивати се*, *вирити*, *извирити*, *извиривати*, *помолити (се)*, *помаљати (се)*, *очитовати се*, *итрчати*, *излазити*, *показати (се)*, *показивати (се)*; *одати се*, *открити се*; *уочљив*, *неуочљив*, *очевидан*, *очигледан*; *пасти/падати у очи*, *запети за око* и др.

5.2. У визуелној перцепцији издајају се називи у виду повратних глагола у којима субјекат опажа сам себе (свој лик у огледалу), па осим гл. *видети се*, *гледати се*, то су и изведени глаголи: *огледати се*, *угледати се*, или узајамно, међусобно опажање учесника визуелног догађаја у смислу: *Они се виде/гледају (кроз прозор)*, што потврђују и деривирани

¹³⁴ О истраживањима етнолингвистичке школе у Лублину в. Бартмињски 2011: 20–38, а о основним појмовима и инструментаријуму когнитивне етнолингвистике в. нав. дело: 38.

глаголи: *угледати се, погледати се, загледати се, загледали се, разазнати се, примећивати се, уочити се, суочити се, суочавати се* и сл.

5.3. У реализацији начина визуелне перцепције истиче се разлика између доброг и лошег вида, што се исказује ређе глаголима, типа: *назирати, назрети, недовидети*, а чешће изразима и фраземама: *види као кроз маглу, види нејасно/мутно, игра му све пред очима*, који за разлику од глагола *видети* означавају ситуацију отежане перцепције, узроковане или слабошћу органа вида или због присуства неке препреке, због удаљености и сл. Могуће је слабо видети на јакој светлости, на сунцу: *заслепети* (од светлости/сунца) (исп. Бартмињски 2011: 139). Дobar вид се исказује изразима: *оштро видети, видети и по мраку, види као у огледалу, видети као на длану*, а у сазнању носилаца српског језика добар вид се упоређује са видом неке животиње: *видети као мачка*, јер неке од њих имају бољи вид од човека, што показује пример из РСАНУ: *Коњи много боље виде него људи*.

5.4. У вези са визуелном перцепцијом реализује се и аспект одсуства способности визуелне перцепције, што се исказује деривираним глаголима: *обневидети, ослепети*, придевом *слеп* и именицом *слепац* и *невид* у значењу „привремени или стални губитак вида, обневиделост; слепило, слепоћа”, као и аспект враћања те способности, што показују деривирани глаголи *прогледати* и *провидети* у значењу „повратити вид, способност опажања”: *прогледати/провидети на оперисано око*. Наведене речи реализују и значење ’поимања, схватања’ преко метафоре ’поимање је виђење’ и ’поимање је светлост’: *прозрети, прозрење, просветлио му се ум* и сл. Тако се и потпуно одсуство поимања поистовећује се са слепилом: *слепа љубав (вера, преданост, послушност)* (исп. Иомдин 2006: 569).

5.5. Следећа диференцијација тиче се пасивне или активне перцепције визуелног доживљаја: пасивну перцепцију, општу способност опажања, према Речнику САНУ, именују глаголи *видети* и *гледати* у својим основним значењима „примити, примати утиске чулом вида (светлосне слике предмета)”, али и префиксални глаголи: *прогледати, погледати, спазити, опазити, угледати* и др. Активно, интенционално гледање исказује се глаголима *видети* и *гледати* у значењима „(у)гледати, опазити, опажати, посматрати” односно „обухватати погледом, посматрати, мотрити; управљати, упирати поглед, очи (у некога, нешто)”, али и префиксалним глаголима: *разгледати, посматрати, загледати, загледали, уочити, уочавати, приметити, сагледати, одгледати, надгледати, запазити, запажати, прегледати, прегледали, пригледати* и др.

5.6. Аспект чина посматрања може бити лишен интересовања, што се исказује изразима типа: *гледати као теле у шарена врата, гле-*

дати бело, али и другим простим или изведеним глаголима: *бленути*, *забленути се*, *зијати*, *зевати*, *зурити* и сл., а може бити реализован и са усмереним интересовањем, што показују изрази типа: *држати на оку*, *испитивати погледом*, *узимати на око*, али и префиксални глаголи *посматрати*, *разгледати*, *загледати*, *погледати* (некога), *пригледати*, *прегледати* (некога, нешто), *надгледати*, *осматрати*, *мотрити*, *осмотрити*, *проматрати*, *испитати*, *испитивати*, *извидити*, *извиђати* и др. (исп. Бартмињски 2011: 139).

5.7. Евидентна је разлика у чину визуелне перцепције према интензитету пажње посматрача, што се исказује гл. *видети* у значењу „запазити, запажати, закључи(ва)ти” и *гледати* у значењу „обухватати погледом, посматрати, мотрити; управљати, упирати поглед, очи (у некога, нешто)”; затим изразима: *не скидати ока с некога / с нечега*, *гледа-ти као сврака у јаје*, *оте ми се око (за неким, нечим)*, *гутати погледом/ очима*, као и концентрисањем на изабрану тачку: *упирати поглед/очи у нешто*, *упиљити погледом*, *загледати се*, *испитивати*, *извидети*, *запа-жати*, *запазити*, *осматрати*, *посматрати*, *разматрати* и сл. Могуће је гледање у једну тачку без размишљања: *гледаати као теле у шарена врата*, *зурити*, *буљити*, *пиљити*. Одсуство пажње при гледању исказује се глаголом *превидети* у значењу „не видети, не опазити” и „изоставити, пропустити нешто”.

5.8. Посматрање може бити краткотрајно и површно: *бацити по-глед*, *летимично погледати*, *прећи погледом*, *вирнути*, *зиркати*, *ждракнути* и сл., или дуготрајно и темељито: *упирати поглед/очи у нешто*, *мерити*, *одмеравати*, *проматрати*, *загледати*, *буљити*, *надгледати*; или преношењем погледа са објекта на објект: *обухватати/прелетати очима/погледом*, *разгледати*.

5.9. У емоционалној сфери опажање може бити праћено емоцијама које се откривају у начину гледања: *бечити (рогачити, разрогачити изрогачити, ширити) очи* значи „гледаати зачуђено и изненађено”; *гледа-ти као у икону*, *као у бога*, *напајати се погледом*, *гледаати као зачаран / као омађијан*, *гутати очима/погледом*, *стрелјати/севати очима*, *гледаати испод ока*, *ждракаати очима*, *парити очи*, или у називу лица, особе на основу изгледа очију: *живоок* „који је живих, веселих очију“; *тужноок* „који има тужне очи, тужан поглед”.

5.10. Специфичност стереотипизације виђења не исцрпљује се наведеним карактеристикама, јер глаголи виђења, посматрања удружују сензорна и ментална значења, што показују сва остала значења глагола *видети* и *гледаати* осим њихових основних значења. Значења гл. *видети* и *гледаати* иду од чисто сензорног значења (перципирање визуелних утисака, опажање), предоцбеног (замишљање нечега што тренутно

није присутно), менталног (примање на знање, разумевање, схватање) и евалуативног (давање вредносног суда). Осим основних глагола наведена деривирана значења показују и глаголи: *увидети* са значењем „расуђивати, схватити” и значењем „запазити, учити значај, смисао нечега” и *предвидети* са значењем „унапред видети, погодити шта ће се догодити”.

5.11. Шири друштвено-културни оквир концептосфере виђења остварује се и преко других садржаја. Тако су у концептосфери виђења одсуство вида односно немогућности виђења, ока да види, преко метафоре ’одсуство стида је немогућност виђења (шта је исправно)’ уводе и етички параметри, што потврђују изведенице: *безочан* „бестидан, дрзак, безобразан”, *безочник* „онај који је безочан, бестидник”; *безочница*, *безочно*, *безочност*. Метафорични потенцијал ’виђења’, ’вида’ и ’ока’, ’очију’ у концептосферу визуелне перцепције уводи и естетске параметре, што показују примери деривата којим се именују особе на основу изгледа очију: *јасноок* „који има јасне, бистре очи”; *златноок* „који има сјајне очи попут злата”; *лепоок*, *милоок*, *сјајноок* „који има сјајне очи”; као и примери аугментативних и деминутивних назива *ока*, *очију*: *очурде*, *очурине*; *оканце*. Значења се функционално шире све до друштвено-комуникативне сфере: ’виђење’ у смислу сусретања са неким или нечим, што се осим глаголима *видети се*, *гледати се* исказује и глаголом *очијукати* у значењу „заљубљено гледати, кокетирати с неким погледима”. У друштвено-комуникативној сфери функционишу идиоми са именицом *виђење*: *из (од) виђења (знати, познавати) (некога)* у значењу „препознати некога (на основу ранијих виђења)”; а и као екскламативни изрази у говорним чиновима, поздрава растанку: *до (скора, скорог) виђења* (данас разговорно *видимо се*) и у здравици *за срећна виђења* у значењу „да нам буде срећан сусрет”.

ПРЕДМЕТ ПОСМАТРАЊА

6. У прототипичној ситуацији и трочланом односу: субјекат – радња – објекат, позиција објекта је ситуирана у сфери „реалности” и „стварности” односно у физичком свету, који се опажа чулима, али и у језичко-културном свету који је производ човекове сазнајне активности.¹³⁵

¹³⁵ Реалан предмет чина перцепције представљен је, пресликан као призор на нивоу „друге стварности”, тако да предмет посматрања добија свој портет, постаје слика (Бартмињски: 143). Субјективност, несталност, променљивост слике опаженог објекта у језичко-културној стварности потврђује пример: *видети/гледати (некога, нешто) другим очима*, а њену варљивост пример: *сад га видиш, сад га не видиш* у значењу „варање, подвала, подваљивање”.

6.1. У српском језику за именовање спољног изгледа и форме објекта, осим именица *слика* и *портрет*, употребљава се именица *вид* у значењу „изглед, спољњи изглед ствари” и „форма, облик, обличје које нешто има ... у коме се нешто види, приказује”, а у ширем значењу и именица *поглед* „оно што се открива оку, призор, слика нечега што се види с неког места”, као и читав низ блискозначних одређења објекта посматрања, који се међусобно разликују у погледу онтолошког статуса, са два супротна пола, именована лексемама: *слика* и *привиђење*. Осим наведених именица јављају се и други називи: *визија*, *утвара*, *сабласт*, *авет*, *сновиђење* и *халуцинација*.

6.2. Надређен назив за објекте нереалног онтолошког статуса јесте именица *привиђење*, која осим конкретног значења „приказа, утвара” има и апстрактно значење као именица *виђење* „слика коју човек види у сну или каквом заносу, привиђење, визија, халуцинација” (*уметничка виђења*), док именица *привид*, са значењима „варљива/лажна слика, представа о нечему; надање без основа” осим онтолошког статуса исказује и истиносну вредност објекта. Именица *сновиђење*, осим конкретног значења „приказа, утвара у сну”, реализује и емотивно значење жеље „оно о чему се машта, снева” (*песничко сновиђење*). Наведене именице, као и *халуцинација*, *авет*, *сабласт*, *визија*, представљају називе оних објеката који по оцени говорника имају статус представе лишене реалне основе.

6.3. На основу особина слике предмета (не самог предмета), његовог онтолошког статуса, могу се доносити закључци о субјекту који посматра, као и о осталим елементима чина посматрања (нав. дело: 144). Тако полисемна лексема *вид*, као и глагол *видети*, у семантичкој деривацији реализују значења из менталне сфере ’схватања, поимања’, која се могу реализовати и као менталне карактеристике субјекта визуелне перцепције, као у пр. *визионар*, који према Речнику САНУ има значење „човек који има визије; видовит човек; сањар”, односно маштовита особа, обично са смелим стваралачким визијама, или пример израза *духовни (душевни) вид* са значењем „памет, разум”, док се идиом *хумић вида* употребљава као термин у значењу „део средњег мозга одакле потичу влакна која улазе у очни живац, *thalamus opticus*”.

6.4. У српском језику објекат посматрања се профилише и на основу естетског утиска који оставља на посматрача, што показује деривирани глагол *свидети се (некоме)* у значењу „оставити пријатан утисак (на некога), допасти се (некоме)”: *свидела му се девојка*. Осим овог глагола овакво профилисање именују и деривати *наочит* „допадљив, згодан” и *наочитост*.

СУБЈЕКАТ ПОСМАТРАЊА

7. Надређени назив за субјекат посматрања је „онај који опажа”. Субјекат посматрања у српском језику, као и у пољском, профилише се с обзиром на присуство односно одсуство интенционалности опажања, па имамо неколико основних назива: *гледалац*, *посматрач*, *контролор* (према глаголу *контролисати* у значењу надгледати), *надзиратељ*, *надзорник*, *очевидац*; затим *воајер*, жаргонски *кибицер* (према *кибицовати*), *зијало* и *зевало*.

7.1. Тако је *гледалац* „особа која гледа у нешто” и има углавном сензорно значење; *посматрач* – „особа која посматра нешто, која загледа нешто с пажњом, која прати, истражује нешто” и исказује активније понашање субјекта реализовано и у значењу гл. *посматрати*; *зијало* и *зевало* – „споредна, случајна особа која није учесник догађаја, која гледа у нешто без размишљања, која блене у нешто”. *Гледалац* је субјекат који прима визуелне утиске само пасивно, без јасне намере, док *посматрач*, *контролор*, *воајер*, *кибицер* чине то с намером и активно. Пасивна опсервација утисака, повезана са одсуством размишљања, представља карактеристичну особину *зијала* и *зевала*, који имају особину „споредности”, оних који у посматраном догађају учествују случајно, подстакнути радозналости и без сагласности мета-наратора. И *гледалац* и *посматрач* указују на улоге које се истовремено схватају као сензорне и менталне радње и супротстављени су пасивним посматрачима типа *зијало* и *зевало*. С обзиром да је посматрање сензорна и ментална радња категорија субјекта посматрања се у свакодневном уобичајеном мишљењу доводи у везу са субјектом који доживљава и мисли, па творбени деривати *гледалац* и *посматрач* лако преузимају улогу интерпретатора и коментатора (исп. Бартмињски 2011: 146).

7.2. Јављају се и називи који имају уже специјализовано значење. Тако нпр.: *очевидац* – „особа која присуствује нечему, која може да потврди то што је видела, а у правном смислу и да сведочи о ономе чему је присуствовала”; *извидник*, *извиђач* и *извидница* – „појединац или група која извиђа, испитује терен”, што је најчешће везано за војну или полицијску терминологију, а затим и *мртвозорник* – „особа (обично лекар) која по службеној дужности прегледом умрлог установљава смрт и издаје дозволу за сахрану”. Наведени називи профилишу основни појам субјекта посматрања, стављањем у први план одређених функција, својстава и околности посматрања.

7.3. До диференцијације профила субјекта долази и с обзиром на сферу у којој је смештен посматрани објекат: ако је у питању реална сфера, субјекат се именује речима: *гледалац*, *посматрач*, *очевидац*, *сведок*; *зијало*, *воајер*, *кибицер*, а ако је у питању измишљена сфера субје-

кат се назива *визионар*, *халуцинатор* и *духовидац* у значењу „онај који има способност да види и схвата нагчулне појаве”.

7.4. За профилисање субјекта релевантна је и његова позиција у визуелном догађају. За субјекат на позицији ван посматраног догађаја употребљавају се називи *гледалац са стране*, *воајер*, *кибицер*, *зијало* и *зевало*, сви у значењу: „посматрач са стране”; ако се наглашава присуство субјекта догађају у питању је „посматрач учесник“: *очевидац*, *очевидник*: *очевици синоћњег призора*, *чути нешто из прве руке од очевидаца*.

7.5. Профилисање субјекта по параметру способности и ефикасности опажања исказује се придевским дериватима: *бистроок* „који је бистрог ока, који јасно види”; *брзоок* „који је брзог, хитрог погледа”; *оштроок* „који је оштра ока”, а по параметру дефектности чула вида, очију, придевским и именичким дериватима: *безок* „који нема једног ока”, *врљоок*, *врљоокаст*, *разроок* „врљав, зрикав”, *злоочник*, *злоочница* „онај/она који/која има зле, урокљиве очи”, *једноок*, *једоокац*, *косоок* „који има косе очи”, *мркоокаст* „који не види добро; слеп”. Профилисање субјекта реализује се и по вредносним параметрима менталне способности, па се по нарочитој способности субјекат именује као *далековидац*, *далековидник* „онај који има способност предвиђања нечега из реалног света”.

ОРГАН ЧУЛА ВИДА, СПРАВЕ КОЈЕ ПОБОЉШАВАЈУ ИЛИ ПОТПОМАЖУ ВИД

8.1. *Око* као орган чула вида јавља се у изразима *видети нешто својим очима*, покр. *не стурати с очију* у значењу „не испуштати из вида”, *бечити очи*, *држати нешто на оку*. *Око* је творбена основа за деривате *очевидац*, *очијукати*, *очитовати*, *наочари*. Наведени називи истичу инструменталну улогу ’очију’ и наглашавају активан карактер посматрања. Бројни фразеологизми засновани су на метафоризацији ’очију’, представљајући их у категорији других предмета: оружја: *стрелјати очима*, *пробијати погледом*; ствари за бацање: *бацити поглед*; оштрог алата, сврдла, шила, игле: *пробијати погледом/очима*; прибора за јело: *гутати очима*, *прождирати погледом*; затим других делова тела, руку: *обухватити очима/погледом*, *ухватити/уловити нешто погледом* и сл.

8.2. Осим *ока*, *очију* у истом значењу али ређе употребљава се и именица *вид*: *уморити вид гледајући*, па је у Речнику САНУ, под одредницом *вид* устаљени спој *очни вид* представљен на следећи начин: „(песн. и разг. у заклинању) очи”; „фиг. „оно што је најдрагоценије, најмилије”:

*Волим брата од очињег вида; Нисам ајдуке ни видио, очињег ми вида.*¹³⁶ У српском језику се именује и способност визуелног опажања именицом *вид*, полисемном лексемом са сличним профилима као и глагол *видети*, и то у значењу „моћ примања светлосних утисака; примање светлосних утисака, виђење”: *бити доброг вида, очи су чуло за вид, сумњати у здрав вид својих очију, имати слаб вид; вид га је издао, вратити некоме вид, губити вид*; као и именицом *поглед* у значењу „моћ виђења”.

8.3. Орган чула вида може бити несавршен и дефектан: *имати мрену на очима* у значењу „бити заслепљен”, *имати поклопце на очима* у значењу „уско гледати, испољавати умну ограниченост”, па ако некоме *спада мрена са очију* значи да се тај неко уверава у истинску вредност нечега, а израз *замазати очи (некоме)* има значење „довести некога у заблуду” (исп. Бартмињски 2011: 148).

8.4. Орган чула вида може се побољшати додатним справама, инструментима: *наочари, лупа, дурбин, двоглед, визир*, а справа може на неки начин да промени, улепша или наружи слику: *видети/гледати кроз ружичасте (друге, нечије, мутне, црне) наочари; гледати кроз нечију призму*.

Видно поље, видљивост

9.1. Видно поље има своје лексичке експоненте: *видик* у значењу „виђени, посматрани простор, фрагмент простора испуњеног детаљима”, *видокруг* у значењу „линија привидног додира неба и земље или површине воде”, *хоризонт* у значењу „граница видног поља”.

9.2. У српском језику, према Речнику САНУ, ’видик’ се концептуализује као ’површина, простор’ *видик* 1а „простор који се, посматран обично са неког вишег места, може обухватити погледом”: *бити заклоњен на целој видуци, покрити цео видик, разгледати по видуци, пуца видик на нешто*, или као ’линија’ *видик* 1б, в, у истим значењу као *видокруг* и *хоризонт*: *одскочити изнад видика, појавити се на видуци/наспрам видика, нешто је иза видика* и сл.; затим као ’призор, слика’: *видик* 2 „призор на посматраном простору, изглед, слика”: *лепи видуци, красити видик*; као ’схватање’ *видик* 3а: *проширити духовни видик, открити нове видике, нови видуци, снажни видуци*, и као ’гедиште,

¹³⁶ У српском језику очи као орган вида у концептосфери појма *виђење* високо се вреднују, што осим наведених примера мере љубави и вредности, драгоцености која се полаже у заклетву и клетву, показују и примери типа: *гледати као мало воде на длану, гледати као зеницу (ока свога) / као око*, али и као мера нетрпељивости, непријатељства, што показују примери: *не моћи очима видети/гледати (некога, нешто), гледати непријатељским очима (мрко, зло, криво / кривим оком) (некога)*.

стајалиште' видик 3б: *видици опитих интереса, набацити видике за нека решења.*

9.3. Најистуренија тачка *видика* је *видиковац* „место (од природе згодно или нарочито удешено) за посматрање нечега”, а простор изван *видика*, по Речнику САНУ, исказује се лексемом *невидело* 2: *даљина стерала се у невидело.*

9.4. *Видно поље* је или веома широко или веома уско, па субјекат концентрише пажњу или на више објеката истовремено (макропоглед): *одмерити погледом, прелетети погледом, обухватити погледом*, или пак на један конкретан објекат изабран из „позадине” (микропоглед): *упирати поглед у нешто, не испуштати из вида, претворити се у вид и слух, спазити, угледати, открити, запазити, опазити.* Објекат се у видном пољу може налазити на великој удаљености од посматрача: *видети из далека, упућивати поглед у даљину, допирати погледом*, или на малој удаљености, што показује метафорични израз: *видети само крај властитог носа*, а придеви *далековид* и *кратковид* поред вредновања перцептивне способности исказују и вредновања менталне способности субјекта опажања у смислу „који има способност предвиђања / који нема способност предвиђања”.

9.5. Профилисање 'видика', 'видног поља' пре свега као физичког, а затим и као менталног простора, у српском језику реализује се и на основу места, позиције објеката или могућности њиховог уклањања, што потврђују бројни изрази са називима из овог сегмента перцептивне сфере. Тако изрази са дериватом *видик* значајно обогаћују профилисање позиције објеката у видном пољу: *бити на видуку* у значењу „бити на таквоме месту где свако може видети, падати у очи“ и „помаљати се, појављивати се”: *сватови на видуку; изаћи, излазити, изби(ја)ти на видик* у значењу „показ(ив)ати се”; *изаћи (доћи) на видик* у значењу „доћи надомак погледа, на место одакле се нешто може видети”; *изнети, износити, извести на видик* „објавити, изложити”.

9.6. Изрази и фразеологизми са лексемом *вид* у основи, такође се концептуализују као 'површина, простор', у физичком и у менталном смислу, као и лексема *видик*, што се према грађи Речника САНУ, именује изразима *круг вида, поље вида* (заст. *поље виђења*) „простор који се погледом може обухватити, простор који се може видети очима”: *ући у круг нечијег вида, велико поље вида; пишчево поље вида, лик се пројектује изван поља виђења*, на основу којих су настали фраземи којима се профилишу позиције објекта у физичком и менталном простору: *(из) губити из вида* „преста(ја)ти видети (некога, нешто)” и „не узети, не узимати у обзир, занемарити, занемаривати, заборавити, заборављати”; *(из)губити се (шичезнути, шичезавати, нестати, нестajати, отићи,*

уклонити се) из вида „не видети се, не виђати се, не појавити се, не појављивати се”; *измаћи (испасти) из вида* „промаћи незапажено”; *имати (држати) у виду* „имати на уму, водити рачуна, не заборављати”; *испустити, испуштати, пустити, пуштати из вида* „занемарити, занемаривати, не узети, не узимати у обзир”.

9.7. *Опажање* може бити боље или лошије, а *видљивост* јача или слабија. На светлости предмети постају видљиви, што се исказује модалним придевима *видљив, уочљив* (са дериватима *видљиво, уочљиво, видљивост, уочљивост*), у значењу „такав да се може видети”, и антонимима *невидљив, неуочљив*. Надређен назив у српском језику је *видело*, које се, према Речнику САНУ концептуализује као ’светлост, светлосни зраци’: *видело од свеће, видело месечево, видело божјега сунца*; као ’дневна светлост, дан’: *учинити нешто пре видела, вратити се за видела*; као ’небеско тело које светли (сунце, месец, звезде)’ и као ’извор светлости, светиљка’: *запалити видело, погасити видело*. На сличан начин се концептуализује и *видик* 4: *ићи за видика на конак и вид* у изразу *за вида* „док се још види, док је још дан”.

9.8. Одсуство видљивости у визуелном догађају концептуализује се као ’одсуство светлости, мрак, тама’, а именовано је, поред речи *мрак, тама* и лексемом *невидело* у значењу „простор без светлости” или „простор изван видика, видног поља”. Исто значење се исказује деривираним лексемом *невид*: *нестајати у невиду, облачак се изгуби у невиду*.

9.9. Лексема *видело* по свом основном значењу „светло” у изразима, као и *видик*, профилише објекат опажања у друштвено-комуникативној сфери: *изићи, излазити (изби(ја)ти, доћи) на видело* „обелоданити се, откри(ва)ти се”; *изнети, износити на видело* „објавити, објављивати, показ(ив)ати; откри(ва)ти”, ређе у физичкој сфери: *ступити на видело* „појавити се”. Профилисање у друштвено-комуникативној сфери исказују прилози *очито, очевидно* и *очигледно* у значењу „видљиво, јавно“ и *очинице* „отворено, у очи”.

9.10. Појам ’поглед’ се тако и именује, а у Речнику МС *поглед* 1 дефинише се као „управљеност очију на кога или што, правац гледања”: *уперити поглед, летимичан поглед, оштар поглед, скренути поглед, бацити поглед, подићи/спустити поглед* и сл., али и као *поглед* 3а „место одакле се што може видети, домак ока”: *леп поглед, широк поглед* и сл. У профилисању ’погледа’, с обзиром на видно поље, као што је показано, заступљен је параметар домета вида, што се у српском језику исказује придевским дериватима *далековид* и *кратковид*. На основу грађе Речника САНУ ’домет’ се поима у физичком и менталном смислу. Лексема *далековид (далековидан)* 1 реализује значење „који не види јасно изблиза, који јасније види удаљеније предмете”, али и значења из менталне сфере:

далековид 2а „који је кадар да предвиди будуће догађаје и далекосежне последице”: *далековиди европски духови*; *далековид* 2б „који се руководи будућим потребама и интересима, плански”: *далековида помоћ државе*, *далековида политика*. Сличан по значењу је и дериват *широковид* „који је широких погледа, који напоредо прати и правилно оцењује велики круг појава”: *широковиди и далековиди људи*. Придев *кратковид* 1 реализује значење „који види јасно само на кратком растојању, изблиза, који јасније види предмете у близини”: *постати кратковид* и *кратковид* 2 „који није способан да предвиди будуће догађаје, који је скучених схватања, непроницљив”: *кратковиди противници*, *кратковида опозиција*. Прилог *далековидо* у значењу „на далековид начин, проницљиво” истиче вредносне аспекте концептосфере виђење.

Први план, други план, даљи план; позадина

10. Насловљени појмови су одређени лексемом *план*, која је у Речнику МС *план* 3 дефинисана као „место, положај према важности”: *остати у првом плану*, *потиснути (некога, нешто) у други план*, у физичком и менталном смислу, али се у видном пољу значење конкретизује у смислу позиције објеката као „група предмета или особа који се издвајају с обзиром на своју удаљеност од посматрача”. Истицање присуства објекта у актуелизованом видном пољу исказује се дериватима *назочан* „који се налази на месту о коме се говори, присутан”, *назочник*, *назочност*. Све оно што је смештено у видном пољу даље од предмета посматрања назива се *позадина*, а њу чине предмети, људи, предели и сл. који се налазе иза онога што видимо непосредно испред себе. Према Речнику МС полисемна лексема *позадина* се концептуализује у физичкој и менталној сфери. У физичкој сфери то је „задњи део нечега” и „оно што се налази иза нечега”, а у специјалном значењу то је „подручје иза бојне линије”. У менталној сфери то су значења „скривено деловање”, што потврђује фразама: *бити*, *држати се*, *остати у позадини* и значење „неважан положај” реализовно у изразу *бацити*, *потиснути у позадину*.

Угао гледања, посматрања

11. Параметар за профилисање ’угла посматрања’ је линијски однос између објекта и субјекта визуелне перцепције. Сам назив односа *угао гледања*, *угао посматрања* и *угао вида* представљају идиоме деривираних лексема, а значење идиома *угао вида* дефинисано је у Речнику САНУ под изразима лексеме *вид* као „угао који склапају две линије повучене од крајњих тачака неког тела према оку”.

11.1. Основни модел чина визуелне перцепције, устаљен у језику, јесте интерперсонални модел, када је предмет посматрања саговорник с којим је субјекат повезан линијом погледа, што се у српском језику исказује лексемом *суочавање* и глаголима *суочавати се*, *суочити се* у значењу „сусрести се, сретати се, састати, састајати се с неким, нечим очи у очи, непосредно”, али и у специфичнијем значењу намештене ситуације, обично ради утврђивања истине, чињеница „довести, доводити, поставити, поствљати (некога) очи у очи, лично, непосредно са неким односно нечим другим”. У случају када објекат није човек, метафорично се проширује прототипична ситуација: *стати лицем према предњем делу објекта / с предње стране нечега / са спољње стране* и сл., што се у српском језику исказује идиомом *с вида (са вида)* „споља, са спољне стране”.

11.2. Осим оваквог директног гледања у друштвено-комуникативној сфери јављају се и другачији начини: *гледати испод ока / крајичком (углом) ока*, *гледати попреко / преким оком*, *гледати криво / кривим оком*, *гледати преко ока*, *гледати преко рамена / с висине (свисока)* у значењу „омаловажавати, потцењивати некога, презирати некога”. Наведени начини гледања маркирају ситуације у директном суочавању у којима се не поштују норме лепог понашања, обавезујуће у одређеној култури (исп. Бартмињски 2011: 150–151). У већини случајева такви начини гледања рађају *подозрење*, сумњу у искреност и добронамерност комуницирања, што изазива *подозривост*, неповерење или непријатељски однос према саговорнику, као и оправдан разлог да се буде *подозрив*.

ТАЧКА ПОСМАТРАЊА, ТАЧКА ГЛЕДИШТА

12.1. Насловљени појмови представљају кључни елеменат концептосфере појма ВИЂЕЊЕ зато што спајају субјекат, радњу и објекат посматрања. Сами називи овог профила представљају идиоме деривата *посматрање* и *гlediште*: *тачка посматрања*, *тачка гlediшта*. На први поглед и у перцепцији тешко је разликовати ова два појма, али разлике проистичу из чињенице да се за профил ’тачка посматрања’ узима чисто физички, сензорни параметар места (а секундарно и времена) са кога субјекат врши сензорне операције: види, гледа, посматра објекат. Појам ’тачка посматрања’ поистовећује се и са појмом ’перспектива’, што потврђује и Речник МС, у коме се једно од значења лексеме *перспектива*, *перспектива* 3 дефинише као „тачка гледања, стајалиште са кога се нешто посматра”.

12.2. Профил ’тачке гlediшта’ одређује се параметрима из менталне сфере, прототипично повезане са субјектом, који не само што посматра, већ врши и концептуализацију објекта (његову идентификацију, категоризацију и интерпретацију), претварајући чулне податке у језич-

ко-културну слику предмета, што се коначно испољава кроз давање назива објекту. У српском језику осим идиома *тачка гледишта* у истом или сличном значењу јавља се читав низ једночланих назива: *гледиште, становиште, назор, схватање, уверење*, а према Речнику МС и *поглед* у значењу „начин гледања на што, мишљење, суд о чему, схватање, назор, уверење”: *идеалистички (материјалистички, религиозни, напредни) поглед* и сл. У Речнику САНУ *гледиште* и *тачка гледишта* имају исто значење „становиште са кога се нешто просуђује; мишљење, схватање, поглед на нешто”: *филозофско гледиште, различита гледишта, разилажење у гледиштима, правилно гледиште, гледати са националне и моралне тачке гледишта*. Резултат таквог просуђивања исказује се и дериватом *увид*, који има значење „поглед у нешто, у неку ствар ради знања, обавештености, преглед”: *увидом се уверити у нешто; послужити као увид у нешто*. Изрази са овим дериватом имају физичку и менталну димензију: *бити (изложен) на увид, стајати на увид* „бити доступан виђењу, прегледу, упознавању”; *допустити увид у нешто, ставити на увид* „дозволити, дати да се нешто види, разгледа, да се с нечим упозна”; *имати увид(а) у нешто* „познавати нешто, бити обавештен о нечему” и *поднети, послати, предати на увид* „дати некоме да нешто види, прегледа”.

ПЕРСПЕКТИВА

13.1. Појам је именован позајмљеницом из латинског, а у српском језику се концептуализује у физичком и менталном смислу. Према Речнику МС значење ове речи у физичкој сфери представљено је као *перспектива* 3 у значењу „тачка гледања, стајалиште са кога се нешто посматра”, *перспектива* 4а „поглед у даљину који се пружа с неког места” и *перспектива* 4б „даљина, простор”. Значење у менталном смислу представљено је као *перспектива* 5а „будућност”, *перспектива* 5б „изгледи, наде, могућности, услови за будућност” и *перспектива* 5в „вера у успех, поуздање”; као и изразима *имати нешто у перспективи* „имати у виду, у изгледу”; *из птичије перспективе* и *из жабље перспективе*. Слично значење у менталном смислу, према Речнику САНУ има *видик* 3 са значењем „схватање, поглед на нешто” и *виђење* 2а у значењу „призор, сцена”: *Чудно беше из брода виђење*.

13.2. У концентосфери *ВИЂЕЊЕ*, као што показује Речник МС, ’перспектива’ се реализује као сложен појам, надређен над појмовима ’видног поља’, ’угла посматрања’, ’тачке гледишта’ и ’тачке посматрања’,¹³⁷ што

¹³⁷ Појмови ’тачка гледишта’ и ’перспектива’ имају и терминолошку употребу и значење у когнитивној етнолингвистици и спадају у ред њених основних појмова и инструментарија (Бартмињски 2011: 40).

показују примери типа: *перспектива се отвара пред неким / протеже се на нешто*; *може се стремити према перспективи*; *може се у перспективи нешто обезбедити*; *нешто може имати перспективу развоја*; она може да буде *широка, далека, замагљена, нова, свакојака*; нека препрека може перспективу *затворити, заклонити*; *перспектива се може изгубити/открити*. 'Перспектива', за разлику од 'тачке гледишта', почиње на месту где се налази посматрач и спаја га линијом погледа са предметом смештеним у видном пољу (исп. Бартмињски 2011: 151–152).

ЗАКЉУЧАК

На основу лексикографског материјала дескриптивних речника, РСАНУ и РМС утврђено је да творбени деривати, како афиксални тако и семантички, имају значајног удела у формирању језичке слике појма виђење у српском језику. Они знатно увећавају број параметара у реализацији издвојених профила овог појма, проширујући његову концептосферу деривираним метафоричним значењима много детаљније него типични глаголи визуелне перцепције *видети* и *гледати*. У профилима који одређују друге елементе појма виђење, осим основних – субјекта, радње и објекта – деривати, њихови и други изрази и фраземи, знатно обогаћују номинацију концептосфере виђења у сегментима 'видљивости', 'видног поља', 'угла посматрања', 'тачке гледишта', 'плана' и 'перспективе'.

Међутим, другачију слику концептосфере појма виђења дају асоцијативни речници српског језика у погледу улоге деривата. На основу анализе овог материјала дошло се до следећих закључака. Асоцијативно поље појма виђење у свом основном перцептивном домену потпуно се поклапа са његовим семантичким и концептуалним пољем. Проширена концептосфера у менталној, емотивној и другим сферама, карактеристичним за језичку слику виђења, у асоцијативном пољу се јавља периферно са веома малим бројем потврда. Међутим, у асоцијативном пољу много више је профилисана перцептивна сфера овог појма него у његовом семантичком и концептуалном пољу, нарочито у домену перцептивне ситуације: 'вида (слике, облика, димензија и сл.)', 'видљивости', 'видика', 'планова', 'перспективе', 'тачке гледишта' и др. Али материјал асоцијативних речника много више репрезентују граматичке категорије: флективне парадигме, синтаксичку спојивост, валентност и др. од творбених јединица, јер је много ближи разговорном језику него материјал других лексикографских дела, и одражава динамику дијалога, са његовим битним карактеристикама и обавештајним, упитним и узвичним и др. садржајима. Тако је у творбеном погледу овај материјал знатно сиромашнији од материјала из других лексикографских дела када је у питању и семантичка и афиксална деривација.

СТЕРЕОТИП МАЈКА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

1. У овом поглављу на лексикографском материјалу Речника САНУ, представљене су особине српског стереотипа МАЈКА које су потврђене у полисемној структури лексеме *мајка*, њеним изразима (*војничка/ћачка/сиротињска мајка, мајка земља, задушна мајка, часна мајка, Мајка Божија* и др.), бројним фразеологизмима, као и њеним творбеним дериватима (*мајчин, мајчински, материнство, мајковић, мајкица/мајчица, мајчурина/мајчетина, мајкоубица* и др). Особине стереотипа МАЈКА у српском језику, утврђене на семантичком и творбеном плану, испоређивне су са особинама овог стереотипа у неким другим словенским језицима: руском, бугарском и пољском, и то углавном на основу лексикографског материјала у дескриптивним речницима ових језика.¹³⁸

1.1. У етнолингвистичком представљању овог стереотипа у пољском језику на комплетном језичком материјалу, утврђено је да аксиолошку позицију 'мајке' у језичкој слици света (ЈСС) одређује породична, национална и верска традиција. Истакнуто је да је ова аксиолошка база заснована на универзалној искуственој бази, заједничкој многим културама и језицима, јер појам 'мајка' спада у групу основних егзистенцијалних појмова, као што су 'дом', 'породица', 'земља', 'народ' (Бартмињаки 2011: 195).

1.2. Универзалност овог појма потврђују и извесне сличности, установљене на основу језичког материјала између наведених словенских језика. Тако је утврђено да у српској традицији функционишу формуле односно симболи са лексемом *мајка*, слични као у пољском, руском и

* В. Ристић 2012б.

¹³⁸ За пољски језик испоређени примери су узети из преведене монографије Ј. Бартмињског, у којој је представљен стереотип МАТКА (Бартмињски 2011: 195–217), па се за њих и за примере преузете из речника руског и бугарског језика (ССРЛЯ 6, РСБКЕ 2) наводи само податак о страни, при чему се, из разлога економичности, неће наводити извори, о којима су дати подаци у списку извора на крају књиге. За бројне потврде из Речника САНУ, из истог разлога, не наводе се ни стране, а уз примере из овога речника наводе се подаци о примарним изворима.

бугарском језику: *рођена мајка* (пољ. *rodzona matka*: 195), *земља мајка* (пољ. *ziemia matka*: 195, рус. *природа-мать*: 715, буг. *мајката земља, мајката природа*: 47), *мајка Србија* (пољ. *Mater Polonia, matka Polka*: 195, рус. *родина-мать, мать-родина*: 715, буг. *мајката родина*: 47), док се симбол у споју *Мајка Божија*, за разлику од пољског језика (*Matka Boska*: 195), у српском језику чува углавном у екскламативним изразима са избледелим значењима. За српски језик карактеристичне су још две формуле: *мајчина љубав* (рус. *материнская любовь*: 698, *материнские чувства*: 698–699) и *мајчино срце* (у руском језику и *правда-матка*: 705, а у бугарском *маминая скут*: 52).

2. На основу семантичких инваријанти лексеме *мајка*, њених творбених еквивалената, као и илустративног контекста њихове употребе, у смислу појмова прототипа и идеализованих когнитивних модела, како их, према Бартмињском, постулира Џорџ Лејкоф (1986), у српском језику, као и пољском, за стереотип МАЈКА утврђени су следећи модели:

- 1) модел рађања, основни: 'жена која је родила';
- 2) генетски модел: 'жена која предаје потомству генетски материјал';
- 3) хранитељско-васпитни модел: 'жена која храни и васпитава дете';
- 4) брачни модел: 'жена која је очева супруга';
- 5) генеалогски модел: 'жена која је најближи предак женског пола' (нав. дело: 195–196).

Њима су одређене суштинске, језгрене особине овог појма, које га издвајају из надређеног категоријалног појма 'жена', што се у идеалном смислу перципира као „типична” мајка. Међутим, у сазнању носилаца језика овај појам се реализује у ограниченом а не идеализованом смислу, јер се типичне особине на нивоу друштвене норме ограничавају семантичким или прагматским факторима, што се на плану језика, према М. Ивић, сигнализира употребом „одредбе категоризовања”, као у примерима типа: *Она је пре свега мајка* (Ивић 1995: 226), односно *Она је права мајка, Она је добра мајка и Она је идеална (узорна) мајка* (исп. Ивић 1995: 233, 236 и Бартмињски 2011: 199, 206).¹³⁹

2.1. Осим наведених модела, заснованих на биолошким и друштвеним (социјалним) елементима, на основу лексикографског материјала, за српски стереотип МАЈКА, утврђени су и други модели, и то:

¹³⁹ О одредбама категоризовања, као и о прагматској заснованости „прототипског детерминатора *прави*” в. Ивић 1995: 225–253, а о „типичним” и „правим” особинама 'мајке' в. Бартмињски 2011: 199, 203–206.

6) модел не-рођене мајке, који је у српском језику, као и у пољском потврђен пословицом: *Није мајка она која је родила, него она која је одгајила* (пољ. *Nie ta matka, co urodzila, ale ta, co wychowala*: 198, 210, 216), са следећим подмоделима:

6а) 'жена која доји нерођено дете, дојиља': *мајка по млеку* (пољ. *mleczna matka*: 200), заснован на биолошко-егзистенцијалним елементима;

6б) 'жена која је усвојила/одгајила туђе дете': *помајка*, заснован на социјалним елементима подизања, старања и васпитавања и

6в) 'маћеха која је као „права” мајка': *мајка-маћеха*¹⁴⁰, заснован на психолошким елементима љубави, нежности, пожртвованости;¹⁴¹ затим

7) породични модел 'особа/мајка као стожер породице, породичног дома', заснован на психолошким елементима топлине, сигурности и социјалним елементима присности и заједништва са „својима” и

8) заштитнички модел: 'особа која има мајчински однос према некоме': *српска* (*сиротињска, војничка, ђачка* и сл.) *мајка*, заснован на етичким елементима узорности.

3. У српском језику осим лексеме *мајка*, у истом значењу, али различитог нормативног статуса и територијалне дистрибутивности, јављају се и варијанте: *мати, матер* и *матера*, чији су полисемне структуре и творбени еквиваленти, такође узимани у обзир при реконструкцији стереотипа МАЈКА.

3.1. У Речнику САНУ лексема *мајка* представљена је у 5 главних значења са подзначањима:

МАЈКА

1. а. *жена у односу на дете, децу коју је родила;*

б. *реч којом се ословљава старија жена (у приснијем обраћању или у обраћању непознатој жени);*

в. *женка животиње која је на свет донела младунче, која има младунчад;*

2. а. *једина плодна женка међу пчелама исте кошнице, матица;*

¹⁴⁰ У руском језику *мать-и-мачеха* и *мат-мачеха* јавља се као назив биљке: 716.

¹⁴¹ Због овакве могућности у успостављању „договорних” и нетипичних родбинских односа, у српском језику за исказивање типичних односа употребљава се придев *рођени*: *рођена мајка, рођена сестра* за разлику од: *мајка по млеку (дојиља), помајка, полусестра* и сл. Разлике између детерминације придевом *рођени* и прототипским детерминатором *прави* показане су примерима типа: *Не би га препознала ни рођена мајка* према неовереном примеру **Не би га препознала ни права мајка* и *То ми је рођена сестра* према примеру *То је права сестра* (Ивић 1995: 232–233; в. и нап. 143).

б. биљка са изданцима, младицама, матична биљка; 3. фиг. (често са атрибутима „војничка”, „ђачка”, „сиротињска” и сл.) особа која има заштитнички, родитељски однос према некоме, која се племенито, хумано односи према некоме; 4. фиг. а. (уз реч „земља”) она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка;

б. (уз појмове који означавају земљу, крај и сл.) као симбол домовине, завичаја и сл.: мајка Србија, мајка Босна; 5. фиг. основ нечега, оно на чему се нешто заснива, темељи.

На основу лексикографског описа лексеме *мајка* издвојене су основне семантичке особине које чине базу, језгро стереотипа МАЈКА у српском језику, а на основу варијантних облика ове лексеме (*мати*, *матер* и *матера*), као и на основу творбених деривата ових лексема изведене су и друге особине које чине периферију стереотипа. Семантичке особине на основу различитих а релевантних аспеката могу се сврстати у семантичке поткатегорије, фасете, којих у српском језику има шест, за разлику од 5 фасета издвојених у моделу Ј. Бартмињског за стереотип МАТКА у пољском језику. Тако је модел стереотипа МАЈКА у српском језику допуњен шестом, аксиолошком фасетом, што се може предствити на следећи начин:

1. биолошке карактеристике – ВЮ;
2. психолошке карактеристике – Р;
3. социјалне карактеристике (однос према другим људима) – S;
4. карактеристике вазане за свакодневни живот – Ž;
5. етичке карактеристике – Е (нав. дело: 216);
6. аксиолошке карактеристике – А.

3.2. Особине стереотипа МАЈКА у прва два значења лексеме *мајка*, *мајка* 1 и *мајка* 2, са подзначењима, засноване су на биолошким аспектима; треће значење *мајка* 3 на психолошким; четврто *мајка* 4, са два подзначења, на социјалним аспектима и пето значење *мајка* 5 на аспектима који су издвојени као шеста аксиолошка семантичка поткатегорија – А фасета. Осим наведених реализација, велики део употребе ове лексеме представљен је у посебном делу речничког чланка, под „изрази”, у коме се наводе и обрађују устаљени спојеви, фразеологизми, народне пословице и изреке, при чему велики број устаљених спојева показује да је лексема *мајка* у народним говорима прошла кроз веома продуктиван процес терминологизације, дајући велики број ботаничких и зоолошких номината у виду двочланих и вишечланих јединица.

3.3. Као основно, примарно значење под одредницом *мајка* издваја се ово: „жена у односу на дете, децу коју је родила”. Ова дефини-

ција, слична дефиницијама којим се у речницима пољског, руског и бугарског језика дефинишу основна значења лексема *matka*, *матъ*, *майка*, узима у обзир, како истиче Бартмињски, категоријалне (есенцијалне) особине својствене свим десигнатима класе 'мајки', а то су:

- (1) 'бити жена' и
- (2) 'имати дете' (нав. дело: 197).

3.4. Иако је оваква лексикографска дефиниција основног значења таксономска и ограничава се само на нужне и довољне особине за издвајање 'мајке' из надређене класе 'жена' (нав. дело: 198), сав други језички материјал, представљен у тезаурусном Речнику САНУ, заједно са примерима употребе ове лексема, као и лексема из њеног деривационог гнезда, показује да је МАЈКА у свакодневном језичком осећању и комуникативној пракси носилаца српског језика, као и у пољском језику, много више од жене која је родила дете, што налази своју потврду у централном, језгреном значењу лексема *мајка* и њених деривата.

4. У даљем излагању биће представљене оне особине стереотипа МАЈКА у ЈСС носилаца српског језика које потврђује лексикографски материјал и које ће бити обележене фасетном припадношћу и идентификоване према наведеним моделима.¹⁴²

4.1.1. Појам 'мајка' одеђен је основним значењем лексема *мајка* 1. а. „жена у односу на дете, децу коју је родила”, из кога се издвајају следеће језгрене особине овог стереотипа: особина (1) „жена” указује на надређену категорију појма; (2) „има дете, децу” (= 'рађа'), заснована је на биолошким аспектима, ВЮ фасета, у оквиру модела рађања, а потврђује је традиционална формула: *рођена мајка* и пример: *Не познаје га ни рођена мајка*,¹⁴³ као и поредбени израз *као од мајке рођен* (*као кад је од мајке отпао* и сл.) каже се за некога ко је без икакве одеће, потпуно го, наг. На основу наведених примера, као и примера *бити мајка* (*мати, матер*) *некоме* издвојена је следећа особина стереотипа у оквиру генеолошког модела, особина (3) 'најближи предак женског пола'. Истој, ВЮ фасети, припада особина (4) „доји”, потврђена дериватом *мајчин* у примеру: *слатко мајчино млијеко* (рус. *всосать* (*впитать*) *что-либо с молоком матери*: 715).

4.1.2. У оквиру овог хранитељског модела преко особине „доји” у сазнању носилаца српског језика развио се и шести модел не-рођене мајке, са подмоделом ба) и особини (4а) „жена која доји туђе дете, дојиља”, потврђен примером *мајка по млеку* и покрајинским примером

¹⁴² Издвајање особина стереотипа МАЈКА у српском језику и њихово разврставање у фасете рађено је по моделу Ј. Бартмињског, којим је представљен стереотип МАТКА у пољском језику (Бартмињски 2011: 195–217).

¹⁴³ О оваквој емфатичној употреби придева *рођени* уз родбинске називе (*рођена мајка, рођена сестра*) в. Ивић 1995: 232–233.

млијечна мати „жена која је дојила (или прва задојила) туђе дете”: У родство броје и кад једна жена задоји какво дијете, оно је зове *млијечњом матером* (Богишић В.); док се преко особине „храни” развио и девети хранитељско-породични модел са особином (5) „припрема храну, храни своју породицу”, заснован на аспектима свакодневног живота, *Ž* фасета, а потврђен примером употребе варијантне лексеме *мати*: *Мати* је увијек напомињала да је кухиња огледало куће и обитељског живота (Јелић В., Република 1959, 9/2).

4.2.1. На основу социолошких аспеката заснован је велики број особина стереотипа мајка, и оне припадају социјалној – S фасети. Тако је особина (6) „очева супруга”, у оквиру брачног модела, засведочена примером фигуративне употребе варијантне лексеме *мати*: Ми, сестре ... смо њој и *мати* и *отац* (Петровић В.) (буг. *Ти баца, ти мајка* у народном говору: 47), као и дериватом *мајкавић* „брат по мајци, а не по оцу”. Овај модел потврђује и пример са негативним значењем: *од зла оца а (и) од горе мајке* каже се за оне који су окупљени у лошем друштву, који су најгори, све гори од горег. Истој фасети припада и особина (7) „живи за своју децу”, потврђена изразима: *бити мајка, живети као мајка* и примером употребе деривата *мајковати*: Престала [је] младовати и већ давно [је] *мајковала* (Јамбречак Д., Виенац 1871, 331); особина (8) „штити, чува своје дете, децу, жртвује се”, засведочена изразом *бити мајчино дете* ’бити заштићен’, као и дериватима *материн* и *матерњи* у примеру: Зар ми нисмо *материни синови*, или смо ваљда кучкини? (Московљевић М.) (рус. *маменький сынок*: 582 и *матушкин сынок*: 714), као и у спојевима *материње њежности, значај материњи* (рус. *материнство* 2: 700).

4.2.2. Високо друштвено вредновање ’мајке’ садржано је у особини (9) „заузима важну, најважнију позицију”, потврђено лексемом *мати* у значењу „старешина женског манастира, игуманија”, која се употребљава у обраћању или упућивању игуманији, без употребе личног имена или уз име (пољ. *matka przełżona* „настојница манастира“: 200; рус. *матушка* 3: 713, *матушка-игуманья*: 714), (висока позиција у руском језику потврђена је и примерима: *женицина мать, мать-героиня*: 715 и *матка* 4: 704). У српском језику висока аксиолошка позиција потврђена је и фигуративним, метафоричним значењем лексеме *мајка* 5 „основ нечега, оно на чему се нешто заснива, темељи”, и то бројним примерима у виду пословица и изрека: *Понављање је мајка знања, Опрезност је мајка мудрости, Чиста је љубав мајка идеала, Садашњост је мати будућности, Леност је мати свију зала*; као у виду конкретних значења: покрајинског значења лексеме *мати* „део млина на ветар на коме лежи доњи камен” (рус. *матица*, 703–704). У оквиру седмог породичног модела и родног дома развила се особина ’мајке’ (10) „пружа

уточиште, сигурност, топлину”, потврђена изреком: *Мајка је стојер породице, родног дома*, као и фигуративном употребом лексеме *мати*: Сад нам је *шума мати* а борба све (Поповић Ј.).

4.2.3. На основу високог друштвеног вредновања ‘мајке’ и особине „пружа уточиште” развио се једанаести родољубиви модел стереотипа МАЈКА преко фигуративног значења лексеме *мајка* 4.б. „домовина, завичај”, што је реализовано у виду традиционалне симболичке формуле: *мајка Србија (мајка Босна)*. На симболичном плану *мајка домовина*, како потврђују примери њене употребе, повезује се са симболом *Мајке Божије*, на основу чега се у ЈСС носилаца српског језика заснивају следеће особине ‘мајке’: (11) „спремна да жртвује своју децу”, (12) „мученица је, пати због страдања своје деце” и (13) „сурова је у својој спремности на жртву”: Да ли ће ... да се наше тежње ... потпуно остваре у овој *намученој мајци Србији* (Домановић Р.); Наши најбољи јунаци ... служе другоме, а *мати Србија цивили* (Игњатовић Ј.). *Сурова и врлетна мајка Босна ...* не да ти ни у посљедњим тренуцима растанка да се нагледаш свога најрођенијега (Ћопић Б.).

4.2.4. Из симболичног споја *Мајка Божија* у значењу „Богородица”, развио се дванаести заштитничко-опроштајни модел стереотипа МАЈКА са особинама (14) „штити своју децу” и (15) „опрашта својој деци”, заснованим на социјалним и етичким аспектима, што потврђује пример: Само једна жеља ју пресвајаше: да што прије клекне на хладне степенице олтара, пред ону стару слику *мајке божје* (Лесковар Ј.), особинама које се са социјалног становишта, у одређеним ситуацијама, нпр. борбе или рата, негативно вреднују као ‘одсуство самопоуздања, храбрости’, што показују окационални деривати: *мајкобожарски* и *мајкобожар* „онај који се узда само у молитве, у заштиту Мајке Божје (о неборбеним војницима)” и примери њихове употребе у књижевном делу М. Крлеже: То су *мајкобожари*, а не домобрани; Срамота би и била на такву *мајкобожарску сатнију* пушком. Друге употребе показују десемантизацију овог симбола у српском језику у екскламативним изразима, и то у говорним чиновима заклетве: *Тако ми мајке Божје!* и клетве: *Мајка те божја убила!*

4.2.5. У српском језику МАЈКА у свим лексичким варијантама реализује и симболичну формулу *мајка црква (матер, матера црква)*, која се на основу васпитно-породичног модела заснива на следећим социјалним, психолошким и етичким особинама стереотипа МАЈКА: (16) „окупља све чланове породичне заједнице”, (17) „пружа уточиште”, (17) „брине о својој деци” и (18) „узор је љубави и праштања”, што показују следеће потврде: *матера црква, света матера црква, света матера црква римска, љубити свету матеру цркву*. На етичким аспектима

заснована је и особина (19) „узор части” засведочена синтагматским спојем: *часна мајка* у значењу „редовница, калуђерица, опатица”.

4.2.6. На биолошким егзистенцијалним особинама „рађа” и „доји”, ВЮ фасета, засновано је фигуративно значење у *мајка* 4.а. у виду традиционалне формуле *мајка земља*, са варијантним лексемама *мати* (*матера, мајчица*) *земља*, у значењу „она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка”, што је засведочено примерима употребе: *утроба матере земље, набрекну мати земља као добра родиља*. Контексти употребе показују сложени смисао ове традиционалне формуле, који потврђује високу личну и друштвену вредност мајке у свести носилаца српског језика, на основу чега се може издвојити више особина овог стереотипа. Из употребе ове форме у заклетви: Тако је то, брате, *ове ми мајке земље* – сви ћемо у њу (Весел. 10, 2), издваја се следећа особина: (20) „има драгоцену вредност за своје дете”, заснована на психолошким, емотивним аспектима и припада аксиолошкој – А фасети. Истој фасети припада и особина (21) „деца су за мајку светиња”, потврђена у примеру: Милосно се клања *земља мајчица светоме кораку своје дјеце* (Цесарец А.). Употреба у примеру: Та ... везаност за *мајку земљу*, даје ... независност (Шубић 3.) показује особину (22) „пружа деци сигурност и независност од ’другог’, ’туђег’”, засновану на социјалним и егзистенцијалним аспектима. На истим аспектима заснована је и особина: (23) „деца су захвална мајци”, потврђена у примеру: Нека је хвала природи *мајци нашој земљи* (Хорват Ј.). Амбивалентно вредновање показује пример: Моћна драма *мајке земље* /као/ ... *крваве страсти* коју сељак осећа за њу, оне *до злочина љубоморе* којом се она чува (Богдановић М.), из кога се могу издвојити следеће особине мајка, које се у примеру нижу у градацији: (24) „љубав деце према мајци је јака и страсна”, (25) „деца су спремна да се жртвују за мајку” и (26) „деца су спремна да почине злочин у одбрани мајке”, особине које се на емотивној скали високо вреднују, а које, међутим, на социјалној скали могу бити проблематичне са етичког становишта.

4.3.1. На психолошким, емотивним аспектима, Р фасета, засновано је више особина, у којим се испољава обострани однос: однос мајке према деци и деце према мајци. Однос деце према мајци, потврђен формулом *моја мајка*, показује снажну емотивну везу исказану формама за ословљавање и бројним адресативним хипокористичима: *мама, мамича, мајчица* и др.; формама говорних чинова заклетве и заклињања: *мајке ми* и *мајке ти* за потврђивање истинитости исказа од стране говорника односно саговорника, на основу којих се издвајају особине (27) „мајка се воли” и (28) „дете има потребу за мајчинском топлином”, исказна и примером: *Дете потребује материнску топлоту*, као и висо-

ко аксиолошко позиционирање 'мајке' у личној и друштвеној сфери.¹⁴⁴ Овај обострани однос повезаности потврђују и пословице: *Мајка била, мајка мила*, у значењу 'мајка је увек драга и вољена' и *Мајка родила мајка лијечила*, у значењу 'мајка је увек највећи пријатељ'.

Међутим, елементи стереотипа МАЈКЕ на основу односа деце према мајци у српском језику засновани су на амбивалентним вредностима, што показује велики број пејоратива неједнаког нормативног статуса и територијалне распрострањености, којима се ниподаштава улога мајке или се исказује негативан однос према „лошој, рђавој мајци”: *мајчура, мајчурина, мајкача, мајкетина, мајкоша, мајчетина, мајчина, матересина, матерескања, матерескача, матеретина, матерешина, материшка, материшина, матерентина*. Овај негативни, непријатељски однос према мајци нарочито илустрјују варијантне лексеме *мајкоубица, матероубица, матерубојица* у значењу 'убица своје мајке', потврђене примерима: Дарујем вам тог мајкоубицу (Назор 18, 79). Чујте дакле, преварени људи: | Зоје злотвор, ког обожавате, | Издаица, матерубојица! (Дем. 1, 110), којима се указује не само на нарушену аксиолошку позицију 'мајке' у личној и породичној сфери, него и на почињени грех, чиме се доводи у питање вредност религијско-етичких принципа. Нарушавање наведених принципа потврђују варијантни десемантизовани изрази са спојевима *ђавоља/врашка матер*, којима се у колоквијалном говору појачавају различити видови негације: *да (јесте) врашку (ђаволску) матер* у значењу 'није'; *ђавољску (ђавољу, врашку, вражју) матер (разумети, добити и сл.)* 'у појачаном значењу: ништа, нимало', *ни вражја мати* 'у појачаном значењу: нико'; као и псовке са сличним спојевима: *ђавољу матер* 'до врага, до ђавола'; *иди (идите и сл.) ђаволској матери (у ђаволску матер)* 'иди (идите и сл.) бестрага, до ђавола', *послати у божју матер (вражјој матери)* у значењу отерати, најурити и наружити, изгрдити, испсовати; па и глагол *матерати* покр. 'псовати матер'.

4.3.2. Из емотивног односа мајке према деци издвојена је више особина МАЈКЕ са позитивним значењем: особина (29) „поносна на своју децу”: *постати, бити дика материна*; особина (30) „брижна, нежна, осећајна, опрашта”, потврђена традиционалном формулом *мајчино срце* и другим примерима: *Мајкино ухо слуша сваки мој дах, узвишена материнска чувства, с материном нежношћу гледати*; формама за обраћање деци: *срце материно, очи материне, прилогом материн-*

¹⁴⁴ За стереотип МАЈКЕ и њену аксиолошку позицију у личној и друштвеној сфери важан је однос, понашање других према мајци, што се у домену друштвене норме и културе опхођења реализује у виду „језичке етикеције”, односно у обичају да се о мајци говори с поштовањем. На овом културном контексту засновано је разумевање увредљивости и тежина увреде у псовању нечије мајке (в. Шипка 1999: 45 и Ристић 2010б: 198).

ски: погледати некога меко матерински. Особина (31) „саосећа са својим дететом, својом децом”, потврђена је примером: *Осјећати у свом материњем срцу сву муку синовљеву*; особина (32) „емотивна је, повређује је непажња, груби поступци и сл. детета”, потврђена примером: *дубоко увријеђена њена материнска душа*; као и непожељна особина у личној сфери: (33) „строга”, потврђена примером: *ослободити се мајчине руке*.

4.3.3. На психолошким и социјалним аспектима, фасета PS, у оквиру породичног модела, засновано је више особина МАЈКЕ: (34) „она према којој се нежно и осећајно понашамо”, потврђена у примеру: *Узе са стола слику своје мајке и пољуби је нежно* (Васић Д.); (35) „милостива, сажаљива”, засведочена дериватом *мајчити* са значењем „називати некога мајком” и примером употребе: *Тко остане, нека кугу мајчи*, лакша би му била око врата (Мартић Г.).

4.4. На етичким аспектима, Е фасета, у оквиру васпитног и заштитничког модела, заснована је следећа особина МАЈКЕ (36) „узор за понашање”, потврђена у фигуративној употреби лексеме *мајка* З. „(често са атрибутима српска, „војничка”, „ђачка”, „сиротињска” и сл.) особа која има заштитнички, родитељски однос према некоме, која се племенито, хумано односи према некоме”, следећим примерима: *Био је* и податне руке ... што се рекне, *сиротињска мајка* (Ђоровић С.); *Убрзо [се] сазнало ... да је његов отац био мајка за сироти народ* (Радић Д.); *Волим да се мој старешина насмеје – мајка је он а не старешина* (Ђосић. Д.); *Био је нема шта, војничка мајка* (Винавер С.); *У Биограду везир славни Хаџи-Мустајпаша ... је Србе тако пазио и чувао ... и кажу да је он био српска мајка* (Карацић Стефановић Вук); дериватима: *мајчити* и *мајчимити* „обраћати се коме као мајци, називати мајком” и примерима њихове употребе: *Моју мајку мајчимила, | А сестру сестримила* (Народна песма). *Цара и очими и мајчими!* (Гавриловић М.); као и изразом *имати мајчинске црте* „имати склоност за заштиту слабијег”. Истој фасети припадају следеће особине: особина (37) „узор племенитости, саосећања, душевности”, потврђена изразом *задушна мајка*, у примеру: *Каза му да је то попадаја ... најдушевнија ... жена у браству, права задушна мајка* (Матавуљ С.); особина (38) „узор за меру љубави, пожртвовања”, потврђена традиционалном формулом: *мајчина љубав* и другим примерима: *мајчинска љубав*, гледати добрим, *мајчинским очима*, *мајчинско миловање*, *мајчинска брига*; под *материнским старањем* учити се животу; *Љубав материњега срца* не може умријети; прилогом *матерински* „као мајка, на начин својствен мајци, брижно, с пуно љубави, нежно, топло”: *тешити некога матерински*, *Пита нас матерински јесмо ли гладни, матерински нежна, даривати некога мудро и матерински*.

4.5. На карактеристикама везаним за свакодневни живот, *Ž* фасета, засновано је више особина МАЛКЕ: особина (39) „деца се у невољи сећају мајке, траже заштиту мајке”, потврђена дериватима *мајкати (се)*, *мајкање* „звати, дозивати, помињати мајку”, сачувано и у пословици којом се означава безизлазна ситуација: *Ни(т) куд мајци ни куд у девере (ћевере)*; особина (40) „удаје ћерку”: *Матер ју је много наговарала на удају*; особина (41) „подстиче, развија код деце храброст, одважност”, потврђена покрајинском употребом деривата *мајкан* у значењу „јуначина, делија” и *мајковић* 1., „онај који се одликује храброшћу, одважношћу, смелашћу, отреситошћу, делија, јуначина, јунак”: Србима необично драго што се нашао такав *мајковић* да се пред агом испрси (Божић Г.), али и у говорном чину подстицања, охрабрења: *ако те (и сл.) је мајка родила*, у значењу ‘ако можеш (и сл.), ако си (и сл.) у стању, ако си (и сл.) кадар’; особина (42) „мази своју децу”, потврђена изразом: *мамина (материна) маза*, казационалним дериватима *мајчинац* у значењу „мамина маза, мезимац, мамин син” и *матерић* са значењима „размажено мушко дете” и „слабић, кукавица”, сачувано и у говорном чину похвале, дивљења или изразу милоште упућене некоме, обично деци или млађим особама: *Родила те (је, га и сл.) мајка!*; особина (43) „свађа се са својом децом”: У њеној кући је ... пакао од свађе између ње и њене мајке (Андрић И.), сачувана и у пословици: *Мајка ћерку кара, снаши приговара* у значењу ‘заобилазно, посредно, преко другог прекорева некога’ и особина (44) „жали, пати за својим дететом”, потврђена примерима: *мајчине муке* и *мајчина сјета*, као и контекстом: Сваки камен преливен [је] сузама *ојађених жена* и *мајака!* (Ђоровић С.), сачувана и у говорном чину претње или сажаљења: *жалосна (јадна и сл.) му (ти, ми, нам и сл.) мајка* у значењу ‘тешко њему, теби и сл.’.

5.1. На периферији значења лексема *мајка* излази из људске сфере, јер у сазнању носилаца српског језика биолошке компоненте ‘рађање’, ‘женски пол’, ‘предавање генетског материјала’, проширују концептуално поље МАЛКЕ и на друга бића, биљке и животиње, па и на друге ентитете којима се приписују неке од наведених биолошких особина. Тако значења лексема *мајка* 1.в. „женка животиње која је на свет донела младунче, која има младунчад”; *мајка* 2.а. „једина плодна женка међу пчелама исте кошнице, матица”, па и лексема *матица* у наведеном значењу, проширују генеалогски модел особином ‘најближи предак женског пола’, док значење *мајка* 2.б. „биљка са изданцима, младицама, матична биљка” проширује генетски модел особином ‘јединка која предаје другој јединки генетски материјал’. Биолошке особина ‘родити’ и из ње изведене егзистенцијалне компоненте ‘дати, одржавати живот’ и ‘створити’, реализоване на периферији значења лексема *мајка* и њених деривата у номинатима: *ћелијица мати* у значењу „матична ћелија”, *материца* „унутрашњи женски полни орган у коме се развија плод од

зачећа до порођаја, плодница, uterus”, *матичњак* „већа ћелија у пчелином саћу у којој се леже матица”, као и изведена компонента ’порекла, потицања’, реализована у номинату *материнска (матична) стена*, проширују концептуално поље МАЈКЕ у сазнању носилаца српског језика и на друге ентитета изван сфере бића.

6. Стереотип МАЈКА у српском језику, представљен на основу семантичких карактеристика лексеме *мајка* и њених основних деривата датих у тезаурусном Речнику САНУ, потврђује велики број особина, које у ЈСС носилаца српског језика граде представу како „типичне” тако и „праве” мајке, засноване на породичној и друштвеној традицији која је својствена српском језику и српској култури. Лексикографски материјал овог тезаурусног речника, који обухвата два века у развоју српског језика, мноштвом својих примера употребе лексеме *мајка* и њених деривата из различитих функционалних стилова и жанрова, из књижевног и народног језика, стандардних и супстандардних говора, пружа богату грађу за етнолингвистичка истраживања и реконструкцију језичких стереотипа. На основу те грађе представљен је базични комплекс особина и профилисање друштвене норме и језичко-културне слике МАЈКЕ у српском језику, засноване у највећем броју на психолошким и емотивним аспектима. Запажено је да је велики број особина овог стереотипа заснован и на социјалним аспектима, као и у пољском (исп. Бартмињски 2011: 216), и да се друштвено профилисање овог стереотипа у српском језику може употпунити анализом етнолингвистичког материјала, представљеног у Речнику САНУ, и то нарочито под одредницама *мајчинство*, *матица* и *матични*.

СТЕРЕОТИП *ДОМОВИНЕ* У ЗАЈЕДНИЧКОЈ КОНЦЕПТОСФЕРИ ПОЈМОВА *ДОМА* И *МАЈКЕ**

1. Увод (ПРЕДМЕТ, ГРАЂА, МЕТОДОЛОГИЈА)

1.1. На одабраном материјалу из тезаурусног Речника САНУ представљени су елементи који указују на језичку слику света носилаца српског језика у виду језичких односно културних стереотипа. Речник САНУ обухвата два века у развоју лексике српског језика и у централном делу свог корпуса репрезентује стабилно стање лексичког система савременог српског језика на просторној, временској, функционалностилској и нормативној равни. По веома исцрпном опису граматичких, лексичкосемантичких и комуникативно-прагматичких карактеристика лексема и потврда њихове употребе у различитим функционалним стилевима материјал овог речника може се сматрати системским, па самим тим и репрезентативним за етнолингвистичка истраживања (исп. Бартмињски 2011). Као носиоци информација о језичкој слици света, стереотип *домовине* и заједничка концептосфера представљени су на лексичкосемантичком и творбеном материјалу лексема *домовина/отаџбина*, *дом/кућа* и *мајка*, и то са теоријско-методолошког становишта Лублинске етнолингвистичке школе и са истицањем сличности тих елемената у језичкој слици света неких словенских лингвокултура.

1.2. Материјал Речника САНУ, осим речничких чланака лексема *домовина* и *отаџбина*, *дом* и *кућа* и лексема *мајка*, обухвата и лексичке јединице њихових творбених гнезда са афиксалном и семантичком деривацијом, као и њихове синониме, антониме, хиперониме и хипониме. Системност овог материјала потврђују и предствљени фразеологизми, карактеристични синтагматско-синтаксички спојеви и типичне колокације. С обзиром на то да речнички материјал својом лексикографском обрадом и примерема употребе бројних лексема из семантичког поља сваке од наведених доминантних, прототипичних лексема, потврђује обухватне, вишедимензионалне појмовне представе *домовине* / *ОТАЏБИНЕ*,

* В. Ристић 2013.

ДОМА / КУЋЕ и МАЈКЕ у српском језику, на њему су утврђени најважнији, општи параметри¹⁴⁵ за профилисање наведених појмова у свим аспектима њихове стереотипизације.

1.3. У претходном поглављу представљен је стереотип МАЈКЕ (в. и Ристић 2012б), а у досадашњем истраживању стереотип и стереотипизација ДОМА (Ристић, Лазић Коњик 2014: 103–137; Ристић 2013а и 2013в), као и стеротипизација ДОМОВИНЕ у поетском дискурсу (Ристић 2014: 47–59), док ће у овом поглављу бити представљен стереотип ДОМОВИНЕ у заједничкој концептосфери сва три наведена појма.

1.4. У кругу разматраних културних, егзистенцијалних и универзалних концепата¹⁴⁶ концепт ДОМОВИНЕ спада и у идеолошке концепте, што га на појмовном плану и на плану стереотипа чини тешко одредивим и знатно динамичнијим од друга два концепта. У српском језику овај појам, који се због функционалностиске ограничености употребе третира као „узвишени”, означавају две синонимне речи *домовина* и *отаџбина*, с тим што је ова друга више стилски маркирана.¹⁴⁷ Употреба обе речи у српском језику, као и у пољском реч *ojczyzna*, карактеристична је углавном за књижевни, едукативни, црквени и политички дискурс (исп. Радовић Тешић 2009: 119; Бартмињски 2011: 245). Разлике у стереотипизацији овог појма у одређеним националним културама јављају се у виду модификације универзалног концепта и представљају особине одређеног националног стереотипа ДОМОВИНЕ, које су подложне идеолошким променама (исп. Бартмињски 2011: 246–247).

2. ЗАЈЕДНИЧКЕ ОСОБИНЕ КОНЦЕПАТА

Појмови ДОМОВИНЕ, ДОМА и МАЈКЕ, представљају релативне појмове јер се одређују у односу на некога, што се може формализовати у виду израза: А је дом / домовина / мајка X-а (исп. нав. дело: 252).

2.1. Прототипична представа ДОМА у српском језику, како је истакнуто у раду Ристић, Лазић Коњик (2014),¹⁴⁸ одговара значењу које је у

¹⁴⁵ У питању је параметризација заснована на различитим аспектима: физичким, егзистенцијалним, друштвеним, емотивним, аксиолошким и др. (исп. Бартмињски 2011: 39–40, 222–224).

¹⁴⁶ О универзалности појма „домовина” в. Бартмињски 2011: 245–246.

¹⁴⁷ Сам појам је у романским и словенским језицима етимолошки везан за појмове „дом” и „отац” („pater”) (пољ. *ojczyzna*, рус. *отечество*, буг. *татковина*) (Бартмињски 2011: 245).

¹⁴⁸ У наведеном раду је вишедимензионалност концепта дом, осим на системском материјалу РСАНУ, представљен и на материјалу електронског корпуса српског језика, народних пословица и анкета. Овом приликом позиваћемо се само на елементе заједничке концептосфере потврђене речничким материјалом.

Речнику САНУ представљено као прво, примарно значење лекеме *дом* 1а „кућа као место где човек живи са својом породицом”, и заснована је на физичким и друштвеним аспектима, као и прототипична представа домовине. Сличност на концептуалном плану потврђена је и творбеном повезаношћу лексема које означавају ове појмове, мотивне лексеме *дом* и из ње деривирани лексеме *домовина*, као и мотивне лексеме *отац*, из породичне сфере, и из ње деривирани лексеме *отаџбина*. У профилисању заједничке концептосфере ових појмова у српској лингвокултури учествује и лексема *кућа* са својим семантичким и творбеним потенцијалом у метафоричним употребама, а оба вишедимензионална појма суделују у њеном профилисању, не само физичким и друштвеним него и емотивним и аксиолошким параметрима.

2.2. На основу семантичких реализација лексеме *мајка*, њених творбених еквивалената, као и илустративног контекста њихове употребе у Речнику САНУ, у претходном поглављу представљен је стереотипа МАЈКА. Утврђено је да је овај стереотип у српском језику, као и у пољском, профилисан биолошким, емотивним, друштвеним и аксиолошким параметрима (исп. Бартмињски 2011: 195–217; Ристић 2012б).

Особине стереотипа МАЈКА у српском језику поређене су са особинама овог стереотипа у неким другим словенским језицима: руском, бугарском и пољском, и то углавном на основу лексикографског материјала у дескриптивним речницима ових језика.¹⁴⁹ У етнолингвистичким истраживањима утврђено је да појам 'мајка', као и појмови 'дом' и 'домовина', спадају у групу основних егзистенцијалних појмова (Бартмињски 2011: 195).

Заједничку концептосферу ових појмова у српском језику, као у пољском, руском и бугарском језику, потврђују традиционалне формуле, односно симболи: *рођена мајка*,¹⁵⁰ (пољ. *rodzona matka*: 195), *родни дом*, *родна груди*, *родни крај*; *земља мајка* (пољ. *ziemia matka*: 195, рус. *природа-мать*: 715, буг. *мајката земља*, *мајката природа*: 47), *мајка Србија* (пољ. *Mater Polonia*, *matka Polka*: 195, рус. *родина-мать*, *мать-родина*: 715, буг. *мајката родина*: 47), па и симбол *Мајка Божија* (пољ.

¹⁴⁹ За пољски језик испоређени примери за сва три појма узети су из преведене монографије Ј. Бартмињског (2011), а за примере „мајке” само из речника руског и бугарског језика (ССРЈА 6, РСБКЕ 2). Уз њих се наводи само податак о страни, при чему се, из техничких разлога, не наводе извори о којима су дати подаци на крају рада. За бројне потврде из РСАНУ за лексеме *дом*, *кућа домовина*, *отаџбина* и *мајка*, као и за њихове деривате и еквиваленте, не наводе се подаци о томовима и странама, само се по потреби наводи одредничка реч под којом се јавља потврда, док се уз контекстуалне примере наводи иницијал имена и презиме писца или извор из кога је речнички пример преузет.

¹⁵⁰ О оваквој емфатичној употреби придева *рођени* уз родбинске називе (*рођена мајка*, *рођена сестра*) в. Ивић 1995: 232–233.

Matka Boska: 195) који мотивише неке аспекте заједничке концептосфере, иако се у српском језку чува углавном у екскламативним изразима са избледелим значењима.¹⁵¹

Осим наведених формула културни концепт МАЈКА многим другим аспектима суделује у профилисању заједничке концептосфере, придружујући се културним концептима ДОМ и ДОМОВИНА. Схватање домовине као мајке показује високо лично и друштвено вредновање стереотипа МАЈКА, па уз централну улогу у дому, породици, појам „мајка” може се сматрати и централном тачком заједничке концептосфере. На језичком плану то се потврђује употребом речи *дом* и *домовина*, којом се подражава употреба речи *мајка* и њених метафора (исп. Бартмињски 2011: 258). Други елементи заједничке концептосфере сва три појма биће показани у представљању стереотипа ДОМОВИНА.

3. СТЕРЕОТИП ДОМОВИНЕ

На речничком материјалу утврђено је да стереотип ДОМОВИНА у српском језику профилишу следећи аспекти: просторни (физички), друштвени, културни и институционални, који се заснивају на емотивним, аксиолошким и идеолошким параметрима.

3.1. *домовина* / *отаџбина* у РСАНУ

домовина

1. „земља, држава у којој се неко родио и у којој је одрастао, постојбина, отаџбина” ;
2. „земља или крај одакле нешто води порекло, одакле потиче” ;
3. „(у народним песмама) дом” ;
4. „заст. домаћинство” ;
5. „заст. породица и родбина” ;

отаџбина

1. „земља, држава у којој се неко родио, у којој је одрастао, домовина”;
2. „фиг. земља или крај одакле нешто води порекло, одакле нешто потиче, постојбина” ;
3. „покр. имовина наслеђена од оца или од других предака, очевина”.

¹⁵¹ За српски језик карактеристичне су још две формуле: *мајчина љубав* (рус. *материнская любовь*: 698, *материнские чувства*: 698–699) и *мајчино срце* (у руском језику и *правда-матка*: 705, а у бугарском *мамина скут*: 52).

3.2. Издвојена значења лексема *домовина* и *отаџбина* показују да се овај појам примарно концептуализује у просторном смислу у виду концентричних кругова. Примарно значење обе лексеме у језичком стандарду указују на најшири круг означен хиперонимима *земља* и *држава*, док секундарна значења, нормативно и функционалностилски ограничена, означавају кругове овог појма који се сужавају према центру по редоследу означеном хипонимима: *крај*, *домаћинство*, *очевина* и *дом* / *породица*. Просторни аспект је један од аспеката који суделују у стереотипизацији појма *домовина* док су други, не мање важни аспекти представљени у системском лексикографском материјалу: у примерима употребе основних лексема, њихових творбених деривата и семантичких еквивалената (синонима, хиперонима, хипонима), као и у њиховим карактеристичним спојевима.

Тако се *домовина* у уобичајеној представи носилаца српског језика, концептуализује као вишедимензионалан појам профилисан следећим параметрима: просторним (физичким), друштвеним, институционалним, емотивним, аксиолошким и идеолошким. Просторни и друштвени аспекти представљају базу стереотипа, док остали функцио-нишу или унутар базе, варирајући њене профиле, или, пак, организујући посебне профиле, што ће се у даљем излагању показати. Друштвени аспекти, аналогно просторним, јављају се у виду концентричних кругова, који се према редоследу сужавања означавају лексемама *држава* („државна, национална заједница”), *сународници*, *земљаци*, *суседи* (*комшије*) и у центалном делу лексемом *породица*.

3.3. Опозиције

Вишеаспектност односно вишедимензионалност стереотипа *домовина*, као и стереотипа *дом*, заснива се на бинарним опозицијама: „свој – туђи” „унутрашњи простор – спољашњи простор”¹⁵², које се у профилисању оба стереотипа реализују у виду друштвених, емотивних (психо-социјалних) и просторних параметара: *дом* / *домовина* је оно што је блиско, пријатељско, што пружа сигурност, тако да ови појмови опонирају појму „свет” који се перципира као нешто далеко, туђе, опасно. На мисаоно-сазнајном плану појам *дома* на основу просторног параметра границе функционише као изворни, полазни домен у категоризацији других појмова, док се на основу истог параметра појам *домовине* јавља као циљни домен (исп. Ристић 2013а). Тако се на основу параметра границе концептуално поље *дома* шири и умрежава са другим концептуалним пољима у језичкој слици света, па и са концептуалним пољем *домовине*. У смислу актуелне глобализације занимљиво је

¹⁵² У питању је оријентациона категоризација која је у основи оријентационих појмовних метафора (Кликовац 2004: 22–24).

умрежавање којим се неутрализује параметар границе, што у српском језику потврђује метафора СВЕТ ЈЕ ДОМ (Ристић, Лазич Коњик 2014 и Ристић 2013а), односно потенцијална метафора СВЕТ ЈЕ ДОМОВИНА, којом се укида опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор” и антонимијски однос лексема *дом* / *домовина* – *свет*:

3.4. Парадигматски и синтагматски односи

У савременом српском језику параметризацију за профилисање стереотипа ДОМОВИНА осим употребе лексема *домовина* и *отаџбина*, употпуњују употребе лексема из истог семантичког поља, уређене различитим односима: хиперо-хипонимским, еквонимским, синонимијским, антонимијским; затим и као пардигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или пак као структурне јединице у предикатско-синтагматским спојевима.

3.4.1. Синоними. У српском језику постоји невелики број назива који именују појам „домовине” у његовим различитим видовима: *земља, место, држава, завичај, родни крај, родна груда, дом, кућа, огњиште (породично, рођено)*, откривајући особине по којима се именовани појмови удаљавају од уобичајене (прототипичне) представе означене лексемама *домовина* / *отаџбина*. У одређеним контекстима они се јављају као синоними лексеме *домовина*, профилишући физичке (просторне), идеолошке, друштвене, емотивне и аксиолошке аспекте домовине. Тако лексеме *дом, кућа, огњиште (породично, рођено), завичај, родни крај, родна груда* у својим метафоричним или метонимијским значењима, носе позитивну конотацију, истичући особине тоpline, блискости и сигурности; лексеме *земља, држава, место* истичу просторне, друштвене, идеолошке и институционалне параметре. Све оне показују да се појам „домовине”, као и појам „дома”, концептуализује као простор издвојен од спољашњег света са заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај тоpline, блискости и сигурности и које се емотивно доживљава.

3.4.2. Хипероними / хипоними. У парадигматском систему наведени називи, који профилишу стереотип домовине у његовом непрототипичном виду, заједно са прототипичним лексемама *домовина* и *отаџбина* представљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима, за појам „домовина” имају лексеме *место, земља и држава*.

3.4.3. Деривати. Посматрано с творбеног аспекта обе лексеме, *домовина* и *отаџбина*, у полисемној структури реализују семантичку деривацију ланчаног типа, која је знатно скромнија од полисемне структуре лексема *дом* и *кућа* са ланчаном и радијалном полисемијом.

Тако се значења обеју лексема крећу у оквирима истог семантичког поља, и то како у стандардним тако и у застарелим и покрајинским реализацијама.

У афиксалној деривацији, за разлику од семантичке, неки деривати излазе изван њиховог основног појмовног смисла, али незнатно, и они су углавном територијалне или временске ограничености употребе: *домовница* „документ”, *домовинаш* „присталица Странке права у Хрватској” и *домовинашки*; и деривати: *домовински*, *домољубље*, *отаџбени*, *отаџбеник*, *отаџбеница* „патриоткиња”, *отаџбински*, *отаџбенички*, *отаџбеништво*.

Евидентан је знатно нижи степен деривационе продуктивности лексема *домовина* и *отаџбина*, у односу на лексеме *дом* и *кућа* које и у овом домену, као и у семантичкој деривацији, попуњавају творбену парадигму лексеме *домовина*. Тако се придев *домаћи* у многим реализацијама може интерпретирати и у семантичком пољу „домовине”: „кућне / домовинске израде”: *домаћа комовица*, *домаћи дуван*, *домаће вино*, *домаће сирштите*; „домовински”: *слика домаћег уметника*; „породични / домовински”: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „неуслијен, слободан, препознатљиво наш, домовински”: *домаће понашање*, *домаћи човек*; „блискост”: *одомаћити се*; *удомаћити се*; *дома* прил. „у свом крају, у домовини, отаџбини”; *домаја* заст. „домовина” ; *домобран*, *домољуб*, *домољубље*, *домородство* и др.

4. ПРОФИЛИСАЊЕ СТЕРЕОТИПА ДОМОВИНА

На основу речничког материјала утврђено је да се стереотип домовине у српском језику јавља у виду четири основна профила: просторном (физичком), друштвеном, културном и институционалном, док остали релевантни параметри: аксиолошки, емотиви и идеолошки функционишу унутар њих варирајући ове профиле.

4.1. Просторни (физички) параметри

Просторну димензију овог профила представља појам 'земља' као државна територија, чији суверенитет се чува границама, па се унутрашњост ограничене територије исказује примерима: *бити у домовини*, *вратити се у домовину*, *отићи из домовине*, *посетити домовину*, *напустити домовину*. Просторно поимање домовине реализује се у егзистенцијалном и психичком смислу, на што упућују сва значења речи *домовина* и *отаџбина*. У егзистенцијалном смислу она се одређује као место рођења, живљења, одрастања или повратака, а у психичком смислу као место са којим је човек повезан осећањем љубави, носталгије и сигурности. У уобичајеној представи носилаца српског језика домовина је

њихова земља, држава, државна територија, која је у новијој историји 20. века била вишенационална, па се до најновијег времена није могла поимати и као национална држава.

Просторно уже схватање домовине као родног места, родног краја, завичаја, како показује речнички материјал, код савремених носилаца српског језика није уобичајено. Још уже поимање домовине као дома (домаћинства, породице) и очевине у Речнику САНУ је маркирано временском и територијалном ограниченошћу употребе. Значење *домовина* 2 и *отаџбина* 2 „земља или крај одакле нешто води порекло, одакле потиче” јавља се на периферији и не мотивише профилисање стереотипа пошто не припада личној ни егзистенцијалној сфери. Међутим, у личној сфери просторно профилисање овог типа реализује лексема *крај* у фразему *родни крај*, као и његови синоними: *родно место*, *родна груда*, *завичај*, просторно поимање које се у пољском језику именује и као „мала домовина” („*mała ojczyzna*”, 249). У неком будућем времену, због актуелне глобализације, постоји могућност да се простор домовине шири на Европу или на читав свет, што је већ евидентно у неким лингвокултурама, нпр. у пољској, у којој се јављају спојеви Европа домовина („*Europa ojczyzna*”, 249) и верски обележен spoj „небеска домовина” („*ojczyzna niebieska*”, 252). Истакнути просторни аспекти у стереотипу *домовина* организовани су у виду концентричних кругова који ће бити представљени у назначеном редоследу.

4.1.1. Домовина као земља, државна територија

Овај просторни профил реконструисан је из семантичког поља хиперонимних лексема *држава* и *земља*. У примарном значењу лексема *држава* 1а „правно независна и одређеним границама омеђена територија са становишта једне или више народности под истом политичком влашћу”, истакнути су институционални, правни и политички аспекти овог појма, док је просторни аспект идентификован лексемом *територија* и истакнуте су *границе* као релевантне вредности омеђеног унутрашњег простора друштвено профилисаног лексемом *народност*, у значењу „народ, нација” (Речник САНУ 1966, под *држава*). Оваквом концепту државе у српској лингвокултури више одговара концепт домовине, „државне домовине”, земље која је у дужем историјском развоју у 20. веку, поред Србије, обухватала и друге националне заједнице, и која је имала различите називе, од којих се у памћењу савременика највише задржао назив Југославија. У полисемној структури лексема *држава* реализована су и значења ужег простора, територије, као и код лексема *домовина*, и то значење „покрајина” и „имање, посед, имовина”, али ван језичког стандарда.

Основни профил „националне домовине”, Србије, у српском језику се исказује лексемом *отаџбина* и њеним творбеним и значењским еквивалентима (в. Радовић Тешић 2009: 119, 127), чије су базичне вредности: српски народ / нација, српски језик / култура / историја / традиција. Овом концепту „националне отаџбине” са просторног аспекта више одговара хипероним *земља* 4а „држава, национална територија”, што је потврђено спојевима, примерима и дериватима који овај појам профилишу родољубивим, емотивним и културним аспектима, истог типа као и појам отаџбине: *мила земља, наша земља, све те земље јесу отаџбина српскога народа; Језик је продукт наше земље као ми* (А. Г. Магош); дериватима: *земљак, земљакиња, земљаков*. У заједничкој концептосфери концепт „националне отаџбине” подржавају елементи из концептуалног поља МАЈКЕ, што потврђују изрази *мајка (мати) земља, матица земља, матична земља* у значењу „држава у односу на своје сународнике (мањине) у другим земљама” (РСАНУ, под *земља*), као и деривати лексеме *мајка*: *матица* 2а „место потицања, порекла, завичај, постојбина”: *остати у матици, бити већи од матице земље*.

4.1.2. Домовина као родни крај, завичај

Овај просторни профил потврђују примери: *домовина* 2 и *отаџбина* 2: *домовина научног социјализма, домовини глади, отаџбина међународног права*; деривати *отаџбеник* „заст. сународник, земљак”: *приморски отаџбеници, бити препознат од отаџбеника, отаџбеничка хрватска ексклузивист*. Овакво поимање домовине потврђују и лексеме из истог семантичког поља, као што су *завичај* 1а „место са ближом околином где се неко родио и где је одрастао, родно место, родни крај”: *оставити завичај, одселити се у завичај; завичај* 1б „место, крај где се живи, пребива; земља, област коју настањује неки народ”: *почеше се селити у нове завичаје, бити у свом новом завичају, цео српски завичај, бранити свој завичај и слободу своју*; деривати: *завичајан: руже завичајне, завичајно осећање, завичајна раван, завичајни дом; завичајац* „домаћи човек, домородац, суграђанин, земљак”; *завичајка, завичајник, завичајница, завичајно* „као завичај, предано, верно”: *волети завичајно; завичајност* (Речник САНУ, под *завичај* и деривати); затим лексема *крај* и изр. *родни (рођени, свој) крај* у значењу „завичај”: *поћи у родни свој крај, наш родни крај, напустити свој крај* (РСАНУ, под *крај*). Наведени примери указују на јаку емотивну везу са завичајем и саосећање, емпатију са завичајним проблемима, што илуструју поетски примери из Речника САНУ: *На убогом пољу мога завичаја / не чује се пјесма весеља и жетве* (А. Шантић); *И над мојим завичајем, над житним пољима, / Лутају тежки облаци* (Д. Тадијановић); *Ко те зна Србијо, зна почетак бола / и крв завичајну* (О. Давичо).

4.1.3. Домовина као дом

У лексикографском материјалу лексема *домовина* 3 (у народним песмама) реализује се у значењу „дом”: *домовина Божјих угодника, Нек свак иде својој домовини; домовина* 4 у значењу „домаћинство”: *имати веома велику и пространу домовину, свој дом и домовину прегледати; и домовина* 5 у значењу „породица, фамилија”: *некога прати његова домовина, доћи са својом домовином (фамилијом), невеста нема никога од домовине, нако домаћина, у Санџаку је жени домовина родбина њеног мужа; затим отаџбина* 3 у значењу „очевина”. Ово, просторно уже значење отаџбине у заједничкој концептосфери подржавају и деривати лексеме *мајка*: *матичњак* 4 „покр. кућа, домаћинство од кога воде порекло чланови породичне задруге”; *материнство* 2 и *мајчинство* „имање наслеђено од мајке, мајчевина”, као и деривати *мајчевина* и *мајковина* са истим значењем.

Иако речнички материјал лексеме *домовина* и *отаџбина*, на нивоу језичког стандарда, не показују концентричну уређеност просторних кругова у профилисању стереотипа *домовина*, уже просторно схватање *домовине* као дома, маркирано као застарело, потврђује традиционалност оваквог поимања, које у језичком стандарду показује лексикографски материјал лексеме *дом* и њених семантичких и творбених еквивалената, који профилишу елементе заједничке концептосфере разматраних појмова. Тако неки афиксални деривати лексеме *дом* повезују ова два концептуална поља: *домобран* 1 и *домобранитељ* „онај који брани свој дом, своју домовину, територију”; *домобрижан* „пун бриге за дом, за домовину”; *домовати* „становати, пребивати, боравити”; *домовит* „заст. 1. који је добар домаћин, који је својствен, добром, угледном домаћинству, домаћински; 2. који припада одређеном крају, завичају, домородан, завичајан” (в. и употребу деривата *домаћи*, т. 3.4.3).

Поимање *домовине* као дома у заједничкој концептосфери потврђује метафорично значење лексеме *дом* 1г „фиг. родни крај, постојбина, отаџбина” и *кућа* 5 „фиг. место пребивања (село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина”. У поетским примерима из Речника САНУ истичу се емотивни и родољубиви аспекти дома као *домовине*: *Не љубит тебе мученички доме, | ... Ој как' бих мого (Крањч. С. 3, 7). Сјај ми сунце домовини слаткој | ... Шта ја не ћу, да угледат можеш, | Да ми дом мој слободу доживи!* (Бот. 2, 140), док су потврде за поимање куће као *домовине*, засведочене углавном примерима из публицистичког стила, емотивно неутралне и засноване на друштвеним аспектима, било у значењу „место пребивања (село, град и сл.)” било у значењу „родни крај, родна земља, завичај, домовина”: Француска и Русија имале [су] пуне руке тешкога посла у својој кући

(Ј. Јовановић). Наши привредни проблеми *код куће* нису ни мали ... ни лаки (Летопис Матице српске 326). Кад га је сам генерал позвао ... да запева *једну своју „од куће”*, он је први пут пустио срцу на вољу (В. Петровић).¹⁵³

Од више физичких аспеката ДОМА / КУЋЕ, представљених у раду Ристић, Лазић Коњик (2014) у виду мотива, интерпретативну улогу у профилисању физичких аспеката ДОМОВИНЕ / ОТАЦБИНЕ има мотив отуђивања, који у спојевима типа: *продати / изнајмити кућу* реализује само лексема *кућа*, а не и лексема *дом*, а који се у концепту ДОМОВИНА, па и ДОМ јавља са превреднованим, друштвеним и емотивним параметрима у спојевима типа: *изгубити дом / домовину, отаџбину, иселити се из дома / домовине, отаџбине, бити протеран из дома / домовине, отаџбине* и сл.; затим и мотив „дома” као унутрашњег простора, што показују уобичајени спојеви: *отићи, отпутовати из дома, куће / из домовине, отаџбине; вратити се дому, кући / домовини, отаџбини; напустити дом, кућу / домовину, отаџбину*.

Концепт ДОМ се проширује на појам „домовине, отаџбине (родног краја)” не само на основу просторних него и на основу физичких параметара. Тако заједничку концептосферу ДОМОВИНЕ и ДОМА преко метафоризације у фразеологији мотивишу делови куће: праг, зидови, прозор, кров и др. (*прекорачити праг нечије куће, примати некога под свој кров, вратити се у окриље породице* и др.), на основу којих се моделирају колективни, културно утврђени сценарији понашања, који се преносе на шире просторне заједнице: родно место, завичај, па и на домовину. Профил домовине као дома представља прототипичну варијанту домовине због своје интерпретативне функције у односу на остале просторне варијанте стереотипа, јер се наведени елементи дома јављају и у опису „великих домовина”, слично као у пољском језику (исп. Бартмињски 2011: 260), што показују реализације: *под српским / завичајним кровом, под небеским кровом, мајка Србија, отац нације / домовине / отаџбине, браћа сународници / земљаци* и сл.

5. Друштвени (егзистенцијални, емотивни) параметри

Друштвени аспекти организовани су такође у виду концентричних кругова који одговарају просторним круговима: дому – породица, родном месту – суседи, покрајини и завичају – земљаци; земљи – нација, свету – човечанство, а идентични су и по вредности: за дом и породицу: љубав, топлина, разумевање, спокојство и осећај сигурности; за земљу и нацију: патриотизам, солидарност, приврженост, јединство културе и

¹⁵³ У истом концептуалном пољу реализована је метафора КОСОВО ЈЕ СРПСКИ ДОМ, потврђена публицистичким примером из електронског корпуса, али је много више обрађена као мотив у поезији српских песника (в. Ристић 2013а).

историје (исп. Бартмињски 2011: 255, 257), што показују примери типа: *ништа није прескупо за отаџбину, патриотска оданост према отаџбини, отац / оци отаџбине, гроб отаџбеника, најплеменитији отаџбеник, отаџбеничка дужност, отаџбеничка прегнућа.*

5.1. Овај профил се може представити на основу сценарија понашања који функционишу у језику и култури, што показују карактеристични спојеви лексема *домовина* и *отаџбина*. Утврђено је да у овом погледу постоје велике сличности између српског и пољског језика: *бранити отаџбину „bronić ojczyzny” (борити се „walczyć”, проливати крв „przelewać krew”, умрети „umrzeć”, погинути „zginąć”, пасти за отаџбину „polec za ojczyznę” / пасти у одбрани отаџбине „polec w obronie ojczyzny”), бранилац отаџбине „obronca ojczyzny”, синови отаџбине „synowie ojczyzny” (248); доносити славу домовини „przynosić słubę ojczyźnie”, непријатељ, издајник домовине „wróg, zdrajca ojczyzny” и служење домовини „służby ojczyźnie” (248). Постоји и сличност у слогану: *За краља и отаџбину* (Радовић Тешић 2009: 126) и пољског Бог, част, отаџбина „Bóg, honor, ojczyzna” (249). Ово су сценарији у духу патриотско-херојске етике наслеђене из историје раговања и борби у одбрани отаџбине. Профил у оба језика на сличан начин употпуњују и емотивни аспекти, љубави, привржености и носталгије: *љубав према домовини „miłość do ojczyzny” (248), у српском и примери: волети домовину, домовинска љубав, домовински мирис, патриотизам, патриотски, у песмама је буктала силна ватра отаџбеништва, моје отаџбеништво; затим и spoj вратити се у домовину „wrócić na łono ojczyzny” (248). За емотивно-родољубиве аспекте илустративни су и спојеви исказани преко интерпретативних метафора из концептуалног поља мајка и дом: *мајка домовина, синови отаџбине*. Овај профил подлеже сакрализацији (исп. Радовић Тешић 2009: 127), на што указују исти изрази у српском и пољском језику: *на олтару отаџбине „na ołtarzu Ojczyzny” (265). Искуства прогнанства или емиграције у српском језику као и у пољском, показују спојеви друга / нова домовина „nowa / przybrana ojczyzna” (248), живети изван домовине „żyć poza ojczyzną (249), а у српском језику и примери употребе израза *стари крај* „земља у којој се неко родио, домовина (за исељенике који живе у другој, страној држави)”: *кренути у стари крај, распитивати се за стари крај, отпремити некога у стари крај* (Речник САНУ, под *крај*).***

5.2. У свакодневном поимању овај профил се употпуњује и другачијим критичким и прагматичним односом према домовини, у којем се истичу очекивања од домовине, па и незадовољство оним што домовина пружа: *оставити домовину на цедилу, радници немају домовине, хинити поштење и отаџбеништво, наше отаџбеништво је већ изумрло, добити ореол огорчених отаџбеника, а данас и пословица: Домовина*

је тамо где ми је добро „Tam ojczyzna, gdzie dobrze” (249), актуелна у српском и у пољском језику.

5.3. Идеолошке компоненте у профилисању друштвених аспеката домовине реализоване су у дефиницијама лексема из њеног семантичког поља у којима се истиче статус држављанина, припадност нацији (в. деф. *земља* и *држава*, т. 4.1.1), као и спојеви слични у српском и пољском језику: *независна, слободна, ослобођена домовина* „niepodległa, wolna, wyzwolona ojczyzna” (248), а у српском и застарели пример *отаџбена слобода*.

5.4. Друштвени аспекти домовине реализују се напоредо са аксиолошким и емотивним аспектима, и у овом домену елементе заједничке концептосфере употпуњују исти аспекти дома, што показују исте семантичке реализације у прва три значења лексеме *домовина*, последње значење лексеме *отаџбина* и следећа значења лексеме *дом* 1б „домаће огњиште, породица, породична заједница”; 5а „род, племе; породица, лоза” и лексеме *кућа* 3а „они који живе у једном кућанству, домаћинству, породична заједница, породица”; *кућа* 3б „породица; род; лоза, династија”; *кућа* 3г „заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, братство”. Осим заједничких значења, исте друштвене параметре илуструју исти синтагматски спојеви. Тако се спој *домаће (рођено) огњиште*, мотивисан емотивним параметрима у метонимијском значењу лексема *дом* и *кућа*, значењски повезује не само са лексемама *домовина* и *отаџбина*, него и са њиховим хипонимима: *завичај, родно крај, родна груда*. Исти су емотивни и аксиолошки параметри (задовољство поседовања свога дома / домовине, осећање поштовања и љубави према свом дому / домовини, према члановима своје породице / свог народа, својих суседа, сународника, земљака), потврђени спојевима: *мој, твој, свој, његов дом / домовина; поштовати / ценити / величати свој дом / домовину* и сл. Заједнички друштвени параметри дома и домовине покривени су полисемном структуром придева *домаћи*, који у већини својих реализованих спојева покрива и семантичко поље лексеме *домовина* (в. т. 3.4.3).

5.5. На основу друштвених аспеката појам 'мајка', као и појмови 'дом' и 'домовина', концептуализује се као „породица, чланови породице”, што потврђује фигуративна употреба варијантне лексеме *мати*: *Ми, сестре ... смо њој и мати и отац* (В. Петровић) (буг. *Ти баца, ти майка* у народном говору, 47). Исти аспекти профилишу овај појам као „народни, национални”, што потврђују деривати *материн* и *матерњи* у споју *матерњи језик*, проширујући концептосферу и на културне аспекте. И други спојеви ових деривата могу се интерпретирати у семантичком пољу *дома* и *домовине, отаџбине: материни синови* (рус. *ма-*

менький сынок: 582 и матушкин сынок: 714) као *домаћи / домовински / отаџбински синови*, или према *материњи значај* (уп. рус. *материнство* 2: 700), реализује се и спој *домовински / отаџбински значај*.

6. Културни (аксиолошки) параметри

Домовина се у српском језику, као и у пољском, појављује у виду високих етичких идеала, вредности, општег добра, чију стабилну позицију заузимају језик, култура, традиција, историја и правда, што се може илустровати примерима: *завичај језику је Панонија, створити отаџбинске осећаје, различита доба отаџбинске историје, отаџбински рат; домовински ослободилачки рат*; Није отаџбина само земља, територија ... Отаџбина је и Правда, и Управа (Д. Васић); примером фигуративне употребе лексеме *завичај: створити нове завичаје просвете*; као и примерима значења лексеме *завичај 2*, „заст. обичај, традиција, завет”: *држати се старинских завичаја*.

6.1. Од многих аксиолошких аспеката који суделују у профилисању дома, а којим се преко бројних израза, фразема, потврђеним у РСАНУ, позитивно или негативно вреднују и други појмови (в. Ристић, Лазић Коњик 2014), једино позитиван аксиолошки параметар марљивости, брижљивости односно његов опозит немарљивости, небрижљивости, реализовани у споју *стећи / изгубити свој дом / кућу*, мотивише интерпретацију сличног споја лексеме *домовина: стећи своју (нову) домовину* односно *изгубити своју домовину*, при чему у концептуалном пољу домовине долази до превредновања параметара из аксиолошке у друштвену сферу.

6.2. На основу високог друштвеног вредновања мајке и особине „пружа уточиште” засновано је метафорично значење лексеме *мајка*, представљено као *мајка* 4б „домовина, завичај”, што је реализовано у виду традиционалне симболичке формуле: *мајка Србија (мајка Босна)*. На симболичком плану *мајка домовина*, како потврђују примери њене употребе, повезује се са симболом *Мајке Божије*, на основу чега се у језичкој слици света носилаца српског језика заснивају следеће заједничке особине мајке и домовине: „спремна да жртвује своју децу”, „мученица је, пати због страдања своје деце” и „сурова је у својој спремности на жртву”: Да ли ће ... да се наше тежње ... потпуно остваре у овој *намученој мајци Србији* (Домановић Р.); Наши најбољи јунаци ... служе другоме, а *мати Србија цвили* (Игњатовић Ј.). *Сурова и врлетна мајка Босна* ... не да ти ни у последњим тренуцима растанка да се нагледаш свога најрођенијега (Ћопић Б.), као и особине „штити своју децу” и „опрашта својој деци”, засноване на друштвеним и етичким аспектима.

Поимање мајке као „узора части”, засведочено синтагматским спојем: *часна мајка* у значењу „редовница, калуђерица, опатица”, има

свој еквивалент у заједничкој концептосфери МАЈКЕ и ДОМОВИНЕ: *отац / син отаџбине / домовине*.

На биолошким егзистенцијалним особинама мајке, „рађа” и „доји”, засновано је метафорично значење исказано формулом *мајка земља*, реализовано у значењу *мајка* 4 „фиг. а. (уз реч „земља”) „она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка”. б. „(уз појмове који означавају земљу, крај и сл.) као симбол домовине, завичаја и сл.”. У заједничкој концептосфери ово рангирање *мајке* са хиперонимом *земља* из парадигматског низа лексема *домовина* и *отаџбина*, потврђује високо вредносно позиционирање мајке у свести носилаца српског језика, на основу чега се појам ‘земља’ концептуализује и као домовина не само по физичким параметрима, него и по егзистенцијалним и емотивним параметрима, што је засведочено примерима употребе: *утроба матере земље, набрекну мати земља као добра родиља*. У заједничкој концептосфери оваква веза појмова профилише више заједничких особина њихових стереотипа. Из употребе ове формуле у заклетви: Тако је то, брате, *ове ми мајке земље* – сви ћемо у њу (Весел. 10, 2), издваја се следећа особина мајке и отаџбине: „има драгоцену вредност за своје дете”, затим особину „деца су за мајку / отаџбину светиња”, потврђена у примеру: Милосно се клања *земља мајчица светоме кораку своје дјече* (А. Цесарец); „пружа деци сигурност и независност од „другог”, „туђег”: Та ... везаност за *мајку земљу*, даје ... независност (З. Шубић); „деца су захвална мајци”, потврђена у примеру: Нека је хвала природи *мајци нашој земљи* (Ј. Хорват). Мотивну везу ова два појма потврђује значење лексема *груда* 2б и израз *родна грудa* у значењу „родна грудa завичај, домовина” (Речник САНУ, под *груда*), метафорично изведени из синтагматског споја *груда (грудва) земље*, а потврђени примерима: *не изгубити везу са традицијом и грудом, борити се на грудима Хрвата и Босанаца; родна грудa чека веште руке да јој подигну вредност и лепоту, изгубити родну груду, остати сред рођене груде, љубав за родну груду*, као и поетским примерима са снажним емотивним аспектима кајања због учињеног греха према родној грудии, домовини: Та бијах пјесник – у пола луда / Ситна ми била рођена грудa (С. Страхимир Крањчевић); Оставих тебе, презрех твоје сузе / И со и хлеб твој, топла грудo моја (А. Шантић).

На психичким, емотивним аспектима засновано је више особина мајке, које се могу интерпретирати и као особине домовине, што потврђује формула *моја мајка / моја домовина*, којом се исказује снажна лична емотивна веза, на основу чега се издвајају особине оба стереотипа „мајка / домовина се воли” и „дете / народ има потребу за топлином мајке / за заштитом домовине”, као и високо аксиолошко позиционирање мајке и домовине у личној сфери. Из емотивног односа мајке

према деци издвојено је више заједничких позитивних особина мајке и домовине: „поносна на своју децу”: *постати, бити дика матерна / дика домовине*; „узор за меру љубави, пожртвовања”, потврђена традиционалном формулом: *мајчина љубав* и аналогним спојем *домовинска љубав*.

7. Институционални параметри

Овај профил је структуриран у виду концентричних кругова који су аналогни просторним круговима: брак, породица (према дом), општина, средња власт, регионална самоуправа, друштвена удружења и организације (према родни крај), држава (према домовина) (исп. Бартмињски 2011: 256). У дефиницији лексеме *држава* управо су истакнути институционални аспекти овог појма. (в. деф., т. 4.4.1) па се као основне вредности истичу независност, слобода, моћ државе као институције, дужности и обавеза њених грађана и др., што потврђују деривати својим значењима и примерима употребе: *држављанин* „припадник, поданик једне државе”: *српски држављанин, права и дужности држављанина, слободна воља држављана, слободни држављани, држављанка; држављанство* „статус држављанина према држави, поданство; правно-законска припадност одређеној држави”: *губити држављанство, српско држављанство*, при чему устаљени спојеви са придевом *државни* указују на институционалне вредности: *државни грб / застава (власт, влада, господар, печат, празник, првенство, репрезентација, универзитет* и др.). Улога првог човека у држави истиче се на исти начин као и улога домаћина у дому, што потврђује лексема *државник* 1 „онај који се стара о државним пословима; онај који у јавном и политичком животу заузима видно место”.

7.1. Државна домовина у први план ставља институцију суверене државе, која стоји изнад интереса регионалних група, а захтева од грађана као својих „поданика” да служе домовини, да је бране, да се жртвују и да раде за њену добробит, што потврђују уобичајени спојеви: *служити домовини, држављанска савест, држављанска дужност*. Просторна димензија се поистовећује са државним границама, а „отаџбинска заједница” са заједницом грађана који имају обавезу да бране државу. Основне вредности „државне домовине”, Југославије, у српској лингвокултури су: југословенски народи и народности, братство јединство народа и народности, неповредивост државних граница, јединствен културни простор, слобода националног опредељења, тековине народноослободилачке борбе, једнакост, равноправност и др.

7.2. Семантичка доминанта националне домовине, Србије, јесте српска нација, која као мултинационална етничка заједница чува и негује вредности суживота са припадницима других нација: сународника,

земљака, свих грађана, држављана Србије. Истакнуте разлике у поимању „државне домовине” и „националне отаџбине” у језичкој слици света носилаца српског језика показују да у се идеолошкој сфери појам домовине непрекидно реинтерпретира, стварају се нове идеолошке варијанте: заједнице народа и народности, национална заједница, грађанске и регионалне заједнице.

7.3. На идеолошким аспектима заснована је концепција „социјалистичке домовине” са прокламованим вредностима правде, равноправности и једнакости за све своје грађане, која се одржала у не тако малом раздобљу српске историје 20. века (пољ. *socjalistycznej ojczyzny*, 265). Ова концепција је одбачена, тако да савремена варијанта „државне домовине” прокламује нове идеолошке вредности, засноване на традицији вишенационалне државе републиканског уређења и грађанског патриотизма, што потврђују примери: *домовинска флота, домовинска цеста, отаџбинске дубраве и горе; бранити отаџбински подвоз, погодбе отаџбинске*.

8. ЗАКЉУЧАК

На основу анализе системског језичког материјала из Речника САНУ, изведене са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, закључено је следеће: 1) да се у српском језику концепт домовина заснива на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексеме *домовина* и *отаџбина*; 2) да се овај културни концепт у језичкој слици света, као и културни концепт дом, заснива на опозицијама „свој – туђи” и „унутрашњи простор – спољашњи простор”; 3) да је стереотипа домовина заснован на четири основна профила: просторном, друштвеном, културном и институционалном; 4) да варирање основних профила условљавају аксиолошки, емотивни и идеолошки параметри; 5) да у профилисању стереотип домовина гради заједничку концептосферу са стереотипима дом и мајка, који као културни и егзистенцијални концепти представљају и универзалне концепте са специфичним обележјима језичке слике света српске лингвокултуре; 6) да је заједничка концептосфера профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима, заснованим на позитивним елементима „свог, блиског”.

СТЕРЕОТИП О ГРЦИМА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

1. У овом делу монографије на дијахроном плану је представљено језичко сазнање носилаца српског језика о Грцима, које се реализује у виду колективних представа, или у виду стереотипа, посведочених у језичком материјалу само у назнакама.

1.1. Истраживање је рађено на материјалу историјског тезаурусног Рјечника ЈАЗУ који представља лексику српског (српскохрватског) језика од 12. до краја 19 века. У разматрање је узето творбено гнездо етнонима *Грк*, кога чине лексеме *Гркиња*, *Грчка*, *Грче*, *Грчад*, *Грчадија*, деминутив *Грчић*, аугментатив *Грчина*, придев и прилог *грчки* и глагол *грчити* (*се*) 'чинити да ко постане Грком', 'обраћати (*се*) у Грка'. У њему је реализована колективна представа о Грцима на дијахроном плану, са препознатљивим раздобљима у развоју српског језика назначеног периода. То је раздобље од 12. века до ратних сукоба са Турцима, затим раздобље ратних сукоба и поробљавање Србије од стране Турака, као и раздобље ослобођења српских територија од Турака које захвата период 18. и 19. века.

1.2. Показало се да се представа о Грцима добијена на оваквом корпусу разликују од представа добијених на корпусу народних епских песама (в. Коњик 2006: 57–67). Поменути језички корпус одражава изразитије етничке стереотипе засноване на предрасудама о Грцима као о 'другима' са обавезним негативним предзнаком, како се уобичајено стереотипи дефинишу у социјалној психологији и у другим антрополошким дисциплинама. Међутим, у језичко-поетској слици света изразитост етничког стереотипа замућена је амбивалентношћу која се јавља као неминовни пратилац фолклорног поетског жанра.

1.3. Оно што је евидентно и за речнички и за фолклорни корпус јесте то да стереотип о Грцима у сазнању носилаца српског језика на дијахроном плану није обавезно негативан и заснован на предрасудама, него да је подложен променама у складу са друштвено-историјским

* В. Ристић 2006б

и језичким развојем. На основу тога се може закључити да стереотип о Грцима у српском језику није етнички испрофилисан онако како је нпр. испрофилисан стереотип о другим народима с којима је српски народ имао стварно или митолошки наслеђено негативно искуство засновано на ратним сукобима, верској или културно-етничкој нетрпељивости, нпр. о Турцима, Латинима, Јеврејима (исп. Етнолингвистички речник 1999: 414, под *инородец*), Ромима (исп. нав. дело: 415), а у новијој историји о Немцима, Албанцима и Хрватима (исп. Попадић, Биро 2002: 42–43, 48).

1.4. Представа о Грцима није оптерећена верским ни непријатељским предрасудама, на којима су засновани етнички стереотипи наведених припадника других конфесионалности, освајача и непријатеља, у чијој основи је препознатљива поларизација сопственог идентитета, 'Ми' и идентитета другог, 'Други, Они', заснована на опозицији вредносног суда 'добро, позитивно' — 'лоше, негативно'. Она је у српском језику заснована и на традиционалној култури, по којој је однос према припадницима друге етничке или верске заједнице амбивалентан. С једне стране је повезан са представом опасног, грешног, оностраног, нечистог, а с друге стране 'други' се може сматрати носиоцем сакралног начела, дародавца благостања, здравља и среће (исп. Етнолингвистички речник 1999: 414, под *инородец*). Тако да се и под утицајем традиционалне културе у стереотипу о Грцима знатно ублажава истакнута поларизација.

2. Историјски гледано може се рећи да су у основи представе о Грцима у српском језику старији стереотипи: 1) основни, базични, поларизовани по критеријуму 'друштвено организован, цивилизован, развијен' и 'друштвено неорганизован, варварин, неразвијен'¹⁵⁴ и 2) социјални стереотипи поларизовани по критеријуму социјалне, професионалне и културне престижности. Од 4 основна прототипа, како је представљено у раду Љубоја 2006, два се у српској језичкој реалности, као и у реалности неких других језичких заједница, профилишу и као етнички стереотипи: урбани прототип престижног социјалног и професионалног статуса, пословног човека, најчешће трговца, који се профилише првобитно и као етнички стереотип о Јеврејима и несоцијализовани маргиналац, субверзивни прототип испрофилисан и као стереотип о Ромима који се чува до данас у српском језику (Љубоја 2006: 7–8). У језичкој слици света улогу урбаног прототипа у каснијем развоју грађанског друштва у Србији замењују Грци.

2.1. На дијахроном плану, како је напред показано, а како ће се потврдити и примерима из речничке грађе, представа о Грцима није изди-

¹⁵⁴ О основним, базичним и дериватним етничким стереотипима, у контексту историјата теорије о стереотипима, в. Марковић 2002: 5–31.

ференцирана у виду стереотипа заснованог на негативним предрасудама. Зато ће се у раду појам стереотипа и његова улога у језичкој слици света узимати у неутралнијем и ширем смислу, онако како се тај појам схвата у социјалној психологији. У основи овог схватања је приступ по коме се на стереотипе може гледати и као на когнитивно-мотивациони процес, што им омогућује различите функције зависно од контекста. То не мора да буде увек контекст предрасуда, па се у ширем, неутралном одређењу стереотип може именовати прикладнијим називом „слика о другима”. У нашем случају то је слика о Грцима као представа о карактеристикама и понашању чланова одређене етничке заједнице, која не мора бити нужно нетачна, ригидна и тешко променљива (исп. Попадић, Биро 2002: 35).

3. Већ је истакнуто да се по традиционалној култури у представи о припадницима другог етноса или друге вере често преплићу сакрално и нечисто: присуство иноверца, странца може да оскрнави или учини сакралним место на коме бораве, што им даје култни или сакрални карактер (нпр. гробови, надгробне плоче странаца као места излечења). Сакрална симболика присутна је поред осталог и у породичним обредима, у којима се присуством иноверца, странца обезбеђује благослов или заштита од зла и болести (исп. Етнолингвистички речник 1999: 417, под *инородец*). Оваква амбивалентност у неким назнакама сачувана је и у стереотипу Грка у језичкој слици корпуса из Речника ЈАЗУ.

3.1. Тако прасловенски етноним *Гркиња* у српском језику чува митолошки слој стереотипа о странцу као оностраном, натприродном бићу, што потврђује пример: *Старија вила с јименом Гркиња*.

3.2. Етници *Грк* и *Гркиња* чувају се у српском језику и као стара имена, антропоними од 14. века, а и у основи новијих презимена *Грк*, *Грчић*¹⁵⁵ и *Гркињић*. И овај аспект језичког памћења о Грцима чува сакралну симболику заштитничке улоге етнонимског имена, чија се табуираност реализује преко етничког стереотипа у духу традиционалне културе.¹⁵⁶

3.3. Старији слој чува се и у називима места у Србији: *Грк*, *Грчићи*, *Грчка*, *Грчки крај*, *Грчко гробље*, *Грчко поље* и у називу села: *Гркиња*, што се опет може повезати са колективним памћењем магијске моћи иноверца и култним или сакралним карактером ових назива.

4. Прасловенски етници *Грк м*, *Грка ж* и *Гркиња*, по Речнику ЈАЗУ, у примарном значењу чувају стереотип о Грцима као о цивилизованој,

¹⁵⁵ Ово презиме епског јунака Манојла упућује на етнички идентитет (в. Коњик 2006: 57–67).

¹⁵⁶ Заштитничка улога имена задржала се у српској традицији до данас, истина из друге сфере, сфере зоонима и фитонима, па се људима дају имена животиња, нпр. *Вуж*, или цвећа: *Божур*, *Јаблан* и сл.

уређеној и развијеној заједници и моћним освајачима других земаља, што показује значење придева *грчки 1: грчке земље, грчки цар, грчки градови, грчко царство; Троја грчким огњем изгорјена; Атена грчка држава*. Чува се и представа о народу са развијеном писменом културом и језиком, нпр.: *грчко слово, грчко име, грчки писати, грчки заповедати, грчки говорити, грчки разабрати*.¹⁵⁷

4.1. Стереотип цивилизоване античке и византијске Грчке, чија се култура и духовност примала преко религије и цркве, као основни, примарни етнички стереотип, у језичкој представи српског народа чува се као позитивна представа о регионалном суседу, странцу, чија се богата духовна традиција перципира као узор и прихвата позитивно упркос сопственом инфериорном националном идентитету у виду стереотипа неразвијеног грчког суседа, варварина. То показује пример: *Примити покору од старих Грка* и глагол *грчити (се)* 'чинити да неко постане Грком', 'обраћати (се) у Грка', а у истом значењу употребљава се и глаголска именица *грчење*. Оваква представа о Грцима у српском језику раног периода чува истинито језгро стереотипа у виду поједностављене обраде историјских чињеница (исп. Марковић 2002: 15).

4.2. Стереотип надмоћних регионалних суседа у социјалној и економској сфери у колективној свести каснијег периода и времена двосмерних миграција Срба и Грка испољава амбивалентан карактер. Тако се најпре издваја представа Грка као отмене господе и са атрибутима лепог изгледа, што се реализује углавном уз етноним *Гркиња: Одметна је она Гркиња; Нит ме зову госпојом Гркиња; танана Гркиња*, као и у експресивној употреби деминутива *Гркињица* (који датира од 17. века): *Млада мома Гркињица*.

4.3. Међутим, представа добија негативне конотације из којих се издваја доминантна црта прорачунатих и шкртих господара, узгајивача винограда, што потврђује проширен пример народне песме из речника ЈАЗУ:

Кад дођете ка Костуру граду, / Вама ће се *Грци радовати*: / „Благо нама, ево нам *аргата!* / *Јефтино ће радит' винограде*”.

Тако се мотиви прорачунатости, шкртости, тврдичлука, карактеристични у ранијем периоду за стереотип о Јеврејима, у каснијим периодима развоја српског језика и друштвено-економских промена у Србији за време Турака и непосредно после ослобођења, везују за Грке и Цинцаре и профилишу негативни етнички стереотип у сазнању носилаца српског језика. Инфериорна слика о сопственом етничком идентитету у условима масовног досељавања Грка и њиховим преузимањем трговине и других престижних занимања у урбаним срединама Србије

¹⁵⁷ Назив *Грчка* за земљу, државу, по Речнику ЈАЗУ, употребљава се тек од 18. века.

18. и 19. века (исп. Гавриловић 2002: 117–124), искривљује истинито језгро стереотипа о напредним, пословно способнијим дошљацима, подстичући предрасуде засноване на повећаном броју негативних мотива: склоност ка закидању, превари, лукавство, кукавичлук и др., што се јавља као доминантна особина Грка трговца и дућанције.

5. Штедљиво и рационално трошење времена и новца, карактеристично за досељене Грке, перципирало се негативно у српској патријархалној заједници. У народном схватању то је формирало негативну слику омраженог трговца, дућанције, прорачунатог преваранта и тврдице, што се на језичком плану, у духу традиционалне културе, реализовало кроз апелативизацију етнонима *Грк* и *Гркиња* у значењу тог занимања (исп. Етнолингвистички речник 1999: 416). У народним говорима српског језика од 18. века апелативи *грк* и *гркиња* употребљавају се у значењу 'човек/жена који/која држи дућан'. У основи оваквог социјалног стереотипа, пропуштеног кроз матрицу етничког стереотипа, испољава се не само негативно колективно него и индивидуално искуство које је тражило и налазило одушка кроз језик, што показују примери:

Гле, у овоме селу Чивутин *грк*!; Од трговца *грка* или калације; У Врбасу *гркиња* на гласу: чам дувана, лула окована.

5.1. У социјалној констелацији стереотипа оваква апелативизација етнонима неутралише негативну функцију етничког стереотипа о Грцима, спуштајући ниво нетрпељивости на профане мотиве и дајући им експресивну маркираност. Занимање трговца, дућанције представљено је са омаловажавањем. У првом примеру то је истакнуто погрдним именом *Чивутин* за Јевреје, а у другом примеру његовим сврставањем са занимањем нижег статуса, са калајцијама, чиме су се обично бавили Роми. У трећем примеру је на ироничан начин у шaljивим стиховима народне песме исмејано то занимање у контрасту вокације, дивљења и слике полупразног дућана. У њему је у виду апелативизираног етнонима искоришћен фолклорни тип етничког јунака да би се постигла пријемчивост, препознатљивост и богатија асоцијативност (исп. Љубоја 2006: 6, 8 и Карановић, Љуштановић 1994: 74–75).

5.2. Оваква шала која се користи стереотипима иначе је веома ретка и не би се смела вулгаризовано тумачити као поруга, увреда или омаловажавање другог, јер се то коси са њеном жанровском основом. Она се, како показује наведени пример, заснива на комици приземног и репрезентују профану сферу која је карактеристична за комедије (исп. Љубоја 2006: 3–4).

6. Другачија, углавном замућена, неиздиференцирана представа о Грцима чува се у српском језику из периода када су Грци као емигранти, или учесници бојева на истој или супротној страни, делили заједничку

историјску судбину са Србима, па су у памћењу српског језика Грци представљени као поробљени народ, емигранти, ратници, противници, савезници и др., што се види из примера:

Самодржац Србљем и *Грком* Стефан цар; Многе *Грке* у град долажаху, Убога *грчка земља*; Већ *цар грчки* пропустио Турке; Смлати Угре, *Грке*, Турке голем бојник; Они возе *Грке* и Бугаре.

6.1. На плану појединих епоха, као што показују примери, ставови о 'другима' нуде представе о свакодневном животу људи и о духу одређеног времена. Ове представе одражавају и појединачна искуства, аутентично, неспутано јавно мњење и лишене су политичких предрасуда. То су утисци до којих се долазило у контактима са припадницима грчког народа или на њиховој или на сопственој територији и везани су углавном за неповољне прилике у којима се живело и за етничке ратне сукобе у одређеном периоду заједничке историје (исп. Љубоја 2006: 12–13). Они су проткани и емотивним набојем исказаним деривираним експресивним облицима деминутива и збирним именицама: *Грче*, *Грчић*, *Грчад* и *Грчадија* (који датирају од 18. века), хипокористично или презриво интонираних, као и аугментативом *Грчина*:

Једно *Грче*, један човичац; Три момчета, сва три *Грчета*; Ал' се *Грче* штитом заштитило; Једно *Грче* паде земљи чарној; *Грчету* одрешио руке; Је ли много у *Грчета* свата?

7. Неки мотиви старијег модела конфесионалног стереотипа чувају се у религиозном дискурсу (од 1470), што показује значење етнонима *Грк 3* из Речника ЈАЗУ 'човек који припада источној (православној цркви)' и придева *грчки 2* 'који припада православној хришћанској цркви'. Обично су употребљени у опозицији према припадницима католичке вере односно римске цркве: *Римљанин — Грк, католичански закон — грчки закон, закон римски — закон грчки*. Стереотип је заснован на верским предрасудама, али се у религиозном дискурсу реализују блажи мотиви тих предрасуда, најчешће истакнутих као 'различитост':

Један начин ким се крсте *Грци*, а другим *Латини*; Крстити се на *грчку*; Зову власима браћу своју *закона грчкога*.

Чува се и мотив са негативним вредносним судом о обичајима и ритуалима припадника друге вере: Говоре *Грци* да посвећење, које *Латини* чине, *да није добро*. Предрасуде овог типа, у духу традиционалне културе, засноване су на представи о својој вери као правој и грешности туђе вере (в. Етнолингвистички речник 1999: 415).

7.1. Оваква представа, у којој се православна вера поистовећује са Грцима а католичка са Латинима карактерише језичку слику света носилаца заједничког српскохрватског језика, који су били различите верске и националне припадности. Међутим, њихови различити национални и

верски ставови у језичкој слици религиозног дискурса нису оптерећени предрасудама него чувају углавном неутралне мотиве конфесионалних стереотипа. Зато им се не би смела придавати симболичка вредност и политичка мотивисаност. Они су део наслеђа чију окосницу чине латентни мотиви сачувани у религиозном дискурсу који не подлежу променљивим, актуелним предрасудама. Тако ни ово историјско језичко сазнање не можемо представити као стереотип у ужем негативном смислу, него као представу о припаднику друге вере. „Стереотипи спадају у прагматичнију област социјалне психологије ... [у] подручје менталног функционисања активне интеракције људи” (Љубоја 2006: 2).

8. Међутим, реалност показује да се прагматичка, па и политичка улога етничких стереотипа јавља и повећава у раздобљима подстицања националних сукоба, а може се илустровати са два примера из старије и новије историје.

8.1. Први пример игнорисања идентитета малих народа целог балканског региона у „етничком мапирању“ Европе представљен је у Марковић 2002: 24–25. У 18. веку у Аустрији и Немачкој у народним табелама, у којима су показиване различите нације и националне карактеристике, становник Балкана је описан као Турчин или Грк, јер су у упрошћеној представи надмоћних северних суседа сви народи јужно од Дунава били прво само Грци, па онда само Турци.

8.2. Други пример из новије историје показује сужено, искривљено и исполитизирано тумачење улоге етничких стереотипа у најновијим ратним и политичким приликама у Србији, а дат је у Милосављевић 2002: 76. Теза овог аутора да је представа о Грцима као „браћи” или „вековној браћи” први пут откривена 90-тих година прошлог века, представља вулгаризацију овог стереотипа у језичком и историјском памћењу српског народа. Она је заснована на тврдњи аутора да Грци никада до данас нису обележавани овим појмом, и да су стереотипи о њима били негативни као и стереотипи о Албанцима, Бугарима, Македонцима и Хрватима, и да су их у негативној обојености и премашивали (80). Оваква тврдња нема ни језичке ни историјске ни социолошке основе. Она је могла проистећи из ауторовог неоснованог става да не постоје позитивни стереотипи о другима, а ако и постоје онда су они средства актуелне политике (84).

9. Стереотип о Грцима у српском језику, реконструисан на основу грађе историјског тезаурусног Рјечника ЈАЗУ, показује слојевиту слику и сачувано истинито језгро са препознатљивим наслагама митолошког и историјског памћења стереотипа из традиционалне културе. Овај етнички стереотип о народу са којим је српски народ повезан позитивним искуством и у митолошком и у историјском наслеђу, растерећен је

предрасуда, чиме се доводи у питање могућност политичке злоупотребе његове етничке симболике. И на крају да бисмо резимирали различите ставове о смислу и улози етничких стереотипа у свести и друштвеној реалности припадника једне етничке заједнице, и да бисмо изнели и свој став изграђен на основу разматрања стереотипа о Грцима у српском језику на дијахроном плану, наше излагање завршићемо цитатом: „Све док стереотипи остају у краљевству колективне имагинације, нису веома опасни, могу бити забавни, чак и корисни. Али, у тренуцима када постају покретачка снага политичких одлука, кад њихов заводљиви лик засењује Стварност, постају најзлокобније творевине људског ума” (Марковић 2002: 31).

СТЕРЕОТИПИЗАЦИЈА ДОМА У КЊИЖЕВНОМ ДИСКУРСУ*

1. У даљем излагању представљени су они елементи концепта дом и стереотипизације овог појма који се реализују у поетском језику, а који се заснивају на стилским дометима појединих аутора у књижевном дискурсу, као што су примери: *корачати кроз дом туђинских утвара, дом је велика башта, дом је клетка топла, пролеће у нашем дому, ћелија му је била и дом и гроб, унети у дом боје егзотике, стварати дом сјаја на гомили рака, дом је мали пластични станчић-играчка, дом је борба са сиротињом, њен дом је тамо где је њена љубав* и др. Стереотипизација дома разматрана је на одабраним примерима из електронског корпуса српског језика Математичког факултета из Београда и из допунских извора, при чему су с једне стране издвајани елементи стереотипа овог појма карактеристични за савремени српски језик уопште, а с друге стране утврђивани су елементи поетског језика и начини њиховог функционисања у профилисању овог појма.

1.1. Сама реч *дом* у српском језику, према Речнику САНУ, има значење „кућа као место где човек живи са својом породицом” (прво значење, а има их укупно 7, са издвојеним подзначањима), док се тек у другим, секундарним значењима концептуализује и као „грађевина за пребивање или каву друштвену потребу”. У овом првом, примарном значењу спојено су представљене семе „дома” као физичког објекта („кућа”, односно „зграда”) и семе „дома” као емоционално-друштвеног ентитета („породица”). Овако представљено примарно значење лексеме *дом* одговара уобичајеној представи овог појма носилаца српског језика.¹⁵⁸

* В. Ристић 2013а.

¹⁵⁸ У когнитивној лингвистици значење се изједначава са концептуализацијом, образовањем појмова на основу човековог физичког, чулног, емоционалног и интелектуалног искуства о свету који га окружује (Кликовац 2004: 9).

1.2. Материјал Речника САНУ, коришћен за реконструкцију стереотипа дома у српском језику у раду Ристић, Лазић Коњик 2014,¹⁵⁹ показао је да се у српској лингвокултури за појам 'дома', осим лексеме *дом*, употребљава и лексема *кућа*, и да ове две лексеме функционишу као синоними на вербално-семантичком плану. Међутим, разлике међу њима јављају се на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, што се најопштије испољава у виду маркиране употребе лексеме *дом* и неутралне употребе лексеме *кућа*. Лексема *кућа*, којом се означава исти појам, примарно се поима као физички објекат и интерпретира као „зграда, грађевина”, што се у Речнику САНУ представља као њено прво, примарно значење „грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу”, а тек секундарно и као „породица”.

1.3. Неке од наведених разлика у употреби ове две лексеме показује следећи пример из књижевног дискурса:

Од твоје куће, Иване, остаће кућиште, а од народа из дома твога страшна приповетка! (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*),

у коме се лексема *кућа* употребљава у смислу физичког објекта који је подложен пропадању и који се чува у физичким траговима исказаним дериватом *кућиште*, док се лексема *дом* употребљава у друштвеном смислу као породична заједница, „народ из нечијег дома”, а у аксиолошком смислу као чувар традиционалних културних, моралних и др. вредности. Оне као апстрактни домени нису подложни физичком пропадању него трансформацији у друге апстрактни ентитете, „у страшну приповетку”, ентитет који је у примеру употребљен у негативном смислу.¹⁶⁰

2. У анализираној грађи разматрана је само употреба лексеме *дом* и стереотипизација овог појма у поетском језику књижевног дискурса.¹⁶¹ Уобичајена представа дома у српском језику и култури, као и у осталим словенским језицима и културама, поред устаљених физичких карактеристика обухвата и одређене друштвене, емоционалне и аксио-

¹⁵⁹ У наведеном раду је концепт дом представљен у складу са теоријским поставкама и методолошким основама Лублинске етнолингвистичке школе и показан на лексикографском материјалу тезаурусног Речника САНУ, који, осим речничког чланка лексеме *дом* и чланка њеног најближег синонима *кућа*, обухвата и лексичке јединице њихових творбених гнезда.

¹⁶⁰ О апстрактним доменима у појмовној категоризацији в. Кликовац 2004: 17–19.

¹⁶¹ Уз примере из електронског корпуса наведени су само библиографски подаци дати у корпусу, без назнаке главног извора, а узети су у разматрање и примери из дневног листа *Политика*, у којима употреба лексеме *дом* има стилематичну вредност, карактеристичну за књижевноуметнички стил.

лошке карактеристике (исп. Бартмињски 2011: 219–243). На тај начин се стереотип дома структурира као вишедимензионална категорија која укључује различите параметре: физичке, друштвене, функционалне, емотивне и аксиолошке (нав. дело: 222–224).

2.1. Наивно поимање дома као физичког, материјалног објекта, али и као ентитета друштвених и породичних вредности, потврђује пример:

Дом је — дом. Он је на земљи, а није на води!... На води стоји само лађа и воденица... Ја нисам домаћин него воденичар... (Јанко Веселиновић, Хајдук Станко),

при чему се у физичком смислу лексема *дом*, као грађевина на копну, ставља у опозицију са лексемама *лађа* и *воденица*, грађевинама на води. У сва три случаја то су грађевине у којима обитавају људи, али између њих се јављају разлике на прагматском и друштвено-аксиолошком плану: у *дому* је *домаћин*, друштвено вреднија и одговорнија улога, а у *воденици* је *воденичар*, друштвено мање одговорна улога (одговорна само за посао којим се бави). И најзад, пример у којем се појам дом реализује у смислу заједнице, породице, карактеристичне само за људска бића:

Никада му на памет не би пало да створење попут овог *повеже са појмом дома*. Јер чинило се да само *људска бића имају оно што су називали домом*. (Адамс, Даглас. *Аутостоперски водич кроз галаксију*. Београд: Алнари: Отворена књига, 2003).¹⁶²

2.2. За разлику од општејезичког стереотипа дома, системски представљеног у тезаурусном Речнику САНУ, у књижевно дискурсу овај појам носи обележје уметничког стила са карактеристичним контемплативним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуниктивним интенцијама самих аутора.¹⁶³

Неке од специфичности стереотипа дом у књижевноуметничком стилу показале се на примеру из допунских извора, у овом случају на примеру песме Алексе Шантића *Моја соба*:

¹⁶² У Речнику САНУ у оквиру примарног значења лексеме *дом* издвојено је подзначење „станиште, пребивалиште (животиња)” (*Курјак нема дома*).

¹⁶³ Према Ј. Бартмињском (2011: 27–28), са антрополошког становишта центар стилског система језика представља разговорни стил, најбогаћији у средствима и регистрима, док су други стилови (уметнички, административни, научни и сл.) изведени из њега и представљају његове стилске „деривате”.

Један кревет, астал, књиге у ормару, / У куту бачене новине без броја / И лик мајке моје виси о дувару / Уз икону, ето, то је соба моја. / Малена. Но мени велика је башта, / Гдје над потоцима тихим трепте јоште / Лептирице сјајне мојих снова, машта, / Радости и среће, мира и милоште. / Овдје ми је као да сам гдје у страни / Високо, под сводом дуга уздрхтани' / У којима рано прољеће се купа ... / Ово је крлетка топла душе моје, / Кроз њен мали прозор она лети, поје, / И сјај златни пије из небеских купа, 48.

У првом делу песме реализовани су физички елементи дома који се односе на унутрашњи изглед, са колекцијом најнужнијег инвентара типичног за српску културу становања. У песничковој перцепцији „мајка” и „крсна слава” истакнуте су као највеће вредности породичног дома (слика мајке виси поред иконе на дувару), што је у складу са колективном тачком гледишта у профилисању овог стереотипа, карактеристичном за припаднике српске патријархалне и православне културе. Други делови песме употпуњавају овај стереотип емотивним и контемплативним елементима, који у виду креативних поетских метафора¹⁶⁴ одражавају лични доживљај тоpline и удобности дома. У песничковом виђењу дом је велика башта, чија се удобност и лепота конкретизују у виду поетских слика, које побуђују позитивна осећања среће, радости и милоште. Оригинална песничка метафора дом је високи свод дуга уздрхтаних истиче песничкову духовну узнесеност интимношћу суочавања са самим собом, што у профилисању стереотипа уноси аксиолошку вредност самоосвешћивања, битну за човеково духовно и личносно напредовање. Метафором дом је крлетка топла, песник позитивно вреднује поимање дома као унутрашњег простора, пре свега имајући у виду његову топлину, која прија песничковој души, слободној да „кроз мали прозор” и „лети” и „поје” и да се напаја златним небеским сјајем и лепотом.

3. У даљем разматрању стилских домета у стереотипизацији дома на примерима из електронског корпуса, који су дати у виду краћих одломака из књижевног дискурса, биће представљени они метафорични примери који указују на елементе концептуализације и стереотипизације, карактеристичне за књижевни дискурс.

3.1. У следећих неколико примера поетске метафоре су засноване на изворном домену „уметност”, који се у општијем смислу може свести на домен „игре”, један од основних изворних домена у теорији метафоре (Кликовац 2004: 17).¹⁶⁵ У примеру:

¹⁶⁴ О разликама између појмовне и фигуративне, поетске, „живе” метафоре која настаје разрадом и конкретизацијом појмовне метафоре в. Кликовац 93–102, а у нав. делу указано је и на разлике између фигуративне и иновативне, оригиналне метафоре (101); исп. нап. 166 у овом поглављу.

¹⁶⁵ О уобичајеним изворним и циљним доменима у формирању појмовне метафоре в. Кликовац 2004: 17–19.

Госпођица Едит је унела у наш дом, у нашу патријархалну скамењеност боје егзотике. (Киш, Данило. *Башта, пепео*. Београд: Службени гласник.),

реализована је метафора ДОМ ЈЕ СЛИКАРСКО ПЛАТНО. Индивидуална тачка гледишта у профилисању стереотипа ДОМ реализована је у негативној оцени патријархалности („патријархална скамењеност”), која се, иначе, позитивно вреднује у српској култури. Идеја о могућој замени ове, за адресанта превазиђене вредности, новом вредношћу, исказана је у опозицији „патријархална скамењеност – боје егзотике”, из које се „боје егзотике” перципирају позитивно као неспутано, несуздржано, динамично и сл. одвијање живота у дому, што на плану концептуализације представља важан емотивни елеменат у профилисању овог стереотипа.

3.2. На истом домену заснована је поетска метафора ДОМ ЈЕ УМЕТНИЧКО ДЕЛО, реализована у стиховима М. Бојића:

Јер проћи ће многа столећа, кô пена / Што пролази морем и умре без знака, / И доћи ће нова и велика смена, / Да дом сјаја ствара на гомили рака. (Милутин Бојић, *Плава гробница*, Песме).

Оригиналност и јединственост метафоре из песме *Плава гробница* М. Бојића остварује се у неубичајеној разради изворног домена¹⁶⁶ на апстрактнијем нивоу кроз вишестепену метафоризацију: ГРОБ ЈЕ (вечити) ДОМ (мртвих, које волимо, поштујемо и сл.), ПЛАВА ГРОБНИЦА ЈЕ СЛАВНИ ДОМ (страдалих српских војника, који су славни, достојни великог поштовања, дивљења). У српској историји и култури поштује се и слави пожртвовање и јунаштво оних који су се жртвовали за своју отаџбину, а њихови гробови „овенчани славом” честа су инспирација ументницима. Осим *Плаве гробнице* М. Бојића, у овом смислу значајна је и Змајева песма *Светли гробови*, која се може повезати са истакнутим стихом из Бојићеве песме, а који је заснован на метафори СВЕТЛИ ГРОБ ЈЕ ДОМ СЈАЈА. Ова метафора сублимира емотивно памћење и сећање носилаца српске културе, као узвишено осећање и трајну инспирацију за сопствено деловање и пожртвовање, што је веома значајно у стереотипизацији ДОМА на ширем друштвеном плану у смислу етичких, па и естетских вредности. Међутим, снажан емотивни ефекат изазива последња метафора ДОМ СЈАЈА ЈЕ ГОМИЛА РАКА, која доводи у питање наведене вредности стереотипа ДОМ, изведене из претходног контекста Бојићевих стихова. Стилематична ефектност метафоре заснована је на промењеном сме-

¹⁶⁶ О непоновљивој, индивидуалној употреби поетске (иновативне, оригиналне) метафоре в. Кликовац: 2004: 24; исп. нап. 164 у овом поглављу.

ру изворног и циљног домена, што се чак и пориче као могућност у теорији метафоре,¹⁶⁷ као и на опозицији „дом сјаја – гомила рака”. На оба начина на плану стереотипизације дома истакнута је индивидуална уметникова тачка гледишта и промењена перспектива вредновања у односу на наведену колективну перспективу, карактеристичну за припаднике српске културе, што се може перципирати или као песникова сумња у смисао жртвовања или као његова резигнација. У оба случаја из перспективе прагматичке културе у питању је освешћеност над реалном чињеницом да је „дома сјаја” имагинарна, уметничка творевина иза које у стварности стоји „гомила рака”, што појачава емотивни доживљај бола, као основног мотива песме *Плава гробница*.

3.3. На полазном домену „игра” заснована је метафора дом је играоница, у примеру:

Њихов дом им све више личи на мали пластични станчић-играчку, испуњену исто тако пластичним и привременим предметима што се троше па бацају, уместо да трају дуже од људског века. (Момо Капор, Најбоље године и друге приче),

у коме се пишчева индивидуална тачка гледишта може перципирати као став да праве вредности дома не чини његов инвентар него нешто што траје више од једног људског века, а то може бити потомство, сачувана породична заједница и друге егзистенцијалне и друштвене вредности.

3.4. Значај потомства и одржавања породичног дома (домаћег огњишта) истакнута је у примерима из књижевног дискурса, у којима се дом концептуализује у виду метафоре: дом је ВАТРА, која је могла бити заснована на изворним доменима „топлота и хладноћа”, „светлост и тама”¹⁶⁸:

Године 1953. овде је било 519 душа, а данас је *више празних кућа, него неутрнутих домова*. У потрази за бољим условима живота млади су отишли у градове, јер је овде живот суров. (Политика 26. 06. 2001); *Пове-ла се реч о учесталом гашењу домова у селима*. (Политика 29. 08. 2006).

3.5. У стереотипизацији дома у неколико примера из књижевног дискурса реализована је и метафора дом је ЧОВЕК, заснована на изворном домену „човек, човеково тело”. У Змајевим стиховима:

¹⁶⁷ У когнитивној лингвистици истиче се немогућност замене места изворног и циљног домена као принцип једносмерности, заснован на ставу о постојању типичних изворних и типичних циљних домена (Кликовац 2004:17–19).

¹⁶⁸ О уобичајеним изворним и циљним доменима у формирању појмовне метафоре в. Кликовац 2004: 17-19.

То је страховање / Њиног *мирног дома*, / И рај њихов стрепи / Од тог страшног грома. (Змај, Зебња у рају, Певанија 2),

метафора је реализована преко метонимијске замене појмова, чиме се дом перципира као породица, што је карактеристично за његову стереотипизацију и на општејезичком плану. Метафоричност у представи ДОМА у примеру:

Она себи призива дом, смиреност у дну врта, као заустављен додир живота и смрти (Кузмановић, Раде. *Даниноћ*. Београд: аутор, 1993),

могла би се представити и у виду метафоре ДОМ ЈЕ СЕЋАЊЕ, при чему се, као и у Змајевим стиховима, истиче „смиреност, миран живот у дому”, као битан параметар у профилисању самог стереотипа.

4.1. У другим примерима из књижевног дискурса реализују се метафоре које немају оригиналне стилематичне ефекте, али су значајне за негативно или позитивно профилисање ДОМА. Негативни параметри истакнути су метафором ДОМ ЈЕ БОЛНО ПОЉЕ, реализованој у примеру:

Дом и породица Бранкова, то је била нормална борба са сиротињом ситних грађана који случајно имају даровиту децу. *Дом и породица* Павлова, то је био даноноћни тутањ једне подземне, скривене борбе, неких гладних сила које не смеју да признају шта им све треба да прогутају и сваре па да мало отпочину. (Исидора Секулић, *Амбиције, дим, Кроника паланачког гробља*);

као и метафором ДОМ ЈЕ ЗАМКА, која је заснована на полазном домену „животиње”, у примеру:

Ако је кнез добро разумео, мрежа је већ била исплетена, лепљива, а *наук је седео у његовом дому*, ту, пред њим, са тим лицем чедног стражника. (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*).

4.2. Позитивно вредновање у стереотипизацији ДОМА реализовано је у виду метафоре ДОМ ЈЕ ЉУБАВ, засноване на изворном домену „смер”, у примерима:

Сматрала је *да је њен дом тамо где је њена љубав*. –Удала сам се и отишла на Косово и Метохију 1992. године (Политика, 18. 05. 2008); Мени су *Звезда и Југославија други дом*. И ја у њему лепо живим. (Политика, 03.04. 2008); *Песников дом је у његовом срцу*. А срце је тамо где га разумеју и прихватају као пријатеља (Политика, 27. 09. 2008).

4.3. Наведени примери из књижевног дискурса, претходно анализирани, показују да се дом у систему бинарних опозиција „позитивно –

негативно”, реализује углавном са позитивним вредностима, што иначе преовлађује у српској културној парадигми, али у неубичајеним ситуацијама и са негативним вредностима, које се метафорично представљају преко појмова са негативним предзнаком у позицији изворних домена (у наведеним примерима то су појмови „бојно поље” и „замка” из семантичког поља „борбе, непријатељства”, према којима би у опозицији били појмови „миран и безбедан живот, слога, љубав и пријатељство”).

5.1. У књижевном дискурсу, као и у српском језику у целини, реализована је и представа дома као друштвене институције са одређеним функцијама, при чему су истакнуте друштвене и неке друге вредности у стереотипизацији овог појма. „Удобност” је битан параметар у профилисању дома као друштвене институције, што показује следећи пример:

Готово /се/ нико није сећао где се тачно налазио конак дахије Кучук-Алије, *чувен са удобности*, који је у првом устанку, пошто је ослобођен Београд, постао прво *дом совјетника Младена Миловановића* па после и руског посланика Родофиникина (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*).

5.2. Међутим, дом као институција за незбринуту децу и људе вреднује се негативно, јер је заправо лишен параметра „удобности”, што је у следећим примерима истакнуто негативним атрибутима уз лексему *дом*:

Идеја је да се цртежи малишана из Центра за заштиту деце и омладине, како се званично зове *овај дом тужних дечјих судбина*, пуне на новогодишње „тржиште“ емоција Београђана (Политика, 23. 01. 2001); Узети ме за руку и одвести у Земун у *онај дом што није дом него робија за децу* (Михаиловић Драгослав. *Лилика*. у: Антологија српских приповедача XIX и XX века; Београд: Филип Вишњић, 1999 (приредио Мирослав Јосић Вишњић); Одакле долазите? – *Из дома скрби*. Ја сам душевни болесник – одговори дошљак (Булгаков, Михаил Афанасјевич. *Мајстор и Маргарита*. Београд: Нолит, 1995).

6.1. Примери из књижевног дискурса, као и материјал из тезаурусног Речника САНУ, показују да сам концепт дом функционише као универзални културални концепт (уп. Алефиренко 2011: 32–33) и као древни, базични ментални појам, који је у вези са основном људском егзистенцијалном ситуацијом. У његовој реализацији функционишу основне егзистенцијалне вредности у виду бинарних опозиција: „свој – туђи” и „живот – смрт” (нар. пословица из Речник САНУ *Данас у дом, а сутра у гроб*). На мисаоно-сазнајном плану појам дом функционише као изворни домен у категоризацији других појмова, и то не само на

основу позитивних параметара „свој” и „живот”, него и на основу просторног параметра границе као његове суштинске вредности у успоставању опозиције „унутрашњи простор – спољашњи простор”.¹⁶⁹

6.2. Позитивне вредности стереотипа из перспективе уобичајене, нормалне ситуације заснивају се на првим појмовима опозиционих парова, али у неубичајеним, несвакидашњим ситуацијама или из промењене перспективе, релативизују се или неутрализују наведене опозиције и њихове вредности. То указује на променљивост и динамику, као битну карактеристику у концептуализацији појмова и њиховој стереотипизацији у језичкој слици света (Бартмињски 2011: 229-232).

7. За концептуализацију, а самим тим и за стереотипизацију дома битно је и то који се појмови у категоризацији јављају као циљни домени у примерима у којима се овај појам јавља као изворни домен, јер се на основу тога може утврдити који параметри најчешће утичу на ширење његовог концептуалног поља и умрежавање са другим концептуалним пољима у језичкој слици света.

7.1. Примери из књижевног дискурса показују да се у позицији циљних домена јављају појмови: 'црква', 'Косово', 'ћелија', 'гроб' / 'гробље' и 'свет'. Веза ових појмова са појмом 'дома' заснована је на метонимији и метафори, што се у примерима реализује на следћи начин:

ЦРКВА ЈЕ ДОМ (ГОСПОДЊИ):

Ово некада тако свето место, задуго представљаше право божије уточиште, *гостољубиви дом у пределима дивљим и немилосрдним*. (Давид, Филип. *Ходочасници неба и земље*. Београд: Рад, 2000.); Тешко је претешко било живети сам, у овој огромној кућерини некада божијем дому, а сада ђаволовом станишту. Нисам имао другог друштва осим тог пакленог накота (Давид, Филип. *Ходочасници неба и земље*);

Пошљедњи вам пут кажем и позивам да се оставите пасјалука и несрећне работе. Јеси чуо, ти Рајковићу, ти Иванковићу, ти Јоване Бојичићу и ти Настасе Андрићу, ама зар ви мислите да ја не видим да сте и вас четворица у овом *божјем дому*? (Јаза Лазаревић, *Школска икона, Приповетке*); Господ и свети мученик, *чијем дому служимо ми*, мали и грешни створови, услишили су ваше молитве (Ћосић, Добрица. *Корени*).

¹⁶⁹ У питању је оријентациона категоризација која је у основи оријентационих појмовних метафора. О овој и о другим врстама појмовних метафора (структурне, онтолошке и сликовне метафоре) в. Кликовац 2004: 22–24.

КОСОВО ЈЕ СРПСКИ ДОМ:

Срби морају *остати у својим кућама, на својим огњиштима. Косово је и њихов дом* (Политика, 22. 06. 2008).

ЋЕЛИЈА ЈЕ ДОМ И ГРОБ:

Копнио је мало-помало у *ћелији која му је била и дом и гроб*, осећао је како нестаје део по део, како се губи у овој тами и стапа с њом. (Арсенијевић, Владимир. *Предатор*. Београд: Самиздат, 2008);

ГРОБ ЈЕ ДОМ:

Немојте трошит руже убаве, / Китећи њима *мој вечит дом!* / Реците само: „Доста је славе — / Веран је био народу свом” (Ђура Јакшић, После смрти, Песме); Његови потомци побринули су се за пристојан изглед његовог *вечног дома*. За гроб чувеног књижевног јунака на скопском гробљу Бутел није се знало све до 1966. године (Политика, 01.10. 2007).

ГРОБЉЕ ЈЕ СИРОТИЊСКИ ДОМ:

Тодор рече „сиромаси”, а ја велим „пропалице”. Ју-хе! док су пуни амбари; ју-хе! и кад су празни. Дугови, менице, срамота, лаж, проклета лаж, лажемо се док можемо језиком лаж да држимо, *и напоследку гробље, сиротињски дом*. Зар то нису пропалице! (Исидора Секулић, *Госпа Нола, Кроника паланачког гробља*).

7.2. Повезивање „дома” и „гроба” заснива се на неутрализацији егзистенцијалних параметара, чиме се у стереотипизацији дома укида опозиције „живот – смрт”, која је релативизована и у наведеној народној пословици (в. т. 6.1). Негативни смисао „смрти” и „гроба” укида атрибут *вечити (вечни)*, употребљен у примерима уз лексему *дом*, којим се истиче смисао помирљивог поимања смрти било као неминовне чињенице било као начина досезања вечности.

7.3. На основу просторног параметра концептуално поље дома се проширује на појам домовина (пример Косова), док се веза појмова „дом” и „свет” реализује неутрализацијом параметра границе и укидањем просторне опозиције.¹⁷⁰ Ова промена уноси у стереотипизацију дома аксиолошке и емотивно-спознајне параметре, што се може перципирати на два начина: као индивидуална тачка гледишта из перспективе жеље или спремности да се искорачи из заштићеног, ограниченог простора „дома” у незаштићени и неограничени простор „света” ради

¹⁷⁰ О параметрима за овакву стереотипизацију дома у пољском језику в. Бартмињски 2011: 228–232.

стицања новог искуства, или, пак, на ширем друштвеном плану, као промењена тачка гледишта из перспективе актуелне глобализације која, задирући и у наше приватне животе, чини од нас „грађане света”.

СВЕТ ЈЕ ДОМ:

Трагање за Богом нема разумевања света *изван љубави према свету као човековом дому* (Политика 13. 04. 2001).

7.4. Међутим, јављају се примери у којима се негира оваква тачка гледишта, у експлицитној тврдњи „свет није дом”:

Удомљен у свету који нам није дом, песник Слободан Ракићић својом поезијом, попут песника несрећне ‘Симониде’, наставља традицију (Политика 10. 07. 2008); Темелјна Ракићићева метафора да нам „*свет није дом*” тако добија једну посебну, индивидуалну димензију сталног људског и песничког странствовања (Политикин културни додатак, 2000); Бар је научила да уз помоћ малих ритуала бекства *истрпи свет који јој није дом* (Политика 19. 07. 2008),

у којима се из личне перспективе истиче идеја човековог (песниковог) странствовања и осећање усамљености, чиме се релативизује опозиција „свет – дом”, релевантна из друштвене и породичне перспективе. Она је у примеру исказана у виду негације, која у имплицитурни даје две повезане позитивне тврдње: „само је човек сам себи дом” и „све друго што га окружује јесте туђина, свет”. На плану концептуализације дома оваква индивидуална тачка гледишта и лична перспектива сублимирају се у виду метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ.

7.5. На метафори СВЕТ ЈЕ ДОМ заснован је и мотив повратка дому, у коме се истиче значај емотивних параметара у профилисању стереотипа дом, што показују следећи примери:

У тренуцима клонућа он је помишљао *да се врати топлом родитељском дому*, али ове разборите мисли живеле су у мени само док је беснела буре (Милован Данојлић, *Робинзон*); *Путниче, када се опет вратиш дому, / И у топлој срећи и јаду студену, / Ти прислужи светом Марину; и к тому / Љуби свога ближњег и његову жену* (Јован Дучић, *Дубровачки арцибискуп, Песме*).

Жеља за повратак дому јавља се из болног искуства којем је човек изложен када се нађе „у свету” ван „свог топлог дома”, што се у примерима реализује или као пролазно осећање у тренуцима слабости

(први пр.), или као постојано осећање носталгије за „топлином дома”, које се у стиховима Ј. Дучића перципира као песниково иронично саосећање са „повратницима”. Оно је исказано на духовит начин у виду опозиције осећања „топла срећа (дома) – (лични) јад студени” и етичких вредности „хришћанске заповести – лични пороци, пориви”. У песничкој контемплативној перцепцији дома истакнута је амбивалентност емотивних и етичких традиционалних породичних вредности, чиме се само привидно „замуђује, квари” језичка слика овог појма са позитивним вредностима, зато што на концептуалном плану овакве индивидуалне перцепције уносе нове или истичу већ постојеће параметре у профилу овог појма, подстичући динамику његовог развоја.

8.1. Опозиција „свој – туђи” у вредновању дома у књижевноуметничком дискурсу коришћена је и за стилско контрастирање или за остваривање других стилских домета, при чему се вредновање „свог дома” истиче позитивним атрибутима, а „туђег дома” негативним атрибутима, што ће се илустровати невеликим бројем примера:

Спаваш по туђим кућама као скитница, а твој лепи дом пуст. Брука! Булатовић, Миодраг. Црвени петао лети према небу. (Београд: Просвета, 1963); А та слика, жива слика, као да га је мамила к себи, као да му говори: Ходи к нама! *Сладак је живот у дому твоме!* (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*); Кораци су му гласно одјекивали док је корачао *кроз овај дом туђинских утвара*. (Адамс, Даглас. *Аутостоперски водич кроз галаксију*. Београд: Алнари: Отворена књига, 2003). Ако је из дома *руског изасланика изашао* са неком тмином у себи, Доситеј је, *чим је ушао у свој дом*, опазио како се у њему поново издваја, као расветљење, измаглица ведрине (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*); *Ово је мој дом*, срце Шумадије. Одавде је Црни Ђорђе кренуо да се бори за слободу да би Србија васкрсла после пет векова (Политика, 18. 10. 2000); Не можемо да верујемо овима који су дошли овде из белог света да ће *одбранити наше домове и породице*. То морамо ми да урадимо, каже један од бранилаца моста (Политика, 26. 02. 2001).

8.2. Неки примери неутрализују ову опозицију, што се реализује у виду мотива замене свог дома за други, туђи дом. У примеру који следи, неутрализација је реализована у стилу народног фолклора метафором ЗАМЕНА ДОМОВА ЈЕ ИГРА:

Једни су мислили да је то због тога што га је поочим, неки Страхинца Чупић, имућан сељак из Салаша Ноћајскога у Мачви, кад га је усинио, на особит начин провукао кроз ногавицу; други су веровали да је то због тога што је *оку судбине измицао мењајући дом* и презиме. *Дом свог деде* заменио је *за дом свог поочима*, као што је презиме свог

оца, Добриловић, заменио презименом свог поочима, Чупић (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*),

пример у коме је мотив замене дома искоришћен као ефектно стилско средство у „игри са судбином”.

У другом примеру мотив замене је цена за љубав, што неутрализује разматрану опозицију „свој – туђи”:

Ја бих, чини ми се дала *ону кућу у којој сам се родила*, само за један *ћошак твога дома!*... (Јанко Веселиновић, Хајдук Станко).

9.1. Појам дом се концептуализује као простор издвојен од спољашњег света, „унутрашњи простор”, с егзистенцијалном и заштитном функцијом и са позитивним емотивним и етичким вредностима: удобности, угодности, осећања слободе и комоције, блискости са члановима породице, честитости дома, егзистенцијалне сигурности и заштите, приврежности и др., што је потврђено у великом броју примера из књижевног дискурса, са навођењем позитивних вредности које профилишу аксиолошке аспекте овог стереотипа:

осећање слободе: Додао је још да је *прави дом само онај „из којег можемо слободно отићи кад год нам се прохте”* (Политика, 12. 08. 2008);

гостопримство, честитост и поштовање: Напија се у здравље господе и онога ко измисли господу; напија се у здравље „добрих људи” који почитују господу, *призивају је у свој дом* те угосте и почасте, колико се може и колико је бог дао; напија се у здравље *домаћина* Давида, који је *с трудом стекао свој поштени дом* и у дому махала и захире, те може данас уљудно дочекати одабране госте своје (Милован Глишић, Глава шећера, Приповетке);

егзистенцијална сигурности и заштита: Затим отпоче молитва, у којој је старац призивао све божје угоднике *да помогну дому и народу његовом*: здрављем и берићетом... Чак је призивао и „добре” и „зле” духове: добре да му помогну, а зле да се отклоне од дома његова (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*); Само онај ко није имао *кров над главом* може да цени и схвати колика је *благодет топлог дома*. Па иако још под тим кровом чекају *раширене, топле руке домаћина*, све тада постане лепо (Божовић, Саша. *Теби, моја Долорес*); Многи *су се домови затварали пред њим*: некада је Змај од Ноћаја доносио собом силу, сад је могао да призове насиље. Остарео и у ритама, да га Турци не препознају, крио се, опет, по врбацама (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*);

обиље, богатство: Ја сам је изабрао за свога сина, здравог, кршног Рустема. Ретко је кад било таког весеља и радости у Албанији као у

богатом дому мога пријатеља, одакле смо се, после венчања, кренули нашој кући у Кашаре (Драгиша Васић, *Сан каплара Белића, Сабране приповетке*);

углед, чувеност, честитост (дома): Било у колу, било да из кола иду, Станко, и Лазар су уз Јелицу. Она их гледа обојицу. Оба *из добрих домова*, оба добри момци... није знала на коју ће страну! (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*); Можда би им највеће добро учинио ако би Џејн пружио тако *угледан дом* (Остин, Џејн. *Ема*);

верност, оданост, приврежност, везаност: Надам се да *ћете моме дому указати ону верност* због које ми је ваш отац био тако драг, а коју бих у вама желео да надокнадим. (Стендал. *Опатица из Кастра*. у: Италијанске хронике; Нови Сад: Матица српска, 1951); Ми смо слободна бића која уважавамо *своју отаџбину, земљу својих отаца и домовину, земљу свога дома*, додајући да је онај ко то не схвата потонуо у таму и црнину (Политика, 18. 03. 2001);

блискост, љубав, пријатељство: *Њихов дом је био дом љубави и спокојства* (Остин, Џејн. *Мансфилд парк*); Одселити се заувек *из тог драгог дома* биће мање бољно него становати у њему или га посећивати док је таква жена његова господарица (Остин, Џејн. *Разум и осећајност*. Народна књига, 1977) Већ видим венецијански прозор и лозу која се вије до самог крова. *Ето твога дома, ето твога вечног дома*. Знама да ће ти увече доћи они које волиш (Булгаков, Михаил Афанасјевич. *Мајстор и Маргарита*. Београд: Нолит, 1995); Ту ћу, навикнут на дужи *боравак, у пријатељском дому*, најлакше да поднесем дужину летњих дана (Миланковић, Милутин. *Кроз васиону и векове*. Антологија српске књижевности, Учитељски факултет);

удобност, пријатност, топлина: Боравак од осам или девет година *у богатом дому* где је свега било у изобиљу пореметио је мало њену моћ поређења и расуђивања (Остин, Џејн. *Мансфилд парк*); Из њега се помаља *пријатан амбијент дома* и целе вароши, дух доба у ком се зна за ред, а држи и до лепог и до корисног (Политикин културни додатак, 2000); *Топлина и постојаност дома* Православни обичаји које, с пуно љубави, негује породица Вранић у ужичком селу Поточање (Политика, 06. 01. 2001); Само онај ко није имао *кров над главом* може да цени и схвати колика је *благодет топлог дома*. Па иако још под тим кровом чекају *раширене, топле руке домаћина*, све тада постане лепо (Божовић, Саша. *Теби, моја Долорес*);

породичне вредности: *У дому ти се рађала мушка дјечица*, у брду ти расла винова лозица, а у пољу класала шеница бјелица! (Требјешанин, Жарко. *Представа о детету у српској култури*. Антологија српске књижевности, Учитељски факултет);

интимност, приватност: Тренутак *интимности једног дома*. Спустило се вече, у соби је тамно. Краљев млађи брат расејано се спрема за игру карата (*Монографија о Гоји*, необјављено, Комуна).

9.2. Скоро све наведене особине у свакодневном језику обухваћене су синтагматским спојем *топли породични дом* (*топло породично гнездо*), с конотацијом тоpline, сигурности, безбедности, док се неке од позитивних особина метонимијски преносе и исказују и деловима дома као грађевине, који у стереотипизацији овог појма с традиционално-културолошког аспекта имају посебно важну улогу. Најчешће се употребљавају лексеме *огњиште*, *оцак*, *кров* и *праг*, а у књижевном дискурсу и *стуб*:

Огњиште шири своју животодајну топлину на дом, кућу, завичај, отаџбину, универзално човеково станиште и нулту тачку његовог памћења (Политика, 07. 08. 2000); *Огњиште* је као *оличење тоpline дома*, пламен око којег се породица окупља, заштитничка сигурност крова и зидова (Жиранде, Раул. *Политички митови и митологије*. Београд: Плато; Земун: Библиотека XX век, 2000); Жена у јеврејству ... *је стуб дома и његове традиције* (Политикин културни додатак, 2000).

10.1. У књижевном дискурсу појам дом се концептуализује и са негативним конотацијама заснованим на различитим параметрима којима се профилишу физичке и друге карактеристике овог појма, а које се јављају као појединачна, индивидуална негативна искуства. Такво негативно искуство проистиче из осећања скучености, ограничености унутрашњег, затвореног простора, због чега се дом перципира не само као мера живота него и као мера смрти, као нежељено место боравка, место где се не живи прави живот, и где се не умире на прави начин, часном смрћу, што показују наредна два примера у којима се лексема *дом* јавља у опозицији са лексемама *ратиште*, *поље (части)* и (*крунидбена*) *поворка*:

Живот, онај *на дому*, за Вука Исаковича не беше живот, прави живот био је за њега негде другде, диван и значајан. Да између њиховог тумарања по ратиштима и *живота оних на дому*, у *баруштинама*, нема никаквог смисла, ни везе (Црњански, Милош. *Сеобе*); Једно је јавна смрт, смрт у пуном орнату, а друго је ситна, приватна смрт. Једно је изложити се залуталом танету „на пољу части”, атентаторском метку у крунидбеној поворци, пасти просвирана шешира с перјем „под ешарпом извршене дужности”, а друго је *пасивно дотрајавање сред четири зида нашег тмурног дома*, и међу нашим алтдајч креденцима, расточена трбуха под кордоном кућне хаљине, из које давно упијени мириси јелâ, кућевности, исхлапљела нафталина већ чудно ударају мирисом смрти (Владан Десница, Прољећа Ивана Галеба).

10.2. У другом примеру стилематичност књижевног дискурса у концептуализацији дома реализује се и у опозицији различитих видова умирања: „пожртвована смрт – обична, биолошка смрт”, при чему се на аксиолошком, етичком плану високо вреднује ова прва, што показују спојеве: „смрт на пољу части / у крунидбеној поворци / под ешарпом извршене дужности”, док се бесмисао ове друге вреднује негативним атрибутима: „ситна, приватна смрт, пасивно дотрајавање сред четири зида тмурног дома”. Са негативном конотацијом представљен је уобичајени инвентар и амбијент дома: креденац, кућна хаљина, мириси јела, нафталина. На смисаоно-емотивном плану наведене опозиције се перципирају као егзистенцијално опредељење између две могућности: „славни живот – обичан, тривијалан живот”, „славна смрт – природна смрт”, или као друштвено опредељење: „јавно, транспарентно ангажовање, деловање – приватно, анонимно дотрајавање”. У основи наведених вредности је просторна категоризација са опозицијом „унутрашњи простор – спољашњи простор”, при чему се из перспективе и тачке гледишта адресанта унутрашњи простор концептуализује као дом и негативно вреднује, а спољашњи простор као поље части и високо се вреднује.

10.3. Негативно вредновање дома потврђено је и у следећем примеру:

То је позив на покрет, на *напуштање скучених домова* и на скретање са утабаних стаза, на презрив однос према удобности уобичајеног начина живљења (Жирарде, Раул. *Политички митови и митологије*. Београд: Плато; Земун: Библиотека XX век, 2000),

у коме се стилематичност у концептуализацији дома и његово негативно вредновање остварује неубичајеним опозицијама: просторни, статични ентитети „скучени дом” и „утабана стаза” према динамичним ентитетима, радњама: „покрет”, „скретање”, „напуштање” (дома), као и на негативном вредновању основних друштвених и емотивних вредности дома: „удобности” и „уобичајеног, уређеног начина живота”, које се, иначе, у језичкој слици света позитивно вреднују.

10.4. Негативно вредновање дома у књижевном дискурсу може бити засновано и на другим релевантним друштвеним и емотивним параметрима: на личној несрећи, на пропалом браку, на растурености породице, нетрпељивости, нетолерантности међу члановима породице, на осрамоћености дома, породице, на поремећеном реду, спокоју, на опустелости дома и др.:

на личној несрећи: Девојка се згрчила уз сам угао *свог злехудног дома*, подбочила лице рукама, утонула у своје крило – ћути и не миче се (Божовић, Саша. *Теби, моја Долорес*);

на пропалом браку, растурености породице, неслози у поридици: Ипак, бракови се нису кидали у тој мери. Да ли је еманципација цех којом се плаћају *растурени домови*? Остављена деца (Политика, 26. 11. 2006);

на осрамоћености дома, породице: *Све се склања од дома твојега као да у њему чума мори...* (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*);

на поремећеном реду, спокоју: То је био *дом буке, неред и неприличности*. Нико није био на свом месту, ништа се није радило као што би требало (Остин, Џејн. *Мансфилд парк*);

на опустелости дома: Још једном упозорен, овом смрти, на смешну крхкост трајања, Доситеј је испратио свог пријатеља, опростио се с њим над гробом, али у његовом, одједном *празном дому*, више није био рад да остане (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*); Тај огромни Рус, са којим разговара, у снегу, каже *да су њихови домови сад, тамо, опустели. Ваш дом, каже, „пустој дом“!* (Црњански, Милош. *Сеобе*. Друга књига. Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

10.5. Слика опустелог дома, као самотног простора, исказана је поетским језиком у песми Десанке Максимовић *Нема никог*:

Мутнога неба завирило око – / никог нема. / Куцнула као дечијим прстом / капљица у окно – / никог нема. / Пљусак залупао целом шаком / у тамно стакло – / никог нема. / Отворио врата вихор / као руке грању – / нема никог. / Пројурила кроз кућу олуја / у очајању – / никог нема. / Загрлила двориште дуга, / сем тамних смрека – / никог нема. / Увукла се испод прага / хладноће гуја – / никог нема. / На стреху трема легла туга / и бди тихо – / никог нема. / Бол закуцао / и нем чека – нема никог (38).

У песми се индивидуално, болно искуство и туга због опустелог дома и окућнице дели са персонифицираним природним појавама: мутним небом, кишом, вихором, дугом, хладноћом, које као незвани посетиоци не налазе никог. Призор пустоши и човековог одсуства открива се на свим оним деловима дома, на којима се, иначе, очекују и дочекују гости, посетиоци: на прозору, тамном стаклу окна, вратима, прагу и дворишту.

10.6. У неким примерима у вредновању дома реализоване су негативне оцене у смислу непоштовања и других видова нарушавања усвојених друштвених конвенција, као што су: *наношење срамоте, угрожавање живота чланова породице, паљење, пљачкање, освајање туђег дома и др.*:

непоштовање дома: Све село зна да су то добри радини!... Нису ленштине, као онај што *на мој дом пљује!* (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*);

наношење срамоте: Тај исти Лазар пуца на њ; па кад му то није за руком испало, он *наноси срамоту дому његовом* и пљује на седи перчин оца његова (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*); *Њихова прљавишина ће ући у домове свих вођа*, лудака који кују завере како да освоје свет или га униште (Мингус, Чарлс. *Беднији од шугавог пса*. Београд: Самиздат Б92, 2003);

угрожавање живота у дому, чланова породице: Јуначки, браћо моја, јуначки да очувамо наш подмладак, те да се не угаси име Србиново! Јуначки, браћо, *да очувамо образ и светињу дома нашег*, чељад нашу, те да нашу чисту српску крв не окаља крв поганичка и душманска! (Јанко Веселиновић, *Хајдук Станко*); У себе увукло саму смрт, сместило је не негде изван, него, као госта, *у средишту дома*, усред те жижке смирења (Кузмановић, Раде. *Даниноћ*. Београд: аутор, 1993);

уништавање, паљење дома: Данас је стигла вест – продужи он говор – да су ноћас потукли многе породице, *попалили многе домове* и запленили многу стоку! (Радоје Домановић, *Страдија, Мртво море*);

неприврженост свом дому: Није каква је раније била, завежљај на леђа и пут под ноге. То је велика трговина, а *дом јој је свуда и нигде* (Бродел, Фернан. *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века. Књ. 2, Игре размене*. Београд: Службени лист СРЈ, Нови Сад: Стулос, 2007);

губитак дома: Људи поред језера гунђају да су патуљци криви за њихове невоље јер су *изгубили домове* а многи су изгинули (Толкин, Џон Р. Р. *Хобит или тамо и натраг*);

пљачкање туђег дома: Да ли сте погинуле за време буре, или су вас непријатељи поубијали кад сте им *харали домове* и пљачкали имовину? (Кун, Николај Андрејевич. *Легенде и митови старе Грчке*. Београд: Дечја књига, 1990).

10.7. Поетско виђење и лични доживљај агресије на свој дом у Приштини у време бомбардовања и изгона Срба са Косова и Метохије, најбоље показују песме песникиње Даринке Јеврић. За ову прилику у разматрање су узете две њене песме: *Сиви дом* и *Уочи збјега*:

Сиви дом: Овдје је трон / наковањ, помеђу огња и Бога / Очекујућ првјенца да искупи своју браћу / Живимо од лова / и сабирања плодова / (док не бјеше олова) / као у вријеме прапочела / земни добротини / Небески угодници / опет ће на ватру чистилишта / правдоумље и кривоумље ставит / И поспрд нашу / С рђавим изгледом раја.

Уочи збјега: Тамени лучоноша унишани данце неба / иконе за-вјетне плавет / кандило, стакленце славског вина / солихљебник / ко-

лијевку / Ужди жита / свице у ражи / устријели рано зарудјели грозд / утамничу ријеч и лелек / Пратио нас је закопаног звона бруј.

Свој дом, и дом других Срба на Косову и Метохији у време изгона, песникиња назива сивим домом, што се перципира као затвор, робија, а на плану концептуализације такав дом се реализује у виду више оригиналних поетских метафора са разрадом изворних домена ствари и религиозних појмова¹⁷¹: ДОМ ЈЕ ТРОН (жртвени), ДОМ ЈЕ НАКОВАЊ (између агресора и Бога, божије воље и заштите), ДОМ ЈЕ ЧИСТИЛИШТЕ (за одмеравање праведности и кривице). У таквој безизлазној егзистенцијалној ситуацији изгледи Срба на Косову и Метохију, по виђењу песникиње, исказани су метафором ДОМ ЈЕ РЂАВ ИЗГЛЕД ЗА РАЈ. Уз наведене аспекте поробљеног дома, истичу се и други негативни елементи у његовом профилисању: одсуство домаћина у сабирању чланова дома, породице, егзистенцијална угроженост због несташице хране и могућности погибије у ратној ситуацији у којој агресори, „небески угодници“, одлучују о опстанку у поробљеном, сивом дому.

У песми *Уочи збјега* затирање српских домова на Косову је представљено у виду паљевине и уништавања свих симболичних и других, егзистенцијалних вредности: заветне иконе, стакленца славског вина, посуде за со и хлеб, колевке, утамничења језика; у виду уништавања сваке могућности останка у дому и повратка у дом, па и могућности опстанка.

10.8. Као у наведеним песмама, у перцепцији дома и у другим примерима из књижевног дискурса профилисано је стање бездомности, као стање егзистенцијалне угрожености:

Без обзира на то какав живот одабрао – земаљски, или онај од звезда... *Биће без дома и кућишта, луталица*, који више није умео да разабере добро од зла (Адамс, Даглас. *Аутостоперски водич кроз галаксију*. Београд: Алнари: Отворена књига, 2003); *Ја немам дома* за који бих се борио – рече Котик (Киплинг, Радјард. *Књига о џунгли (приче из животињског света)*. АСПАЦ); *Пошто нисам имао ни породице ни дома* морао сам своју малу Елизу да сместим у школу (Остин, Џејн. *Разум и осећајност*. Народна књига, 1977); *Гледајући путника*, он је мислио: зар је његов господар принуђен да се сада *без дома скита по туђини*? (Кун, Николај Андрејевич. *Легенде и митови старе Грчке*. Београд: Дечја књига, 1990).

¹⁷¹ Веза између појмовних домена у наведеним стиховима заснива се на епистемиолошком нивоу, при чему су обрасци пресликавања знања о једном појму на знање о другом појму непрозирни, јер су засновани на личном емотивном искуству у специфичним, ратним околностима (исп. Кликовац 2004: 14).

11. На основу анализе одабраних примера из књижевног дискурса, изведене са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, закључено је следеће: 1) да је концепт дом у књижевном дискурсу заснован на општејезичким параметрима; 2) да стилски елементи профилишу овај појам варирајући његове физичке, друштвене, аксиолошке и емотивне аспекте; 3) да се у стилском варирању неутрализују или укидају неке од опозиција, релевантне за стереотипизацију овог културног концепта: „свој – туђи”, „живот – смрт” и „унутрашњи простор – спољашњи простор”; 4) да се уносе амбивалентне вредности у профилисање овог појама и 5) да се стилски домети у профилисању стереотипа дом у књижевном дискурсу заснивају на индивидуалној тачки гледишта и личној перспективи аутора.

СТЕРЕОТИПИЗАЦИЈА ДОМА У РЕЛИГИЈСКОМ ДИСКУРСУ*

1.1. Стереотипизација дома у религијском хришћанском дискурсу биће представљена у складу са теоријским поставкама и методолошким основама Лублинске когнитивне етнолингвистичке школе. У основи овог приступа јесте реконструисање језичког стереотипа на основу концептуализације неког појма у оквиру језичке слике света (ЈСС), коју на основу заједничких вредности прихватају носиоци одређене лингвокултурне заједнице.¹⁷² Таква, базична ЈСС налази се у основној, најширој варијанти националног језика, у његовом разговорном стилу, док у другим функционалним стилевима, па и у религијском дискурсу, слика света подлеже многим модификацијама и диференцијацијама (исп. Бартмињски 2011: 47), што ће се имати у виду у обради насловљене теме.

1.2. Језички стереотип може се реконструисати на основу три типа података: системских (лексичко-граматичких добијених из речничких извора), конвенционалних (из анкетних истраживања) и текстуалних (из различитих функционалних стилова). Реконструкција стереотипа дома у српском језику на основу системских, речничких података представљена је у раду Ристић, Лазић Коњик (2014) на материјалу Речника САНУ, у коме су, осим речничког чланка лексеме *дом* и њеног најближег синонима *кућа*, разматране и лексичке јединице њихових творбених гнезда.¹⁷³

* В. Ристић 2013б.

¹⁷² Према Ј. Бартмињском, који је оснивач ове школе, основни појмови когнитивне етнолингвистике, који представљају и њен инструментаријум, јесу: 1) језичка слика света (ЈСС); 2) стереотип као саставни део ЈСС; 3) когнитивна дефиниција као инструмент описа стереотипа; 4) тачка гледишта и перспектива; 5) профилисање; 6) субјекат који концептуализује и профилише; 7) вредности које признаје субјекат (индивидуални и колективни). Они су међусобно повезани мрежом узајамне зависности (2011: 38), док се сам појам ЈСС дефинише као „интерпретација стварности садржана у језику, која се може представити као комплекс судова о свету, људима, стварима и догађајима. Она је интерпретација а не одраз, субјективни портрет а не фотографија реалних предмета” (нав. дело: 46), а историјат овог појма дат је у нав. делу: 41–46.

¹⁷³ На основу речничког материјала у раду Ристић, Лазић Коњик (2014: 103–137) утврђено је да уобичајена представа *ДОМА* / *КУЋЕ* у српском језику и култури, као и у осталим словенским језицима и културама, подразумева зграду (грађевину) / објекат четвртастог облика који има зидове, врата, прозоре и кров са димњаком, намењен првенствено за становање.

У поменутом раду је показано да у српској лингвокултури лексеме *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као синоними, али да се разлике јављају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану у виду маркиране употребе лексеме *дом* и неутралне употребе лексеме *кућа*, што се потврдило и при реконструисању стереотипа дом у религијском дискурсу. Зато је и у овом раду за реконструкцију стереотипа, осим употребе лексема *дом* и *кућа*, узета у разматрање и употреба њихових синонима, семантичких еквивалената и деривата који се јављају у религијском дискурсу изабраних извора.

1.3. На основу реализације употребе лексема *дом* и *кућа* из превода Старог и Новог завета на српски језик издвојене су заједничке карактеристике, профили стереотипа дом¹⁷⁴, док су из других религијских извора¹⁷⁵ показане оне карактеристике које подлежу жанровској и стилској диференцијацији, као и интенционалном профилисању овог појма од стране субјеката дискурсног садржаја, његове тачке гледишта и перспективе.

2.1.1. У религијском дискурсу наведених основних извора, као и у савременом српском језику, примарно значење лексеме *дом* је „кућа као место где човек живи са својом породицом” (прво значење у Речнику САНУ, а има их укупно 7 са издвојеним подзначењима). Лексема *дом*, већином потврђена примерима из Синодовог превода Новог завета, примарно се употребљава у наведеном значењу, које се профилише на основу различитих друштвених параметара. Тако је дом као ’породица’, као ’чланови породице’ потврђен следећим одабраним примерима:

(Синод) А и други рече: Господе, ићи ћу за тобом, али прво ми допусти да одем да се опростим са *домаћима својим*. (Лк 9, 61) Онда се ученици опет вратише *дома*. (Јн 20,10) Он ће ти казати ријечи којима ћеш се спасти ти и *сав дом твој*. (Дап 11, 14) Да нисам изоставио

¹⁷⁴ У питању је параметризација заснована на следећим аспектима: физичким, функционалним, друштвеним, аксиолошким и емотивним (исп. Бартмињски: 39–40, 222–224).

¹⁷⁵ Као извори, чији је списак дат на крају књиге, употребљени су преводи на српски језик Старог и Новог завета Ђ. Даничића и В. Караџића, превод Новог завета Светог синода, објављени на интернету, затим беседе владике Николаја Велимировића, поуке светих отаца и Појмовник. У Синодовом преводу Новог завета пронађено је 15 примера употребе лексеме *кућа*, а у преводу Даничића и Вука 69 примера, с тим што неки исти примери у два различита превода Новог завета показују да се појам „дом, кућа” у једном преводу лексемом *дом* а у другом лексемом *кућа*. У фреквенцијском речнику С. Васић (1996) *кућа* има 110 употреба и према фреквенцији заузима 103. место (дериват *кућити* 1 употреба), док је употреба лексеме *дом* знатно мања, 32, а позиција по фреквенцији је 286 (дериват: *домаћин* 9 употреба, а *домаћини* 3 употребе).

ништа што је корисно да вам не објавим и да вас поучим јавно и *по домовима*. (Дап 20, 20) А крстих и *дом Стефанинов*; даље не знам да ли неког другог крстих (1 Кор 1, 16). Ако ли која удовица има дјецу или унучад, нека се уче најприје *свој дом поштовати*, и дуг враћати родитељима; јер ово је добро и угодно пред Богом. (1 Тим 5, 4) Тада дођоше слуге *домаћинове* и рекоше му: Господару, ниси ли ти добро сјеме сијао на њиви својој? Откуда, дакле, кукољ? (Мт 13, 27). (Даничић – Караџић): И рече Господ Ноју: уђи у ковчег ти и *сав дом твој*; јер те нађох праведна пред собом овога вијека. (Пост 7, 1) У мене има мало људи, па ако се скупе на ме, хоће ме убити те ћу се истријебити ја и *дом мој*. (Пост 34, 30).

Концепт дом као 'породица', као 'чланови породице', како показују наведени примери, реализује се у спојевима лексеме *дом* са присвојним заменицама: *мој, твој, свој, његов дом; опростити се са домаћим својим, поштовати свој дом*. Осим лексеме *дом*, употребљавају се и њени деривати *домаћин, домаћинов, домаћи*, чиме се, како показују истакнути спојеви, стереотип дома употпуњује информацијама о емотивним и аксиолошким аспектима: задовољством поседовања свога дома, осећањем поштовања и љубави према свом дому, према члановима своје породице, али и одговорношћу домаћинског управљања:

(Синод) И дозвавши га рече му: шта то чујем за тебе? Положи рачун како си управљао *домом*, јер више не можеш њиме управљати. (Лк 16, 2) Који *својим домом добро управља*, има послушну дјецу са сваком скромношћу. (1 Тим 3, 4).

2.1.2. У другим ауторским изворима религијског дискурса стереотип дома допуњује се и другим вредностима, као изразом личног, индивидуалног искуства, сазнања, тачке гледишта, перспективе и интенција, па је дом конципиран и као брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице, брачне заједнице и родоначелници новог нараштаја. Идеал традиционално добре домаћице и кућанице дат је у примеру из Новог завета:¹⁷⁶

¹⁷⁶ У савременом језику важна улога жене у домаћинству, у породици, потврђена је пословицом: *Где није жене, онде није ни куће* (Стошић 2007: 38), која се, према Стошићевој повезује са библијским текстом из Давидових псалми, у коме цар Давид, говорећи о благословености дома побожног и богобојажљивог човека, закључује да је жена родна лоза усред куће (нав. дело: 113).

Да буду *поштене, чисте, добре кућанице*, благе, покорне својијем мужевима, да се не хули на ријеч Божију. (Тит 2, 5),

а показују га и примери у којима су, осим наведених деривата, употребљени и деривати *домаћинство* и *домаћи* (послови):

Ево, сада сте *домаћин* и *домаћица*. Запамти да од сада постајете *родоначелници новог нараштаја* (Свети Теофан: 114). *Жена, мајка, домаћица* – то је делокруг ваше власти (нав. дело: 115).

У наредним примерима као породичне врлине истакнуте су појртвовање и трпљење:

Жалите се на бриге око *домаћинства*, да вас одвајају од других омиљених занимања ... Шта да се ради? *Домаћи послови* су такви. Ту вам ништа друго не преостаје осим *трпљења* (Свети Теофан: 115).

Дом је конципиран и као „добра породица” са позитивним емотивним вредностима: слобода понашања, радовање, љубав и поштовање ближњих, али и са искуством обезвређивања наведених вредности:

У једној *доброј породици* деца се понашају слободно. Постоји поштовање ... *радују се* своме оцу, својој мајци, и они се радују њима (Старац Пајсије: 286). Али сада је све обезвређено, породице се распадају ... Немаш ли љубави, *твој ближњи* ће то осећати ... Када неко *поштује свог ближњег*, самог себе поштује (нав. дело: 287).

Један од видова пропадања породице и непоштовања ближњих потврђује пример:

Поштовање ближњих је потпуно ишчезло ... Трпају родитеље у *старачке домове* (Пајсије: 150),

у коме се синтагмом *старачки дом*, употребљеном у негативном контексту, профилише стереотип дома на основу функционалних параметара.

2.1.3. У религијском дискурсу улогу дома као заједнице, породице, из перспективе монаха има *опитежиће* (*опитежитије*) и *манастир*, па су наведене речи у овом дискурсу уведене у хипонимски низ са лексемама *дом* и *кућа*, са позитивним вредностима уточишта, послушања и монашког унутрашњег тиховања:

Не спасавају се људи само у *манастиру*. Спасавају се и кроз *породични живот* у сваком звању и положају (Свети Теофан: 115). Некада су се послушници у *опитежићима*, а нарочито трпезари и гостионичари, много умарали (Пајсије: 197). Како је у *опитежићима* некада било

лепо! Свугде тишина (нав. дело: 202). Стицање *унутрашњег тиховања* сред метежа, много вреди. Ако човек у гужви не стиче мир, тада ни у миру – мир не налази (нав. дело: 206–207).

2.2.1. Типичан хришћански дом, представљен у Православном појмовнику под одредницом *дом хришћански*, заснован је на религијским параметрима, и профилише се следећим елементима, вредностима: а) мора бити освештан, б) обавезан инвентар чине предмети, колекције: икона, кандило, чирак и свећа, слово, кадионица, босиљак, тамјан, Свето писмо и Молитвеник; в) освештање дома врши надлежни свештеник; г) молитвама свештеник се моли за напредак дома, за здравље и срећу укућана, нарочито деце, за слогу, за љубав, за разумевање међу укућанима и за свако добро које хришћани моле од Бога (Појмовник: 61); д) свака породица треба да има своју домаћу молитву; ђ) добро је да се домаће молитве одржавају свако вече пре вечере (нав. дело: 61, под одредницом *домаћа молитва*).

2.2.2. Према Појмовнику стереотип хришћанског дома концептуализује се на основу физичких, религијских, емотивних и аксиолошких параметара. Физички параметри не одређују „породични дом” као грађевински објекат, него као колекцију обавезних ритуалних предмета (под б); религијски параметри истичу ритуале и њихове учеснике, време одржавања, као што су освештаност дома, домаћа молитва, чланови породице и надлежни свештеник. Аксиолошки параметри, исказани кроз молитву или благосиљање, представљају традиционалне породичне вредности (напредак дома, здравље, срећа, слога и брига за подмладак, децу), вредности утемељене на љубави, разумевању и слози међу члановима породице (под г). Наведене карактеристике породичног дома у савременом религијском поимању, према Појмовнику, у метонимијском повезивању појмова концептуализују се у смислу „дом је домаћа црква” (нав. дело: 61), а имају своје утемељење у Новом завету, што показују примери из Синодовога превода:

У коју год кућу уђете најприје кажите: Мир *дому овоме!* (Лк 10, 5) И сваки дан у храму и по домовима не престајаху да уче и проповиједају јеванђеље о Исусу Христу. (Дап 5, 42) Побожан и богобојазан *са цијелим домом својим*, који је чинио многе милостиње народу и молио се стално Богу. (Дап 10, 2) А кад се крсти она и *дом њезин*, замоли нас говорећи: Ако сматрате да вјерујем у Господа, *уђите у мој дом и останите*. (Дап 16, 15).

3.1. У религијском дискурсу, као и у световном српском језику, стереотип дома заснован је на вредностима које се реализују у виду

опозиција.¹⁷⁷ Идеја „свој”, из опозиције „свој – туђи”, концепт ДОМА проширује на домовину (постојбину), државу, царство односно на припаднике те заједнице, што потврђују примери употребе лексеме *дом*:

(Даничић – Караџић): Па бризну плакати тако да чуше Мисирци, чу и *дом Фараонов*. (Пост 45, 2) И *дом Израџев* прозва тај хљеб мана; а бијаше као сјеме коријандрово, бијела, и на језику као медени колачи. (Изл 16, 31) Ја сам Господ Бог твој, који сам те извео из земље Мисирске, из *дома ропскога*. (Изл 20, 2) (Синод): Него идите најприје изгубљеним овцама *дома Израџева!* (Мт 10, 6) А Исус им рече: нигде није пророк без части до у *постојбини својој* и међу *родбином* и у *дому своме*. (Мк 6, 4)¹⁷⁸.

3.1. За разлику од лексеме *дом*, чији се стереотип 'породичног дома', 'породице' у религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, примарно профилише на основу друштвених параметара у најширем смислу, стереотип лексеме *кућа* као 'грађевинског објекта' и као 'породичног дома', 'породице'¹⁷⁹, профилише се и на основу физичких и на основу друштвених параметара,¹⁸⁰ што показују бројни примери из превода Старог и Новог завета.

3.1.1. Стереотип *кућа* као 'породица', 'чланови породице', показују следећи примери употребе лексеме *кућа* у Старом и Новом завету:

¹⁷⁷ У савременом српском језику основна опозиција „позитивно – негативно” у вредносном профилисању ДОМА, реализује се у виду три релевантне опозиције: „свој – туђи”, „унутрашњи простор – спољашњи простор” и „живот – смрт”, при чему се у српској лингвокултури представа типичног ДОМА заснива на првим члановима опозиционих парова („свој”, „унутрашњи простор” и „живот”), који се вреднују позитивно, и ставља у опозицију са појмовима СВЕТ и ГРОБ, који се заснивају на другим члановима опозиционих парова, и вреднују негативно (исп. Ристић, Лазић Коњик 2014: 113, 122). У вредновању ДОМА у религијском дискурсу, осим наведених опозиција, услед промене тачке гледишта и перспективе, уводе се нове опозиције, чиме се знатно проширује концептуално поље овог појма.

¹⁷⁸ У савременом језику на основу овог примера из Библије заснована је пословица: *Свак је свога дома владика; Сваки (је) домаћин дому владика* (Народне пословице 1969: 252).

¹⁷⁹ У примарној интерпретацији *кућа* се поима као „зграда” тј. грађевински објекат са функцијом „за становање”, што је истакнуто у дефиницији Речника САНУ „грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу”, а тек секундарно као „породица”. Ове разлике потврђују и устаљене колокације типа *купити / продати кућу*, *изнајмити кућу*, за разлику од нереализованих, па и немогућих колокација **купити дом*, **продати дом*, **изнајмити дом* (Ристић, Лазић Коњик 2014: 107).

¹⁸⁰ Промене физичких параметара у стереотипу дом у ЈСС лако су уочљиве, док су промене у друштвеним и културним вредностима мање изражене и условљене су променама у структури породичне и друштвене заједнице (исп. Бартмињски 2011: 238–240, нап. 20 и 21).

(Даничић–Караџић) И ријека ће се напунити жаба, и оне ће изаћи и скакати теби по кући и по клијети гдје спаваш и по постељи твојој и по кућама слуга твојих и народа твојега и по пећима твојим и по наћвама твојим. (Изл 8, 3) А Аврам рече: Господе, Господе, шта ћеш ми дати кад живим без дјеце, а на ком ће остати *моја кућа* то је Елијезер овај Дамаштанин? (Пост 15, 2) Нико други да не једе светијех ствари, ни *укућанин* свештеников ни надничар да не једе светијех ствари. (Лев 22, 10) Нећемо се вратити *кућама својим* докле синови Израилјеви не приме сваки своје нашљедство. (Бр 32, 18) И имаше тридесет синова и тридесет кћери, које *разуда из куће*, а тридесет дјевојака доведе синовима својим из *других кућа*; и би судија Израилу седам година. (Суд 12, 19) Тада проговорише петорица што бијаху ишли да уходе земљу Лаиску, и рекоше браћи својој: знате ли да у *овијем кућама* има оплећак и ликова, и лик резан и лик ливен? (Суд 18, 14) И ако буде *кућа достојна*, доћи ће мир ваш на њу; а ако ли не буде достојна, мир ће се ваш к вама вратити. (Мт 10, 13) И сваки дан бијаху једнако једнодушно у цркви, и ломљаху *хљеб по кућама*, и примаху храну с радости и у простоти срца. (Дап 2, 46) А сваки дан у *цркви и по кућама* не престајаху учити и проповиједати јеванђеље о Исусу Христу. (Дап 5, 42) А кад се крсти она и *кућа њезина*, мољаше нас говорећи: ако мислите да ја вјерујем Господа, уђите у моју кућу и живите. (Дап 16, 15)

Употреба лексеме *кућа* у значењу 'породица', 'чланови породице', показује сличне колокације, као и лексема *дом* у истом значењу. Тако имамо спојеве са присвојним заменицама *своја*, *његова кућа*, али и реализације које допуњавају овај стереотип са културолошким и другим вредностима, при чему се могу издвојити већ наведени или нови, допунски профили (исп. т. 2.2.1 и 2.2.2): а) профил предмети у дому, осим наведених код типичног хришћанског дома (т. 2.2.1), допуњен је предметима за свакодневну употребу (*постеља*, *пећ*, *наћве*, *оплећак*); украсни односно ритуални предмети (*лик резан* и *лик ливен*); затим профили са традиционалним вредностима породице: б) допуњен религијски профил обреди и ритуали (*крсти се она и кућа њена*, *ломити хљеб по кућама*, *учити и проповедати јеванђеље по кућама*); в) обезбеђивање наследства (*остати кућа на некоме*); г) удаја, односно женидба (*разудати кћери из куће*, *довести девојке синовима својим из других кућа*); као и профил са етичким вредностима (*достојна кућа*).¹⁸¹

¹⁸¹ Овај профил се реализује и у виду осуде отимања, уништавања и пљачкања нечије куће/дома, скитње по туђим кућама и ширење неморала, што потврђују следећи примери: (Даничић – Вук) Жене народа мојега изгоните из *милијех кућа њиховијех*, од дјеце њихове отимате славу моју навиком. (Мих 2, 9) Ето ће вам се оставити *ваши кућа пуста*. (Мт 23, 38) А к томе и беспослене уче се *скитати по кућама*, не само пак беспослене, него и језичне и свезнале, па говоре што не треба. (1 Тим 5, 13) Јер су од овијех они који се *завлаче по кућама*, и робе женице које су натоварене гријесима и воде их различне жеље. (2 Тим 3, 6).

3.2. Физичке карактеристике куће, као грађевинског објекта за становање, пребивање, потврђују следећи примери употребе лексеме *кућа*:

(Даничић – Караџић) И нека узму крви од њега и покропе *оба довратка и горњи праг на кућама* у којима ће га јести. (Изл 12, 7) Тада предаде Давид Соломуну сину својему слику од *тријема и од кућа његовијех*, и од *ризница* и од *соба* и од *клијети унутрашњих*, и од мјеста за *заклопац очишћења*. (1 Дн 28, 11) Тада их она спусти *кроз прозор* по конопцу; јер *кућа њезина* бјеше *на зиду градском*, и *она на зиду наставаше*. (И Нав 2, 15) Тада Самсон рече момку који га држаше за руку: пусти ме, да опипам *ступове на којима стоји кућа*, да се наслоним на њих. (Суд 16, 26) Још заповиједам: ко би учинио друкчије, *из његове куће да се узме брвно и пободе*, и он на њему да се погуби, и *његова кућа да буде буниште* за то. (Језд 6, 11) А камо ли у онијех који *стоје у кућама земљанијем*, којима је *темељ на праху* и сатиру се брже него мољац. (Јов 4, 19) *Греде су нам у кућама кедрове, даске су нам јелове*. (Пнп 1, 17) И не износите бремена *из кућа својих* у суботу, и ни какога посла не радите, него светите суботу, као што сам заповједио оцима вашим. (Јер 17, 22) Ни да *градимо кућа* да у њима живимо, ни да имамо винограда ни њиве ни усјева. (Јер 35, 9) *И ударићу кућу зимну и летњу кућу*, и *пропашће куће од слонове кости*, и *нестаће великих кућа*, говори Господ. (Ам 3, 15) Је ли вама вријеме да сједите *у кућама својим обложенијем даскама*, а овај је *дом* пуст? (Аг 1, 4).

Профилисање куће на основу физичких карактеристика потврђују следећи профили: а) грађење куће (*градити кућу*); б) трошност куће као грађевине (*срушити кућу, кућу претворити у буниште /у гомилу камења*); в) унутрашњи простор са прагом, вратима и зидовима који чине границу према спољашњем простору (*ући у кућу, напунити кућу, населити некога у кућу; износити из куће, нешто се чује из куће*); г) најважнији делови куће (*прозори, врата, довраци, праг, кров, темељ*); д) материјали од којих су куће направљене (*кедрове греде, дрвене даске и стубови, брвна, камен, земља*); њ) архитектонски, грађевински типови (*куће на стубовима, кућа на зиду градском* што одговара савременом објекту – стану у стамбеној згради), *кућа обложена даскама, кућа са више клијети („соба”)*; г) функционални типови (*зимна кућа, летња кућа*); сталешки типови (*земљане куће, велике куће, куће од слонове кости*).

4.1. У досадашњим етнолингвистичким истраживањима утврђено је не само то да појам дома на основу друштвених и аксиолошких параметара функционише као универзални културални концепт (исп. Алефиренко 2011: 32) него и то да овај појам на основу физичких параметара утиче на начин концептуализације и категоризације стварности

по принципима просторних односа, пре свега суштинског принципа границе, што се на плану језичке слике света реализује у виду опозиције „унутрашњи простор – спољашњи простор”, односно опозиције „свој – туђи” (в. нап. 167). У својству граничника јављају се праг, врата и зидови.

4.2. У религијском дискурсу концептуализација дома заснива се и на опозицији „царство земаљско – царство небеско”, у којој улогу граничника такође имају врата,¹⁸² што потврђује употреба лексеме *врата* у следећим примерима:

А ти, сиротице Божја, не очајавај за своју срећу ... *врата земаљске среће* за тебе су затворена ... да би се ти окренула ка *вратима вечне среће*? Бог често, баш често, *затвара пред људима врата варљиве среће*, али *врата праве среће* Он држи увек *отворена* пред свима и за све, који само пожелеле ући. Уђи и ти, кћери Христова. Кад се само *надвириши на та врата*, опазићеш *царство срећних, отаџбину блажених* (Велимировић 2002: 217);

а затим и употреба лексеме *врата* у значењу непожељне границе у недељивом „духовном” простору, у односу духовник – верници:

Свештеник *никада не може да затвори врата своје куће*. На њему је велика одговорност (Пајсије: 341).

4.3. Стереотип дома / *куће* у религијском дискурсу реализује позитивне елементе „свог, унутрашњег, блиског, пријатељског, духовног” односно „светог, Божијег” у односу на оног „туђег, спољашњег, непријатељског, светског, злог” односно „демонског”, па има значајно место како у духовном/религијском тако и у емотивном и етичком смислу, што, осим наведених примера, потврђују и следећи примери:

Осигурати своју кућу од злих људи, који би је могли поткопати или запалити; *оградити кућу високим зидом* (Велимировић 2002: 30). (Даничић – Карацић) Него ви држите законе моје и уредбе моје, и не чи-

¹⁸² На улози врата као граничника заснива се значење израза *иза затворених врата*, потврђеног у Речнику САНУ код именице *врата* са значењем „у уском кругу; без учешћа шире јавности”, док се у у библијском дискурсу, према Љ. Стошић, овај израз доводи у везу са старозаветним „источним, затвореним вратима”, кроз која нико не сме да прође, осим Господ Бог (2007: 150), као и новозаветном употребом овог израза у значењу важног скупа и догађаја на којем се воде поверљиви разговори најужег броја изабраних људи (Тајна вечера и Силазак Светог Духа на апостоле), али и у значењу истинског мољења Богу у затвореној соби, које Христос препоручује ученицима као тајну радњу коју ће Бог платити јавно (нав. дело: 12).

ните ниједнога овога гада, ни *домородац* ни *дошљак* који се бави међу вама. (Лев 18, 26) Сваки *домородац* тако нека чини доносећи жртву паљеницу за мирис угодни Господу. (Бр 15, 13) (Синод) Тако, дакле, нисте више *странци* ни *дошљаци*, него сте *суграђани светих* и *домаћи Божији*. (Еф 2, 19) *Људи светског настројења* гледају да им *двориште* буде чисто. Не занима их да ли је у *кући смеће*. *Чисте двориште*, а *смеће бацају у кућу* (Пајсије: 83). *Духовни људи* гледају да у *кући* буде чисто ... *јер Христос обитава у кући, у срцу*, а не у дворишту (нав. дело: 83).

Опозицију „свој – туђи” показују примери употребе деривата и еквивалената лексеме *дом*: *домородац*, *суграђанин* према *дошљак*, *странац*, док у последња два примера лексеме *кућа* и *двориште*, метафорично употребљене, као опозициони пар актуелизују опозицију „унутрашњи простор – спољашњи простор”, која се реализује у духовној сфери.

5.1. Концепт *дом*, у својој примарној реализацији „место становања, боравка”, како је истакнуто у раду Ристић, Лазић Коњик, представља древни, базични ментални појам заснован на егзистенцијалној идеји постојања, живота као позитивне вредности, која се на плану језичке слике света реализује у оквиру опозиције „живот – смрт”. Тако дому у оквиру наведене опозиције, на основу параметра „боравак, обитовање”, опонира појам ГРОБА, заснован на идеји смрти (престанка постојања), као негативне вредности. Међутим, наведена опозиција „дом/кућа – гроб” укида се на општем језичком плану, што показује везани синтагматски спој *вечни дом* у значењу „гроб; смрт”, или се, пак, релативизује, што показује нар. пословица *Данас у дом, а сутра у гроб* „није далеко до смрти (каже у разговору стар човек)”, наведене као потврда употребе лексеме *дом* у Речнику САНУ. Укидање те опозиције потврђује и пример из Старог завета:

(Даничић – Карацић) Да бих се надао, *гроб ће ми бити кућа*; у тами ћу простријети постељу себи. (Јов 17, 13).

5.2. Укидање опозиције засновано је на религијској и духовној идеји вечности, бесмртности. На плану ограниченог људског века ова идеја представља велику утеху и помирење са неминовном смрћу, којом се „боравак у дому” наставља „боравком у гробу”. Идеја вечности, бесмртности реализује се у оквиру опозиције „вечан, бесмртан, непролазан – привремен, пролазан, смртан”, којом се у религијском дискурсу проширује концептуално поље дома. На религијским и духовним идејама вечности, непролазности царства небеског, царства Божијег и бесмртности духа и душе као унутрашњег човековог бића, поред ис-

такнуте опозиције засноване су и опозиције „духовни, нематеријалан – телесан, материјалан”, и већ наведена опозиција „царство небеско – царство земаљско” (в. т. 4.2). Стереотип дома заснован је на позитивним вредностима „нематеријалног, духовног царства небеског”, које се поимају као врхунске вредности.

5.2.1. Наведене опозиције најчешће се реализују у виду метафора или метафоричних опозиција, које су засноване на метонимији:

ДОМ/КУЋА ЈЕ ЦРКВА / ХРАМ БОЖИЈИ:

(Синод) Како уђе у *дом Божији* и хљебове предложена поједе, које није ваљало јести њему ни онима што су били с њим, него само свештеницима. (Мт 12, 4) И рече им: написано је: *Дом мој – дом молитве* нека се зове; а ви начинисте од њега *пећину разбојничку*. (Мт 21, 13) И учаше говорећи им: Није ли писано: *Дом мој назваће се дом молитве свима народима?* А ви начинисте од њега *пећину разбојничку*. (Мк 11, 17) Поздравите браћу у Лаодикији, и Нимфана и *домаћу цркву његову*. (Кол 4, 15).

Концептуализација дома као храма заснива се на идеји верског заједништва и заједничарења које се одвија у храму Божијем (у цркви), што се у наведеним примерима исказује следећим синтагмама: *дом Божији*, *дом молитве* и синтагмом са дериватом *домаћи*: *домаћа црква*. У једном примеру у опозицији са синтагмом *дом молитве* јавља се синтагма *пећина разбојничка*.

5.2.2. У ауторском религијском дискурсу, код Н. Велимировића (2002), реализован је концепт дома као храма Божијег, али у многим сегментима овај концепт је допуњен, проширен или модификован на основу личне перспективе и тачке гледишта, који указују на богато лично искуство и религиозно-филозофско промишљање овог великог духовника, исказано са поучним и критичким намерама.

„Ово [*храм у Јерусалиму*] је *дом молитве*”, говорио им је Христос, „*ово је дом оца мог небеског*” (44). Једини украс прљавих мухамеданских вароши јесу *лепи молитвени домови Божји* (23). У *нашим храмовима за молитву* нашао би Христос многе од нас свештеника, који ... смо ... постали трговци у *храму* (51).

У поимању овог великог мислиоца концепт дом „као храм”, на основу параметра „светиња”, проширује се на универзалне вредности као светиње, па се код њега у истом извору појам храма проширује и концептуализује као: *храм науке*, *храм љубави*, *храм братства*, *храм правде*, *храм истине* и др. (46).

Дом као храм науке: Јесте ли чули где се говори о *храму науке*? Па кад *наука има своје храмове*, онда значи да је наука светиња. Но да

ли познајете добро свештенике ове светиње. Јесте ли улазили у *храмове* њихове, у *њихову светињу над светињама*? Јесте ли чули, колика се блека раздаје ... из ових *храмова*, и колики звек новца? (52). *Универзитет је највиши храм науке*. Но све свеће, запаљене у *том храму*, не загревају (53). Но не презирите ипак *храм науке* због многобројних трговаца и мењача, који у њему тргују и звецкају новцем (53).

Дом као храм законодавства: Но не презирите ипак, браћо, *храм народног законодавства*, јер он је народна светиња; не презирите ту народну светињу због многобројних трговаца и мењача, који око ње трескају кесом и звецкају новцем (56). Верујте, да би Христос сматрао за мисију своју и данас, кад би се поново јавио, да очисти од трговине и *храмове законодавства* онако исто као и *храмове молитве* и *храмове науке* (57).

Дом као храм јавне речи: Чујете ли колико се код нас говори о *светињи јавне речи*? Видите ли, колико ревносних апостола налази ова светиња на све стране? (57). Но не презирите ипак, браћо, *светињу јавне речи*, јер то је народна светиња (58).

Дом као храм/светиња отаџбине: Христос би завитлао својим бичем и против оних, који тргују са *светињом отаџбине*; против оних који искористе несрећне и тешке моменте у животу своје отаџбине, да би се они обогатили (61).

Дом као храм/светиња брака: Да ли познајете оне људе, који у наше време тргују *светињом брака*? (59).

У другом делу овог знаменитог духовника, у „Беседи о сили тајне брака”, дорађује се концепт светиње брака (Цркве Божје), што ће се илустровати најважнијим деловима:

Браћо моја, брак је тајна велика и чудесна, једна од великих тајни *домостројства Божјег*. *Чист и чесан брак* је препун узвишености. Чист и чесан брак, у страху Божјем, *јесте сасуд благодати Духа Светога*. Ко презире брак, тај презире Духа Божјег ... А ко се уздржава од брака ради царства Божјег, тај мора на други начин *учинити себе сасудом Духа Светога*, и у духовној области учинити себе плодотворним, да не би био посечен као бесплодна смоквица. О Боже Душе Свети Свемогући, *помози онима који су у браку*, да у чистоти, страху и узајамној љубави *буду као Црква Божја*, у којој Ти радосно обитаваш (Епископ Николај 2001: 336).

5.2.3. У даљој, метонимијској разради концепта дом, јавља се и реализација дом/кућа је царство Божије:

(Даничић – Караџић) И уплаши се, и рече: како је страшно мјесто ово! овдје је доиста *кућа Божја*, и ово су *врата небеска*. (Пост 28, 17) И рече Давид: ово је *кућа Господа Бога* и ово је олтар за жртву паљеницу Израилју. (1 Дн 22, 1) И распалићу огањ у *кућама богова Мисирских*; и попалиће их и одвешће их у ропство, и огрнуће се земљом Мисирском као што се пастир огрће плаштем својим, и отићи ће оданде с миром. (ПЈер 43, 12) (Синод) Поздрављају вас сви свети, а особито они из *царева дома*. (Флп 4, 22) Јер је Царство небеско слично *човјеку домаћину* који ујутру рано изиђе да најми посленике у виноград свој. (Мт 20, 1).

ДОМ ЈЕ РАЈ НЕБЕСКИ:

Да бисмо се уздигли до *небеског Раја*, потребно је да имамо поверење у *рајског Домостојитеља*, да Га заволимо ... да би Га прославили и када нам помаже, и када нас проверава (Пајсије: 236).

5.2.4. У метафоричном проширивању концепта у религијском дискурсу појам дом односно кућа јавља се као полазни домен, а тело као циљни домен, што се реализује у виду полазне метафоре: ТЕЛО ЈЕ ДОМ / КУЋА. Из ове метафоре изводе се следеће метафоре у виду опозиција, у којима се у позицији полазног домена, осим дома / куће, јављају и њихови хипероними: зграда и град у значењу „грађевина”:

ТЕЛО ЈЕ КУЋА ЗЕМАЉСКА – ЗГРАДА НЕБЕСКА:

(Даничић – Караџић): Јер знамо да кад се *земаљска наша кућа тијела раскопа*, имамо *зграду од Бога, кућу нерукотворену, вјечну на небесима*. (2 Кор 5, 1);

ГРАД ТЕЛЕСНИ, ЗЕМАЉСКИ ЈЕ ГРАД НЕБЕСКИ, ЦАРСТВО НЕБЕСКО:

делови „Беседа о граду који се зида” епископа Николаја (2001): Но оставимо градове од камена и цигле; *погледајмо на градове од крви и меса и костију. Људи дуже и брижљивије зидају град свога тела* него ли тврђаве и катедрале. По осамдесет и по сто година *зидају људи градове тела свога*; и на крају ... оно што су деценијама зидали ... *стропоштава се у прашину гробну* у једноме тренутку ока. Чији *град телесни* не сруши се и не завали у прашину? Ничији ... За то тражимо *онај град који ће доћи. То је град сазидан од духа, живота и истине*. То је град коме је сам и једини неимар Господ Исус Христос. Тај *град се назива Царством небеским, бесмртним животом, двором ангела, пристаништем светитеља, уточиште мученика* ... Свака цигла у том граду остаје, без краја и конца. А цигле су ангели и људи. На престолу у том граду седи и влада васкрсли Господ Исус Христос (233). Господе васкрсли, избави нас испод рушевина времена и уведи нас милостиво у Твој *вечити град небески* (234).

5.2.5. На основу метафоре ТЕЛО ЈЕ ДОМ/КУЋА и метонимије ДОМ ЈЕ ЦРКВА/ХРАМ ГОСПОДЊИ КОНЦЕПТ ДОМА се на посредан начин реализује и у метафори:

ТЕЛО ГОСПОДЊЕ ЈЕ ЦРКВА:

делови из текста „Беседа цркви тела Господњег”, епископа Николаја (2001): „Развалите ову цркву, и за три дана ћу је подигнути” (Јов. 2, 19). Тако Господ говораше злобним Јеврејима, *за цркву тијела свога ... Јевреји разорише тело Његово, а Он Га васпостави и уздиже у слави и сили ... Развалите ову цркву. Господ назива тело Своје црквом. Та црква, разваљена, била је стешњена у један мрачан гроб ... спречен јој је приступ светлости. Но та црква ... је имала Своју светлост, Своје Сунце Правде, које је изнутра светлило ...* То што се десило једном са *пречистим телом Христовим*, дешавало се доцније више пута са *Црквом Светих* на земљи ... Као што је *Црква тела његовог васкрсла*, тако ће ... у пуноћи и савршенству васкрснути *Црква Светих Његових* (216).

5.2.6. Велико човекољубље и идеју о значају сваког човека, појединца Н. Велимировић (2002) је изразио градационом метафором:

ЉУДИ СУ ХРАМОВИ:

Не тргујте људима, јер *људи су храмови, у којима обитава дух Божји*. Ма како да су ти храмови запуштени ... у њима лежи закопана *светиња*, која није за трговину (61–62). Тргујте пшеницом и пиринчом, но не тргујте *вером и верским светињама* (62). Ако је трговина *светињом* једини пут ка богатству, онда вам ја најискреније светујем: будите сиромашни! (64).

6.1. На основу друштвених параметара стереотип дом профилан је у виду метафоре СВЕТ ЈЕ ДОМ. Схватање света као дома, према Бартмињском, има корене у Библији (229–230), а такво схватање потврђују и религијски дискурси у ауторским изворима. У њима је модификована представа дома као ограниченог унутрашњег простора и укинута је опозиција „свој – туђи” са основним позитивним, односно негативним вредностима. У религијској, духовној перспективи доминирају вредности засноване на опозицији „свет материјални, пролазни, смртни – свет духовни, непролазни, бесмртни”, што показују делови „Беседе о визији невидљивог света” епископа Николаја (2001):

Ми видимо овај *свет материјални и пролазни*, али ми гледамо на онај *свет духовни и бесмртни ...* О Господе ... отвори нам вид духовни, да би видели оно што нас чека после овог кратковременог живота, и да би се потрудили да испунимо закон Твој (32).

6.2. Метафора СВЕТ ЈЕ ДОМ у делима Николаја Велимировића који су коришћени као извори, заснована је на више идеја. Пре свега то је хришћанска идеја о једном свевишњем творцу – Богу, господару неба и земље, света земаљског и небеског – универзума, у коме из универзалне, хришћанске, духовне перспективе појам границе нема значаја, али из људске, друштвене перспективе тај појам не губи значај, и у ситуацији напуштања дома или изгнанства вреднује се, профилише емотивним параметрима (осећањем отуђености, бескућништва, изгнанства, страдања и ропства у свету који није дом и домовина, који је туђина, туђа земља, тамница), што показују истакнути лексички експоненти из семантичког поља лексеме *дом/кућа* у одабраним деловима текста овог аутора:

Господе Боже наш ... Овде на *туђој земљи*, као изгнаници и *бескућници* ми клечимо пред Твојим величанством ... *Но земља је сва Твоја, па је Твоје и ово место на коме клечимо*, тражећи ... лице Твоје ... *Туђа земља* је најбоља за уздисање за Тобом, робовање је најбоље за покајање, *тамница је најбоља богомоља*, *страдање* најкраћи пут к Теби Створитељу Свесилни и Оче наш ... Нису без Твог допуштења погашена *огњишта наша*, нити смо *расејани по туђини*, ни *допали ропства ни тамнице* и *љutih невоља* (Велимировић 2002: 204–205).

6.3. Друга идеја овог духовника и мислиоца, на којој се заснива метафора ЧОВЕЧАНСТВО ЈЕ ДОМ, јесте хришћанска идеја о смислу и универзалној вредности „пожртвовања”, које, према Н. Велимировићу „лежи у природи свих разумних створења”, и има исти смисао и исту моралну вредност било да је у питању пожртвовање оца за породицу, родољуба за отаџбину, научника за човечанство (нав. дело: 71–73).

Сви ови примери, драга браћо, ... најречитије сведоче, да *пожртвовање* није нешто неприродно, но баш нешто, што лежи у природи свих разумних створења ... И кад наша *вера тражи од нас пожртвовање*, она не тражи ништа, што би се природи нашој противило ... *Наша вера* тежи да нашу природу оплемени ... да је уздигне ... над самом собом ... да *човека створи натчовеком*. *Наша природа је конзервативна*, *наша вера је напредна*” (73). Безбројни су ступњеви на оним степеницама, уз које се *наша вера диже ка идеалу*. Оне почињу од човека животиње, а завршавају са *бogo-човеком* ... Бежати од свог сопственог животињства и приближити се Богу, *савршеном Оцу васионе*, то је битни *налог наше вере*. А тај пут је тежак и заморан ... (74). Зато нам наша вера налаже да се у животу сачекујемо, да се довикујемо и да се узајамно подржавамо на великом путу ка савршенству ... *Бог неће само једног напредног човека*. Он *хоће једно напредно човечанство*. А пут који води *једном напредном човечанству* зове се *пожртвовање богатих за сиромашине*, *учених*

за неучене; пожртвовање великих за мале, пожртвовање појединца за целину (75).¹⁸³

7.1. На основу духовних параметара, како показује религијски дискурс, реализује се и профил ДОМА у виду веома значајне и функционално-стилски ефектне метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ односно сине-гдохе ЧОВЕКОВО СРЦЕ ЈЕ ДОМ / КУЋА (у којој обитава Христос), засноване на идеји Христа / Царства Божјег у човеку:

Духовни људи гледају да у кући буде чисто ... јер Христос обитава у кући, у срцу, а не у дворишту (Пајсије: 83).

7.2. Овај профил је мисаоно и идејно изграђен у „Беседи о царству Божјем, које је унутра” епископа Николаја (2001):

Све што је Божје, носи печат бесмртности. И царство Божје царство је бесмртности. Ако желимо ... да дишемо ваздух бесмртности, морамо ући унутар себе, у срце своје, у Царство Божје. Изван нас је ваздух времена, ваздух пролазности и трулежи, у коме душа тешко дише. Царство природно царство је чулно, отуда царство туђине у сравњењу са душом нашим, која представља унутрашње царство наше. Зашто људи воле да се баве дуго, дуго у туђини? Зашто ретко и нерадо улазе у своју сопствену кућу? Кад год мислимо на свет, ми мислимо о туђини. Живећи по чулима ми личимо на човека, који цео дан јури по туђим кућама, а само увече се враћа својој кући на спавање ... Но и наш сан сања нашу јаву, тј. и кад смо у својој кући у бесвесном стању ми сањамо туђе куће ... И тако ми смо у туђини, и туђи и на јави и у сну. Непрестано ми смо ван себе. А Господ хоће, да нас врати у нас саме, у дом свој и домовину своју. За нас је Царство Божје унутра у нама: Ван нас је туђина. Да би избегли из туђине и нашли прави дом свој, у коме се сретамо непосредно с Богом, ми морамо ући у себе, у срце своје. Ту је Цар, и ту је Царство (30).

7.3. У духовном и религијском контексту, као што је показано, пориче се смисао па и могућност искорака „из дома из себе” у свет, у „туђину”, бекства од „себе”, од царства Божијег / духовног у нама. У

¹⁸³ Своје гледиште о тежини тог пута за човека, пута пожртвовања, Н. Велимировић (2002) сликовито развија на примеру лакоће тог пута код пчела, а заснива га на метафори кошница је дом: За народ своје кошнице, свака је пчела у сваком тренутку готова положити живот свој (219) ... Због тог осећаја [љубави и бриге за младе пчеле] старе се пчеле роје ... остављају свој дом ... пун и препун меда, и одлазе у свет незнано куд ... Помисли, шта би чинили највећи родољуби, кад би им се рекло: ради млађег поколења излазите из своје отаџбине, оставите своје огњиште и домове своје и имовину своју, па идите у свет! Да ли би се нашао један велики рој људи међу њима, који би без гунђања следовао примеру пчела? (220).

световној сфери оваква метафорична представа дома налази потпору у идеји индивидуалног идентитета и изазова да се искорачи у свет, у туђину, па се смисао оваквог искорача, не само „из себе” него и из „топлине свог дома” оправдава, налази у стицању сопственог духовног и егзистенцијалног искуства и личног идентитета (исп. Ристић 2013а).¹⁸⁴

7.4. Тако је представа дома у виду метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ у опозицији са традиционално укореењеном представом дома као топлог и сигурног места, као „породичног гнезда” са његовим материјалним, друштвеним и емотивним вредностима, које са духовног и религијског становишта представљају илузију због пролазних вредности на којима је ова представа заснована. Трошност таквог, „овоземаљског” дома, и илузију да се његова сигурност може заштитити зидом показују следећи примери из беседе Н. Велимировића (2002):

Видим, како купујеш имање за имањем, и *зидаш кућу за кућом*, и пуниш касу за касом (29). Ако твоји *сребрни и златни зидови*, којима си се оградио, и осигурају твој живот од спољашњег не могу га осигурати од унутрашњег разрушења (30). *Његова се кућа стрпоишта* од трошности и старости. Тужно погледа тај човек на *своју срушену кућу* и на *горде зидове* око ње, и рече: *нашто ће ми сад зидови, кад куће немам* (30).

8. У религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, параметризацију стереотипа дома, осим употребе лексема *дом* и *кућа*, употпуњује употреба лексема из истог семантичког поља, које се могу издвојити и као парадигме уређене различитим односима: хиперо-хипонимски, еквонимски (еквиваленти), синонимијски, антонимијски, регуларни деривациони низови творбеног и семантичког карактера, као и синтагматски односи (Бартмињски 2011: 56–57). Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам дом у религијском дискурсу у већини случајева има лексема *кућа*, а у ауторском контексту и лексема *зграда*, *солитер* и *град* у значењу „грађевина”. У хипонимском низу, осим лексема *дом* и *кућа*, јављају се лексема: *двор*, *вила*, *солитер*, *шатор*, *соба (собичак)*, *клет*, *колиба*, *пећина*, *затвор*, *кула*, *црква (дом Божији, дом молитве, молитвени дом)*, *домаћа црква*, *храм* и др. Употребом наведених речи из истог семантичког поља у религијском дискурсу стереотип дома се профилише углавном на основу аксиолошких параметара из друштвене, духовне и религијске сфере, најчешће у виду опозиције „позитивно – негативно”, што показују примери:

¹⁸⁴ Са световног становишта метафора ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ, заснована је на самосвести да је човек и у „родном дому” осуђен на самог себе, што осмишљава и подстиче искорак из идиличне топлине „родног дома” у „свет” ради упознавања самог себе и стицања властитог идентитета, макар и по цену горког искуства (исп. Бартмињски 2011: 243).

(Даничић – Караџић) Јер говорите: *гдје је кућа силнога*, и гдје је *шатор* у ком наставају *безбожници*? (Јов 21, 28) И довикиваће се буљине у *пустијем кућама* и змајеви у *дворовима веселијем*. А доћи ће његово вријеме, и близу је, и дани његови неће се протегнути. (Ис 13, 22);

а затим и примери из ауторских дискурса:

Ово име [Бог] поменуто је ... у нашем *владачком двору* и у безбројним другим *домовима*, пошав од *двора ... до дрвених колиба* (Велимировић 2002: 20),

и из незнатно скраћеног текста из „Беседе о дворцу и колиби”, епископа Николаја (2001), заснованог на опозицијама:

цитат из Прича Соломонових: „*Дом безбожнички* раскопаће се, а *колиба праведнијех* цвјетаће”. *Двор Иродов* лежи у рушевинама, а *пећина Витлајемског Младенца* стоји ... *Палате незнабожачких царева* претвориле су се у гомиле камења и прашине, а *пећине испосничке* разрасле се у прекрасне храмове ... *Силна држава римска* сада је само једна прича о мртвацу, док је *колиба хришћанска, Црква Света*, данас *најмоћнија држава* на свету ... Где су те *куле високе*? Тамо где и *кула Вавилонска*: под прахом и пепелом, под срамом и проклетством ... *Двори фараонски и вавилонски* су као згажени мехури, а *шатор праведног Аврама* зелени се и цвета у вечности (373);

или следећи примери:

У *солитерима* људи су затрпани једни преко других ... Некада би ове *солитере* сматрали *затворима* ... Тада су *куће имале дворишта*, животиње, башту, дрвеће, и долетало је много птица (Старац Пајсије: 152). Људи светског настројења говоре: „Благо онима који живе по *вилама* и уживају све удобности. Али заиста су блажени они који су успели да поједноставе свој живот, да се ослободе омче тог светског напретка (нав. дело: 187). Људи који у себи немају Христа, пуни су напетости; и само две такве особе не могу да се сместе у једанаест соба. А оних једанаест људи са Христом у себи, сместило се у *један собичак* (нав. дело: 190).

9. Стереотип дома са негативним вредностима показују примери из Старог завета, махом фраземе и пословице:

(Даничић – Караџић) *Кућа је њезина пут паклени* који води у *клијети смртне*. (Пр 7, 27) Његово се надање подлама и *уздање је његово кућа наукова*. (Јов 8, 14).

Тако је фразема *кућа наукова* употребљена у значењу нечега што је слабо, несигурно, док пословице указују на позитивне и негативне аксиолошке и традиционалне породичне вредности: слогу, мудрост; лењост.¹⁸⁵

(Даничић – Караџић): Бољи је залогај суха хљеба с миром него *кућа пуна поклане стоке са сваћом*. (Пр 17, 1) *Кућа и имање нашљећује се од оцаца*; а од Господа је разумна жена. (Пр 19, 14)¹⁸⁶ *Мудрошћу се зида кућа и разумом утврђује се*. (Пр 24, 3) *С лијености угибље се кров и с немарнијех руку прокапљује кућа*. (Проп 10, 18)¹⁸⁷.

10. На основу прегледа целокупног језичког материјала, изведеног са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, закључено је следеће: 1) да се у религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, стереотип дома заснива на лексичкосемантичком, творбеном, синтагматско-парадигматском и текстуалном потенцијалу две лексеме, *дом* и *кућа*; 2) да се овај стереотип у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца савременог српског језика, профилише на основу физичких, функционалних, друштвених, аксиолошких и емотивних параметара; 3) да се концептуално поље у религијском дискурсу, осим опозиција „свој – туђи”, „живот – смрт” и „унутрашњи простор – спољашњи простор”, релевантних за стереотипизацију овог културног концепта у језичкој слици света, проширује опозицијама из религијске и духовне сфере: „вечан, бесмртан, непролазан – привремен, смртан, пролазан”, „духовни, нематеријалан – телесан, материјалан”, „царство небеско – царство земаљско”; 4) да се стереотипизација дома у религијском дискурсу примарно заснива на позитивним вредностима опозиција из религијске и духовне сфере, што доприноси универзалној вредности концепта као сакралног модела; 5) да се у профилисању стереотипа неутрализују или укидају неке од прве три наведене опозиције, док се опозиције из религијске и духовне сфере чувају у вредновању овог појма; 5) да су варирања, а ређе и амбивалентне вредности, у профилисању овог појма засновани на променљивости тачке гледишта и перспективе рецепијента.

¹⁸⁵ О профилисању дома у народним пословицама в. Ристић, Лазић Коњик 2014: 119–122.

¹⁸⁶ Овој старозаветној пословици у савременом језику одговара пословица *Мудра жена кућу гради, а луда је разграђује* (Стошић 2007: 52).

¹⁸⁷ У савременом језику овој пословици одговара пословица *Лењивим нерадницима путеви с трњем су зарастли; и куће им над главом прокапљују, а лактови свакад продрти* (Стошић 2007: 51), која се такође повезује са старозаветним текстом (нав. дело: 127).

СТЕРЕОТИПИЗАЦИЈА ДОМОВИНЕ У ПОЕТСКОМ ДИСКУРСУ*

1.1. Применом когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког приступа Лублинске етнолингвистичке школе (Бартмињски 2011), предствљена је динамика у стереотипизацији појма домовина на поетском дискурсу одабраних српских песника различитих генерација и праваца, од романтизма, реализма и раног модернизма до представника послератне генерације модерниста. Из ранијег периода то је поетски дискурс песника: Ђ. Јакшића, Ј. Ј. Змаја, А. Шантића, Ј. Дучића, М. Ракића, М. Бојића, а из најновијег периода: Д. Максимовић, В. Попе, Д. Јеврић, Р. Петрова Нога и М. Тешића.

1.2. Циљ је да се утврди у којој мери је стереотип домовине у специфичном поетском дискурсу условљен општим друштвено-историјским, идеолошким и културним факторима, а у којој мери индивидуалном тачком гледишта и поетском перспективом самих песника, имајући пре свега у виду концептуализацију и стереотипизацију овог појма у савременом српском језику, истраженом на системском језичком материјалу из тезаурусног Речника САНУ (Ристић 2013).

3.1. У раду Ристић (2013) утврђено је да концепт домовина у српском језику, као и у другим словенским језицима, припада кругу културних, егзистенцијалних, универзалних и идеолошких концепата,¹⁸⁸ а да се стереотип домовине у српском језику заснива на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексеме *домовина* и *отаџбина*. У анализи поетског дискурса утврђено је да се вишедимензионални појам домовине, осим поменутих лексема, исказује и другим лексемама које се са примарним јављају у синонимијским, хиперо-хипонимијским и антонимијским односима. Сам појам

* В. Ристић 2014а.

¹⁸⁸ Такође је утврђено да стереотип домовина дели заједничку концептосферу са стереотипима дом и мајка на основу позитивних елемената „свог, блиског” из опозиције „свој – туђи”, што је евидентно и у поетском дискурсу песника свих наведених генерација и праваца. Међутим, сам појам домовине, за разлику од друга два наведена појма, третира се као „узвишен”, јер се употребљава само у специфичним дискурсима: књижевном, едукативном, црквеном и политичком (исп. Радовић Тешић 2009: 119 и Бартмињски 2011: 245).

се у поетском дискурсу, такође, концептуализује у просторном смислу у виду концентричних кругова на исти начин као и у савременом српском језику у целини. Најшири круг је означен хиперонимима *Србија* (у значењу „држава”), затим лексемом *земља* и *постојбина*, што одговара примарним значењима лексема *домовина* и *отаџбина*, предствљеним у Речнику САНУ: „земља, држава у којој се неко родио и у којој је одрастао, постојбина, отаџбина”, појмовно одређеним истим хиперонимним лексемама *земља*, *држава* и *постојбина*. Ужи кругови у стереотипизацији овог појма у просторном смислу, по редоследу сужавања према центру, у поетском дискурсу исказују се хипонимним лексемама или спојевима: *покрајина*, *крај*; *завичај* или *родни крај* (најчешће исказан ономастичким јединицима); затим *очевина* и у самом центру лексемом *дом*, што одговара секундарним значењима лексема *отаџбина* и *домовина*, предствљеним у Речнику САНУ (в. Ристић 2013: 184–185).

3.2. Друштвени аспекти, за разлику од аналогне реализације ових аспеката у језику уопште (в. Ристић 2013: 191–193), у поетском дискурсу, испреплетани су са аксиолошким, емотивним и културним аспектима и, независно од друштвено-историјских прилика и књижевних праваца, варирају овај појам у складу са индивидуалном тачком гледишта и поетском перспективом самих песника, што се на језичком плану реализује у виду низа хипонимних лексема: *Србија*, *мајка Србија*, *мајка земља*, *племе (славно)*, *мој народ*, *моји земљаци*, *мој род*, *наша крв*, *свој*, *брат / браћа*.¹⁸⁹ Базу стереотипа у поетском дискурсу чине просторни параметри, док у језику уопште базу стереотипа чине просторни и друштвени параметри (исп. Ристић 2013: 185).

3.3. У даљем излагању биће представљени општи когнитивни аспекти стереотипизације *домовине* у поетском дискурсу, као и улога просторних параметара у профилисању овог појма.

Улога опозиција у концептуализацији *домовине*

4.1. У поетском дискурсу, као и у савременом језику, вишеаспектност и вишедимензионалност стереотипа *домовине* заснива се на бинарним опозицијама: „свој – туђи”, „унутрашњи простор – спољашњи простор”, које се у профилисању реализују у виду позитивних емотивних, друштвених и просторних параметара из концептуалног поља „свој” и „унутрашњи простор”. Тако је код већине песника *домовина* оно што је блиско, пријатељско, што пружа сигурност, па овај појам

¹⁸⁹ У језику у целини, поред наведених параметара, у стереотипизацији *домовине* јављају се још институционални и идеолошки параметри (Ристић 2013: 187, 195–196).

опонира појму „свет”, који се перципира као нешто далеко, туђе, непријатељско, а у већини случајева и опасно. На општем плану у поетском дискурсу опозиције се исказују заменичким и прилошким речима: *свој – туђи, наш/ваш – њихов, овде – тамо*, што је најексплицитније исказано у песми А. Шантића *Остајте овдје ...*:

Остајте овдје ! ... Сунце туђег неба / неће вас гријат' к'о што ово грије, / ... / Овдје вас свако познаје и воли, / А тамо нико познати вас неће – / Бољи су своји и кршеви голи, / Но цвјетна поља, куд се туђин креће. / Овдје вам свако братску руку стеже, / У туђем свијету за вас пелен цвјета (329–330).

4.2.1. „Своји”, свој, отацибински народ, у родољубивим стиховима песника именују се најчешће позитивним лексемама или лексемским спојевима, типа: *свој, брат, браћа, братска рука, племе славно, наша крв, Обилићи, слободни лавови, мој род, моји земљаци, мој народ*, али и лексемама са негативним значењем: било због страдања и жртвовања за домовину: *мученици (земље), мученици и хероји*, било због недоличног односа према домовини: *издајнице, кукавице*, било због пасивног односа према домовини и њеном народу у кризним / ратним условима прецедентним лексемама: *спавачи, трнове ружице*, као у стиховима Д. Јеврић:

Историју пишу победници / С борама заблуда на лицу ... / спавачи и трнове ружице ... / хајкачи и незнани – све заблуде / у скици за портрет вјечности (*Палимпсест*).

Приврежност и високо вредновање „свог”, макар и не било добро, и ниподаштавање „туђег” иако бољег, исказана је у стиховима А. Шантића опозицијом „Бољи су своји и кршеви голи / Но цвјетна поља, куд се туђин креће”.

4.2.2. Свој народ се именује на различите начине и када се нађе у позицији исељеника, када „остави, напусти земљу” и то из различитих позиција: из позиције, перспективе домородачког становништва погрдним називима: *избегари, добези, дођоши*; из перспективе самих исељеника: *најмљена душа*; из позиције „избеглих“ песника: *Нови Жидови, Хазари, туђи себи и другима*, а затим из перспективе песника посматрача: *изгуб-племе Лазарево*. Профил такве домовине са народом који се у својој историји често селио, не мирећи се са ропством, означен је у Тешићевим стиховима као *земља селија*.

4.3.1. „Туђи”, „други”, припадници других народа, у поетском родољубивом дискурсу најчешће су предствљени као непријатељи српског народа и именују се погрдним именима: *хуље, туђа крв* (наслов песме М. Бојића: *Туђој крви*), *тирани, тиранске хорде, душмани (душманске руке)*,

хајкачи, незнани, гоничи, звериње, целати, гује, хуље, а погрдно се именује и све друго што је у вези са непријатељима: *град цара паса* (турски цар у стиху В. Попе), или именима са мање или више негативном конотацијом: *други, туђин, туђи (стег, небо, свет), неместа* „туђа места”, *ничија земља*, или неутрално: *свет* (у народном говору: *бели свет*).

4.3.2. Ретко су у поетском дискурсу „туђи” профилисани као добронамерни, пријатељи, као сународници и савезници и означени лексемама са позитивним или неутралним значењима. У просторном профилисању домовине као дома (гостопримљивог дома) у стиховима Д. Јеврић озанчени су лексемама *каравани* „намерници, путници” и *свечи*: Проходили тихи каравани / на сва врата улазили хуље и свечи /.../ сви узимали хљеб и со (*Дом*), а у друштвеном профилисању вишенационалне домовине, тзв. „државне домовине”, лексемама *братство, једна лоза, једна крв* у стиховима А. Шантића:

На врелу братства опрасмо очију вид, / И више ми нисмо слепи
... / Опрасмо мрље, и крв, и грех, и стид, / И сад смо к’о богови лепи! /
Гле душе, што их вековни точио црв, / У један сплеле се венац – : / Једна
је лоза и једна краљевска крв / Срб, Хрват и Словенац (*Ново поколење*:
89–90).

Из савремене перспективе у перцепцији Р. Петрова Нога није могућ не само профил такве вишенационалне „државне домовине“ него ни профил вишеконфесионалне домовине истог народа, на што указују следећи стихови:

На разбојишту леже / Без јека и лелека / Закрвављена лица / Три
вјере Језик исти / Наопако су чули / Несретна породица / Сунце и мјесец
Чисти / У крвцу огрезнули (*Помрачење*: 187),

у којима се профил такве домовине означава негативним лексемама: *разбојиште и несретна породица*.

5.1. Унутрашњи простор у стереотипизацији домовине и у поетском дискурсу, као и у језику уопште, одређен је параметром границе, која се профилише на различите начине и у складу с тим означава различитим именима. Профил тзв. „националне домовине“ именује се као: *земља Србија (отаџбина / мајка Србија)*, а њене границе означене су на различите начине. У песми Ђ. Јакшића *Отаџбина* границе су означене као „одбрамбени (камени) бедем“:

И само дотле, до тог камена, / До тог бедема, / Ногом ћеш ступит’,
можда поганом. / Дрзнеш ли даље? ... Чућеш громове / Како тишину
земље слободне / Са грмљавином страшном кидажу; / ... Ал’ један израз,

једну мисао, / Чућеш у борбе страшној ломљави: „Отаџбина је ово Србина!“ (211–212);

а у „завичајним песмама” В. Попе као „неосвојени бедем”:

Шириш руке Високи /... / И градиш / Последњи неосвојени бедем / Своје тврђаве у ваздуху (*Горња тврђава*: 248).

У стиховима Д. Максимовић у песми *Балкански ратови* то је „златна граница отаџбине”:

За чамовим столом у земљу пободеним / бранковински сељаци пију вино части / и приволевају се царству небесном. / Златном границом отаџбине / сваки се гордо опасао.

5.2. Уже покрајинске и завичајне границе у родољубивим стиховима су најчешће назначене ономастичким јединицама, најчешће топонимима, ојконимима, па је домовина просторно код већине песника историјским и митским параметрима профилисана као Косово или као градови и места на Косову, значајни из ближе или даље прошлости: *Косово поље, Призрен, Приштина, Гњилане*, као реке: река *Бистрица*; као манастири и цркве на Косову: *Дечани, Студеница, Грачаница, Љевишка* и др., или, пак, симболичним обележјем, „косовским божурима” (*бели божури, бели и плави божури, коло божура, поље божура, два божура бојна, божурова деца*); затим као Шантићево, Дучићево и Ногово *Невесиње*, које је у перцепцији А. Шантића профилисано као „расадник српства и колијевка лава” (*Сеоба*: 202–203). Ту је и *Београд* В. Попе, Десанкина *Бранковина*, или се као граничници домовине у стиховима песника јављају имена других покрајина и места значајних за историју Србије и српског народа: *Сентандреја, Подриње, Горажде*; реке: *Дунав, Тиса, Дрина* и сл. У ређим случајевима границе завичаја исказују се у виду нечега што је карактеристично за одређени крај: *Шантићеви кршеви голи, Тешићева завичајна шљива српска*.

5.3. Границе уже профилисане домовине као „дома” и „гроба” одређене су најчешће физичким и аксиолошким параметрима: *убог и стари дом, плава гробница, светли гробови*, а као „храма” опет ономастички, називима цркава и манастира: *Самодрежа, Хиландар, Жича, Каленић* и др.

5.4. У поимању неких песника, просторне границе домовине, Србије, превазилазе оквире државне границе и обухватају све просторе насељене Србима, и то на основу друштвеног параметра исте националне припадности, што је евидентно у Шантићевим стиховима:

И свуда гдје је српска душа која, / Тамо је мени отаџбина моја – / Мој дом и моје рођено огњиште ... (*Моја отаџбина*: 326).

Код савремених песника В. Попе и М. Тешића северна граница српске отаџбине историјски је профилисана и означена *Сентандрејом*, којом је обележен траг српских православних и словенских паганских сеоба:

Бежала си до краја вечности ... / Извадила из рајске реке / Лобању свог имењака свеца / И на темену јој саградила / седам сунцомоља ... Помирисала си цвет перунике / Затворила си небеску круницу / И заћутала (В. Попа, *Сентандреја*: 213). Ластавицом трепне стреја, / Ланен глас је Сентандреја. (Тешић, *Као лађа по пучини*: 13–14).

Д. Јеврић својим стиховима, који се нижу у градацији, призива домовинске границе илирског простора: Долазиш ли зоро илирска ... / свићеш ли зоро илирска ... / отварам двери зоро илирска (Из збирке: *Усне земљи обећане*), стиховима у којима је историјска перспектива прибежиште и жеља да се избегне усуд сеоба и прогона и да се живи у другом, мирнијем и слободарском времену (исп. Јовановић 1993: 37).

5.5. Међутим, у поетском дискурсу, као и у религијском, просторна граница домовине, Србије, помера се не само у ширину него у висину, према небу и до неба, и даље до космоса, било да се профилише у ширем државном или ужем завичајном смислу, чиме се укида опозиција „земља – небо”, односно „свет земаљски – свет небески / космички”, „царство земаљско – царство небеско”, па у родољубивим стиховима неких песника јављају се реализације: *небеска домовина*, *небеска Србија*, *небеско родно место*, или *Дунав рајска река*, *Београд бела кост међу облацима* и сл.¹⁹⁰

Улога синонимије у концептуализацији домовине

6.1. У домену синонимије у поетском дискурсу се употребљава велики број лексичких и сложенијих јединица којима се именује појам домовине у његовим различитим видовима. Тако се осим невеликог броја синонима: *земља*, *место*, *држава*, *завичај*, *родни крај*, *родна груда*, *дом*, *кућа*, *огњиште* (*породично*, *рођено*), карактеристичних за језик опште (исп. Ристић 2013: 186), у поетском дискурсу употребљава мно-

¹⁹⁰ Међутим, у језику се просторни профил домовине шири изван граница Србије, што је подстакнуто актуелним процесима европеизације и глобализације све до укидања опозиције „унутрашњи простор – спољашњи простор” и антонимијског односа лексема *домовина* и *отаџбина* према лексеми *свет*, па у српској лингвокултури већ постоји реализација: СВЕТ ЈЕ ДОМОВИНА, а може се очекивати и реализација ЕВРОПА ЈЕ ДОМОВИНА (што потврђује изрека која се чује у народу: Домовина је тамо где ми је добро) (исп. Ристић 2013: 186).

го већи број лексема, које саме или са карактеристичним спојевима најчешће варирају овај појам и откривају особине по којима се именовани појмови удаљавају од уобичајене (прототипичне) представе означене лексемама *домовина* и *отаџбина*, профилишући просторне, друштвене, емотивне и аксиолошке аспекте домовине: *земља Србија, Србија* (или архаичне, покрајинске и стране варијанте тог имена: *Сербија, Сервија, Serbia*); *ова земља, постојбина, дедовина, груди, једина домовина драгана; Косово (Косово равно, земља крвава), Невесиње равно (расадник српства, колевка лава), родни крај, завичај (благ предео завичаја, завичајна шљива српска), мој завичај, родни град Београд* (делови Београда: Теразије, Врачар, кула Небојша и др.).

6.2. Провлађују лексеме или спојеви са позитивном конотацијом, којом се истичу особине тоpline, блискости, сигурности и заштите: *моја отаџбина, мајка Србија* или (*ваша, наша, ова*) *мајка Србија, добра земља моја, земља мати, света мајка; дом (мој дом), кућа, родни праг, огњиште (моје рођено огњиште), амајлија од зала; чврстина, истрајност, дуговечност, вечност: земља што вечно васкрсава, камен, кам рођени, пирамида, кула, споменик; затим високо вредновање отаџбине: света земља, грумен земље свете, светла земља, небеско родно место; високо вредновање жртвовања за отаџбину, херојска прошлост, историјски континуитет, храброст и родољубље њених житеља, слободарска наслеђеност, лепота: Србија земља слободе, чудна земља, лепа Србија, светли гробови, плава гробница, повесница; егзистенцијални значај: колевка и гроб* и др. Мањи број лексема и спојева са негативним конотацијама истичу оскудност и сиромаштво домовине, непрекидну борбу и страдање за њен опстанак и слободу, повремено падање у ропство: *земља убога и гола, мучена земља, мајка робиња црна; убоги дом* и др.

Просторни аспекти у концептуализацији домовине ДОМОВИНА као држава

7. Најшири круг у стереотипизацији домовине у поетском дискурсу означен је лексемама *Србија* (у значењу „национална домовина”), *земља* и *постојбина*.

7.1. Физички аспекти националне домовине, отаџбине, Србије, у романтичарском, доживљају песника Ђ. Јакшића метафорично су представљени у виду камена и пирамиде, чиме се истиче чврстина, монументалност и вековна постојаност домовинске грађевине:

И овај камен земље Србије, / Што, претећ' сунцу, дере кроз об-
лак, / Суморног чела мрачним борама / О вековечности прича далекој, /

Показујући немом мимиком / Образа свога бразде дубоке. /.../ А камен овај, к'о пирамида / што се из праха диже у небо (*Отаџбина*: 211–212).

Код М. Бојића отаџбина је „чудна земља” профилисана сличним физичким параметрима, грађевином куле и споменика од времена јачом:

У тој чудној земљи /.../ Стоје моје куле од времена јаче / И споменик, ком се ни ругај, ни диви (*Туђој крви*: 97–98).

7.2. Физички аспекти домовине профилисани су и метафоричном употребом лексеме *земља*, као у Шантићевим стиховима:

Ил' не знате да је издајство јунаку / Оставити земљу гдје га мајка роди? /.../ Јер мученој земљи мученика треба (*Сеоба*: 202–203).

Овај профил домовине у стиховима М. Бојића високо се вреднује као „грумен земље свете“ са заштитничком улогом:

Дајте ми први грумен земље свете, / Да амајлија буде ми од зала, / Да око њега злато се оплете, /.../ Да сакупим их у храм новог дана, / Олтару славе да их на дар предам (*Светиње*: 90–91).

7.3. У физичком смислу реализују се и мотиви „губитка, напуштања домовине” и „стицање нове домовине”. Најчешћи вид напуштености домовине јавља се у виду иселавања, масовне сеобе, сеобе народа, које су више пута обележиле кризну или поробљивачку историју Србије или појединих њених крајева: Косова и Метохије и Херцеговине. Ови мотиви различито се емотивно и мисаоно перципирају код песника различитих генерација и праваца.

7.3.1. Код песника старијих генерација из романтичарског, реалистичког или раног модернистичког усмерења, реалност „губитка домовине” драматично се доживљава, па је у том смислу најекспресивнији Шантићев емотивни родољубиви позив да се остане у домовини:

Остајте овдје ! ... Сунце туђег неба / неће вас гријат' к'о што ово грије, / Грки су тамо залогаји хљеба, / Гдје свога нема и гдје брата није (*Остајте овдје ! ...*: 329). Не идите, браћо, од роднога прага, / Јер мученој земљи мученика треба ... / Треба мушке снаге и витешких рука; / Треба Обилића и слободних лава (*Сеоба*: 202–203).

Губитак домовине у поетском дискурсу се реализује и кроз профил поробљене домовине, што се у стиховима истог песника исказује емотивно и с родољубивом патетиком, а сам чин поробљавања се осуђује као предаја, продаја домовине:

Продали су тебе ... /.../ Са бедема наших туђи ст'јег лепрша, / А пољима, мајко, туђи коњиц рже: / У твоме олтару пламенови трну, /.../ Продали су тебе к'о робињу црну, / Плачи, мајко, плачи! (*Отаџбини*: 190–191).

7.3.2. Међутим, у стиховима савремених песника, модерниста, сеобе се доживљавају као историјска неминовност, на коју се, како у прошлости тако и у садашње време, не може утицати, па зато у њима нема позива на остајање у домовини, али се судбина расељеног српског народа различито перципира и доживљава. У стиховима Р. Петрова Нога исказана је забринутост и запитаност над идентитетом српског народа и његове „нове домовине“, као у стиховима:

Нови Жидови Хазари Свуд ли нас Боже / расија / За сунцем да нас озари Расција – Нова Србија / И свуда ли смо ницали туђи себи и другима (*А о моме крсном имену*: 169),

при чему се истиче однорођавање у туђини, изобличавање народа у расељавању и сл. (исп. Јовановић 1993: 179–183).

7.3.3. Код Тешића се сеоба, као судбина и удес српског народа, представља из перспективе посматрача и позиције репортера и хроничара, који у журби у виду скице зумира преплетене карактеристичне детаље из садашњих и прошлих сеоба, и то са тачке гледишта обичног човека и интелектуалца, без емотивног набоја и патетике, али са историјским памћењем, резигнацијом или „очајним родољубљем“ и са запитаношћу над опстанком домовине: (Постојиш ли, постојбино, / или маглом вејеш, трино?) у ситуацији у којој „над историјским сећањем ликује сурова садашњост“ (Јовановић 1993: 210–213), као у стиховима:

Маховина с црепа блене / у зев Куће рашчлањене /.../ Скончавају, кроз неместа, / ратник, овца и невеста ... / Јовановић је ли Паја / она звезда изнад гаја? /.../ А Љевишка, а Љевишка ... / Модри ли се она жишка? /.../ Реч до речи – дрхтав додир: / *прстен, рука, златан кондир* (*Као лађа по пучини*: 12–14).

Другачији, емотивни тон и емпатију исказују Тешићеви родољубиви стихови којима се представља тежак положај исељеника у „новој домовини“ и њихова носталгија за напуштеном домовином, за завичајем:

(Жубори ли крај Дунаја / родно биље родног краја?) / пред врч дрвен Арсенију / простре светлост Метохију. / Оно Поље опет пламти: епитрахил, божур златни. / За свето се хвата древо / изгуб-племе Лазарево. /.../ Нигде мира нити Куће – / а Мошти су путујуће (*Црква дрвена*: 15).

Потпуна изгубљеност и збуњеност у туђини исказана је кратким стиховима, као јецајима, а историјска судбина сеоба дочарана је употребом архаичних ономастичких облика:

За брежјем земља селија, / а Дрина: Дунај, Тиса ми. /.../ Утрепти с ластом Сервија (Григорије Рачанин III: 20).

7.3.4. Мотив савремених косовско-метохијских сеоба и остављених гробова, са експлицитним позивањем на прецедентни текст, Сеобе М. Црњанског, представљен је и стиховима Д. Јеврић у више песама:

Избјегарима их зову, понегдје / тепају / добјези, дођоши ... / Сред Велике Хоче ... / С Видом без вида / залуд смо читали Црњанског / урушено је тројство / дома / гроба / сина (*Ускоци у Метохији*); Днес: најмљена сам душа, номад ... / на ничијој земљи чувам стада (*Горки брст*); За нама траг маховине и пепела (*Одлазак из завичаја*).

домовина као родни крај, звичај

8.1. Профил домовине као родног краја, завичаја најсликовитије је представљен у песмама В. Попе у циклусу песама *Повратак у Београд*, из збирке *Усправна земља*, у којима се преплићу релне слике најзначајнијих места у граду са историјским памћењем.¹⁹¹ Поучен лекцијама „ходочашћа” по Србији и српским светињама, песник је из мирнодопске перспективе али ангажовано и са емотивним параметрима вредновао и прошлост и садашњост Србије и српског народа, чија домовина, не само кроз београдске бедеме него и кроз друга посећена места, помера своје границе у висине ка небу, у небо и у вечност:

Бела си кост међу облацима / Ничеш из своје ломаче / Из преоране хумке / Из развејаног праха / Ничеш из свога нестанка / Сунце те чува / У златном своме ћивоту / Високо над лавежом векова /... / Бела си кост међу облацима / Кост костију наших (*Београд*: 253). Некоме сте трг ... / Нама сте камени длан / На вама читамо црту живота / Никад јој нисмо видели крај (*Теразије*: 249); По цео дан се гола огледаш / У рајској реци ... / Чете голубова лучоноша / Уклањају трагове крви / Са осам твојих лица (*Небојша кула*: 251); Велики господине Дунаве / У твојим жилама тече / Крв белог града /... / Узјаши највећег шарана / Пробиј оловне облаке / И походи своје небеско родно место (*Велики господин Дунав*: 252).

¹⁹¹ Циклус Ходочашће један је од пет циклуса из збирке песама *Усправна земља: Ходочашће, Савин извор, Косово поље, Теле-кула и Повратак у Београд*. О тематици песама из овог циклуса и песниковом односу према историји и традицији в. Јовановић 1993: 31–36.

8.2. Изразита црта завичајности јавља се и у поетском стваралаштву Д. Максимовић, у циклусу песама *Завичај*, у коме се „мала домовина” профилише историјским, естетским, етичким и емотивним параметрима. У профилисању „домовине као завичаја” физички и просторни профил се поима као унутрашњи простор самоспознаје и идентитета у песми *Песник и завичај*:

Кад се попнем на вис / одакле се виде наше планине /... / кад затрепери испред ока / то светлости и магле комешање, / почињем себе да разумевам (55);

као духовни простор за стицање вере и наде:

Ту је записано оно што верујем, / што чиним и што сневам (55);

као простор који подстиче стваралачко надахнуће и (поетску) креативност и одређује личне особине:

Безбројни мали богови / што у завичају прате песнике / унапред су певали и знали / напамет све моје стихове; / у свему што сам чинила и створила, / више него прадедовске, и моје, / има широке душе њихове, (55–56).

Из циклуса *Завичај* ове песникиње издваја се и етички профил у виду идеала општег добра, заснованог на љубави према „својима”, према земљацима, што је евидентно у следећим стиховима:

Волим да путујем трећом класом / на броду, возу и трамвају, / ту људи сваком називају бога / кад дођу и оду / и суседу руку дају. /... / Ту увек за још неког места има, /... / али ту се сапутници не гледају / са нечовечних висина, /... / Ту су сви рођачки расположени / и једнаки готово / као на дан страшног суда (*Путник треће класе*: 66–67),

као и значај заједништва у човековом животу, у његовој радости и жалости:

Из храста под којим је спавао / садељан му је ковчег прости, / и они што су му на свадби играли / и сад су опет његови гости (*Сељакова смрт*: 68).

8.3. У Тешићевим стиховима обрађен је и мотив радосног повратка у напуштени завичај, који је препознатљив по „шљиви српској“:

Дремај, тежино тамјана модрога: / ти си ми гримиз с тајне рођења, / спомен на софру модрила родног; / чему се враћам из отуђења, /... / Спавај, под родом, летино блага, / стровилом кљукни кад се скотрља / јесен са брда. – Нека се страда: мени по глави крши се, прска, / с крошњом о небу, шљива – а српска (*Шљива српска*: 76).

ДОМОВИНА КАО ДОМ

9.1. Домовина као дом профилисана је у песничком доживљају М. Бојића емотивним параметрима чежње за домовином, коју је напустио са српском војском у повлачењу:

Мисао нас једна рано зором буди, / Мисао нас једна целог дана прати, / Мисао нам једна ноћу тишти груди: / Да ли отац пати? /... / Бол нас једна зором као труба буди, / Боллом једним свака налита је чаша, / Боллом једним кришом плачу наше груди: / Где су деца наша? (*Без домовине*: 83–84).

9.2. Профил домовине као похараног дома остварен је у песми *Дом* Д. Јеврић, која историјско памћење „гостопримљиве српске куће / дома на путу” доживљава и као лично искуство из последњег рата, остајући заточена у поробљеној Приштини:

Проходили тихи каравани / на сва врата улазили хуље и свеци /... / сви узимали хљеб и со / оствљали сан ... / мрена преко очију преко крина / сагорео отров у урни / пред домом смо посустали.

Посусталост пред похараним „убогим” домом исказана је и у стиховима Р. Петрова Нога: Стоји ли изван света / Убоги онај дом (*Изван света*: 66).

ДРУШТВЕНИ ПРОФИЛ ДОМОВИНЕ

10. У стереотипизацији домовине у поетском дискурсу друштвени аспекти у најширем смислу се реализују као историјски, аксиолошки, емотивни и културни, којима су преко поетских слика представљене основне и друге бројне националне вредности, па концептуализација домовине у овом домену нема оне концентричне уређености, као у српском језику у целини (Ристић 2013: 181–198), него је она само назначена употребом лексема које се препознају као шири и ужи кругови заједнице са истим, заједничким националним вредностима, као што су *Србија, Србин, земља, крај, родни крај, завичај*, као и лексема из породичне сфере: *отац, очеви, преци, мајка, деца, унуци, нараштај* и др. Тако се домовина у поетском дискурсу, као и у српском језику у целини, појављује у виду високих етичких идеала, вредности, општег добра, чију стабилну позицију заузимају језик, култура, традиција и историја.

10.1. У Шантићевим стиховима као националне, духовне, културне и етичке вредности истичу се име, језик и жртвовање за домовину:

Баците поглед по кршу и пољу, / Свуда су гробља ваших прадје-
дова. /... / За ове крше све вас, све вас веже: / Име и језик, братство и крв
света. (Остајте овдје...: 329–330); Зар вам није жао ових поља равних, /
Гдје се једно море наше крви проли / И гдје леже кости отаца нам слав-
них? (Сеобе: 202–203),

док се у стиховима Ђ. Јакшића у песми *Отаџбина* вредност „вољног“
жртвовања метафорично профилише као пирамида и истиче трајност и
постојаност тако сачуване отаџбине:

А камен овај, к’о пирамида / што се из праха диже у небо (211), /
Костију кршних то је гомила, / Што су у борби против душмана / Дедо-
ви твоји вољно слагали (211–212).

10.2. Као културне, етичке и духовне вредности истакнути су на-
родно предање (приче, бајке, гусле), родољубље и одбрана домовине:

Моји су очеви из онијех страна / Гдје мотика звони и гдје красна
бије; ... / ... Гдје се гусле чују, приповјести, бајке, / Гдје ’но дјецу уче
просте, добре мајке, / Кам рођени како брани се и љуби (Шантић: Моји
очеви: 101–102).

Осим тога као вредност у Дучићевим стиховима истиче се славна
историја као предачки завет за потомство:

Само буктињама збори се кроз тмине; / У зрцалу мача будућност
се слика; / Преко палих иду пути величине; / Слава, то је страшно сунце
мученика (*Химна победника* 48–49);

затим српска душа, опредељење за царство небеско, симболички значај
заставе, химне и молитве:

И поћи ће к слави ... / Нов пород све трагом наших легиона (46) /...
/ Знаће да је само она земља светла / Где никад још није пала суза срама;
/ Где су деца на мач име оца метла / Што живи у химни и у молитвама
(Херцеговина 46–47),

а у стиховима Д. Јеврић то су тестамент, иконе славске и др. (в. стр. 306).

10.3. Друштвени аспекти домовине профилисани су и бројним
етичким вредностима у виду борбених идеала јунаштва, храбрости,
жртвовања за домовину, што илуструју спојевима типа: *света крв, очеви*
бунтовници свети, (не)бити достојан историје наше, јуначки преци,
старински јунаци, бесни понос синова, суза срама, (не)бити издајница,
славни очеви, гласовити преци, пасти на бојном пољу, бојне војводе,

светле свите јунака, пити вино части, славни пораз, а што је сажето и с осећањем поноса и супериорности исказано у стиховима М. Бојића:

У тој чудној земљи ..., /... / где се песмом плаче, / Где се плачем пева, где се смрћу живи, / Стоје моје куле од времена јаче / И споменик, ком се ни ругај, ни диви (Туђој крви: 97–98).

10.4. У поетском дискурсу евидентан је амбивалентан однос према вредности жртвовања за домовину, позитивно и негативно вредновање овог чина.

10.4.1. Позитиван однос према жртвовању за домовину исказан је у стиховима већине песника старијих генерација, романтичарског, реалистичког и раног модернистичког правца, почев од Јакшића, стиховима:

Падјте, браћо! Плин’те у крви! / Остав’те села нек гори плам! / Бацајте сами у огањ децу! / Стрсте са себе ропство и срам! / Гините браћо, јунаци, људи! / За пропаст вашу свет ће да зна ... / Небо ће плакат’ дуго и горко / јер неће бити Србина,

код кога се у истој песми исказује и скепса у смисао жртвовања:

Ал’ опет, грешан, грешно сам пев’о, / Рањено срце народа мог! / Та Србин кипи, кипи и чека – / Ал’ не да ђаво ... ил’ не да Бог! (Падајте, браћо! ...: 144–145);

затим Шантића:

Јер мученој земљи мученика треба /... / Треба ваше смрти и вашијех мука (Сеоба: 202–203). Хвала ти, Србијо лепа! / О муњу твојих мегдана / разбили су се црни облаци тиранских орда, / Из крви деце / ти дивна стабла су израсла горда, /... / Појући дела Твоја! / Осана! С капом у руци, / Ми приступамо и Твоје, Србијо, љубимо скуте! / Сада смо деца Твоја, па душе наше обуци /... / И дај им крила нек’ лете, тамо на светле путе (Песма Србији (Војводи Живојину Мишићу): 158–159);

стиховима Ј. Дучића:

Твоје сунце носе сад на заставама, / Ти живиш у бесном поносу синова; / Твоје светло небо понели смо с нама, / И зоре да зраче на путима снова (Ave Serbia, 38–39); Само зоре које из очаја свану, / Покажу гроб претка и пут нараштају. / Јер је отаџбина само оно куда / Наш зној падне где је крв очева пала; / И плод благословен рађа само груди / Где су мач зарђан деца ископала (Химна победника 48–49);

М. Ракића:

Данас нама кажу, деци овог века, / Да смо недостојни историје наше, / Да нас захватила западњачка река / И да нам се душе опасности плаше. / Добра земља моја, лажу! Ко те воли / Данас, тај те воли, јер зна да си мати (На Газиместану: 57); Ја осећам данас да у мени тече / Крв предака мојих, јуначких и грубих, /... / Ја осећам ипак испод свежих грана, / И калема нових, да, ко некад јака, / У корену старом струји снажна храна, / Неисцрпна крепост старинских јунака (Наслеђе: 58–59).

10.4.2. Мотив народа који се уздиже, израста или пролистава на тековинама слободарских и славних предака јавља се код више песника, без обзира на поетски правац или генерацијску припадност. Тако се у Бојићевој „чудној земљи“ сеже небу и песмом истрајава:

Но ипак са песмом рађам се и гинем / У земљи што вечно мре и васкрсава, / Сижем небу, сунца да са њега скинем / И падам у понор, где недохват спава. / У тој чудној земљи, где се песмом плаче, / Где се плачем пева, где се смрћу живи, / Стоје моје куле од времена јаче (Туђој крви: 97–98).

Код Шантића се у виду метафоричног стабла израста и лети на светле путе:

Хвала ти, Србијо лепа! /... / Из крви деце Ти дивна стабла су израсла горда (Песма Србији (Војводи Живојину Мишићу), 158–159),

док се код Попе на „предачком путу” континуирано истрајава у виду метафоричног листања ходочасног штапа и прихватања предачког светосавског завета:

Ходам са очевим штапом у руци / Са упаљеним срцем на штапу (Ходочашћа: 207); И засадио сам очев штап / У глину на обали / Да међу врбама пролиста (Повратак у Београд: 247); Срео сам те старче пастиру / Усред белог града ... Откинуо сам липов лист / и свирку ти продужио (Врачар поље: 250).

Код Д. Максимовић истиче се наслеђени, предачки одазив позиву домовине:

Ни моји преци, ни сељаци мога завичаја / издајници нису били. / Стизали су на време где правда чека, / где је домовина звала; / па и ја знам вредност / жртава и идеала (Жао ми је човека: 81).

10.4.3. Значај жртвовања за домовину најчешће се исказује етичким параметрима: поштовањем према жртвама, преко којих се домовина метафорично профилише као гробље, као света земља, што је свој најпотпунији израз добило у Бојићевој песми *Плава гробница*:

Стојте, галије царске! Спуштајте крме моћне / Газите тихим ходом! / Опело гордо држим у доба језе ноћне / над овом светом водом (91–93).

Профил домовине као гробова заснован је на параметру вере у трајне вредности жртвовања за отаџбину, као што показују стихови Ј. Јовановића Змаја: Ти гробови нису раке / Већ колевке нових снага! (*Светли гробови*: 507).

10.4.4. Код песника раног модернизма јавља се амбивалентан однос према жртвовању за домовину, што је најизразитије исказано у антиномијама и резигнацији у Дучићевим стиховима:

Још си уз нас, света мајко, коју муче /... / Млеком своје дојке нас си отровала, / У болу и слави да будемо први; / Јер су два близанца што си на свет дала – / Мученик и херој, кап сузе и крви, /... / Ти си знак у небу .../ Колевко и гробе, ... / Ти си горки завет страдања и моћи, /... / Ми смо твоје трубе победе, ... /... / Ми смо, добра мајко, они што су дали / Свагда капљу крви за кап твога млека (*Ave Serbia*: 38–39); Победа ће прећи све путеве наше, /... / Умирућим дати кап из своје чаше, / А ново-рођеним кап отровног млека (*Химна победника* 48–49),

као и у стиховима М. Бојића:

Јер проћи ће многа столећа, к'о пена / што пролази морем и умре без знака, / И доћи ће нова и велика смена, / Да дом сјаја ствара на гомили рака (*Плава гробница*: 91–93).

Спремност на жртвовање за домовину, али и не мирење са таквом судбином исказана је и у стиховима Д. Максимовић:

Настану ли опет дани / да ропство запрети нашој груди, / да земља животом мора да се брани, / нећу ни ја ником своме рећи / да кукавички напусти мету, / али не треба нико да се чуди / ако заплачем, / као све жене и мајке на свету (*Жао ми је човека*: 81).

10.4.5. Код послератних модерниста у стиховима Р. Петрова Нога исказано је немирење са неминовношћу жртвовања за домовину и одрицање такве домовине:

Земљо срећне се шуме / И камен и живи створ / На твојој хране
сиси / А само ја разумем / Твој изврнути говор / земљо Мајка ми ниси
(Мајка ми ниси: 77).

Историјски профил ДОМОВИНЕ

11. У поезији савремених песника на основу историјских параметара могу се издвојити две целине: 1) српска историја и мит и 2) савремена стварност српског народа нашег времена.

Српска историја и мит

11.1. Овај профил ДОМОВИНЕ у поетском дискурсу обухваћен је појмом ПОВЕСНИЦА, који је заснован на континуитету генерацијског неговања основних историјских вредности предака и потомака, што се у стиховима песника реализује у виду сценарија остављања и примања завета, као стиховима Ј. Јовановића Змаја:

Ко с' осврне да погледи /... / На гробове оне светле. / Повеснице дугим редом, / Мора чути како ј' живо / Кроз векове, кроз маглину, / Дед унуку, отац сину, / Борац борцу довикив'о: / Где ја стадох – ти ћеш поћи! ” / „што не могох – ти ћеш моћи! ” / „Куд ја нисам – ти ћеш доћи! ” / „Што ја почех – ти продужи! ” / „Још смо дужни – ти одужи! ” (Светли гробови 506–507).

11.2. Повесничко профилисање ДОМОВИНЕ кроз историју у стиховима савремених песника најцеловитије је обрађено догађајима у вези са Косовским бојем, па се у њима стереотип ДОМОВИНА поистовећује са Косовом и Метохијом.

11.2.1. Значај историјских аспеката Косовског боја у стиховима песника ранијих генерација исказан је наративним стилем а трагика косовског пораза профилисана је снажним емотивним набојем, као у стиховима Ђ. Јакшића:

Пода мном поље од крви наше, / На њему паде све што бијаше! / Ту царе Лазо, ту сунце зађе, / ту девет миле изгину браће, / Ту с дружбом давно Обилић спава! – / Косово равно! ... Рано крвава! (Косово: 33–34);

и М. Ракића:

Заљуљано царство сурвало се с вама ... / кад олуја прође врх Косова равна, / Косово постаде непрегледна јама, / Костурница страшна и поразом славна (На Гази Местану: 56).

11.2.2. Косово се кроз наравију код песника ове генерације перципира и у идиличној слици ослобођеног Косова, у Шантићевим стиховима:

Пукло поље. Широм на четири стране, / Преко дугих њива и равница свије', / Свуд ораче видиш и рала и бране, /... / А тамо, к'о гора сребрна и чиста, / Покривена небом Грачаница блиста / И сјај с крста сипље (Јутро на Косову: 67–68);

и Ракићевим стиховима:

Све мирно. Тајац. Ћути поље равно / Где наекад паде за четама чета ... / – Из многе крви изникнуо давно, / Црвен и плав, Косовом божур цвета ... (Божур: 53).

11.2.3. Код савремених песника „косовска домовина” се профилише као простор непрекидне погибије и страдања, као „учетворен гроб” у стиховима М. Тешића:

Откључај се крстом, учетворен гробе ... / Ту Косовке две су, с кондирима обе: / и худница Бела, што нариче ламент ... / и Девојче с реке, / са клобуком павшег ... / те несвесно слути /... / да Свелазар шаље, кроз источна врата, / два божура бојна – женика и брата (Бела худница и девојче с реке: 11),

док се у стиховима Р. Петрова Нога кроз дијалог са митом и традицијом издвајају два временска плана: време прошло и садашње и исказује брига за садашњу ситуацију окупираног Косова и опстанка српског народа:

Три војводе бојне ако опет оду / И крвави нам се укрсте бадњаци / Ко ме ће никоме божури да цвату / И звона да звоне / Или ће слуђено / Црквицом на длану све што гмиже стати (Боре мој зелени у срми и злату / Стални полазничке моје несуђено / Шест стотина лета још ћу те чекати) (Косовка девојка: 145).

12. Из суморних слика расељеног српског народа, поробљене или на било који начин угрожене отаџбине песници беже у мит, у светковину славе, славне прошлости, царства небеског и љубави, градећи митски профил „косовске домовине”, јер је на Косову „настала прва српска држава, њена материјална и духовна култура” и на Косову је та држава и изгубљена (исп. Јовановић 1993: 39–40).

12.1. То је евидентно у стиховима В. Попе:

Сви седе провидни за столом / И виде један другоме звезду у срцу / Венцаношац им ломи и дели / Њихову златну прошлост / ... Сипа им у путире белих божура / Њихову рујну будућност / ... На коленима под столом / Мачеви им тихо реже (Вечера на Косову пољу: 228); Јашемо певајући пољем / ... Побеснело жедно оружје / Само се насред поља

уједа / Из смртно рањеног гвожђа / Река наше крви извире / Тече увис и увире у сунце / Поље се пред нама усправља / Сустижемо небеског коњаника / И своје звезде веренице / И летимо заједно кроз плавет (Бој на Косову пољу: 230); Држи на длану своју одсечену главу ... / Стоји пресрећан на облаку / ... Игра у запаљеном колу божура (Венцоносац са Косова поља: 231); Овде где смо / Загосподарили смо плавим пољима / ... Овде у царству које смо стекли / Скрштених руку на грудима / Настављамо бој / Наствљамо га унатраг (Бојовници са Косова: 232).

12.2. Амбивалентан однос савременика, ходочасника према косовском миту исказан је дијалогом са традицијом и културом у стиховима Р. Петрова Нога:

Јеси ли ти копиле из црних словенских шума ... / тај мутант историје што за фрескама шета / С прецима из читанки с јунацима из вука ... / И од косова па до косова кука / шеницу још бјелицу и воду са звечана / Туристу у прошлости / С тобом су двапут мртви / У блату загрљени божурови и деца / Са овог страшног суда на грачаничком зиду / Мирне и малоумне модре се очи жртви / И светац за слијепца уз неме гусле јеца / О времену пошљедњем у срамоти и стиду (Пред страшним судом на грачаничком зиду: 144).

То је дијалог у коме се промишља трагичност савременика, који спутани митском прошлошћу, нису способни да виде и објективно просуђују или било шта учине да промене погубну садшњост поново изгубљеног „домовинског простора” (исп. Јовановић: 9).

12.3. Мотив неостварене ратникове љубави, неостварене љубави жена, њихових изабраница и мајки, као сталан мотив на нашим просторима, употпуњују родољубива осећања песника свих генерација, почев од романтичара до најновијих српских песника. Ови мотиви просторно су везани за косовско-метохијску историју, чији континуитет и актуелну стварност наших дана кроз сценарио чекања лирски потресно исказују стихови Д. Јеврић из песме *Славјанска госпа (мајци Јулији)*:

Сва од чекања сва од несанице ... / сјенка вјечна на прагу / дуња на ормару и првијенац за оца ... / она је црни барјак на бијелом двору ... / она је ... / јабука сва од злата / она је Гојковица ... / она је добра вила и мелем на рани ... / она је ... / прастари накит у шкрињи за упок спреман / она је кућни олтар и моћно светилиште / ми Усуд њен грешни.

Овај мотив се преко лика Косовке девојке јавља код Р. Петрова Нога:

Три војводе бојне ако опет оду / И крвави нам се укрсте бадњаци / Кома ће никоме божури да цвату / ... / Боре мој зелени у срми и злату

/ Стални полазниче моје несуђено / Шест стотина лета ја ћу те чекати
(Косовка девојка: 145)

и М. Тешић:

Откључај се крстом, учетворен гробе ... / Ту Косовке две су, с конди-
рима обе: / и худница Бела, што нариче ламент ... / и Девојче с реке, /
са колобуком павшег ... / те несвесно слуги, уз трзаје звуке, / д с црвене
росе већ зракају перле, / да Свелазар шаље, кроз источна врата, / два
божура бојна – женика и брата (Бела худница и девојче с реке: 11).

Профил домовине кроз новију и савремену историју

13. Овај профил се реализује у виду тематских целина које су ве-
зане за значајне догађаје из Првог српског устанка, балканских ратова,
другог светског рата и најновијег рата и угроженост домовине деведе-
сетих година прошлог века.

13.1. Мотивима из Првог српског устанка посвећени су многи
стихови В. Попе, у којима песник у дијалогу са историјским збивањима
представља погибију и страдање српског народа кроз симболичну сли-
ку Ћеле-куле, која као профил има исту „светлосну”, „звездану” вред-
ност као Змајеви светли гробови и Бојићева плава гробница, али која у
историјском континуитету погибије и страдања српског народа за до-
мовину, као „нови изум“ освете турских поробљивача појачава трагику
српске историје:

Кула смрти ... / Око смрти заидане у кули / Лобање у месту играју
/ Завршено звездано коло (Ћеле-кула: 237),

дочарану и сценаријом битке на Чегру:

Је ли ово наш свет или није ... / За шта да се ухватимо / Ни облак
да нам пружи руку ... / Нико црна преостала крви / Уједи страву за срце
... / И отвори црну ружу у ваздуху (Ружа над Чегром: 240); Заменило си
нам окати сунцокрет ... / Расцветавају нам се лобање од смеха / Гледај
нас нагледај се себе / Чикамо те чудо (Ћеле-кула: 243).

Славу предака са Косова проносе и јунаци из Првог српског ус-
танка и њихов вођа, као и цар Лазар, опредељује се за царство небеско,
што исказују стихови истог песника:

Он још не зна ко је / Носи на рамену ћивот / Свог светог краља /
Из гроба у гроб (Посвећивање Црног Ђорђа: 238); На спавању му одсе-
кли главу / однели је у град цара паса ... / Глава ће му сијати / Крунисана

црним зрацима / Црнога сунца (Смрт Црног Ђорђа: 242); Водама вас расплетеним нису дали ... / Прекорачили сте праг небеса ... / Води ме живи траг ваших зуба / Од стене до стене од звезде до звезде / Води ме из круга у круг (Запевка: 241).

У стиховима Д. Максимовић устаници су „јунаци / барјактари светле свите” (Међава на Бранковинском вису (Спомен на устанак 1804): 73–74).

13.2. Мотив балканских ратова у стиховима Д. Максимовић и спремност жртвовања за домовину представљен је у сценарију причешћа, којим се успоставља паралела са причешћем косовских јунака:

За чамовим столом у земљу пободеним / бранковински сељаци пију вино части / и приволевају се царству небесном. / Златном границом отаџбине / сваки се гордо опасао. Кроз отворена врата / посматрају их апостоли / и унапред их сахрањују. / Али моји земљаци не гледају у иконостас, /... / Пред очима им лебди само / Самодрежа / и невидљива апокрифна икона / Кнежеве вечере (Балкански ратови: 78).

13.3. Мотиви из Другог светског рата и страдања српског народа од усташког покоља у Херцеговини и профил домовине као растуреног дома и хумки реализован је у стиховима Р. Петрова Нога:

Ни дома ни гроба Моје неумрле / раздували ветри и сапрале кише (Човек пева после рата: 194); Гдје нам је била кућа за ноћ је никла шума ... / Гдје црноризац гавран још поје и кад гаче / У тој пространој порти хумке су голубњаче (Крај наметне громиле: 195).

Међутим, у стиховима Д. Максимовић профил домовине, Србије, у контексту догађаја из Другог светског рата заснива се на веровању у снагу и истрајност српског народа, исказаном лирски надахнуто у виду претње и пркоса непријатељу:

Србија је велика тајна: / не зна дан шта ноћ кува, / нити шта зора рађа /... Ко ће у тој земљи када / знати ... /... / какву тешку тајну / у рукама својим држи дете; / и старица погрбљена свака / до какве се упутила мете / ... У тој земљи ни зечјој стопи / непријатељ веровати не сме, / ни трагу воловских копита. Договори су можда тајни / и жетелачке песме / и удари шумских секира / и успаванка уз колевку скрита (Србија је велика тајна: 83–84); Дечака редови цели / узели се за руке / и са школског задњег часа / на стрељање пошли мирно / као да смрт није ништа, / Другова редови цели / истог часа се узнели / до вечног боравишта (Крвава бајка: 80).

Профил домовине кроз актуелне ратне сукобе нашег времена

14. Савремена српска и косовско-метохијска драматична историја, као велика преокупација већине песника, представљена је слојевито и различитим поетским средствима, па се у овом домену тако може говорити и о различитим идиостилловима сваког од појединих песника. На когнитивном нивоу ова особеност се испољава као различитост концептуализације овог појма под утицајем друштвених догађаја актуелних у времену живота и стварања самих песника, што се огледа у избору лексике из разговорног језика. Ова разноврсност идиостила у поетском опусу сваког од њих настала је у првом реду због промењених друштвено-историјских прилика у Србији и ратних збивања на просторима бивше Југославије.

14.1. То је евидентно у промени идиостила Д. Јеврић у читавом циклусу песама посвећеном актуелним догађајима. Прилагодљивост лексичког слоја времену и догађајима најбоље илуструју стихови из њене песме *Вријеме оно, вријеме ово*, у којима се смењују архаична и савремена лексика:

Во времја Оно, гласовити преци / тестамент срицали ... / Дијелили благо: / икону славску, јатагане ... / У вријеме Ово / ма какви тестаменти / ма какви родослови ... / залудна нам течевина.

И у другим њеним песмама са савременом тематиком архаична и фолклорна лексика са богатим смисаоним садржајима замењује се савременом неутралном лексиком са тривијалним значењима, а на стилистичком плану оригиналне и јединствене стилске фигуре замењују се уобичајеним, тривијалним спојевима (в. стр. 307). Слична промена идиостила и избора лексике из разговорног језика и фолклора, као и песникова позиција посматрача у актуелним догађајима, запажају се и у Тешићевим стиховима са темом о актуелним догађајима:

Глуво јутро – глухи певци. / Не чују се земљоделци. / Ту ко није – нигде није. / Клања жара са капије. / Где је венчић, ранилице? / А Бистрице, три Бистрице. / (Удомљујем печал тиху / даворијом у дистиху.) (А Бистрице, три Бистице: 47); Цепте стабла, горе влати. / Гине крава у појати. / Сред кућице, у пошаста, / глоговина поче цвасти (Призрен, Гњилане: 48).

14.2. Садашњи поробљивачи Косова и Метохије у стиховима Д. Јеврић представљени су одговарајућим избором лексике и спојева у циклусу песама *Сабори врана у Приштини: сабор врана, вранилово*,

примрак, гавран, црна вуна, тама стоока, који осмишљавају гешталт птица грабљивица и злослутница, гешталт таме, црнила над овим простором:

Поваздан примрак / над Приштином (*Вранилово*); Небо је зјап / над гавран-градом ... / и чеда гаврања / црну гребенају вуну / драгане мој; Тама стоока: О каква тама стоока / у пришт-вароши (*Моба*),

као и у стиховима М. Тешића:

Сред кућице, у пошасту, глоговина поче цвасти. / Снесе јаје – спусти драчу / гавраница у шајкачу. / Лижу чанке пси и мачке. / (Гледам Призрен – слушах гачке.) / Смрачујеш се, дедовино (Призрен, Гњилане: 48).

14.3. Актуелни догађаји из последњег рата такође се јављају као тема патриотске поезије савремених песника. Упечатљиви су стихови Д. Јеврић из циклуса песама *На Дрини царина*, испевани у разговорном стилу, који се смисаоно повезује у сценариј граничног прелаза, царине и фрејмове пљачке, страдања, гозбе и издајства:

Откуд, побогу, царина на Дрини / Боље да су поставили вјешала (*На Дрини царина*); Овдје јањад на ражњу / онамо стрижа брава / овамо вино се пије ... / онамо намо црна мати / ... ране цјелива. / Овамо вамо Јудини ордонанси (*Стрижа брава у Подрињу*).

На сличан начин фактографски и репортерски предствљени су ратни догађаји на Дрини и око Дрине у виду сценарија бојног поља, брзих сахрана палих жртава и профаног сценарија „поткусуривања” „газда рата” у Тешићевим стиховима:

Плитке раке. / Труо мозак пију свраке. ... Где су браћа? / Један пије – други плаћа. / Ко су газде? / Пуца тиква, Мој Горазде! / Дажди, лије. / Субота је – јесен гњије. / Помрчина: / Међу нама само Дрина (Кроз Горазде: 42).

У репортерском стилу испевани су и стихови Р. Петрова Нога у песми *Извјештај владике захумско-херцеговачког*, у којој је у виду сценарија масовног сахрањивања представљено истребљење Срба у Херцеговини, која је профилисана као гробље:

Срби су ти ко кромпири Под земљом су бољи / Ничу гдје их затрпају све по Твојој вољи / О Митрову што под земљу Димитрије сложи / Васкрсије васкрсава а Божић обожи / Гробља су Ти понијела / С хумки свјетлост вије ... / Невесиње невен сије Ти коприви сади / У гробове јединака Кућо сирочади (193).

Профил послератне домовине

15. Опустошена послератна Србија наших дана такође се јавља као тема патриотске поезије свремених песника модерниста. Репортерски стил и профану лексику замењују рефлексивни стихови и стилски маркирана лексика, којима се исказују песничке реминисценције и њихова запитаност над будућношћу домовине и српског народа.

15.1. Престанак најновијих ратних сукоба у стиховима Д. Јеврић доживљава се као „страшан освит”, у коме Србија има мрачну будућност даљег распарчавања по плановима светских „картографа”:

Страшан је освит / Будни су још само / Укопници и Картографи / Сагласне њихове лозинке / А приспјео је гласоноша ... / Што бљунуло га стољеће ... / У мрклој зори премјерава / Нигдину / Измјешта / Празнину / Путбину / За / Пакао / Чистилиште / Рај (*Гласник двехиљадите*).

У таквој Србији бројно се смањује и тањи српски нараштај, прекида се континуитет са традиционалним вредностима, губи се национални идентитет, што се у стиховима Р. Петрова Нога исказује у виду забринутости:

И коме ли смо клицали / Кад нас у нама не има / А ово што је остало на оно племе не личи / У једну цркву би стало за цркву да смо / прилични (А о моме крсном имену: 169)

или страха за будућност нараштаја:

Србијице црна тачко / На крај света крајем века некрштене једеш / дане / А деца ти разапета измеђ цркве и кафане / ... / На крај света крајем века сија ова црна рупа / Где Милоша разапињу и барабу с Христом / скупа (*Тужбалица*: 229).

Песимистички су интонирани стихови истог песника у којима се пориче заснованост лажне наде и исказује стрепња због могућих нових ратних сукоба:

На Ђурђевдан туга из Србаља веје / Није све пропало кад пропало све је ... / Из нових фресака стара туга веје / Није све пропало кад пропало све је / на зиду у збјегу свеци и сељаци / Виш’ Србије крвави барјаци (*Балада о Ђурђевдану – Запис за Вождовачку цркву*: 168).

Таква, данашња Србија се у стиховима М. Тешића профилише као кућа без црепа:

Крњи се мапа баштине шумне: Србија јаблан / свија дубоко. ... / Сљуштио креч се, напукла цигла, зинуо ћерпич. / Србија – „дивно по-

зорје оку” – кућа без црепа (Кријеш ли лице, господе: 61) у којој нема мира: Нема смирења, починка благог, Земљи што гине (Куда ли течеш, неразум-реко: 62).

15.2. Мотиви срамног пировања, несолидарности, издајства и кукавичлука јављају се као дискурзивне доминанте и у стиховима Д. Јеврић. Тако је мотив кукавичлука реализован у виду метафоричне слике пса подвијеног репа:

Удомио сам се / подвио реп / ево ме у кућици за псе ... кевћем о свечаностима / државним ... / Не сјећам се откуд ме сљепило снађе ... / топло ми је у сопственој тмини (Чуваркућа).

Мотив тријумфа лажних победника и савезника поробљивача исказан је стиховима њиховог победничког славља:

Одавно погубили бусоле / ал с колајнама и свитом / пристижу на удовичке гозбе /... Звечкају ордењем / балегаре о слави за столом / док домодржнице и кућанице / над пепелиштем дома и гроба / грло подвезују / нијемим болом (Генерали).

Косовско-метохијску драму нашег времена у виду гешталта жртве исказују и стихови Р. Петрова Нога:

Између две звери шћућурено јаре ... / Преорана гробља Резак тамијан жаре ... / Чекамо зар ветар да узбије воду / И као знак божји да огране дуга ... / Па да узлетимо пут небеског круга / С високих дечана ко са арарата, (Потоп: 186).

15.3. У стиховима М. Тешића патриотизам се реализује у виду наде о пролазности актуелне националне кризе у нашем „пухор времену“, и о враћању славних времена кроз „гром Светог Саве“:

Те пухор – добу пукну гробна врата, / а помрчини проломи се дувар: / да Први Ђорђе, подижући Славу, / на Другог Ђорђа стави живу главу (Гром о Светом Сави: 8).

У светосавску истрајност српског народа и у исправност Савиног путоказа „у мрачној земљи” верује и В. Попа:

Купа их [вукове] у врелој крви / Светог очинског олова ... / Кује им нову кичму / од младога гвожђа (Ковачница Светога Саве: 221); Путује по мрачној земљи / Мрак начетворо сече ... Одвеже вериге сред олује / И земљу од старе хростовине / за стајаће звезде везује ... / Путује без пута / И пут се за њим рађа (Путовање Светога Саве: 223).

Улога културних аспеката у концептуализацији домовине

16.1. Профил домовине као храма, под чијим сводовима се свечано и неометано преживљавају митске слике славе и пораза, погибије и рађања, љубави и бола, растајања и чекања; профил снажан, светао и болан, наткриљен је стиховима песме Д. Јеврић: *Дечанска звона или светковина срца*. У стиховима ове песме и других са мотивом храма искрсавају митски ликови и мотиви преплићући се са стварношћу, као што су: *кћери јерусалимске, утве златокриле, клетве дечанских звона, манастир Дечани*, који је у стиховима: *светац и помор библијски, седми светогорски монах, девет југовића и бол царице милице, љепота што је не видјеше очи ни цара ни ћесара / нит младе гојковице*. У стиховима В. Попе у грађењу овог профила истиче се немарско мајсторство у грађењу храмова и цркава, који се у песми *Сентандреја* називају *сунцо-моље*, а чија лепота је истакнута и у следећим стиховима:

Црвена госпођо Жичо / Из мога срца излазиш ... / Пркосиш и сунцо-секу / И житоскврнитељу ... / Корачаш у првцу своје висине / И високе љубави / У једино могућем правцу (Црвена госпођо Жичо: 210); Румени мир снаге / Зрели мир величине ... / У десници мајстора / Дамари света бију (Сопћани: 211).

Ту је и Десанкина песма *Грачаница* (85) чија звона туку као срце предака, чији светитељи са иконостаса имају наших неимара руке а анђели Симонидино лице.

16.2. Овај се профил употпуњује код неких песника лепотом предмета карактеристичних за храм, као што су фреске, олтар, путир и сл. Тако мотиви фреске код Д. Јеврић и код В. Попе, истичу вредности топлине, мира и лепоте, коју пружају фреске рађене по традицији византијског фрескосликарства, што илуструју стихови Даринкине песме *Фреска*:

У немирима мирна / у вртлогу сама ... / стољетну љепоту ми у свјетлост кујеш,

као и стихови из Попиних песама:

Црна мајко Тројеручице ... / Пружи ми три мале нежности / Док ми не падне хиљаду магли на очи / И док теби све три руке не одсеку (Хиландар: 208); Плаво и златно / Последњи прстен видика / Последња јабука сунца (Манасија: 212);

затим Ракићеви стихови:

И као звезде угашене, које / Човеку ипак шаљу светлост своју / И човек види сјај, облик и боју / Далеким звезда што већ не постоје, / Тако

на мене са мрачнога зида, ... / Сијају сада, тужна Симонида, / Твоје већ давно ископане очи... (Симонида: 54–55).

16.3. Међутим, овај културни профил дограђује се сећањима на трагичне историјске догађаје, рушење и скрнављења српских светиња, као у стиховима М. Ракића из песме *Симонида*, у којој је фрески Арбанас избо очи, или исти мотив у стиху Дучића: Узели сте очи фрескама са свода (Хорда: 42). У перцепцији савременог песника слика запуштених и уништених храмова доживљава се драматично и критичким освртом на оне који треба да брину о националним вредностима, као у Тешићевим стиховима:

Но, незнано је повести где храм је, / већ више час је јејина да дрекне: / кроз пало време историја храмље, / без једног шума и без једне сенке (Гром о Светом Сави: 8).

Профил се употпуњује слутњама и стрепњама због могућег њиховог поновног рушења и уништавања, што показују Попини стихови:

Туђе сенке не дају / Муњу твог мача / У корице да вратим (Каленић: 209); Зографе / Докле твој поглед допире / Чујеш ли коњицу у ноћи / Алах ил илалах (Манасија: 212),

као и стрепња над судбином тих храмова исказана Тешићевим стиховима:

Молитвено Дуд шумори (шумор чују жалне врбе): / да купачи са Бистрице / не наврате, не наврате; дрвосеци, листотрге / да не хрупе са литице. / Бежи биљко, у трн-гору! / (Пропух жмарци из Ругова / по Дудовом лишћу бају.) / Може мрачак у свирајку да ћурликне, / Могу сова / и секира да залају. / Ушушкај се, Дуде брате, у заборав месечине, / у божије невидело. / Ушушкај се, Сеновити; док не мине, док не мине / буничице што је јело. (Пећка патријаршија: *Дуд Светог Саве*: 49).

16.4. Код савремених модерниста културни профил домовине профилише се у виду косовског завета, као у стиховима В. Попе:

Ја кос / Црноризац међу птицама ... / Чинодејствујем насред свога поља / Претварам у кљуну / Кап росе и зрно земље у песму (Косова песма: 229); Кос крила орошена крвљу / на ватри црвених божура ... Кос отима своје поље / Из руку четири црна ветра / И савија га од поднева до поноћи (Косово посланство: 233) и Поље ко свако / Длан и по зеленила / Млад месец коси / Пшеницу селицу / Два укрштена сунчева зрака / Слажу је у крстине / Кос наглас чита / Тајна слова расута по пољу / Божури

стасали до неба / ... / Поље као ниједно / Над њим небо / Под њим небо (Косово поље: 227).

16.5. Домовина се у поетском дискурсу В. Попе профилише и кроз традиционалне и духовне вредности, утемељене у животу и раду Светог Саве, у циклусу песама о Св. Сави, чији извор лечи: „од сваке смртобољке”, „од сваке животобоље” (Савин извор: 217) и у чијем пастирству и школи опстаје идентитет српског народа, „његовог стада”:

Чува бело камено стадо / На зеленом пропланку ... Куд год крене / Стадо за њим иде / Тутње брда од камених корака (Пастирство Светога Саве: 220); Седи на врху крушке ... / Смешка се / И полако једе / књигу господара света (Школа Светога Саве: 222),

а непролазност његове славе Попа истиче стиховима:

Лево од њега тече време / Десно д њега тече време / Он корача по сувом (Свети Сава: 219).

17.1. У родољубивим песмама наведених песника, без обзира на време у коме су живели и правца коме су припадали, на тематско-стилском плану препознатљиви су архаични и фолклорни епско-лирски лексички слојеви са мотивима патријархалне традиције, као и прецеденти из ближе српске и даље хришћанско-православне, словенске, па и паганске прошлости.¹⁹² Неки песници прате историју свог народа од најстаријих времена, од досељавања Словена на ове просторе, као у стиховима Д. Јеврић:

Доходили су постиђени љепотом ... / Спаљују скитачко рухо, рухо ратничко / и изнова крче шикаре ... / Завјет за потомство: / огњиште најприје свити и звекир – / гост да се огласи. / Потом су надлазиле ватре, надлазиле воде / и невоља свака (*Досељавање предака*); Голуждрави слијећемо у плаво закарпатје ... / пот нам одређује блискост / јединог завичаја (*Завичај*).

То време „старе постојбине и паганске вере” представљено је и збирци Д. Максимовић *Летопис Перунових потомака* (1976), а на њега асоцира Попина песма *Сентандреја*:

¹⁹² Наше истраживање је показало да на садржајном и језичком плану родољубива поезија у традиционалном смислу тог појма има своје снажно упориште и код савремених песника модерниста, иако се у књижевној историји и критици истиче да родољубива поезија у традиционалном смислу не постоји као појам код послератних српских песника (Јовановић 1993: 7–8).

Бежала си до краја вечности /... / Помирисала си цвет перунике /
Затворила си небеску круницу / И заћутала (213),

као и стихови Р. Нога:

Јеси ли ти копице из црних словенских шума /... / Тај мутант историје
што за фрескама шета (*Пред страшним судом на грчаничком зиду*: 144).

17.2. У поетском дискурсу код неких песника родољубље је експлицитно и јаче емотивно наглашено било због личног искуства и страдања у ратним условима (М. Бојић, Д. Јеврић) било због друштвено-историјских прилика у којима су песници романтизма, реализма или раног модернизма своју друштвену ангажованост и родољубље у ратним и кризним временима показивали и песничким стваралаштвом (Ј. Јовановић Змај, Ђ. Јакшић, А. Шантић, М. Ракић, Ј. Дучић и Д. Максимовић).¹⁹³ Код савремених песника модерниста родољубље је исказано нижим емотивним тоном, често посредно преко упечатљивих поетских слика или у дијалогу са прецедентима из историје и културе, али са наглашеним реминисценцијама у доживљавању драматичне српске и/или косовско-метохијске старије и најновије победничке и губитничке историје (В. Попа, Д. Јеврић, Р. Петров Ного и М. Тешић). Код Р. Петрова Нога, као и код Д. Јеврић, у родољубивој поезији узајамно се преплићу индивидуално искуство, национална историја и косовска митологија. Родољубива поезија В. Попе и М. Тешића, чији су се животи и стваралаштво одвијали у мирнодопским условима, лишена је непосредног ратног искуства и јаке емоције (исп. Јовановић 1993: 26), али се, као и код других српских родољубивих песника, а не само код модерниста, одликује дијалогом, често и полемичким, како са својим сународницима и културом свога народа тако и са припадницима других народа и европском културом (исп. Јовановић 1993: 17, 19), што је у претходном излагању делимично и показано. Полемичку са својим сународницима због кукавичлука илуструју Јакшићеви стихови:

Ћутите, ћут'те! ... С пером у руци / Стек'о сам себи у роду глас; / С
крвавом сабљом на бојној муци / Бољи сам био – бољи од вас! / ... Пламен
и дим, гори нам лице, / Мрки к'о вуци дођемо сви - / Али где бесте ви,
кукавице, / Пудљавци худи, лажљиви пси? (Ћутите, ћут'те!: 74),

а са припадницима другог, суседног народа, с позиције супериорности и националног поноса, стиховима М. Бојића:

¹⁹³ Родољубива поезија одабраних песника ранијих времена и праваца није пригодна, мада се може претпоставити да је сваки од њих, како је истакнуто за А. Шантића, у почетку родољубиву поезију неговао као пригодни књижевни род, као традицију романтичара, али да касније, као признати песници, сваки од њих родољубиву поезију почиње да негује с љубављу и као своје идејно опредељење (исп. Ћоровић „Алекса Шантић, живот и рад”: XLVIII–XLIX, из предговора треће књиге).

С орловима смо дошли пуни славе, /.../ И петвековне поломисмо браве. / ... / Ко си ти што ми језера скрнавиш, / Што исквареним језиком мог рода / Псујеш на химну мог победног хода? / Ко си ти што ме увредом крнавиш? (*А ко си ти?* – *Ивану Вазову*: 100).

Полемика са европским народом и европском културом због наметнуте позиције инфериорности и предрасуде према малим народима, још и данас актуелна, исказана је у стиховима Ђ. Јакшића:

Теби да певам – теби, тиранко! /... / Милионима народи пиште, / Милион груди просипа крв – / Милионима пале кућиште, / Милион људи гмиже к’о црв. / И милиони долазе смерно / Јевропи гордој на холи суд (Јевропи: 189–190); Кад уз јеку беса, гнева, / Кад уз звекет од мачева / Крвав јурне вир – / Онда ћете, ваљда, знати, / Мудре главе, дипломати, / Шта ј’ *јевропски мир?* (*Јевропски мир*: 196).

Осуда таквог ниподаштавајућег односа према малим народима од стране великих европских народа и осуда почињеног злочина с њихове стране добија универзалну вредност у стиховима Д. Максимовић, испеваним у наративном стилу бајке:

Било је то у некој земљи сељака / на брдовитом Балкану, / умрла је мученичком смрћу / чета ђака / у једном дану (*Крвава бајка*, 79).

Закључак

18. На основу анализе поетског дискурса изабраних савремених српских песника закључено је следеће: 1) стереотипизација вишедимензионалног појма домовина у поетском дискурсу заснована је на просторним, друштвено-историјским, аксиолошким, емотивним и културним параметрима; 2) базу концепта у поетском дискурсу чини просторни профил, који се реализује као концепт тзв. „националне домовине”, Србије, са основним националним вредностима: именом (Србија, српски народ), језиком, историјом и културом; 3) таква његова база условљена је стереотипизацијом овог појма у савременом српском језику, чију базу, поред просторних чине и друштвени параметри; 4) просторни профил домовине у поетском дискурсу организован је у виду концентричких кругова као у савременом српском језику у целини; 5) он је заснован на позитивним аспектима параметара „границе” и „унутрашњег простора” из опозиције: „свој – туђи”, и „унутрашњи простор – спољашњи простор”; 6) индивидуални поетски фактори (тачка гледишта и поетска перспектива самих песника) и друштвено-историјски фактори профилишу овај појам варирајући његове просторне аспекте аксиолошким и емотивним параметрима, потврђујући или доводећи у питање неке од основних традиционалних вредности: слободарски дух српског народа, његову спремност за одбрану домовине и вредност жртвовања за домовину.

РЕЧИ-КОНЦЕПТИ – СТВАРНОСТ И МИТ У ПОЕЗИЈИ ДАРИНКЕ ЈЕВРИЋ*

1.1. У овом поглављу на изабраним примерима из поезије Даринке Јеврић¹⁹⁴, а у оквиру когнитивне теорије, теорије језичке личности и теорије идиостила, представљају се лексеме и лексички спојеви у чијим концептима се преплићу стварност и мит косовско-метохијске драматичне историје, као основне преокупације ове врсне песникиње и њена лична драма. Навешћемо само неке од њих из наслова песама: *Дечанска звона, светковина срца, фреска, бијели храм; ратникова љубав, љубав, круг љубави; завичај, дом, досељавање предака, запис о домовини; очи збјега, побјег, псалам бездомника, родослов, вријеме оно, вријеме ово, посланице с проклетија, ужас, метохијско гробље; узгој кукутке, срамотни печат, причест из гујиног непца, недостојни, вини и невини.*

1.2. Анализом примера наведеног типа показаће се особеност песничког дискурса Д. Јеврић у коме се она, креативним избором и начином употребе одређених лексема, остварује не само као песник високих естетских домета него и као језичка личност која снагом песничке речи презентује богати лексички потенцијал српског језика. Лексичке јединице у поезији Д. Јеврић на когнитивном нивоу у својим концептима¹⁹⁵ носе информације језичке слике света како са националним специфичностима тако и са универзалним вредностима. У оба случаја, окосницу њене поезије чине концепти из сфере емоција и морала: љубав, патња и бол; част и срамота. Језичка слика света песникиње осим епско-лирске и патријархалне традиције носи обележја прецедентних текстова из ближе и даље српске и словенске прошлости, као и из личног искуства и мисаоних реминисценција

* В. Ристић 2010а.

¹⁹⁴ За анализу је узета збирка песама под насловом *Псалам бездомника и друге песме*.

¹⁹⁵ Реч, лексема у уметничком дискурсу активира одређене смислове тако да од дводимензионалне јединице са одговарајућим значењем прераста у вишедимензионалну сложу јединицу, у концепт (Радић Дугоњић 2003: 322).

у преживљавању косовско-метохијске драме наше најновије губитничке историје.¹⁹⁶

2.1. Лексика у поезији Д. Јеврић измиче уобичајеним анализама: лексичкосемантичким, компонентним, стилистичким, метафоричким¹⁹⁷, тематским, симболичким, поетскоестетским, па и концептуалним. Тог потенцијала и моћи речи била је свесна и песникиња, што сведоче многи њени стихови, па је за песникињу:

Ријеч древна као тишина / ријеч чудно чудо / као кад камен расте
(*Огрлица*),

и она речима рукује и располаже вешто, стрпљиво и зналачки, као занатлије старих заната и умотворина: везиле, кујунције, псалмописци:

О теби ријеч тиху / као да завјештавам тајну ... / па везем простријељене ријечи / изгубљено јато / а хтједох ријечи благе / као кад трули злато (*Везиља*); Од тебе до мене / очи везиле два бола свјетлости (*Од тебе до мене*); Снују те дјечаци љубави и нерођени псалми (*Сан шести*).

2.2. У досадашњој литератури указано је на неке карактеристике лексике у поезији Д. Јеврић. Тако је показана њена метафоричка и симболичка вредност, као и њена функционална слојевитост: употреба личних имена, војне лексике, лексике високог књишког стила са ослонцем на епску поезију, библизама, црквенословенизама, религиозно-духовне лексике, експресивне лексике и др. (Рељић 1999: 609–613). Савремена истраживања лексике у поетском тексту у методолошки поступак уводе анализу доминанте у песничком делу, као начин одређивања идиостила неког песника и особености његовог песничког света (Задворна 2002: 195–196). Међутим, утврђено је да се оваквом анализом не може открити вербални и психолошки тип језичке личности која је у центру тог света (исп. нав. дело: 206). Зато ће се у овом приступу применити комбиновани модел по коме ће се, на основу избора и нарочите употребе речи-концепата показати њихова поетска снага у остваривању по-

¹⁹⁶ Показатељи језичке слике света су концепти који садрже информације о објективној стварности али и информације које појединац претпоставља, замишља. Зато поред обавезног, инваријантног дела, концепт има и променљиве варијантне делове који се модификују са развојем језика и уношењем нових знања о свету и индивидуалних представа креативних носилаца датог језика (исп. Радић Дугоњић 2003: 322).

¹⁹⁷ Ограничени су и домети анализе лексичких метафора, којом се, како је утврђено, могу одредити типови метафоре или метафорична концептуализација света, а семантичком и синтаксичком анализом метафора може се показати мисаоно-филозофска заснованост поезије (в. Панова 2002: 234–235, 245).

себности идиостила Д. Јеврић и вербални и психолошки тип језичке личности ове песникиње.¹⁹⁸ Применом овог модела анализирају се индивидуални смислови песникиње у речима-концептима и концептуални систем језичке личности, који као битни фактори одређују специфичност њеног песничког дискурса (исп. Паули 2007: 89–90).

2.3. Лексичке јединице у разматраној збирци реализују значења на когнитивном нивоу у виду различитих смислова, одабираних из језичке слике света и обogaћених личним доживљајем и искуством песникиње као језичке и као индивидуалне личности, па тако формирају више концептуалних целина песничког дискурса који се међусобно преплићу, условљавају и изједначавају. На основу тога издвојене су три концептуалне целине:

1. косовско-метохијска историја и мит,
2. косовско-метохијска стварност нашег и песникињиног времена и
3. личне и универзалне теме: љубав као индивидуално и универзално осећање, лична драма живота у поробљеном завичају, улога песника као ствараоца.

У оквиру ове теме разматраће се улога лексике у реализацији прве две концептуалне, дискурзивне целине: концептуална целина историје и мита и концептуална целина савремене косовско-метохијске стварности.

КОНЦЕПТУАЛНА ЦЕЛИНА ИСТОРИЈЕ И МИТА

3. У овој целини песникиња прати историју свог завичаја од најстаријих времена, од досељавања Словена на ове просторе, историју представљену лексиком која се на когнитивном плану у стиховима повезује у виду сценарија и простијих когнитивних јединица, често истакнутих у насловима песама или збирки.

3.1. Тако се може издвојити сценариј 'досељавање предака' у коме свака реч у стиховима и својим смислом и својим обликом суделује у садржајном, идејном, емотивном, мисаоном и естетском грађењу песничког дискурса. То су јединице типа: *досељавање предака*, *скитничко рухо*, *завет за потомство*, *свијање огњишта* и др., што показују стихови песме *Досељавање предака*:

Доходили су постиђени љепотом ... / Спаљују скитачко рухо, рухо
ратничко / и изнова крче шикаре ... / Завјет за потомство: / огњиште

¹⁹⁸ О стилу песникиње Даринке Јеврић и о неким карактеристикама њене лексике (патинизираност и архаизираност лексике, естетски елементи лексичке метафорике и симболике), о традиционалном и модерном у поетском изразу и о лајтмотивима њених песама в. Ивановић 1976: 943–951.

најприје свити и звекир – / гост да се огласи. / Потом су надолазиле ватре, надолазиле воде / и невоља свака.

Из последњих наведених стихова као у непрекинутој причи коју осмишљавају лексичке јединице типа: *дом, тихи каравани, уљези, хуље, мрена преко очију, крин, урна* и др., рађа се нова слика, сценариј 'похаране куће, дома' остварена у песми *Дом*:

Проходили тихи каравани / на сва врата улазили хуље и свеци ... / сви узимали хљоб и со / остављали сан ... / мрена преко очију преко крина / сагорео отров у урни / пред домом смо посустали.

Мотив дома на путу употпуњује лексика из песме *Завичај* и *Одлазак из завичаја*

Голуждрави слијећемо у плаво закарпатје ... / пот нам одређује блискост / јединог завичаја (*Завичај*); За нама траг маховине и пепела (*Одлазак из завичаја*).

3.2. Из светлих слика насељавања и суморних слика похараног дома песникиња, опет, својеврсним избором лексике и њеним повезивањем и осмишљавањем на посебан начин, бежи у мит, у светковину славе и љубави, градећи мотив храма под чијим сводовима свечано и неометано преживљава митске слике славе и пораза, погибије и рађања, љубави и бола, растајања и чекања; мотив снажан, светао и болан, који је наткриљен стиховима песме *Дечанска звона или светковина срца*. У стиховима ове песме и других са мотивом храма своје смислове светкују речи позивајући на сећање и љубав. У сећању искрсавају митски ликови и мотиви, преплићући се са стварношћу, као што су: *кћери јерусалимске, утве златокриле, клетве дечанских звона, манастир Дечани* који је у стиховима: *светац и помор библијски, седми светогорски монах, девет југовића и бол царице милице, љепота што је не видјеше очи ни цара ни ћесара / нит младе гојковице*. Светао мотив храма доноси и стихови песме *Фреска*:

У немирима мирна / у вртлогу сама ... / стољетну љепоту ми у свјетлост кујеш.

На фону народне песме о мајци Југовића или савремене песме С. Куленовића о мајци Стојанки, песникиња гради лик нове мајке спремне да рађа и доји девет обилића нижући ове стихове:

Љубави / руке само, преко бока да ми пребациш / могла бих ја да цвјетам и бременим сваког прољећа /... могла бих ја дојити и девет обилића.

3.3. Мотив неостварене ратникове љубави, неостварене љубави жена, њихових изабраница, и мајки, као стални мотив на нашим просторима, дочарава лексика типа: *чекање, несаница, дуња на орману, прастари накит у шкрињи* и многе друге у стиховима песме *Славјанска гопса (мајци Јулији)*:

Сва од чекања сва од несанице ... / сјенка вјечна на прагу / дуња на орману и првијенац за оца ... / она је црни барјак на бијелом двору ... / она је први пуцањ и први лелек ... / она је ... / јабука сва од злата / она је Гојковица ... / она је добра вила и мелем на рани ... / она је ... / прастари накит у шкрињи за укуп спреман / она је кућни олтар и моћно светилиште / ми Усуд њен грешни.

КОНЦЕПТУАЛНА ЦЕЛИНА САВРЕМЕНА КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКА СТВАРНОСТ

4.1. Савремена косовско-метохијска драматична историја, као велика преокупација не само речи и стихова песникиње Д. Јеврић него и као њен лични усуд, представљена је слојевито и различитим поетским средствима, па се тако може говорити и о различитим идиостилевима саме песникиње, што илуструје избор лексике у песми *Вријеме оно, вријеме ово*:

Во времја Оно, гласовити преци / тестамент срицали ... / Дијелили благо: / икону славску, јатагане ... / У вријеме Ово / ма какви тестаменти / ма какви родослови ... / залудна нам течевина.

На когнитивном нивоу ова особеност се испољава као различитост индивидуалних концепата, која условљава специфичност дискурзивних репрезентата и други тип лексике. Ова разноврсност идиостила у поетском опусу Д. Јеврић настала је под утицајем спољашњих фактора, у првом реду промењених друштвено-историјских прилика и ратно-освајачких догађаја на простору њеног завичаја. Особености се на лексичком плану огледају у замени одређених лексичких слојева у односу на песме са другим мотивима. Тако се у стиховима са овом тематиком, маркирана архаична и фолклорна лексика са богатим смисаоним садржајима, карактеристична за друге дискурзивне доминанте, замењује савременом неутралном лексиком са тривијалним значењима. На стилстичком плану оригиналне и јединствене стилске фигуре замењују се уобичајеним, препознатљивим фигурама. Песникиња се и као индивидуална и као језичка личност, у складу са новим историјским и културним контекстом, определила за улогу сведока и летописца трагичних догађаја, и као документариста, тужилац и судија представља најзначајније теме свога времена: насилне сеобе, погибије, остављена огњишта и гробља, ликовање непријатеља и освајача, нечасну сарадњу са непријатељима и кукавичко заташкавање почињених злодела:

Историју пишу победници / С борама заблуда на лицу ... / спавачи и трнове ружице ... / хајкачи и незнани – све заблуде / у скици за портрет вјечности ... / Да допјевамо кривицу (гоничи и звјериње су измирени) одмјерено, / звјериње, / људски ... / Бајем свечане ријечи за одбрану, / сабрано смишљај клетву (*Палимпсест*).

4.2. Нова зла над народом и завичајем песникиња наслућује у својој првој збирци песама под насловом *Преварени тишином*, још ране 1973. год., а свест да се освајачка историја на овим просторима понавља сликовито је исказана избором речи-концепата: *огледало*, *круг* и *припев*, чији се смисао на когнитивном плану реализује у виду сценарија 'завера' и 'жртвовање' и фрејмова 'кривоклетство' и цинична 'дарежљивост', што показују следећи примери:

Враћам се огледалу ... / послушкујем: / изнутра дах целата / завјере ... / сумњиве опорукe. / На ломном пријестолу ... / псалми / кривоклетства и похаре. / То преци на истом трону / смишљају слово љубве, / смишљају слово смрти (*Трон*); Српског народа у туђини најпреча је обавеза / да своју младост обезбеди протезама (*Круг кредом*); као и наслов песме *Рањеников пријев*.

4.3. Мирење са судбином и спремност на жртву, као наслеђени културни модел, исказан у стиховима песме *Трон*, развија се у веома сложену слику са обрасцима жртвовања, у циклусу песама *Усне земљи обећане*, посвећених оцу, у коме се, избором лексике и њиховим спојевима, преплиће прошлост и садашњост, сливајући се у време које не пролази, које траје. У сценарију 'жртвовање', чији је основни смисао преузет из Библије, а предочен стихом: *Страх ме је за каиновог сина*, издваја се више фрејмова:

фрејм 'битке' осмишљава се одговарајућом лексиком у стиховима:

До балчака ми мач храбрости у крви режи ... / мач и олово ... / сабљо срца чији те вјетрови слуте;

фрејм 'страдања и погибије' лексичким јединицама и стиховима: *тамница и вјешала ... / смрт у кондир кану*;

фрејм 'Пирове победе' и 'слободе' лексемама у стиховима:

Немири знамења кују, слободари моји / крв вас за поље веже ... / другови моји мајски ... / болујемо печалбарски ... / сричемо некрологе;

фрејм 'спремности на жртвовање':

Стављамо главу у омчу / поузданије но у ревер ружу ... (између плача и плача) / док од заборава срамно муцамо;

фрејм 'праштања':

Ми путирима гује појили / и опасивали их умјесто цвијета
и фрејм 'аманета':

Сину у аманет остави метак / и жељу да пред залазак сунца мач исуче.

4.4. Сама песникиња је, и стиховима и својом одлуком да остане у Приштини, заточеник модела жртвовања, што се уз друге традиционалне вредности и фолклорне мотиве њене поезије, негативно оцењује од стране појединих критичара.¹⁹⁹ Овај културни модел песникиња потврђује не само насловом овог циклуса песама: *Усне земљи обећане* и стиховима:

Господе, бојим се твоје вјечности / ал трнов вијенац проносих
величајно / кроз горка коначишта (*Посвуда јелабуга*),

него и одлучношћу да остане на Косову и Метохији и да дели судбину жртве са остатком свога народа. Међутим, она се не мири са примљеним усудом и трајним временом жртвовања, и жели друга, мирнија, слободарска времена, *зору илирску*, призивајући је стиховима који се нижу у градацији:

Долазиш ли зоро илирска ... / свићеш ли зоро илирска ... / отварам
двери зоро илирска.

4.5. Трагику страдања, погибије и смрти дочаравају речи *крстача*, *прах*, *спомен* у стиховима, као и речи у насловима песама: *Свака душа на драм*, *Преписано са крстача*, *Спомен*, *Нула лице* и др., чији се смисао повезује у јединствену слику, у сценариј гробља:

Они су ту ... / сричу слова са крстача ... / Гласови предака (*Палимпсест*); А дјечаци свих војни: исток – запад / сјевер – југ, бјеху синови-принчеви / мајчинства и сестринства / принчеви неvjестинства / Драгане, једине домовине (*Дјечаци свих војни: прах*).

4.5. Мотив сеоба, са експлицитним позивањем на прецедентни текст, *Сеобе* М. Црњанског, представљен је лексиком *избјег*, *добјег*,

¹⁹⁹ Тако С. Радојчић фолклорну лексику и патријархални однос према основним породичним и друштвеним вредностима, као и епске мотиве у поезији Д. Јеврић, оцењује као окове индивидуалног песничког израза и дара саме песникиње, „као одливак епске патријархалне традиције”, једно схватање „поезије, света и живота, које с времена на време обузима српску културу”. Аутор овим колективним вредностима претпоставља индивидуалне вредности, које су, по њему, „за ово време” неупоредиво важније од свих „Јефимијиних златовеза” и „кнежеве клетве” (Радојчић 2005: 1214–1216).

дођош, прогнаник, номад и насловом песме *Прогнаников припјев*, који се смисаоно повезује у сценариј збега:

Избјегарима их зову, понегдје / тепају / добјези, дођоши ... / Сред Велике Хоче ... / С Видом без вида / залуд смо читали Црњанског / урушено је тројство / дома / гроба / сина (*Ускоци у Метохији*); Днес: најмљена сам душа, номад ... / на ничијој земљи чувам стада (*Горки брст*).

4.6. Упечатљива је и лексика у циклусу песама *На Дрини царина*, која се смисаоно повезује у сценариј 'гранични прелаз, царина' и фрејмове 'пљачке', 'страдања', 'гозбе' и 'издајства':

Откуд, побогу, царина на Дрини / Боље да су поставили вјешала (*На Дрини царина*); Овдје јањад на ражњу / онамо стрижа брава / овамо вино се пије ... / онамо намо црна мати / ... ране цјелива. / Овамо вамо Јудини ордонанси (*Стрижа брава у Подрињу*).

4.7. Мотиви срамног пировања, несолидарности, издајства и кукавичлука, осим у последњим наведеним стиховима, јављају се као дискурзивне доминанте и у другим стиховима Д. Јеврић. Лексика у њима повезује се смисловима који реализују концепт срамоте у виду когнитивних јединица различитог ранга. Тако је мотив кукавичлука реализован у виду гешталта 'пса подвијеног репа':

Удомио сам се / подвио реп / ево ме у кућици за псе ... / А господари добри ... / изводе ме у шетњу ... / кевћем о свечаностима / државним ... Господари племенити ... / Не сјећам се откуд ме сљепило снађе ... / топло ми је у сопственој тмини (*Чуваркућа*).

Мотив тријумфа лажних победника и савезника поробљивача исказан је лексиком чији се смислови повезују у сценариј 'победничко славље':

Утихнули дојчини и небојше / сад витези-бојше војште: / узохилили се бјегани, безмуди шкарт ... / Ево у ноћи овој метохијској / ... с душом на готовс ... / думамо гдје је правица: у оном с душом на готовс / у оног с пушком на готовс? (*С душом на готовс*); Одавно погубили бусоле / ал с колајнама и свитом / пристижу на удовичке гозбе /... Звечкају ордењем / балегаре о слави за столом / док домодржнице и кућанице / над пепелиштем дома и гроба / грло подвезују / нијемим болом (*Генерали*).

4.8. Поробљивачи Косова и Метохије представљени су одговарајућим избором лексема и спојева у циклусу песама *Сабори врана у Приштини: сабор врана, вранилово, примрак, гавран, црна вуна, тама стоока*, које осмишљава гешталт 'птица грабљивица и злослутница' и гешталт 'таме и црнила', који чине сценариј 'освајања, поробљавања' овог простора:

Поваздан примрак / над Приштином (*Вранилово*); Небо је зјап / над гавран-градом ... / и чеда гаврања / црну гребенају вуну / драгане мој; Тама стоока: О каква тама стоока / у пришт-вароши (*Моба*).

4.9. Мотив страха од насилно успостављеног мира над овим просторима осмишљавају јединице типа: *страшна освит, укопници, картографи, мркла зора, нигдина, празнина, пакао, чистилиште*:

Страшан је освит / Будни су још само / Укопници и Картографи / Сагласне њихове лозинке / А приспјео је гласоноша ... / Што бљунуло га стољеће ... / У мрклој зори премјерава / Нигдину / Измјешта / Празнину / Путбину / За / Пакао / Чистилиште / Рај (*Гласник двехиљадите*).

ЗАКЉУЧАК

5.1. На изабраним стиховима из поезије Даринке Јеврић показано је да се лексика у поетском дискурсу ове песникиње реализује у виду речи-концепата у којима се преплићу стварност и мит косовско-метохијске драматичне историје и лична драма саме песникиње. Доминанте њеног песничког дискурса јесу: мотив храма као светковина срца, љубав као лично и универзално осећање, љубав према завичају, домовини, поштовање историје и традиције свога народа и преплитање прошлости и садашњости из драматичне историје Косова и Метохије у доживљају и искуству песникиње. Ове доминанте сведоче о репрезентативности поезије песникиње Д. Јеврић за српски језик и српску културу, којом се она потврђује као изграђена језичка личност, која, осим свог, личног идентитета, у поезији презентује и језичку слику света носилаца српског језика, условљену наслеђем и његовим континуираним развико.

5.2. Избором лексике из различитих, углавном старијих слојева (архаизми, народна лексика, старословенизми, русизми и др.) и савремене лексике, песникиња гради сопствени стил са различитим идиостиловима. Оригиналноост стила постиже, поред осталог, специфичном семантичком и звуковном спојивошћу лексема, које својим емоционалним, духовним, когнитивним, аксиолошким, естетским и етичким смисловима граде основне теме и мотиве, концептуално

повезане у наведене дискурзивне целине, које чине окосницу њене поезије. Тематску разноврсност песникиња остварује лексичким конкретизаторима употребљеним у насловима песама, који повезују централне теме и мотиве и осмишљавају целокупни опус поезије Даринке Јеврић (исп. Паули 2007: 91–95).

КОНЦЕПТ ЛЕПОТА У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА*

(Аникина времена, Јелена, жена које нема и Мост на Жети)

„Лепота – то је варка и замка на човековом путу, једно од необјашњивих проклетстава његовог постојања. Не знамо је и немамо, а живимо због ње и гинемо за њом. Не види се где ниче ни како настаје, тешко се и несигурно прати док траје, а узалуд се жали и дозива кад нестане. Између њеног постанка и нестанка нема ничег, тако да се може рећи да она стварно и не постоји. А кад си рекао да је нема, то је уједно и највише и све што се о њој може рећи, па и то си рекао само зато да би могао да говориш о њој. 'Нема је', кажеш, а исто је као да си рекао 'нема спаса ни излаза', 'нема смисла ни сврхе', 'нема краја', или још тачније, као да си рекао 'нема ничег'” (Знакови: 318–319).

1. Увод

1.1. Концепт ЛЕПОТА у насловљеним Андрићевим приповеткама реализује се у три међусобно повезане и условљене равни: у равни језичке (наивне) слике света која је својствена носиоцима српског језика, у равни уметничко-естетског комплекса, који се може разматрати у контексту развоја појма естетике у европској култури и уметности, а затим, и у равни мисаоно-филозофског промишљања овог феномена (исп. Дамњановић 1994: 13–16). У сва три случаја за концептуализацију лепоте „као варке и замке на човековом путу” карактеристична је амбивалентност, поливалентност и парадоксалност. Експлицитно мисаоно, филозофско промишљање ЛЕПОТЕ Андрића у запису о лепоти из књиге „Знакови поред пута”, наведено као мото ове теме, у фрагментима и имплицитно се провлачи у деловима све три приповетке. Такође, у све три приповетке могу се издвојити истакнути различити аспекти овог концепта, што ће се у даљем излагању и показати, али исто тако, сваки од аспеката овог концепта има свог типичног носиоца у једној од наведених приповедака.

* В. Ристић 2012а.

1.2. Тако је за концепт ЛЕПОТА својствен језичкој слици света, веома илустративна приповетка *Аникина времена*, за концепт ЛЕПОТЕ својствен естетско-уметничком комплексу, приповетка *Јелена, жена које нема*, док је за концепт ЛЕПОТЕ као уметникове филозофске рефлексije типична приповетка *Мост на Жени*.

2. КОНЦЕПТ ЛЕПОТА У ПРИПОВЕЦИ АНИКИНА ВРЕМЕНА

2.1. Концепт ЛЕПОТА у овој приповеци је амбивалентан и носи обе-лежја језичке (наивне) слике света засноване на верском и народном предању о кобности ЛЕПОТЕ и искушењима која она изазива и која наводе на зло. Типичан носилац ЛЕПОТЕ и њене коби у колективној свести је жена, што је у Андрићевој приповеци отелотворено у лику главне јунакиње – Анике. Тако се у овој Андрићевој приповеци могу реконструисати структурне јединице концепта лепоте са елементима трагике и мита, као и у наивној слици света, у виду метафоричних представа ЛЕПОТА ЈЕ ВРЕДНОСТ ПО СЕБИ, (ЖЕНСКА) ЛЕПОТА ЈЕ ЗЛО, што се метонимијски преноси у представу ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ ЗЛО.

2.2. Ове елементарне јединице чине оквире концепта ЛЕПОТЕ на којима уметник гради окосницу трагичних збивања и догађаја у приповеци, чије се архетипске вредности истичу и у самом њеном наслову. Насловом се сугерише да је жена као оличење зла, својом несвакидашњом лепотом и понашањем обележила читаво једно раздобље у животу вишеградске касаве, сачувано у народном предању као Аникина времена.

2.3. Остали елементи концепта ЛЕПОТЕ, такође засновани на механизмима метафоре и метонимије, могу се концептуализовати унутар наведених оквирних гешталта, и то у виду различитих структурних јединица: гешталта, фрејмова и сценарија.

3.1. Позитивни елементи ЛЕПОТЕ засновани су на митској представи о лепоти као божијем, судбинском дару, која се може исказати у виду гешталта ЛЕПОТА ЈЕ ВРЕДНОСТ ПО СЕБИ, а затим се таква лепота, као лепота женског тела, уметнички естетизује градијацијом, која је заснована на гешталту ЛЕПО ЖЕНСКО ТЕЛО ЈЕ БОГАТА ЦАРЕВИНА, што потврђују следећи одломци:

Цело то велико складно тело, свечано у свом миру, споро у покретима као да је замишљено само о себи, без жеље и потребе да се равна према другима, *као богата царевина*: довољно само себи, нема шта да скрива и нема потребе да ма шта показује, живи у ћутању и презире туђу потребу за говором (60). Тако је живела Крнојелчева ћерка, сва обузета мислима о себи, ћутљива, равнодушна према свима, и бивала сваким даном све крупнија и лепша (27).

3.2. Идеја о лепоти као божијем дару, експлицитно исказана у фрагменту записа о лепоти „Не види се [лепота] где ниче ни како настаје”, заснована је и на архетипским елементима, карактеристичним за језичку слику света, који се могу представити у виду фрејма ЛЕПОТА ЈЕ ЧУДО КОЈЕ СЕ ДОГАЂА, концептуализованим из више одломака:

Откако се закопала касаба и откако се свет рађа и жени, није било оваквог тела са оваквим ходом и погледом. Оно се није родило и израсло у вези са свим оним што га окружује. *Ово се догодило* (60); У касаби, где људи и жене личе једно на друго као овца на овцу, *деси се* тако да случај нанесе по једно дете, као ветар семе, које се изметне, па стрчи из реда и изазива несреће и забуне, док се њему не подсеку колена (24).

3.3. Естетику концепта телесне лепоте Андрић, такође на основу језичке слике света, гради уобичајеним језичким средствима, а мерило такве лепоте је женска лепота (као у народном говору: *Леп као девојка*):

Као младић [Аникин отац] био је познат са своје готово *женске лепоте* (24).

Аникина лепота, као и у народном вредновању женске лепоте, истакнута је следећим атрибутима: (Аника је) *лепа, велика и витка девојка*, (има) *крупне очи љубичастог тона, загаситу белину коже, мала уста, тамнорумене усне*.

На основу оваквог описа концептуализован је гешталт: ЛЕПОТА ЈЕ РЕАЛНОСТ КОЈА СЕ НЕ МОЖЕ ПРЕВИДЕТИ, засведочен у многим деловима приповетке:

При уласку и изласку из цркве, *пала је свима у очи* Крнојелчева ћерка (26). *Лепа и велика девојка ... била је идуће зиме предмет мушких жеља и женских разговора* (27–28); *Девојка је за то време бивала све лепша, све чуднија, и привлачила све више погледе на себе* (39); Иако још увек *витка ... побелела је, исправила се и испунила преко зиме, очи јој постале крупније, уста мања* (26); *Загасита белина коже* скривала је потпуно моћни крвоток, и само се у оштрој црти ... преламала у *тамну румен усана* (60).

3.4. У сценаријима СУСРЕТ И САСТАНАК (Анике и Михаила) елементи концепта ЛЕПОТЕ, својствени језичкој слици света, могу се илустровати употребљеним атрибутима необичне женске лепоте, као и гешталтом: ЛЕПОТА ЈЕ СВЕТОСТ, што се може потврдити овим одломцима:

Кад је [Михаило] ... угледао Крнојелчеву кћер Анику, *њему синусе видици* за које није дотле помишљао да постоје и којима није смео

ни сада да се нада (39); У тој кући Аника му [Михаилу] дође још *виша и необичнија* ... муклог гласа, *белог лица* без осмејка ... *Њене очи*, иначе *загасите*, биле су сада, као *осветљене* изнутра, у исто време *јасне и непрозирне* (40); Отргнувши се од њених очију, Михаило јој сагледао *руке, снажне и лепе, са најнежњијом кожом и бледоруменим ноктима* (41).

3.5. Експлицитно мисаоно, филозофско промишљање лепоте у запису о лепоти из књиге „Знакови поред пута”, у фрагментима се имплицитно или експлицитно реализују у деловима ове приповетке. Тако се фрагмент: „Лепота [се] ... тешко ... и несигурно прати док траје, а узалуд се жали и дозива кад нестане ... А кад си рекао да је нема ... исто је као да си рекао 'нема спаса ни излаза', 'нема смисла ни сврхе', 'нема краја', или још тачније, као да си рекао 'нема ничег' (319), реализује у примеру:

На самом почетку младости посечен и потресен у себи, он [Михаило] *није могао да нађе прави пут до ове девојке* (39),

из којег је концептуализован гешталт: ЧЕЖЊА ЗА ЛЕПОТОМ ЈЕ БЕЗУСПЕШНО ТРАГАЊЕ, ДОК СЕ ИЗ ПРИМЕРА:

Годину дана га је држала мисао на Анику. Сад је губио ту мисао, и било му је исто као да губи живот сам (42),

могу концептуализовати различите структурне јединице, које су узрочно-последично повезане, и то: гешталт ЛЕПОТА ЈЕ СМИСАОНИ ОСЛОНАЦ ЧОВЕКУ, и ФРЕЈМОВИ: ТАКАВ СМИСАОНИ ОСЛОНАЦ МОЖЕ СЕ ИЗГУБИТИ И ГУБИТАК ТАКВОГ ОСЛОНЦА ЗНАЧИ СМРТ ЗА ЧОВЕКА.

4.1. Оквирни гешталт (ЖЕНСКА) ЛЕПОТА ЈЕ ЗЛО ПРЕДСТАВЉА И БАЗИЧНО ПОИМАЊЕ ЛЕПОТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА, ЗАСНОВАНО НА ПРЕДАЊУ О КОБНОЈ И ТРАГИЧНОЈ ПРИРОДИ ЛЕПОТЕ, ШТО ПОТВРЂУЈЕ СЛЕДЕЋИ ДЕО ПРИПОВЕТКЕ:

Говорило се о њој [Аники] као о нечем *што је срамотно и страшно*, али далеко и готово невероватно. Али што се више говорило ... то је разумљивије, ближе и обичније постајало *то зло* (45).

Негативан смисао наведеног одломка може се концептуализовати и гешталтом ЖЕНСКА ЛЕПОТА ЈЕ НЕШТО ШТО ЈЕ СРАМОТНО И СТРАШНО, ДОК СЕ ОКВИРНИ ГЕШТАЛТ УПОТПУЊУЈЕ ГЕШТАЛТИМА КОЈИМ СЕ ГРАДИРАЈУ НЕГАТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ КОНЦЕПТА ЖЕНСКА ЛЕПОТА ЈЕ НАПАСТ, ПОМАМА, ИЗВЕДЕНИМ ИЗ ПРИМЕРА:

Аника је напаст са Мејдана са којом су се жене упорно бориле излажући се опасности (46); *она је помамљеница* према којој је све што се звало мушко гамизало, лежало пред њеним вратима, просипало паре (47),

затим и гешталтом ЖЕНСКА ЛЕПОТА ЈЕ ЗАО СЛУЧАЈ:

На Мејдану се настављала игра *злог случаја и женске ћуди* (50).

Потврде негативног смисла концепта ЛЕПОТЕ могу се наћи у многим деловима приповетке, а типични случај потврђује гешталт ОПСЕДНУТОСТ ЛЕПОТОМ ЈЕ БОЛЕСТ, концептуализован из примера:

Они [Михаило и Аника] су *као тешки болесници* (42),

који показује и аспекте уметничко-естетског комплекса, као негативног филозофског промишљања ЛЕПОТЕ.

4.2. Фрагмент из записа о лепоти „Лепота – то је варка и замка на човековом путу, једно од необјашњивих проклетстава његовог постојања” (Знакови: 318), заснован на гешталту ЛЕПОТА ЈЕ ЗАМКА, имплицитно се реализује у следећем одломку:

Осећао се [Михаило] издан, осрамоћен, покраден, смрвљен заувек, *осећао је да се око њега стегла замка* коју вуку, свако на своју страну, муж и жена, у дубокој и старој мржњи која је већа и јача и од њих и од њега (34).

4.3. Концептуализован је и гешталт ЖЕНСКА ЛЕПОТА ЈЕ ВАТРА, из одломка:

Жарила је и палила [Аника] не само по касабџи него по целом кадилуку вишеградском, и изван њега (43).

4.4. Амбивалентност ЛЕПОТЕ, која је реализована преко колективног и појединачног доживљаја лепоте и лика једне жене – Анике или жене уопште, што је у приповеци дато у предисторији Аникиних времена, осим наведених примера, може се представити елементима концепта, фрејмовима и гешталтима који су метафорично изведени. Тако фрејм ЧЕЖЊА ЗА ЛЕПОТОМ РАЂА МРЖЊУ потврђује овај део приповетке:

Мрзео је [поп Вујадин] сама себе и своје муке, *муке самачког живота* удовца попа (12); *неразумљива мржња* би у њему ... порасла до грла, нестало би му речи и даха (13). И *та мржња* је расла у њему подједнако са сваким даном проведеним у самоћи, и сваким додиром са људима ... *Та мржња* прерасте и засени све у њему и око њега, *постаде његов прави живот*, стварнији од свега другог, једина права стварност у којој се кретао (14).

5.1. У даљем излагању размотриће се структурне јединице концепта ЛЕПОТЕ, засноване на гешталту ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ ЗЛО, који је имплицитно реализован у следећем делу приповетке:

Од тог времена па за годину дана, она [Аника] је смишљала *зло и несрећу*, као што други свет мисли о кући, о деци и хлебу (43); Многа је мука остала заувек невиђена и неказана, али тада се тек увидело шта може да почини *жена отпадница* (43); Понеки је долазио [Аники] што је *уопште готов на свако зло*, понеки што се родио изгубљен и очајан (45).

5.2. Гешталти ЖЕНА ЈЕ ПОГАНО, НЕВАЉАЛО БИЋЕ, ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ СИЛА КОЈА СЕ НЕ МОЖЕ КОНТРОЛИСАТИ И ЛЕПОТА ЈЕ МОЋНО ОРУЖЈЕ ПОТВРЂЕНИ СУ ЗБИВАЊИМА У ОВОМ ДЕЛУ ПРИПОВЕТКЕ:

Те исте године *проневаљали се у касаби једна жена*, влахиња ... и *толико се оте и осили* да се њено неваљалство прочу далеко изван ове вароши. Многи су јој мушкарци ... одлазили ... и *многа се младеж ту испоганила*. А *била је метнула и власт и закон под ноге* (23).

Амбивалентност лепоте и њене моћи над човеком употпуњује гешталт ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ ВЛАДАРКА, КОНЦЕПТУАЛИЗОВАН ИЗ ПРИМЕРА:

Она [Аника] је данас овој касаби и паша и владика (75)

и гешталт ЖЕНА ЈЕ НИЖЕ БИЋЕ, ЗАСНОВАН НА МЕТОНИМИЈИ, А ПОТВРЂУЈЕ ГА И ГРАМАТИКАЛИЗОВАНА ФОРМА СРЕДЊЕГ РОДА У СЛЕДЕЋЕМ ПРИМЕРУ:

То [жена] неће да мирује ни ноћу, него се и по мраку врпољи, митокласа лучем и маше рукавима и шамијама (18). Али *ово [Аника]! ... Ово је цркву осрамотило и власт предобило, и све ће нас ископати* (75).

5.3. Архетипски елементи концепта ЛЕПОТЕ, као у народном предању, реализовани су у сценарију ОБЛАВЉИВАЊЕ, у коме Андрић веома успелим естетским поступком гради сцену Аникине освете и објављивање рата Михаилу, који ју је одбацио, и целој вишеградској касаби, која је није прихватила, а Анику и њено моћно оружје – лепоту представља као ратника освајача. Сам сценариј је концептуализован из следећег одломка:

Тај Ђурђевдан остао је у сећању света као *дан кад се Аника објавила* (43),

а употпуњују га гешталти: ЖЕНА ЈЕ РАТНИК И ЖЕНА ЈЕ ОСВАЈАЧ, КОНЦЕПТУАЛИЗОВАНИ ИЗ ПРИМЕРА:

Од тада па до илинданског вашара, *она је потпуно развила барјак*. Отворила је кућу мушкарцима (43).

5.4. Архетипски елементи концепта, са елементима трагике и мита који су по народном предању судбински предодређени, реализовани су и у сценаријима СУКОБ, БОРБА И ПОРАЗ, у којима су супротставље-

не две стране: на једној страни је вишеградска чаршија са околином, а на другој усамљена Аника са својом кобном несвакидашњом лепотом. Њена позиција у сукобу концептуализована је у виду гешталта ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ НЕУСТРАШИВИ РАТНИК, изведеним из одломка:

Аника [је] *ратовала* са целим хришћанским светом и свима световним и духовним властима (23).

Сукоб је представљен на више места у приповеци у виду различитих покушаја да се пружи отпор Аникиној покори и да се савлада снага њене лепоте и зла, што потврђују следећи одломци:

Живећи уз цркву и са народом, *много је* [прота] *зла видео* и запамтио, али овоме се није могао надати, да ће ... доживети *ову беду која долази невидљиво и неочекивано* ... а не може се ничим спречити ни одагнати, ни *борбом ни смрћу самом*. У потпуној пустоши која је била у њему, провали одједном *ново и болно осећање безграничног сажалења*. *Сажали се на семе човеково, на дах којим дише, на хлеб који мора да једе ... немоћан и разоружан пред толиким злом, срамотом и неправдом*“ (70); *Откако се памти, одувијек је била тако понека ... посусталица*, и знало јој се мјесто ... Али *ово!* ... *Ово је цркву осрамотило и власт предобило, и све ће нас ископати. А нико јој ништа не може* ... Нико ... нико се не нађе да убије *роспију* ... Нема јој краја. *Орваће* докле год хтједне ... Свакој се невољи можемо опријети, али томе не можемо. *Узахала нас, и не може јој нико ништа* (75).

Сценариј БОРБА употпуњен је гешталтом (ЛЕПА) ЖЕНА ЈЕ ЂАВО, стереотипном представом о жени сачуваном у народном предању, у коме се у градацији моћ женске лепоте поистовећује са злим натприродним бићем, ђаволом, што је концептуализован из седећег одломка:

Истина [је] оно што су стари људи говорили. *У свакој жени има ђаво кога треба убити* или послом или рађањем, или и једним и другим; а ако се жена отме и једном и другом, онда *треба убити жену* (74–75).

У борби против такве силе, у складу са народним веровањем, Андрић уводи и клетву и друге натприродне моћи, што се у концепту лепоте може представити у виду фрејмова КЛЕТВА И БОЖЈА КАЗНА, изведених из следећих делова приповетке:

Дабогда, жено, бијесна ходала, у ланцима те водили; *дабогда* се губом разгубала, сама себи додијала; смрти жељела а смрт те не хтјела! Амин (47). Свом душом и целом мишљу [прота] *прокле жену Поганицу, страшно створење без стида и разума* (70); У касаби се више није веровало да ико од људи може помоћи; *требало је чекати божју руку* (62).

5.5. С друге стране, у сценарију БОРБА показана је надмоћ Аникине лепоте и њене женске истрајности. У сукобу Анике са добрунским протом и варошким женама Аникино зло нема натприродне димензије, него се концепт женске лепоте употпуњује земаљским видовима зла и напасти, који се може концептуализовати различитим структурним јединицама. Сценариј сукоба са добрунским протом је заснован на фрејмовима РАТНИЧКИ ПОХОД И ПОБЕДА, који су концептуализовани из следећих одломака:

Некако у то време започела је Аника своју борбу са добрунским протом (50); *После похода у Добрун*, знала је [Аника] поуздано да може да изведе све што замисли. То је знала и осећала цела касаба, која је живела у страху и снебивању, у потпуном расулу и безвлађу (71).

Сценариј употпуњују фрејмови ОДБРАНА ПОСЕДА, ВЛАСНИШТВА И ПРЕТЊА, који су концептуализовани из делова писма које Аника упућује проти:

Ти си прото добрунски, а ја излија вишеградска. Нурије су нам подијелене, и боље ти је да не дираш у оно што није твоје (61); Боље би било да си дирно гују под каменом (62).

Фрејм ПРЕТЊА експлицитно је исказан реченицом коју изговара Аника:

Свашта ја могу учинити (40), а сценариј СУКОБ употпуњују и фрејмови ЖЕЉА ЗА ОСВЕТОМ И СТРАХ ОД ОСВЕТЕ, концептуализовани из следећих одломака приповетке:

Њене [Аникине] очи ... напунише се у исти мах крвљу и сузама, и плануше бојом и жаром крви и суза, а поглед им постаде оштар, јасан и тврд (40); То га [Михаила] најзад примора да сагледа стварност свог ужаса и да се одрече наде на буђење. И одмах поче да одступа као зверка коју су сатерали у теснац (41).

Кобну моћ Аникине лепоте, исказане градацијом на више места у приповеци, илуструје и гешталт ЛЕПА ЖЕНА ЈЕ ЗВЕР, концептуализован из следећег одломка:

У њега [Михаила] је гледала Крстиница својим зверским погледом, пуним страшних и непознатих намера, од којих ваља бежати, иако се не може никад довољно далеко побећи (41).

6. Експлицитна филозофско-мисаона рефлексивна појма ЛЕПОТЕ из Андрићевог записа о лепоти: „Лепота – то је варка ... на човековом путу ... Између њеног постанка и нестанка нема ничег, тако да се може рећи

да она стварно и не постоји” (Знакови: 318–319), реализована је имплицитно и у приповеци Аникина времена, а може се представити гешталтом ЛЕПОТА ЈЕ НИШТАВИЛО, што потврђује следећи одломак:

Мислио је [кајмакам] понекад о влахињи са Мејдана: „Чудо! Од толике лепоте ништа није остало (87); Аникина неочекивана погибија изменила је варош из основа ... Нико се није питао како се појавила та жена, зашто је живела, шта је хтела. Била је штетна и опасна, и сад је убијена, покопана, заборављена (85).

7. У језичкој слици света носилаца српског језика супконцепт ’лепог’ углавном је развијао елементе естетског у антонимијском распону ’лепо’ – ’ружно’, који су потврђени и у овој приповеци, док је изворни принцип етичког супконцепта ’добро’ углавном заступљен само негативним полом концептосфере као ’зло’. Ипак, у приповеци је идеја етичког принципа ’добро’ реализована у сценарију ПОКАЈАЊЕ, концептуализованом из једне реченице коју изговара Аника: „Осевапио би се ко би ме убио”.

8. КОНЦЕПТ ЛЕПОТА У ПРИПОВЕЦИ *ЈЕЛЕНА, ЖЕНА КОЈЕ НЕМА*

8.1. У овој приповеци је поетизовано и имплицитно разрађена уметничко-естетска заснованост концепта ЛЕПОТА, која је сажето и експлицитно у виду метафоричних представа исказана у запису о лепоти у „Знаковима поред пута”. Те метафоричне представе представљају основне структурне јединице које осмишљавају амбивалентан и парадоксалан естетски концепт ЛЕПОТЕ, јер се њиме истиче да је лепота основни смисао човековог постојања али и да је нема, да не постоји, да је ништавило, односно да се јавља као варка која унапређује живот у његовој изворној повезаности са уметношћу, а у идеолошком смислу може прикрити смртну опасност и улепшати „злу” стварност (исп. Дамјановић: 17).

8.2. Све то је у овој приповеци детаљно разрађено у поетизованом доживљају привида и ништавила, који је исказан и самим насловом приповетке: *Јелена, жена које нема*. Базичне јединице концепта ЛЕПОТЕ у овој приповеци концептуализоване су у виду гешталта: ЛЕПОТА ЈЕ ВАРКА, ЛЕПОТА ЈЕ ЗАМКА И ЛЕПОТА ЈЕ УЗВИШЕНИ СМИСАО ЧОВЕКОВОГ ПОСТОЈАЊА.

9.1. Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ ВАРКА концептуализован је из основног мотива приповетке, који је обрађен у виду привиђења, визије жене и њене лепоте која није телесна, али је упечатљива и оставља снажан чулни утисак на наратора, што се може илустровати гешталтом: ЛЕПОТА ЈЕ БОГАТА ТРПЕЗА, који је концептуализован из одломка:

Све је ту, преда мном, и *све се може јести и пити као вино и воће*. А у исто време ту су и моја глад и моја жеђ, огромне до безумља, без најмање наде да ће их икад ишта моћи утажити и угасити (264).

9.2. Снажан утисак чулног уживања не поништава се безумљем привида, па је визија жене толико реална и постојана да је наратор препознаје као индивидуалну одређену особу која има и своје лично име и у чијој лепоти ужива до потпуног заноса:

Ја то зовем привиђење због вас ... *за мене лично било би смешно и увредљиво да своју највећу стварност називам тим именом*, које уствари ништа не значи (246). У једном тренутку ... преда мном се просу девичански, обасјан предео и у њему, велик и издужен *Јеленин лик* у ходу. Није била нага, али одевена, као заниханом мрежом, само пределом кроз који се кретала: таласима, трептавом светлошћу сунца и воде, младим лишћем. *У том тренутку гледао сам је, као никад, у свој њеној величанственој лепоти ...* Од тог дана више се није јавила, никад (266).

9.3. Међутим, и у овом концепту јављају се елементи из језичке, наивне слике света, јер сама визија Јелене је архетипска појава везана за природне циклусе, смене годишњих доба и јачине сунчеве светлости (исп. Кораћ 1979: 581), што се може потврдити са више одломака из приповетке, у којима се визија жене јавља као природна или пратећа појава: као покрет у ваздуху летњег дана, са љупком шалом, музиком или мирисом; у виду нејасног разговора испред капије, у виду сенке која промиче поред прозора (245). Она је привиђење „у вези са сунцем и његовим путем ... у времену од краја априла до почетка новембра. Преко зиме веома ретко, и тада опет у вези са сунцем и светлошћу. И то, како сунце расте, тако њена јављања бивају чешћа и живља” (246).

10. Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ ЗАМКА КОНЦЕПТУАЛИЗОВАН ЈЕ ИЗ СЛЕДЕЋИХ ДЕЛОВА ПРИПОВЕТКЕ:

Наравно да никад [Јелена] не дође нити је угледају моје очи, које је никад нису виделе (246); Међу коферима, са главом на највећем од њих, са лицем окренутим земљи, лежала је Јелена ... цео став ... одавао је жену коју су велика жалост и неодољиви плач оборили на земљу, и која рида над стварима спремним за пут (248); јавља се као плава женска влас уплетена у метални оков кофера (249); најчешће се Јелена јавља на путовањима; њен лик настаје из узвитлане масе предмета и предела на путовању (254–255).

11.1. Иако се визија лепоте Јелениног тела перципира чулима, као „свежина планинског млека и зумболова сока”, ти чулни утисци су

кратки, пролазни или варљиви, али су значајни јер изазивају снажне емоције заноса, дугог емотивног стања, које траје и када се привид изгуби, што се може концептуализовати као гешталт ЛЕПОТА ЈЕ УЗВИШЕНИ СМИСАО ЧОВЕКОВОГ ПОСТОЈАЊА, на основу следећих одломака:

Он живи у свести о њеном присуству, што је много више од свега што могу да дају очи и уши и сва сирота чула (246).

11.2. Снага тих утисака може се концептуализовати и у виду више гешталта који се нижу у градацији: ЛЕПОТА ЈЕ СВЕТЛОСТ, СЈАЈ, ШТО ИЛУСТРУЈЕ ОВАЈ ОДЛОМАК:

Тада сам угледао тешке чудне очне капке, испод којих су живели и сопственим пламеном сијали светови од којих су трепавке, не успевајући да задрже сав сјај, блештале танким одсевима жеженог, загаситог злата у чудесним преливима. Док је тако држала склопљене очи, ја сам посматрао њено чело, образе и врат. Око њих је, као летња јара око воћних плодова, трептао неоивичен ореол моћног али једва видљивог сјаја (258).

Гешталт ПРИВИД ЛЕПОТЕ ЈЕ ВЕЛИКА РАДОСТ, УСХИЋЕЊЕ КОНЦЕПТУАЛИЗОВАН ЈЕ ИЗ ЛИРСКОГ ОДЛОМКА, КОЈИ ПОДСЕЋА НА ДЕЛОВЕ ПЕСМЕ ЛАЗЕ КОСТИЋА *Santa Maria della Salute*:

Он [наратор] сав утоне „у сласт коју даје бескрајни тренутак њеног јављања“ (246); Радост због њеног ... присуства, због тога што она постоји ... и што је мени дано да је гледам и имам поред себе, толика је и тако страховито брзо расте, да плави и брише наше ликове, пределе и даљине око нас, прелива се преко оштре црте на крају видика и дажди негде по свим световима ... Тако ме у замасима који обезнањују носи та васионска љуљашка од једне савршене среће до друге, од Јелениног и мог присуства до нестанка и нас и свега с нама у срећи општег постојања. И ни на једној тачки тога бескрајног лука нема застајања ни за тренутак, јер се увек пењемо или спуштамо (255–256); Он је осећао неизрециву сласт њеног присуства (258).

Гешталт ПРИВИД ЛЕПОТЕ ЈЕ СРЕЋА, КОНЦЕПТУАЛИЗОВАН ЈЕ ИЗ СЛЕДЕЋЕГ ОДЛОМКА:

Само у једном тренутку нисам могао одолети жељи ... да јој са пола речи кажем како сам неизмерно срећнији од свих људи на земљи, који свој дан и своју ноћ, свој хлеб и свој лог деле са аветима, а не као ја, са истинском женом савршеног бића и лика (258).

Гешталт привид ЛЕПОТЕ ЈЕ НАДА концептуализован је из овог одломка:

Да, ничег није било и ничег нема, јасног и сигурног, али ништа није ни изгубљено или искључено, неповратно и потпуно ... Слутим и хиљаде других непознатих могућности и прилика. Знам да се свуда и свагда може јавити Јелена, жена које нема. Само да не престанем да је ишчекујем! (275)

11.3. Оквирни гешталт о лепоти као узвишеном смислу постојања градацијски је дограђен представом која се концептуализује у виду сценарија очекивања ЈЕЛЕНИНОГ ПИСМА, којим се завршава приповетка:

Доћи ће и тај дан [кад стигне Јеленино писмо]. Изговориће невидљиви писмоноша са степеништа моје име, које ће се и мени самом тога трена објавити, као да нисам дотад ни знао ко сам и како се зovem. ... То ће бити свечана и светла извесност празника (273–274),

као и гешталтом ЛЕПОТА ЈЕ БОГАТСТВО:

Опет пролеће. Богат сам, миран, и могу да чекам (275).

12. Амбивалентност ЛЕПОТЕ реализована је и у овој приповеци, а заснива се на њеном привиду, на основу чега је концептуализовано више гешталта са негативним значењем, из разних делова приповетке. Тако се гешталт привид ЛЕПОТЕ ЈЕ БОЛЕСТ може потврдити следећим одломком:

А то што се не појављује, што не постоји, то сам прежалио и преболео као болест која се болује смо једном у животу (246),

гешталт привид ЛЕПОТЕ ЈЕ НЕМИР И ТУГА, одломком:

Са њом долазе на махове у мој живот сумња, немир и туга, без лека и објашњења (247),

а гешталт привид ЛЕПОТЕ ЈЕ МУЧНА ИГРА, одломцима:

За њега је то била мучна игра, која га је срдила и мучила; он би побегао у сан: „без снова ... у коме нема ни кофера, ни плача, ни женске косе, ни жена, стварних ни аветињских“ (250); Само у једном тренутку нисам могао одолети жељи ... да јој са пола речи кажем како сам неизмерно срећнији од свих људи на земљи ... То је било довољно да жена, која је за мене оличавала у себи снагу и лепоту света, нестане као привиђење (258–259).

Овај гешталт осмишљава се додатном представом ПРИВИД ЛЕПОТЕ ЈЕ ЧЕЖЊА, која је концептуализована из следећег поетизованог одломка:

Нејасно сам сагледао Јеленин лик у белини. Била ми је окренута леђима ... По њеном ставу и држању чинило ми се да неком хоће да довикне још нешто ... али јој ни тада гласа нисам чуо, као никад пре и после ... изгледала ми је величанствена тако раскриљена у простору, са телом које се покорава некој мени непознатој потреби, и које је цело предано усрдном напору да неком ко одлази ... даде још нешто од себе, да од њега задржи нешто, ма и најмање, колико ноћ и даљина допуштају (263).

13. Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ НИШТАВИЛО, заснован на експлицитном сегменту записа о лепоти, у овој приповеци градира негативне елементе концепта лепоте. Овај гешталт концептуализован је из више делова приповетке, а илуструје се примером:

Она [Јелена] нестаје и умире као што нестају авети и присени, без знака и опроштаја. Никад није постојала. Сад је нема (247).

14. КОНЦЕПТ ЛЕПОТЕ У ПРИПОВЕЦИ *МОСТ НА ЖЕПИ*

У овој приповеци концепт ЛЕПОТЕ је заснован на мисаоно-филозофском промишљању овог феномена у основи кога је реализована идеја 'доброг' из етичког супконцепта и идеја 'лепог' из естетског супконцепта, тако да се и у Андрићевој приповеци, као и у језичкој слици света, типични атрибути ЛЕПОТЕ враћају изворним вредностима естетске концептосфере која обједињује елементе 'доброг, корисног' и 'формално привлачног, савршеног изгледа' (исп. Поповић Љ. 2008: 86).

14.1. Код савремених носилаца српског језика у језичкој слици света концепт 'лепог' у типичном атрибуту *леп* заснива се углавном на принципу естетски привлачног, док се принцип 'доброг, корисног' код овог атрибута реализује на периферији у смислу 'квалитетног, доброг', и то само у сфери предмета, где га из употребе потискује конкурентни синоним *згодан* у значењу 'подесан' (нав. дело: 86–87). За људске квалитете уместо придева *леп* употребљава се придев *диван*, који осим естетског принципа чува изворне етичке принципе естетске концептосфере у српском језику (нав. дело: 95, 97).

14.2. Базичне јединице концепта лепоте у приповеци *Мост на Жепи* представљају гешталти: ЛЕПОТА ЈЕ ВРЕДНОСТ ПО СЕБИ, ЛЕПОТА ЈЕ ТРАЈНО ДОБРО И ЛЕПОТА ЈЕ СТВАРАЛАЧКИ УМЕТНИЧКИ ПРИНЦИП.

15. Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ ВРЕДНОСТ ПО СЕБИ концептуализован је из више делова приповетке, у којима је Андрић, истичући моћ лепоте, постигао високе естетске домете описујући у контрасту лепо – ружно

главне актере ове приповетке и представљајући их у виду антиномија: прелепи мост – дивља и неукротива Жепа, неимарско умеће његовог градитеља – његов неупечатљив изглед и понашање, велики и моћни дародавац, везир Јусуф – његова немоћ да победи страх од живота. То илуструју следећи одломци:

Предео није могао да се приљуби уз мост, ни мост уз предео. Гледан са стране, његов бео и смело извијен лук је изгледао увек издвојен и сам, и изненађивао путника као необична мисао, залутала и ухваћена у кршу и дивљини (193). Везир је мислио „на далеку брдовиту и мрачну Босну (одувек му је у помисли на Босну било нечег мрачног!), коју ни сама светлост ислама није могла него само делимично да обасја, и у којој је живот, без икакве више уљуђености и питомости, сиромашан, штур, опор, са мноштвом дивљих река без моста, са цамијама без украса и лепоте (192).

Из парадокса напоредног постојања и преплитања лепог и доброг, с једне стране, и, с друге стране, сурове и ружне реалности, концептуализовано је више структурних јединица, гешталта. Гешталт ЛЕПОТА КАО ПРИВИД, концептуализован је из следећег одломка:

На свашта се могло помислити пре неголи на тако чудесну грађевину у растргану и пуну крају. Изгледало је као да су обе обале избациле једна према другој по запењен млаз воде, и ти се млазеви сударили, саставили у лук и остали тако за један тренутак лебдећи над понором. Испод лука се видело, у дну видика, парче модре Дрине, а дубоко под њим је гргољила запењена и укроћена Жепа. Дуго нису очи могле да се привикну на тај лук смишљених и танких линија, који изгледа као да је у лету само запео за тај оштри мрки крш, пун кукуриковине и павите, и да ће првом приликом наставити лет и ишчезнути (188–189),

а гешталт ЛЕПОТА КАО НЕВЕРИЦА, ЧУЂЕЊЕ, из одломка:

Свет није могао да се начуди необичном послу. Није ни наличило на мост оно што се радило (187); После провале јаза „у народу пође шапат да Жепа не да моста на се“ (187); Свет који је прелазео Жепу преко брвана, мало повише градње, примети први пут како се с обе стране реке, из тамносива камена шкриљавца, помаља бео гладак зид од тесана камена, оплетен са свих страна скелама као паучином. Од тада је растао сваког дана (188); „Из околних села поврве свет да види мост“, њему се диве и варошани, „жалећи што је у тој врлети и дивљини а не у њиховој касабии“ (189); „Путници који прелазе преко моста застају од чуђења“ (189).

Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ СЈАЈ, СВЕЛОСТ концептуализован је из овог одломка:

Он [мост] је, тамо у Босни, блештао на сунцу и сјао на месечини, и пребацивао преко себе људе и стоку (192–193).

16. Гешталт ЛЕПОТА ЈЕ ТРАЈНО ДОБРО концептуализован је на основу фрагмента у коме је показано да ЛЕПОТА као опште, трајно добро настаје у идеалним условима, када се поклопи довољан број повољних околности, што је сажето дато у тексту хронограма:

На приложеној тврђој хартији био је фино исписан хронограм са црвеним и златним иницијалом: Кад Добра Управа и Племенита вештина / Пружише руку једна другој, Настаде овај красни мост, Радост поданика и дика Јусуфова / на оба света (190–191).

Мост није вредан само зато што је спојио обале, него плени својом лепотом која задивљује мештане. Сиротиња је наследник неимарове имовине: она права, којој везир додељује део неимарове зараде и она у Босни која ужива благодети премошћених обала. Гешталт ЛЕПОТА КАО ПРИЈАТАН ДОЖИВЉАЈ концептуализован је из следећег одломка:

Кад се уморни путник – онај који ово прича наслонио леђима на камен моста, осети да је још топал од дневне жеге ... пријатан и чудан је био додир топлог камена (193).

17.1. Концепт ЛЕПОТЕ моста у овој приповеци заснива се и на елементима језичке (наивне) слике света. То се види у избору атрибута којим се описује мост и његова изградња: камена ограда на мосту је права и оштрих бридова „као да је од сира а не од камена сечена”, корито Жепе је каменито и стрмо, клесари и зидари били су „бели од камене прашине као воденичари”. Лепоту моста показују ови делови:

А тачно у по лета би посао довршен. Весело оборише радници скеле, и из тога сплета од греда и дасака појави се мост, витак и бео, сведен на један лук од стене до стене (188).

17.2. Представе језичке (наивне) слике света су евидентне и у митским елементима из народног предања да велико градитељско дело изазива зло, несрећу, што се може концептуализовати у виду гешталта СТВАРАЊЕ ЛЕПОТЕ ПРАТИ КОБ, НЕСРЕЋА и ФРЕЈМА ПРОВАЛА НАСИПА, а што показују делови приповетке:

Ту исту ноћ [Жепа] провали готов насип по средини ... Међу радницима и у народу пође шапат да Жепа не да моста на се (187).

Међутим, ни ова природна стихија ни изостајање везирове новчане помоћи, нису поколебале неимара да одустане од посла. Његова моћ заснивана је на убеђењу о трајној вредности неимарског подухвата, из чега је концептуализован фрејм: СТВАРАЊЕ ТРАЈНИХ ВРЕДНОСТИ ДАЈЕ МОЋ УМЕТНИКУ.

18.1. Неимарова скромност представљена је наративним стилем у коме се пишчева нарација преплиће са нарацијом очевидаца неимаровог понашања, које код људи у босанској дивљини изазива чуђење и неверицу. Тако су базичне јединице овог дела концепта у виду сценарија ЧУЂЕЊЕ, ФРЕЈМА НЕИМАРОВ СТВАРАЛАЧКИ ЗАНОС И ГЕШТАЛТА ЛЕПОТА ЈЕ СТВАРАЛАЧКИ УМЕТНИЧКИ ИМПУЛС КОНЦЕПТУАЛИЗОВАНЕ ИЗ ДЕЛОВА ПРИПОВЕТКЕ у којима се представља лик Италијана, неимара, који од живота и људи не тражи ништа, а дарује им лепоту и доброту, живећи у стваралачком заносу испуњења задатка који је добио од великог везира:

Он за мештане „није био човек као што су други људи”: „У студеној брвнари ... сједи са капом од међедине на глави, умотан до пазуха, само му руке вире, помодриле од студени, а он једнако струже оно камење, па пише нешто; па струже, па пише” (189).

Овакав самопрегоран однос према идеји стварања 'лепог' заснован је на етичким принципима уздржаности и скромности, који обележавају неимара на целом животном путу, све до смрти. Уздржаност и скромност се у уређеним друштвеним односима вреднују као врлина, доброта, из чега је концептуализован гешталт: СКРОМНОСТ ЈЕ ВРЛИНА, ДОБРОТА, ШТО ИЛУСТРУЈУ ОДЛОМЦИ:

И, људи моји, колико се намучи [неимар], ето годину и по, а кад би готов, пође у Стамбул ... одљума на оном коњу: ама да се једном обазрије јал на нас јал на ћуприју! Јок (190). А неимар је дотле путовао, и кад би на два конака од Цариграда, разболе се од куге. У грозници ... стиже у град ... А сутрадан ... издахну на рукама једног фратра ... Иза себе није оставио ни дуга ни готовине, ни тестамена ни каквих наследника (190).

18.2. До ове врлине стиже и везир Јусуф, након утамничења и искуства о пролазности људске славе и моћи, што је исказано у везировом сазнању: „свако људско дело и свака реч могу да донесу зло” (192) и у његовој девизи: „У ћутању је сигурност” (191), која представља архетипску вредност естетике и етике скромности, због чега „остаде мост без имена и знака” (192). Везирово сазнање о пролазности славе и моћи и његова одлука да мост не обележи именом и знаком своје моћи и добротe може се концептуализовати гешталтима ЛЈУДСКА СЛАВА ЈЕ ПРОЛАЗНА, ЛЈУДСКА МОЋ ЈЕ ВАРКА И СКРОМНОСТ ЈЕ ВРЛИНА.

19. Негативни елементи концепта ЛЕПОТЕ реализовани су и у овој приповеци, што се може концептуализовати у виду гешталта ЛЕПОТА ЈЕ ПОТЕНЦИЈАЛНО ЗЛО, што показује овај одломак:

Омрзну [везир] седеф, јер га је ... везивао с неком студеном пустоши и осамом. Од додира седефа ... трнули су му зуби и пролазила је за уз кожу (191).

20. ЗАКЉУЧАК

На основу анализе уметничког дискурса показано је да је концепт ЛЕПОТЕ у насловљеним Андрићевим приповеткама заснован на опозицији елемената 'лепо – ружно' унутар естетског супконцепта и 'добро – зло' унутар етичког супконцепта. Међутим, и поред амбивалентности у концептуализацији ЛЕПОТЕ у Андрићевим приповеткама, као и у изворној језичкој слици света, у реализацији јединствене естетске и етичке концептосфере преовлађују елементи 'лепог' и 'доброг'. Ово истраживање је показало, како је у литератури већ истакнуто, да Андрићев концепт ЛЕПОТЕ, експлицитно представљен у запису о лепоти и имплицитно реализован у његовим приповеткама, даје основу за његово критичко разматрање у контексту европског историјског развоја филозофско-уметничког појма естетског, јер у онтолошком смислу следи развој главних токова европске естетике, од античког метафизичког, космолошког схватања вечности лепоте, затим метафизичког теолошког схватања лепоте као „божјег сјаја”, до европског новог доба и разрађивања лепоте у модерној епохи (исп. Дамњановић 1994: 13–16).

ЗАМЕНИЦА ЈА У АСОЦИЈАТИВНОМ ПОЉУ*

Увод

1. У овом делу монографије на основу Асоцијативног речника српског језика (АРСЈ) и Обратног асоцијативног речника српског језика (ОАРСЈ) представљене су граматичке, лексичкосемантичке и когнитивно-прагматичке карактеристике заменице ЈА, које се испољавају у њеном асоцијативном пољу, а које нису представљене у досадашњим традиционалним и другим приступима заменичким речима.²⁰⁰

1.1. Корпус асоцијативног речника заснован је на когнитивном приступу, па на нов начин, преко вербалних асоцијација, показује међусобно прожимање граматике и речника, као и повезаност граматичко-семантичког плана са језичком сликом света и прагматичким елементима комуникације.

1.2. Циљ истраживања је да се да прилог и подстицај изради асоцијативне граматике српског језика²⁰¹, у којој ће, с обзиром на њену оријентацију на комуникативни план, заменичке речи, па и лична заменица ЈА, имати своје значајно место.

2. Пре него што заменица ЈА буде представљена у асоцијативном пољу, истаћи ћемо њене карактеристике, представљене у консултваној литератури, које су релевантне за ову тему.

2.1. У досадашњим приступима истицана је универзалност заменичких речи у језицима, њихова деиктичка природа и хетерогеност

* В. Ристић 2008б.

²⁰⁰ Резултати добијени на овако ограниченом корпусу представљају само индикативне показатеље за појаве из домена вербалних асоцијација и асоцијативне граматике српског језика. Корпус је заснован на недовољном броју испитаника, на асоцијацијама ограниченог узорка популације, студентске и ђачке, и представља асоцијације једног смера. Наведена ограничења не умањују заслуге аутора ни значај израде асоцијативног речника и обратног асоцијативног речника српског језика, као и утврђивања теоријско-методолошких оквира, чиме су задужили српску лексикографију и лингвистику.

²⁰¹ Овде се има у виду граматика пасивног типа која се структурира на бази асоцијативно-вербалне мреже, а не на бази текстова (исп. Караулов 1993 и Караулов 1999: 51–52).

као врсте речи (Клајн 1985: 12–22). Велика учесталост личних и још неких врста заменица, потврђена у фреквенцијским речницима, представљана је као показатељ њихове централне улоге на граматичком и комуникативном плану.²⁰² По Н. Шведовој, заменица првог лица спада у основне одређене заменице²⁰³ заједно са осталим личним заменицама и заменицама *ко, шта, што, чији, какав, када, где, куда, откуда, одакле, докле, колико, који, како, зашто, због чега*. Оне су у општој класификацији издвојене у прву групу од укупно пет група, а даље се разврставају на мање парадигме системски уређене (Шведова 1998: 9–14). Деиктичка природа²⁰⁴ заменице ЈА, како је утврђено у досадашњој литератури, испољава се у њеној функцији упућивања на референте, учеснике ситуације, на основу чега се сврстава и у класу индексичких речи, шифтера, јер, као и друге јединице ове класе, нпр. прилози *овде, сада, тако*, реализује значење у конкретној комуникацијској ситуацији. Ово демонстративно егзофорично упућивање на референте, за разлику од анафоричког и катафоричког упућивања²⁰⁵, учинило је да се референцијалност заменице ЈА одређује као семантичка а не као граматичка категорија. Заменица ЈА у реченици заузима позицију актаната као и именице, па је на основу наведених и других карактеристика, заједно са још неким заменицама, сврстана у парадигму именичких заменица (Клајн 1985: 33–34, 40–43, 45–46); (исп. и Стевановић 1975: 272–311; Кунцман-Милер 2004: 57–58; Станојчић, Поповић 2004: 97–101).

ВЕРБАЛНО-СЕМАНТИЧКИ – ГРАМАТИЧКИ ПЛАН

3. Асоцијативно поље заменице ЈА, представљено у Асоцијативном речнику, пружа могућност да се утврде још неке битне карактеристике и правила функционисања ове личне заменице, чиме би се могао допунити и/или кориговати њен досадашњи лексикографски и граматички опис. У терминологији асоцијативне граматике ова правила се означавају термином „стандардне аналошке процедуре”, и помоћу њих ће у овом раду бити представљено функционисање заменице ЈА на вербално-семантичком (граматичком и лексичкосемантичком) и когнитивно-прагматичком плану. У складу са овим правилима разматра-

²⁰² О учесталости употребе личних заменица, па и заменице ЈА, и о условљености учесталости синтаксичком функцијом, писаним и говорним језиком и функционалним стилем у појединим језицима в. Кордић 2002: 12–14.

²⁰³ О одређености, с обзиром на перспективу говорника, као битну карактеристику личних заменица в. Кордић 2002: 11.

²⁰⁴ О најбитнијим карактеристикама деиктичних језичких средстава в. Клајн 1985: 45–46 и Кордић 2002: 11.

²⁰⁵ В. и Кордић 2002: 14–18.

но је функционисање заменице ЈА у асоцијативно вербалној мрежи на основу анализе односа у пару стимулус – реакција у оба смера, који представља основну јединицу асоцијативне мреже и асоцијативне граматике. Утврђено је да се ти односи реализују у сва три језичка плана: вербално-семантичком, когнитивном и прагматичком плану.

3.1. На вербално-семантичком – граматичком и лексичкосемантичком плану стандардним аналошким процедурама и бројчаним показатељима утврђивана је закономерност асоцијативне повезаности других врста речи и других заменица са личноом заменицом ЈА, као и степен граматикализације односа у пару стимулус – реакција. Јединице сва три језичка плана издвојене су на основу реализоване и потенцијалне граматичке повезаности стимулуса и реакције, као и на основу лексичкосемантичких односа, без обзира на њихову могућу мотивисаност когнитивним и прагматичким факторима, али ће и таква мотивисаност бити представљена у анализи ових јединица. У сва три случаја на основу анализе установљени су и модели функционисања заменице ЈА, који су представљени на крају овог поглавља.

3.2. Тако су на граматичком плану асоцијативног поља представљени парови у виду реализованих граматичких јединица, синтагми и реченица – синтаксема, типа: ЈА → *и само ја, а можда и ми, и нико други*; ЈА → *мислим, волим, сам луд, имам кола, купујем поклоне* и сл. и потенцијалних јединица које се простим трансформацијама у једном кораку могу превести у регуларне јединице, синтагме и реченице, типа: ЈА → *љубав, живот* (у љубави, у животу), ЈА → *неко, они* (и неко, и они); ЈА → *бојажљива, естрадна звезда* (сам бојажљива, естрадна звезда), ЈА → *заменица* (је заменица), ЈА → *моја маленкост* (је моја маленкост) ЈА → *плаве очи* (имам плаве очи), ЈА → *спорт, трчање, балет* (волим спорт, и др.), ЈА → *идентитет* (значи идентитет) и сл. Као што показују примери, потенцијалне синтагме се преводе у регуларне повезивањем стимулуса и реакције везником *и* или променом асоцијата из форме леме у падежни облик, а потенцијалне реченице додавањем универзалних предиката *јесам* (његових краћих облика), *имам, волим* и *значи* или превођењем глаголских асоцијата у форми леме у неки глаголски облик, типа: ЈА → *мислити, волети* (мислим, волим) и сл. Степен граматикализације парова у асоцијативном пољу утврђиван је на основу односа броја и учесталости реализованих и потенцијалних синтагми и реченица.

3.3. Јединице вербално-семантичког плана могу бити мотивисане и факторима когнитивног и прагматичког плана, па ће се аналошким процедурама утврђивати видови асоцијативне повезаности јединица у пару, које могу бити мотивисана прецедентним текстовима, социјалним и психичким карактеристикама, културним обрасцима и стереотипи-

ма, као и њихова улога у језичкој слици света. Тако асоцијативно поље заменице ЈА и на вербално-семантичком (граматичком и лексичкосемантичком) плану и на когнитивно-прагматичком плану, поред осталог, потврђује у науци већ установљену чињеницу да је ова заменица централна јединица персоналности, семантичко-прагматичке категорије универзалног карактера и базичне комуникацијске категорије.

4. У даљем излагању, на основу спроведене анализе и сачињених модела (в. прилоге на крају поглавља), биће представљене релевантне карактеристике заменице ЈА у асоцијативном пољу на сва три језичка плана.

4.1. Асоцијативно поље заменице ЈА на вербално-семантичком плану биће представљено у оквиру следећих сегмената издвојених у прилогу 1 на крају рада: а) утицаја морфологије (семантике) стимулуса, б) синтагми (реализованих и потенцијалних), в) реченица (реализованих и потенцијалних), г) реакција одговора и д) фонетско-фонолошке и графемске мотивације. У овом делу асоцијативног поља заменица ЈА реализује два типа односа са асоцијатима: синтагматске и пардигматске односе. У парадигматским односима јавља се заменица ЈА са другим личним односно именичким заменицама, јер су јединице у пару супротстављене по морфолошким категоријама својственим тој врсти речи: ЈА → ти, ЈА → он, она, ЈА → ми, ЈА → неко, ЈА → ко, ЈА → ништа и ЈА → себе. Са другим асоцијатима, па и са личним заменицама, мотивисаним граматичким везама, заменица ЈА реализује синтагматске односе.

4.2. Најпре ће бити представљен степен граматикализације односа у паровима асоцијативног поља заменице ЈА. На основу бројчаних показатеља утврђено је да је степен граматикализације веома мали у односу на укупан број различитих реакција, 311, и на веома широку лексичку дисперзију. У целини гледано број реализованих синтаксема је 56 са учесталошћу 162, док је број потенцијалних синтаксема 159 са учесталошћу 437. У сегменту синтагми, као и у целом асоцијативном пољу, преовлађују деграматикализоване јединице, па у бројчаном износу имамо 14 реализованих синтагми са укупном учесталошћу 48 према 26 потенцијалних синтагми са укупном учесталошћу 156. Кад су у питању реченице, и код њих је много већи број потенцијалних реченица, укупно 133, са учесталошћу 279, док је број реализованих реченица 40 са укупном учесталошћу 114. Већину их чине парови са глаголима асоцијатима (в. сегмент реченице у прилогу 1).

Грамматикализоване синтаксеме реализују само парови са заменицама реакцијама, и то у виду напоредних и зависних синтагми, и парови са глаголима реакцијама у виду реченица. Степен граматикализације парова са глаголима је највећи, скоро стопостотан, јер се само три глагола јављају у форми леме и са стимулусом реализују потенцијалне ре-

ченице, док сви остали глаголи са стимулусом реализују реченице. Код заменица је тај број нешто мањи; укупан број синтагми је 12 а учесталост 46, јер се заменице као реакције јављају у знатном броју под утицајем морфологије или семантике стимулуса, и то у укупном броју 17 и са учесталашћу 178. Именице које су у асоцијативном пољу најбројније, 180 са учесталашћу 362, реализују само потенцијалне синтаксеме са стимулусом, и то најчешће потенцијалне реченице 2 и 3, а мали број се јавља и у сегменту потенцијалних синтагми (в. у прилогу 1). Иначе, именице асоцијати у неграматикализованим паровима покривају углавном когнитивни план асоцијативног поља заменице ЈА.

5. Под утицајем морфологије и семантике стимулуса, заменице ЈА, у вербалним асоцијацијама носилаца српског језика, као реакције реализују се скоро све врсте заменица: личне, присвојне, упитне, неодређене, одричне и придевска заменица *сам*; затим прилози: *сада* и *другачије* и партикуле *ето* и (*на*). Већина заменица јавља се у облику леме, као и стимулус, а неке од њих с великом учесталашћу: *ми* 71 (на првом месту по учесталости), *он* 35, на трећем месту, *сам* 22, а друге са мањом учесталашћу: *ми* 6, *они* 2, *неко* 2, *ко* 1, *ништа* 1, *себе* 1. Реакција иста са стимулусом, такође, јавља се са великом учесталашћу, *ја* 26, као и латински облик ове заменице *его* 15.

5.1. Прво место по фреквентности заменице *ми* 71 и треће место заменице *он* 35 потврђују, иначе у литератури установљену, хијерархијску уређеност трочлане парадигме персоналности. По тој уређености заменица ЈА, која се означава као „ego-конституент” парадигме персоналности, супротстављена је заменици ТИ, као „tu-конституенту”, и заменици ОН, као „aliud-конституенту” парадигме персоналности, зато што се заменица ЈА у комуникацији реализује као конституент доживљавања света и као конституент упућивања на унутрашњи свет дискурса, док се друге две заменице *ми* и *он* у комуникацији реализују или као „доживљени” конституенти или као конституенти упућивања на спољашњи свет. Међутим, велика фреквентност асоцијата *ми* указује да је ова заменица у асоцијативној мрежи ближа стимулусу ЈА него заменица *он*, са мањом фреквентношћу, јер прве две заменице, као *его*- и *tu*-конституенти, имају исти, деиктички карактер, док *aliud*-конституент има другачији, номинациони или форички карактер. Тако се прва два конституента односе на референте који су способни да комуницирају – на особе, а *aliud*-конституент нема референцијских ограничења па може да се односи на особе, ствари и догађаје (Јахнов 1999: 108).²⁰⁶

Повезаност заменичких конституената у трочлавној парадигми значењем персоналности и блискост ових заменица у асоцијативној

²⁰⁶ О посебности личних заменица трећег лица у односу на заменице првог и другог лица в. Кордић 2002: 14–16.

мрежи илуструју и асоцијати у виду напоредних реализованих синтагми: *ЈА* → *и ти 4, и он 1, а можда и ми 1* и потенцијалних синтагми: *ЈА* → *ти 71, он 35, ми 6, она 3* (*ЈА* и *ти*, *и он*, *и ми*, *и она*). Асоцијативно поље заменице *ЈА* показује да је граматички систем личних заменица у асоцијативно вербалној мрежи организован не само у виду парадигматске уређености персоналности него и у виду њихове међусобне синтагматске повезаности и да са становишта позиционог карактера асоцијативне граматике парови напоредних синтагми реализују исте реченичне конституенте као и самосталне заменице.

5.2. Заменице асоцијати јављају се у овом сегменту и у морфолошким облицима који нису мотивисани само синтагматском спојивошћу са стимулусом ни синтаксичким везама, него и морфолошким. То су падежни дужи и краћи облици заменице *ЈА*: *мени 3, ми 6, мене 2*; облици са знаком рода: лична заменица *она 3* и присвојна заменица *моје 7*, сама и у синтагматском споју *само моје 1*.

5.2.1. Реализација падежних облика *мени, ми*, и њихова фреквенција, осим морфолошким, мотивисана је семантичким и прагматским разлозима. Значење заменица *ЈА 2* у облику *ми, мени*, по Речнику САНУ, реализује се у виду четири подзначења, од којих су три контекстуално или стилски маркирана. Облик *ми*, ређе *мени*, у присвојном значењу синонимичан је са заменицом *мој*: *ја и брат ми* (у значењу *мој брат*); затим се употребљава у заклетвама: *душе ми, сунца ми, поштења ми*; у присном обраћању: *Добро ми дошао, Шта ми радиш* и сл., *Не бој се ти мени ништа*; и са ироничним, подругљивим значењем: *Ти си ми неки јунак / ђак / војник, а не смеш / не знаш ...* и сл. Како показују последња три случаја употребе облика *ми, мени*, они се у асоцијативном пољу заменице *ЈА* могу представити и као фрагменти устаљених разговорних форми: заклетве, присног и ироничног обраћања, које су у виду прецедената сачуване у асоцијативној мрежи. Њихова појава у асоцијативном пољу заменице *ЈА* потврђује да су они централни чланови наведених устаљених форми и да персоналност исказана заменицом *ЈА* у било којој позицији и форми представља основу и полазни оријентир комуникацијског акта.

5.2.2. С једне стране, ови, и други облици, употребе и функције персоналане заменице *ЈА*, исказују егоцентрични и локалистички поглед на свет јер одређују центар оријентисања текстовног простора говорника и саговорника. Тај се центар заснива на говорниковом погледу на свет, који је као језичка слика света условљен одређеним друштвеним и историјским приликама, што највише долази до изражаја у социо-прагматском одређивању статуса саговорника од стране говорника (исп. Јахнов 1999: 114). Облици *ми, мени*, као фрагменти прецедената

у асоцијативном пољу заменице ЈА, јављају се и као сигнали социо-прагматског рангирања саговорника од стране говорника, којим се у српском језику, зависно од ситуације и контекста, исказују различити ставови и намере: исти статус са саговорником у исказивању блискости, присности; надређен статус саговорника и доказивање пред саговорником у заклињању и подређен статус саговорника у иронији, ругању, подсмевању.

5.2.3. С друге стране, реализација ових облика, којим се, иначе у позицији теме, односно реме актуелизује садржај комуникације, потврђује веома важну функцију заменице ЈА у изградњи текста, дискурса. Она, како је већ установљено у литератури, а како се види из наведених семантичких и контекстуално-стилских реализација, доприноси кохезији и функционалној перспективи текста, дискурса, па је као дискурсна јединица развила посебне, дуже – рематске и краће – тематске облике: *мене, мени* према *ме, ми*. Поред наведених примера и употребе ових облика у Асоцијативном речнику и у Речнику САНУ, установљење тематско-ремаатске перспективе текста потврдиће се и сопственим примерима типа: *Мене* је заболела рука — ремаатска : Рука *ме* је заболела — тематска; *Мени* је досадила врућина — ремаатска : Врућина *ми* је досадила — тематска. Примери показују да је централна улога персоналне заменице ЈА у комуникативном акту условљена њеном примарном функцијом референције на говорно лице. Персоналност овог типа, граматикализована личном заменицом ЈА, представља обавезну категорију у комуникацији зато што суделује у остваривању референцијског акта и дефинише га. При томе, у разматрању њеног асоцијативног поља, биће показивана и њена значајна улога на системском плану, јер заменица ЈА, како је већ у лингвистици установљено, представља функционални конституент персоналности из чије се перспективе дефинише комуникацијски акт са свим битним елементима комуникацијске ситуације (в. нав. дело: 107); (исп. и Кунцман-Милер 2004: 57–58).

Различити видови исказивања егоцентричног погледа на свет потврђени су бројним примерима асоцијата у речничком чланку заменице ЈА, и то како у виду појединачних лексема тако и у виду синтаксема, синтагми и реченица. Они показују неке психичке, социјалне, културне, па и језичке карактеристике представника младе генерације, студентске и ђачке популације.²⁰⁷

Егоцентрични поглед на свет потврђен је примерима из асоција-

²⁰⁷ У прикупљању корпуса за Асоцијативни речник анкетирана је студентска и ђачка популација, па због тога, а и због недовољног броја стимулуса, овакав корпус није репрезентативан за српски језик и за системска истраживања у домену вербалних асоцијација и асоцијативне граматике.

тивног поља којим се исказује статусна, социјална и др. истоветност, припадност некој социјалној и сл. групи, као у синтагмама типа ЈА → *и ти* 4, *а можда и ми* 1, *и он* 1; потенцијалним синтагмама: ЈА → *ти* 71 (*и ти*), *он* 35, *свет* 1, *породица* 1; реченицама: ЈА → *купујем поклоне*; потенцијалним реченицама 2: ЈА (сам) → *потомак* 2, *користан* 1, *Србин* 1 и др.

Са психолошког, социолошког и културолошког аспекта занимљиви су и асоцијати којима се исказује сопствена подређеност, осећање мање вредности, инфериорност или скромност, као што потврђују реченице типа: ЈА → *не знам* 5, *немам* 3, *сам луд* 2, *губим* 1, *сам лујка* 1, *немам паре* 1, *нисам крив* 1, *више не могу* 1; потенцијалне реченице 2: ЈА (сам) → *егоиста* 4, *мала* 2, *тврдоглава* 2, *без душе* 1, *лепа* 1, *бојажљива* 1, *лењ* 1, *луда* 1, *несигурна* 1, *наметан* 1, *проститутка* 1, *ситна* 1, *збуњена* 1; потенцијалне реченице 3: ЈА → *моја маленкост* 2.

5.3. Графемски облик придевске заменице *тој* 1, вероватно је мотивисан експресивношћу, а латинизам *его* 15²⁰⁸ и негирани облик *не-ја* 1²⁰⁹, употпуњују парадигму личних заменица; први мотивисан односом синонимије, а други односом антонимије, односима који на граматичком и лексичком плану нису својствени парадигми личних заменица, па нису до сада ни представљани у њиховом граматичком и лексичком опису. Њихова реализација у асоцијативном пољу личне заменице ЈА потврђује да је основна закономерност уређења парадигматских односа у вербално асоцијативној мрежи заснована на логичким односима блискости, сличности и супротности, било да се на вербално-семантичком плану ови односи јављају као примарни организатори парадигме – синонимијских редова и антонимијских парова (скала), било да се јављају као потенцијални лексичко-граматички односи који регулишу унутрашњу уређеност микросистема чланова парадигме. Тако се по односу супротности са стимулусом, асоцијату *не-ја* придружују асоцијати *други* и

²⁰⁸ Овај латинизам није потврђен у Речнику САНУ иако је у њему представљено његово деривационо гнездо: *егоизам*, *егоиста* и др., (књига 5), али се јавља као термин у филозофији и психологији. У Психолошком речнику Д. Крстића дефинисан је као један од три слоја личности односно њеног менталног система: ид, его и суперего (Психолошки речник 1988: 146). То значење, као први део општијег значења, и зато без назнаке његовог термилошког статуса, представљено је у Речнику САНУ, књига 8, под одредницом ЈА 3 (в. наведеноу деф., т. 5.6).

²⁰⁹ Ова лексема представљена је у Речнику САНУ, књига 15, као филозофски термин, на следећи начин: **не-ја** (у им. служби) с непром. фил. *оно што није суштина, бит властите личности*; исп. ја (3). Значење је у Речнику илустровано са два примера из истога извора, којим се потврђује његов антонимијски однос с другим општијим делом значења ЈА 3: Постоји вјечно јединство опрека „Ја” и „Не-ја”, 99 и Не-ја имаде само толико реалитета, колико Ја трпи, 290 (Антологика филозофских текстова, Загреб, 1954). Лексема *не-ја* није потврђена у Психолошком речнику.

другачије, формирајући микросистем парадигме засноване на односима еквиваленције. Наведени асоцијати показују да асоцијативно поље личних заменица пружа могућност проширивања њиховог описа како на граматичком тако и на лексичком и семантичком плану.

5.4. Неке заменице асоцијати, без обзира на тип граматичке повезаности са стимулусом, варирају видове исказивања егоцентричног погледа на свет, организујући у паровима са стимулусом парадигму скаларног типа. Они показују психичке, социјалне, културне, па и језичке карактеристике носилаца српског језика, и то представника младе генерације, студентске и ђачке популације, па се могу анализирати и као асоцијати прагматичког и когнитивног нивоа.

Најочигледнији су асоцијати којим се истиче сопствена важност, надређеност, супериорност па и искључивост, што се у скаларној уређености парадигме парова може представити следећим синтагмама: *ЈА* → *сам 22, сама 4, лично 4, једина 2, једино 1*; затим: *ЈА* → *прво 1* и *ЈА* → *само ја 4, и нико други 1, и опет ја 1, па ја 1, само моје 1* (*ЈА*). Потенцијалним синтагмама: *ЈА* (и) → *лепота 4, успех 3, амбиција 1, амбициозност 1, победа 1*; реченицама: *ЈА* → *сам најбољи 3*; потенцијалним реченицама 2: *ЈА* (*сам*) → *цар 3, најбољи 3, ауторитет 2, нарцис 2, уникат 2, центар 1, геније 1, главни 1, јединствен 1, први 1, свемоћан 1*. Реализација заменице *сам 22* у асоцијативном пољу заменице *ЈА*, на шестом месту по учесталости, мотивисана је на општем језичком плану морфолошко-семантичким, парадигматским везама заменичких речи, док је на плану употребе мотивисана синтаксичким везама. Њена спојивост у пару са заменицом *ЈА* у форми синтагме одредбеног типа заснива се на смислу усредсређености, којим допуњава смисао одређености личне заменице (исп. Шведова 1998: 15).

5.5. Семантичком мотивисаношћу, и то полисемијом, може се објаснити и високофреквентна реакција иста са стимулусом, чија се реализација у асоцијативном пољу са позиционог становишта асоцијативне граматике може представити и у сегменту потенцијалних реченица 2: *ЈА* → *ја 26* (*ЈА сам ја*). У овој реченици таутолошке форме²¹⁰, иначе реализованој у пару *ЈА* → *сам ја 7*, заменица *ЈА* јавља се и у позицији субјекта и у позицији именског дела предиката. Тиме се показује широки распон референцијалне полисемне структуре ове заменице, који се може сужавати и проширивати, зависно од њене позиције у реченици. Тако се ове реченице могу интерпретирати са различитим значењима, која се иначе реализују са другим асоцијатима у корпусу, и то: као реченице идентификације, нпр. по имену, типа: *Ја* → *Милица 4* (*ЈА/то*

²¹⁰ О таутологијама у различитим језицима и културама и о њиховој семантичкој и прагматичкој интерпретацији в. Вјежбица 1991: 391–452.

сам ја, Милица), као реченице карактеризације по неком својству, типа: *Ја* → *сам лепотица 2* (ЈА/то сам ја, лепотица)²¹¹, као класификационо-уопштавајуће реченице, по свим типичним својствима, типа: *ЈА* → *сам ја 7* (ЈА сам (уек) ја, односно личност са свим карактерним, психичким особинама) и као реченице идентитета, типа: *ЈА* → *моја маленкост 2, мој идентитет 1, сопство 1* (ЈА/то сам ја, моја маленкост и др.)²¹². Реализоване или потенцијалне реченице таутолошког типа са асоцијатом који је исти са стимулусом откривају опсег деиктичне референтности која се може исказати заменицом ЈА, његове могуће различите видове и позиције у тематско-ремаатској актуелизацији реченичног садржаја и у одређивању комуникативног простора говорника и саговорника, као и његове могуће семантичке реализације чије је место у хијерархијски уређеној полисемној структури значења условљено позицијом и тематско-ремаатском улогом у реченици.

5.6. Повезивање по сличности у асоцијативној мрежи превазилази оквиру врста речи, карактеристичне за вербално-семантички план, па се на когнитивном плану реализује као однос еквиваленције, што показују асоцијати именице, у примерима типа: *ЈА* → *личност 39, особа 21, карактер 1, идентитет 4, самосвест 2, свест 2*, на основу чега се развило посебно значење заменице ЈА, које је у полисемној структури у Речнику САНУ рангирано и представљено као ЈА 3. Ово номинационо, појмовно и контекстуално неусловљено значење, потврђено и у пару *ЈА* → *сам ја 7*, у форми смислене реченице и потенцијалних реченица разматраних у претходном излагању, представља и значење вишег ранга, јер се у асоцијативном пољу ове заменице, како смо показали, издваја као њено прототипично значење. Тако је на основу асоцијативног поља заменице ЈА откривено њено прототипично, номинационо значење, што до сада није учено ни представљено у граматицима. У полисемној структури заменице ЈА у Речнику САНУ као примарно, основно значење наведено је њено граматикизовано, референцијално, деиктичко значење, а разматрано номинационо, прототипично значење рангирано је као ЈА 3, од укупно четири значења, и представљено на следећи начин: ја ... 3. (у им. служби, обично са заменицом „мој(е)”, „твој(е)” и сл.) с (м) *непром. свесни део човековог бића; суштина, права приро-*

²¹¹ О реченицама овог типа в. Ружић 2005: 491. Из позиционог асоцијативног значења карактеризације заменице ЈА, на вербално-семантичком плану развило се њено одредбено, придевско, функционалностилски ограничено значење, представљено у Речнику САНУ као ЈА 4 на следећи начин: ја ... 4. (у прид. служби, у полусложеницама) *личан, индивидуалан, субјективан*, са примерима типа: *ја-поезија, ја-анализа, ја-роман* и сл.

²¹² О реченицама овог типа в. Пипер 2005б: 110–111; први тип илустрован је примерима типа: *Мајка је мајка*, а други примерима типа: *То је, то је то*.

да, карактер, бит неке особе, личност, индивидуалност. Значење је потврђено примерима типа: *развијати своје ја, глава је мој Ја, цело моје ново ја, имати свест о своме ја*. Начин на који је представљено ово значење указује на његов номинациони карактер и блискост заменице ЈА 3 са именицама, али се истичу колокациона и морфолошка ограничења његове реализације на вербално-семантичком плану. Лексикографски опис овог значења и његова реализација у асоцијативном пољу указују на разлике између хијерархијски уређене полисемне структуре значења заменице ЈА на вербално-семантичком плану и умрежене, позиционе уређености њеног значења у асоцијативном пољу.

5.7. Реализација заменичких облика *моје 7* и *само моје 1* као асоцијата, осим морфолошком мотивацијом, могли би се, у светлу претходног разматрања колокационог ограничења реализације значења ЈА 3, у паровима са стимулусом представити и као потенцијалне синтагме зависног, одредбеног типа, чија се регуларност остварује променом редоследа стимулуса и реакције: *ЈА* → *моје 7, само моје 1* (моје, само моје ЈА).

5.8. Осим односа синонимије именички асоцијати у асоцијативном пољу откривају и хиперо-хипонимијски однос у коме стимулус ЈА 3 у асоцијативно вербалној мрежи у односу са именицама функционише или као хипероним, што је евидентно у паровима типа: *ЈА* → *студент 19, девојка 13, дете 6, бруцош 1* и сл., или у коме стимулуси ЈА 1 и ЈА 3 функционишу као хипоними надређених именичких хиперонима, што показују парови типа: *ЈА* → *човек 9, биће 3, женско 4, лице 3, Далматинац 1, Моравац 1, мушкарац 1, мушко 1, Србин 1, створ 1, Влах 1*.

ЗАМЕНИЦА ЈА И ДРУГЕ ВРСТЕ РЕЧИ У АСОЦИЈАТИВНОМ ПОЉУ

6. У наредном излагању заменица ЈА биће представљена у асоцијативном пољу по врстама речи, и то на материјалу АРСЈ и ОАРСЈ, у коме се ова заменица јавља у позицији стимулуса и у позицији реакције.

Заменице

6.1. У вербалним асоцијацијама српског језика за стимулус заменице ЈА најчешће се јављају заменичке речи као реакције, па оне заузимају прво место у асоцијативном пољу, а на другом месту по броју су именице асоцијати. Међутим, у Обратном асоцијативном речнику српског језика (ОАРСЈ) заменица ЈА се као реакција најчешће јавља код именица и придева стимулуса, док се јавља код малог броја заменица

стимулуса.²¹³ Тако се у овом речнику код заменице стимулуса *ја* заменица ЈА јавља са високом фреквенцијом 26, код *они* са фреквенцијом 6. Грађа из ОАРСЈ показује да је улога заменица реакција у асоцијативно-вербалној мрежи променљива и да зависи од категоријалних карактеристика стимулуса, али да оне увек са стимулом чине граматикализован, синтаксички пар.

Именице

6.1.1. У АРСЈ именички асоцијати са стимулусом заменице ЈА реализују се у деграматикализованим јединицама, највећи број у потенцијалним реченицама 1 и 3, мањи број у потенцијалним синтагмама, а јавља се само један пример у коме именица са стимулусом ЈА реализује реченицу: Ја → *сам лујка* 1. Неграматикализоване јединице, које чине парови именица са стимулусом, представљене су у моделу на когнитивном нивоу и оне се јављају са појединачном ниском учесталости (в. модел у прилогу на крају поглавља). Чине их, како је већ истакнуто, углавном апстрактне именице. Именице асоцијати у овом асоцијативном пољу у српском језику нису семантички ограничене смислом живо и хумано, што потврђује и материјал из ОАРСЈ, док корпус асоцијативних речника руског језика, у обрнутом редоследу, када се као стимулуси јављају друге врсте речи, показује склоност појединих врста речи да се повезују са одређеним типом заменица. Тако се нпр. у руском језику личне заменице као реакције, друге по учесталости после присвојних, јављају уз именице стимулусе које означавају живо, а уз друге именице у веома малом броју (Караулов 1993: 58). У асоцијативном пољу заменице ЈА у српском језику именички асоцијати показују највећу лексичко-семантичку дисперзију, без семантичких ограничења. Гледано у целини у АРСЈ, слично као у ОАРСЈ, преовлађују апстрактне именице и именице за означавање психичких, карактерних особина, док се у језгру асоцијативног поља заменице ЈА, осим поменутих именица, јављају и именице са категоријалним значењем, неке са великом учесталости: *личност* 39, *особа* 21, *човек* 3, *биће* 3, *женско* 4. У ОАРСЈ именице код којих се заменица ЈА јавља са највећом фреквенцијом такође потврђују чињеницу да су то именице са обележјем живо и хумано, али то није велики број именица: код им. *студент* са фреквенцијом 49, код им. *кћерка* са фреквенцијом 36, а затим по учесталости следе придеви са значењем људских особина: код *лењ* 35 појављивања, код *јединствен* 32 и код

²¹³ Заменица ЈА на основу података из Обратног асоцијативног речника спада међу 30 лексема које према Н. В. Уфимцевој припадају „језгру језичког сазнања”. Она је у српском језику сврстана на четврто место иза лексема *живот*, *човек* и *љубав* на основу тога колико се пута јавља као реакција у асоцијативној мрежи (857 пута) и броја стимулуса уз које се јавља као реакција (225 стимулуса) (ОАРСЈ: 9).

паметан 30. Учесталост заменице ЈА као реакције индикативна је са когнитивно-прагматичког и социјалног аспекта идентификације (асоцијације засноване на потенцијалним реченицама: ЈА (сам) ← *студент* и ЈА (сам) ← *кћерка* и самооцењивања, при чему на основу учесталости незнатно преовлађује негативна оцена, а асоцијације су засноване на потенцијалним реченицама: ЈА (сам) ← *лењ / јединствен / паметан*.

У ОАРСЈ заменица ЈА јавља се код 89 именица стимулуса. Махом преовлађују апстрактне именице, а затим глаголске: са фреквенцијом већом од 1 заменица ЈА јавља се код 39 именица а са фреквенцијом 1 код 50 именица стимулуса. Код ономастичких стимулуса највећа учесталост појављивања заменице ЈА је уз стимулус *Срби* (5), *Европа* (2), *Југославија* (2), а код стимулуса *Београд*, *Србија*, *Тито*, *Роми* заменица ЈА се јавља са фреквенцијом 1. Код синтагми стимулуса јавља се заменица ЈА са ниском фреквенцијом; са фреквенцијом 2 код стимулуса: *људска права*, *руски језик*, *српски језик*, а са фреквенцијом 1 код стимулуса: *бошњачки језик*, *без пореза*, *о укусу*. Како показује материјал из овог речника, функција заменице ЈА као реакције у именичким и придевским чланцима су сличне, али нису исте, као ни у руском језику. У именичким чланцима то је функција еквиваленције, замене текстуалне а не синтаксичке природе, типа: *студент – ја*, *кћерка – ја* (исп. Караулов 1993: 77). У придевским чланцима заменица ЈА јавља се као носилац својства, типа: *најбољи ЈА*, *стидљив ЈА*, *генијалан ЈА* са учесталашћу 12; *добродушан ЈА* (11), *леп ЈА* (10) и сл. (исп. Караулов 1993: 78). Како је у литератури већ истакнуто, улога заменица реакција у АВМ је променљива и зависи од категоријалних карактеристика стимулуса, али оне увек са стимулусом чине синтаксички пар (нав. дело: 77), што показује и материјал ОАРСЈ. У овом речнику јавља се већи број примера реченица и синтагми са заменицом ЈА као реакцијом уз више стимулуса: *ја + остали* и *ја до Токија* уз стимулус *Срби*, *ја будем велики* уз стимулус *кад*, *ја да се одлучим* уз именицу *време*, *ја и друг* уз именицу *демократија*, *ја и он* уз прилог *заједно*, *ја и родитељ* уз именицу *суочавање*, *ја и само ја* уз партикулу *ето*, *ја их волим* уз именицу *Хрвати*, *ја имам* уз глагол *немају*, *ја једном* уз придев *богат*, *ја на сестру* уз придев *бесан*, *ја не* уз стимулусе *плашим се* 2, *стидљив* 1, *штедљив* 1; *ја немам* уз именицу *динара*; *ја одговарам* уз стимулус *на питање*, *ја опет* уз именицу *родољуб*, *ја понекад* уз придеве *заљубљен* 2, *нетрпељив* 1, *суров* 1; *ја пред нама* уз именицу *будућност*; *ја сам* уз придеве *добродушан*, *нервозан*; *ја седим* уз именички стимулус *телевизором*, *ја ти он* уз везник *и*, *ја у будућности* уз придев *моћан*, *ја у њој* уз именицу *Европа*, *ја увек* уз именицу *забринутост*; *ја чувам* уз прилог *овде*; *Ја!* уз партикулу *већ* и придев *забринут*.

Придеви

6.1.2. Придеви асоцијације уз стимулус заменице ЈА по броју и учесталости јављају се на четвртом месту у њеном асоцијативном пољу (укупан број је 37, а укупна учесталост 57; појединачна учесталост је мала, 3 и 2). Са стимулусом углавном граде потенцијалне реченице 2 (в. овај сегмент у прилогу 1), а ређе се јављају и као реченице: ЈА → *сам луд* 2, *сам лепа* 1, *сам мила* 1, *сам најбољи* 1, *сам срећна* 1, *нисам крив* 1, *нисам нежна* 1. У обрнутом редоследу заменице ЈА као реакција у ОАРСЈ код придева стимулуса јавља се на другом месту, одмах иза именица, а по учесталости на првом месту. Тако се заменица ЈА јавља као реакција код 74 придева: са фреквенцијом већом од 1 код 50 придева, а са фреквенцијом 1 код 24 придева. То су придеви углавном са позитивним значењем и у већини случајева у форми леме, који са заменицом ЈА граде потенцијалне реченице, типа ЈА (сам) ← *најбољи* (20) / *стидљив* (17) / *генијалан* (12) / *добродушан* (11) / *леп* (10) / *мудра* (10) / *моћна* (9) и др.; ређе са негативним значењима: ЈА (сам) ← *нервозан* (10) / *забринут* (7) / *суров* (5) / *глув* (3) / *тужан* (3) / *груб* (2) / *лош* (2) / *нелеп* (2) и др. Међутим, на корпусу асоцијативних речника руског језика уочен је мали број парова у којима се уз придеве стимулусе у позицији реакције јављају личне заменице, и то у форми леме (Караулов 1993: 75).

Глаголи

6.1.3. У асоцијативном пољу заменице ЈА трећи по броју и учесталости су глаголи; укупан број 49, а укупна учесталост је 123, док у Обратном асоцијативном речнику заменица ЈА као реакција јавља се на трећем месту, али са ниском учесталашћу, код 16 стимулуса глагола (фреквенције веће од 1 у односу 6 : 10). У ОАРСЈ то су углавном глаголи говорења, перформативи, или глаголи оглашавања, код којих се заменица ЈА јавља са фреквенцијом већом од 1 (са фреквенцијом 3 код *драти се*, *викати*; са фреквенцијом 2 код *говорити*, *рекао* и са фреквенцијом 1 код *крикнути*, *лагати*, *телефонирати*, *шуштати*, *зашуштати*). У АРСЈ са високом учесталашћу јавља се глагол: *волим* 32, на четвртом месту у асоцијативном пољу, а јављају се и асоцијати: *те волим* 2, *волим ... I*, *волим лето I*, што је индикативно за социјалну групу, средњошколску и студентску популацију, на чијим вербалним асоцијацијама је сачињен корпус Асоцијативног речника. Глаголи са стимулусом у највећем броју чине граматикализоване јединице, реченице, што је установљено и у обрнутом редоследу глагола стимулуса и заменица реакција на корпусу асоцијативних речника руског језика (исп. Караулов

1993: 62).²¹⁴ Само се три глагола јављају у форми леме и са стимулусом чине потенцијалне реченице 1: ЈА → *мислити, смејати, волети*, и то са учесталашћу 1. Међутим, у ОАРСЈ заменица ЈА у већем броју и са већом учесталашћу јавља се уз глаголе стимулусе у форми леме: *драти се* (3), *викати* (3), *говорити* (2) и др. него уз граматикализоване облике: *рекао* (2), *не видим* (1), *очекивала* (1), *вичеш* (1). У АРСЈ глаголи у асоцијативном пољу заменице ЈА углавном означавају најтипичније радње карактеристичне за човека, а и за студенте, ђаке, међу којима су и универзални предикати: *јесам (сам) / нисам, имати, волети*, а затим и глаголи: *мислим* 6, *желим* 6, *постојим* 5, *имам* 4, *немам* 3, *спавам* 4, *радим* 3, *читам* 2, *пишем* 2, *учим* 2, *живим* 2, *говорим* 1, *идем* 1, *једем* 1, *осећам* 1, *причам, умем* 1. Ту су и модални глаголи: *могу* 3 и *хоћу* 1. Неки од њих, као и именски предикати са именичким и придевским асоцијатима из сегмента потенцијалних реченица 1, исказују садржаје везане за забаву и идеале младе популације: ЈА → *имам кола, купујем поклоне, напредујем, певам, сам лепа, лепотица, паметна, будући др., естрада звезда, геније, милионер, сам срећна*, док су малобројни примери глагола са негативним значењем, и јављају се на периферији асоцијативног поља са фреквенцијом 1: ЈА → *те мрзим, губим, немам паре, више не могу*. Примери типа: ЈА → *сам луд* 2, *сам лујка*, показују омладински смисао за шалу, хумор, и улогу жаргона у хумору, па и за црни хумор: ЈА → *кољем* 1, ЈА → *проститутка* 1 (сам проститутка). Емотивни занос, па и поетску надахнутост илуструју примери типа: ЈА → *светло, ТОПЛОТА, огроман облак*, а неки од њих незавршеним обликом или на други начин указују на жељу да се остави загонетан утисак: ЈА → *тајна, тајанствена, реч недоречена*; затим на неартикулисаност спознаје и емоција младе популације: ЈА → *сам ...*; ЈА → *волим ...*, *одраз у огледалу* и сл. Иначе, по семантици глаголи као реакције у АРСЈ не показују ограничења, која су у обрнутом редоследу глагола стимулуса и заменица реакција показана на корпусу асоцијативних речника руског језика, па и у Обратном асоцијативном речнику српског језика. Тако, нпр. за руски језик је уочено да се личне заменице у већем броју реализују у асоцијативном пољу глагола говорења и мишљења, а да се у малом броју јављају код глагола кретања (Караулов 1993: 62)²¹⁵. Мали

²¹⁴ О позицији, валентности заменичког персоналног агенса ЈА и начину њеног реализовања у асоцијативно вербалној мрежи в. Караулов 1999: 57–58, а о начинима исказивања персоналноности его-конституента в. Јахнов 1999: 109, 110–111.

²¹⁵ О заменицама асоцијатима у асоцијативном пољу глагола, о актантној позицији и улози заменица у моделирању актантне структуре глагола и о проширивању њихове деиктичке могућности изван граница текста у сферу систематизације и системности в. Караулов 1999: 56, 58.

број глагола кретања потврђују и асоцијативни речници српског језика у оба смера, а материјал ОАРСЈ такође показује да се заменица ЈА јавља као реакција уз глаголе говорења, па и оглашавања (*шуштати* 1 и *заушштати* 1), а осим њих јављају се и глаголи који припадају другим семантичким класама, а неки од њих јављају се и као асоцијати уз стимулус заменице ЈА: *преиститивати* (2), *трошити* (2), *експериментисати* (1), *не видим* (1), *немати* (1), *очекивала* (1).

Предикативи

6.1.4. У АРСЈ у малом броју и учесталости јављају се предикативи, укупно 9. Они са стимулусом не чине граматичке везе, па је реализација већине у асоцијативном пољу мотивисана оценом на когнитивном плану: ЈА → *лепо*, *чудно*, *осећајно*, *празно*, *субјективно*, док су три предикатива са значењем боја непрозирне мотивисаности: ЈА → *бело* 2, *црвено* 2, *плаво* 1. Овим примерима се по неутврђеном пореклу асоцијација придружују и асоцијати наведени на крају модела у прилогу. У Обратном речнику јављају се само три предикатива оцењивачког или градуелног типа са заменицом ЈА као реакцијом са фреквенцијом 1: *смешно* (5) (може бити и прилог), *главно*, *споредно*.

Партикуле

6.1.5. У АРСЈ партикуле као асоцијати јављају се појединачно и у веома малом броју, укупно 3, и то: *једино*, *прво*, *ето*, прве две у пару са стимулусом у форми синтагме, а партикула *ето* мотивисана је, као и прилог *сада*, морфологијом и семантиком стимулуса. Њом се, као презентативом, у трочлавној парадигми одређује степен удаљености у комуникативном простору говорника и саговорника односно првог и другог лица. Међутим, она означава удаљеност медијалног типа, близину другом лицу, за разлику од прилога *сада*, који означава позицију дисталног типа ни близу 1. ни близу 2. лица (исп. Кордић 2002: 93). У ОАРСЈ такође као стимулуси јављају се појединачни примери партикула уз које се заменица ЈА јавља као реакција са ниском фреквенцијом. То је такође партикула *ето* (2), *само* (2), упитна партикула *зашто* (3) и модална партикула *срећом* (1); прва мотивисана морфологијом и семантиком асоцијата, друга у форми синтагме: *само ја* и трећа у форми упитне реченице, карактеристичне за дијалог: *Зашто ја?* и модална, мотивисана личним ставом у односу на пропозицију потенцијалне реченице, која се са паузом може реализовати у двојакном редоследу са заменицом ЈА: *Ја, срећом,...* или *Срећом, ја ...*

Прилози

6.1.6. У АРСЈ у асоцијативном пољу заменице ЈА јавља се само један прилог *сада*, и то, како је већ истакнуто, на основу морфолошке и семантичке сличности са стимулусом. Као заменички прилог трочлане парадигме временског лоцирања садржаја комуникације исказује ње-

гову проксималну актуелизацију, чија се референтност одређује са три координате: *ја*, *сада* и *овде*. Међутим, овај прилог са стимулусом реализује форму зависне синтагме: ЈА → *сада* 1, јер као и придевска заменица *сам* допуњава референтно значење заменице ЈА значењем временске усредсређености. По Ј. Караулову, у корпусу асоцијативних речника руског језика, једино се уз личне заменице нису реализовали прилози реакције, а по овом аутору, поред ограниченог корпуса, то се може тумачити одсуством одређености у прилошком значењу. Истим разлогима објашњава се одсуство именичких сиркостанти као асоцијата у заменичким и именичким речничким чланцима (Караулов 1993: 123). У српском језику, како показује прилог *сада*, а и примери потенцијалних синтагми са именицама асоцијатима, овакве везе прилога и прилошких одредаба са стимулусом нису реализоване, али су могуће у форми потенцијалних синтагми. У ОАРСЈ заменица ЈА као реакција јавља се код 16 стимулуса прилога. Осим стимулуса временског прилога *сада* (4 појављивања), заменица ЈА јавља се још код заменичких временских прилога *тад* и *увек* са фреквенцијом 1, као и код заменичких прилога месне локализације, одричног типа: *нигде* (4), прилога проксималне месне актуелизације *овде* (2), општег месног прилога *свуда* (2), релационог прилога *далеко* (1), прилога скупности *заједно* (1) и начинских прилога: *смешно* (5) (може бити и предикатив), *насмејано* (3), *полако* (2), *гласно* (1), *изненада* (1).

Везници

6.1.7. У АРСЈ реализација асоцијата *на* као координационог везника у асоцијативном пољу заменице ЈА могла би бити мотивисана аналогijом позиционог типа, заснованом на употреби координационог везника *и* у напоредним синтагмама које чине најчешће парови других заменица са стимулусом. Међутим, асоцијат *на* се реализује и као партикула за истицање у форми *на ја* 1, која може бити мотивисана факторима прагматског плана. У ОАРСЈ заменица ЈА јавља се као асоцијат не само код координационог везника *и* са високом фреквенцијом 11, него и код супротног везника *али* и дисјунктивног везника *или* са фреквенцијом 1.

Бројеви

6.1.8. У АРСЈ бројеви асоцијати јављају се у два примера: 5, *први*; *први* број означен цифром може се сврстати у сегмент фонетско-фонолошке и графемске мотивације експресивног типа, а редни број *први* јавља се са стимулусом у форми одредбене синтагме. У ОАРСЈ заменица ЈА се не јавља као реакција ни једног броја.

Предлози

6.1.9. У асоцијативном пољу заменице ЈА не јављају се предлози као реакције, међутим, у ОАРСЈ заменица ЈА као реакција јавља

се код 6 предлошких стимулуса, али са малом фреквенцијом: *над* са фреквенцијом 9, *изнад* (2) и са фреквенцијом 1 код предлога *испред*, *на*, *пред* и *за*.

7. На основу поређења врста речи које се јављају у асоцијативном пољу заменице ЈА и врста речи стимулуса код којих се заменица ЈА јавља као реакција, закључујемо да материјал оба асоцијативна речника српског језика потврђује правило о примарнијој позицији парадигматских веза у асоцијативно-вербалној мрежи у односу на синтагматске односе, правило потврђено и на корпусу заменичких и још неких врста речи у асоцијативним речницима руског језика (исп. Караулов 1993: 61 и Стефановић 2005: 35). Тако се у АРСЈ 30 заменичких речи јавља у асоцијативном пољу заменице ЈА са великом учесталошћу, у укупном збиру 230 (иако оне чине ограничени скуп), што је процентуално веће од учесталости именичких асоцијата, које се, као отворен скуп јединица, у асоцијативном пољу заменице ЈА јављају у знатно већем броју – 180, са укупном учесталошћу 362. Велики број заменице ЈА у асоцијативној мрежи српског језика потврђује се и ОАРСЈ, у коме се ова заменица као реакција јавља код 225 стимулуса укупно 857 пута, од чега се само 99 пута јавља са фреквенцијом 1. Иако су заменички асоцијати условљени морфологијом и семантиком стимулуса, већина заменица са стимулусом заменице ЈА, како показује материјал АРСЈ, остварује граматикализоване односно потенцијалне напоредне и зависне синтагме (в. сегменте синтагме и потенцијалне синтагме у прилогу на крају поглавља). Међутим, у речничком чланку заменице ЈА са заменичким асоцијатима осим граматикализованих, синтагматских веза реализују се и парадигматске везе, односи, и то са другим личним односно именичким заменицама, јер се јединице у пару јављају у односима супротстављености по морфолошким категоријама својственим тој врсти речи: ЈА – ти, ЈА – он, она ЈА – ми, ЈА – неко, ЈА – ко, ЈА – ништа, ЈА – себе и сл. Остале асоцијативне везе заменичких парова су граматикализоване и уклапају се у ограничен број функција: функција одређености ЈА – сам, функција припадности: ЈА – моје, само моје, функција идентификације: ЈА – ја, его, ЈА – ко и управљања: Ја – и ти, ЈА и ми и др.

КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧКИ ПЛАН

8. На когнитивном и прагматичком плану аналошким процедурама разматрана је условљеност, мотивисаност асоцијативне повезаности јединица у пару стимулус – реакција прецедентним текстовима, социјалним, психичким карактеристикама и културним обрасцима, стереотипима, као и условљеност њихове повезаности на плану језичке слике

света (JCC). На основу анализе јединица из овог дела асоцијативног поља, представљене уз одговарајуће асоцијате у претходном излагању, није се могла успоставити разграниченост између прагматичког и когнитивног плана, па су јединице ова два плана наведене у једном моделу (в. прилог 2 на крају поглавља).

8.1. Когнитивно-прагматички ниво асоцијативног поља заменице ЈА представљен је само паровима чији се односи не заснивају на граматичким везама, него на асоцијацијама мотивисаним другим наведеним факторима. То су парови у којима заменица ЈА осим референцијалног реализује и номинационо значење, па означава свесно биће, говорника, са свим његовим битним психичким и карактерним особинама, што је као значење ЈА 3 представљено у Речнику САНУ. Асоцијати у овим паровима су углавном апстрактне именице, као што показују примери типа: ЈА → *идентитет* 4, *постојање* 2, *самосвест* 2, *свест* 2, *присуство* 3, *став* 3, *памет* 3, *осећај*, *одлучност* 3, *доброта* 2, *искреност* 2; *егоизам* 4, *тврдоглавост* 3 и др. Међутим, ЈА се на когнитивном плану везује и за физичке особине говорника, чија семантичка реализација, значење, није представљена у Речнику САНУ, а коју потврђују примери типа: ЈА → *мој лик* 2, *анатомија*, *изглед*, *килажа*, *коса*, *очи*, *слух*, са фреквенцијом 1. Прагматску мотивацију показују асоцијати са значењем оцене у паровима типа: ЈА → *лепо*, *чудно*, *осећајно*, *празно*, *субјективно*, као и прецедентни асоцијат *чича Глиша* 1.

8.2. Прагматички ниво захвата широко подручје и одражава се углавном у тексту, а пошто асоцијативно-вербална мрежа (АВМ) има карактеристике текста, онда се и овај ниво одражава у асоцијативном речнику, и то у виду деиксе, оцене и пресупозиције. Пресупозиција представља заједничко знање говорника и слушаоца, па се у том делу тиче и когнитивног нивоа. Прагматичку вредност пресупозиција добија захваљујући субјективној маркираности, јер избор одређене пресупозиције зависи од говорника. У неким случајевима у основи пара може да буде редуковани фразеологизам или прецедент, који одражава заједничко знање о нечему што је у вези са одређеном ситуацијом (исп. Караулов 1999: 97–99). У асоцијативном пољу заменице ЈА реализација прецедента се може илустровати примером *чича Глиша* 1, јер у сазнању носилаца српског језика асоцира на прве дечије цртеже који на наједноствнији начин предствљају човеково тело, и који, као прецеденти уопште, чине део аперцепционе базе говорника и слушаоца (исп. Караулов 1999: 99).

ЗАКЉУЧАК

9.1. У овом поглављу, на основу анализе односа између јединица у пару стимулус – реакција предствљено је функционисање заменице ЈА у асоцијативном пољу на сва три језичка плана: вербално-семантичком (граматичком и лексичкосемантичком) плану, на когнитивном и прагматичком плану. Односи између стимулуса заменице ЈА и јединица у њеном асоцијативном пољу представљени су у виду два модела на крају поглавља: вербално-семантичког – граматичког и когнитивно-прагматичког. Велики број асоцијата у речничком чланку заменице ЈА и њихова широка лексичка дисперзија, омогућили су препознавање мотивисаности асоцијата у граматикализованим и неграматикализованим паровима са стимулусом. Статус јединица у моделу одређиван је на основу дефинисања односа између стимулуса и реакције, који су у виду дисипативних структура или дисипативних значења расути у асоцијативном пољу ове заменице.

9.2. На основу анализе вербалних асоцијација заменице ЈА на материјалу оба асоцијативна речника српског језика, АРСЈ и ОАРСЈ, показано је да је улога ове заменице у српском језику у асоцијативно-вербалној мрежи, а истовремено у језичкој способности, другачија него у језичком систему. Како је већ истакнуто у литератури, заменице и у асоцијативној мрежи, као и у језичком систему, функционишу као деиктичке јединице, али пошто су лишене референцијалности, оне указују на најопштије смислове, па не образују јединствене парадигме. Оне у складу са позиционим карактером асоцијативне граматике функционишу у синтагматско-синтаксичкој зависности, образујући синтаксеме са свим другим врстама речи, а карактер те везе у асоцијативно-вербалној мрежи одликује се одређеном закономерношћу, што је за руски језик већ утврђено у литератури, а за српски језик потврђено нашим истраживањем. Тако лексеме дисипативно расути у асоцијативно-вербалној мрежи заменице ЈА мотивисане граматичким везама са стимулусом, представљају видове лексикализације граматичких односа стимулуса и реакције, док лексеме у АВМ ове заменице мотивисане лексичкосемантичким карактеристикама заменице ЈА представљају видове граматикализације лексичкосемантичких односа стимулуса и реакције.

9.3. Анализа је показала да асоцијативно-вербална мрежа заменице ЈА са становишта персоналности пружа широке могућности за истраживање комуникативних, текстовних / дискурсних потенцијала ове заменице, као и најразличитијих комбинација персоналности с другим категоријама, чији су модели смештени у АВМ, јер заменица ЈА чини основу трочлане функционалне пардигме персоналности и има значајну улогу на плану комуникације и на плану конституисања текста.

9.4. Истраживањем представљеним у овом поглављу, као у још неким нашим истраживањима, остајемо у домену интегралног приступа у опису језичких јединица, приступа који обједињује речнички и граматички опис, при чему се у разматрању асоцијативног поља заменице ЈА, као и у разматрању асоцијативног поља прилога *много* и *заједно*,²¹⁶ у наредном поглављу, тежиште помера са језичког система на језичку способност носилаца српског језика, која се одражава у асоцијативно-вербалној мрежи, односно у вербалним асоцијацијама наведених лексичких јединица.

ПРИЛОЗИ МОДЕЛА АСОЦИЈАТИВНОГ ПОЉА ЗАМЕНИЦЕ ЈА

Прилог 1 – вербално-семантички – граматички план

УТИЦАЈ МОРФОЛОГИЈЕ (СЕМАНТИКЕ) СТИМУЛУСА: ти 71; он 35; ја 26; его 15, моје 7, ми 6, мени 3, она 3, мене 2, неко 2, они 2, ко, мој, ништа, неја, себе, само моје, сада, други, другачије, ето, па;

СИНТАГМЕ: сам 22; и само ја 4, и ти 4, лично 4, сама 4, једина 2, сада, а можда и ми, и нико други, и он, и опет ја, једино, па ја, смајли, прво;

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ СИНТАГМЕ: ти 71; он 35; љубав 5, живот 4; лепота 4, огледало 3, срећа 3, школа 3, успех 3; ми 6, она 3, они 2, осмех 2, свет 2, други, младост, много тога, мој свет, амбиција, амбициозност, детињство, факултет, победа, породица, поштење;

РЕЧЕНИЦЕ: волим 32; сам ја 7; мислим 6, желим 6; не знам 5, постојим 5; имам 4, спавам 4, могу 3, немам 3, радим 3, читам 2, пишем 2, сам луд 2, те волим 2, учим 2, живим 2, чекам, говорим, губим, хоћу, идем, имам кола, једем, кољем, купујем поклоне, напредујем, сам лепа, сам лујка, сам мила, сам најбољи, сам срећна, сам..., немам паре, нисам крив, нисам нежна, осећам, певам, причам, те мрзим, умем, више не могу, волим лето, волим...;

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ 1: мислити, смејати, волети;

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ 2: личност 39; ја 26, особа 21; студент 19; девојка 13; човек 9; име 8; дете 6, Ивана 4, Милица 4, егоиста 4, женско 4, биће 3, цар 3, лице 3, најбољи 3, упорна 3, ауторитет 2, лепа 2, лепотица 2, мала 2, нарцис 2, неко 2, паметна 2, потомак 2, тврдоглава 2, уникат 2, млад, Баја, Бајић, без душе лепа, Боба, бојажљива, бруцош, будући др., центар, Далматинац, дивна, доктор, Дуња, емотивна, естрадна звезда, геније, главни, глумица, Гоца, искрен, Иван, јака, јединица, јединствен, јединствена, Јелена, карактер, користан, лекар, лењ, луда, маца,

²¹⁶ В. Ристић 2008: 367–386 и 2008а: 317–336.

мама, милионер, Мирослав, момак, Моравац, мушкарац, мушко, неиспавана, ненаспавана, нерасположена, несигурна, одраз у огледалу, огроман облак, особа која говори, наметан, Пера, перфекциониста, проститутка, први, психијатар, реч недоречена, репер, ситна, Слађана, смирена, снага, способна, Србин, срећна, стабилна, Стево, студенткиња, створ, субјекат, свемоћан, светло, тајанствена, тајна, Тамара, Тијана, ТОПЛОТА, ученик, учитељица, велика, Вељко, весела, Влах, збуњена;

ПОТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ 3: моја маленкост 2, мој идентитет, моје име, неко сигуран у себе, сопство, индивидуа; заменица 2, тешка реч; понос 6, плаве очи, наочаре, кућа, соба, телефон, BMW М3. књига, паре; нежност 2, смех 2, песма, балет 2, спорт, уметност, трчање, учење;

РЕПЛИКЕ – ОДГОВОРИ: јесам 7, нисам;

ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКА И ГРАФЕМСКА МОТИВАЦИЈА: јаја, ТОПЛОТА, moi, 5.
800 (165, 414, 181) + 311 + 25 + 222²¹⁷

Прилог 2 – когнитивно-прагматички план

ЛИЧНОСНИ ИДЕНТИТЕТ (самосвест о себи као личности): идентитет 4, постојање 2, самосвест 2, свест 2, присуство, став, памет 3, осећај, сентименталност, особеност;

САМОСВЕСТ О ФИЗИЧКОМ ИДЕНТИТЕТУ: мој лик 2, анатомија, изглед, килажа, коса, очи, слух;

САМОУВЕРЕНОСТ, СУПЕРИОРНОСТ (имплицитна позитивна оцена): одлучност 3, доброта 2, искреност 2, борба, чврстина, импулсивност, лудило, мудрост, оптимизам, поштовање, позитивизам, сигурност, самопоуздање, слобода, смелост, умереност, упорност, важност, задовољство, првенство, самосталност 2, супериорност 1;

НЕСИГУРНОСТ, ИНФЕРИОРНОСТ (имплицитна негативна оцена): егоизам 4, тврдоглавост 3, неодлучност, неодређеност, несигурност, опакост, препотентност, себичност, расејаност, размаженост, субјективност, рањивост, усамљеност, туга, завист;

ЕКСПЛИЦИТНА ОЦЕНА: лепо, чудно, осећајно, празно, субјективно;

ПРЕЦЕДЕНТИ: чича Глиша;

НЕУТВРЂЕНО ПОРЕКЛО АСОЦИЈАТА: бело 2, црвено 2, плаво; паметни, кобила, краљице, мост, превара, процес, сан, скола, слова, сложеност, вика, воз.

²¹⁷ Уз овај модел, ради квантитативних показатеља у асоцијативном пољу заменице ЈА, наведени су бројеви из речничког чланка заменице ЈА, преузети из АРСЈ, јер су били индикативни за изведене закључке, при чему бројеви представљају следеће податке: 800 – укупан број испитаника, 311 – укупан број различитих реакција, 25 – испитанике без одговора и 222 – одговоре са фреквенцијом 1.

ПРИЛОЗИ СТЕПЕНА И СКУПНОСТИ У АСОЦИЈАТИВНОМ ПОЉУ*

(срп. *много*, *заједно*, рус. *много*, *вместе* и буг. *много*, *заедно*)

Уводна разматрања

1. У овом поглављу, на корпусу асоцијативних речника српског, руског и бугарског језика,²¹⁸ а на примеру прилога срп. *заједно*, *много* рус. *вместе*, *много* и буг. *заедно*, *много*, представљени су вербално-семантички – граматички и лексичкосемантички аспекти асоцијативних поља одабраних граматичких, функцијских речи. Корпус је ограничен на наведене прилоге зато што се једино они, од свих других функцијских речи, јављају као стимулуси асоцијативних речника у сва три словенска језика.

1.1. Наведени прилози припадају количинским прилозима, односно њиховим посебним семантичким групама: прилозима степена (*много*) и прилозима скупности²¹⁹ (*заједно*, *вместе*, *заедно*).

1.2. Истраживање је обухватило само вербално-семантички – граматички и лексичкосемантички план назначених асоцијативних поља, са циљем да се установе заједнички и посебни принципи функционисања прилога наведеног типа у домену лексичког система и асоцијативне граматике за сва три језика. Имајући у виду већ утврђену чињеницу да скоро не постоји однос у пару стимулус – реакција који се не може граматички интерпретирати уз помоћ минималних трансформација, у представљању граматичко-семантичког плана узети су у обзир сви асоцијати који са стимулусом остварују или могу оства-

* В. Ристић 2008 и 2008а.

²¹⁸ У питању је Асоцијативни речник српског језика (АРСЈ 2005) и Слвјанский ассоциативный словарь (САС 2004). Пуни подаци о изворима наведени су у списку извора. Са захвалношћу истичем да је класификоване примере из руског језика проверила мр Вера Борисенко, виши лектор Филолошког факултета у Београду, а примере из бугарског језика проф. др Лили Лашкова са Софијског универзитета.

²¹⁹ О веома ограниченем броју прилога скупности као реакцијама уз именице стимулусе у руском језику в. Караулов 1993: 85.

рити неку граматичку везу без обзира на мотивацију (исп. Караулов 1993: 214–215).²²⁰

1.3. За анализу је узета основна јединица асоцијативне граматике коју структурно представљају парови стимулус – реакција било да се реализују у форми синтагме и реченице било у форми неграматичких структура, односно потенцијалних синтагми или реченица које се једноставним граматичким операцијама могу превести у регуларне облике. Тако се у првом случају разматрају парови типа: срп. заједно → са Србијом 1, заједно → живети 7, заједно → заувек 26; рус. вместе → с девушкой 4, вместе → жить 22, вместе → навсегда 20; буг. заедно → с теб 25, заедно → за България 4, заедно → завинаги 38, заедно → ходим 2; срп. много → пара 39, много → више 14, много → радити 2, много → има да се учи; рус. много → друзей 16, много → хорошо, много → пить 4, много → говорит; буг. много → пари 53, много → хубаво 5, много → искам 10. У другом случају, деграматикализоване структуре разматрају се на паровима типа: срп. заједно → деца 2 (с децом), заједно → љубав 40 (у љубави), заједно → јачи 5 (смо јачи); рус. вместе → любовь 11 (в любви), вместе → жена 2 (с женой), вместе → союз 2 (в союзе); буг. заедно → щастие 15 (в щастие), заедно → приятел 11 (с приятел), заедно → добре 4 (е добре); срп. много новац 22 (новца), много → изобиље 5 (то је / значи 'изобиље'); много → ништа (то није / не значи 'ништа'); рус. много деньги 17 (денег), много → масса 2 (это 'масса'); много → ничего (это не 'ничего'); буг. много → радост 3 (радости), много → количество 18 (това е 'количество'), много → нищо (това не е 'нищо').

2. Јединице деграматикализованог типа представљају основу самоорганизације система граматике говорне делатности и зато су подложне фиксацији, па их Ј. Н. Караулов означава термином „дисипативне структуре”. Оне настају у непрекидном варирању и колебању говорне делатности, а њихове неоформљене, несталне, неодређене и разливене структуре у асоцијативно-вербалној мрежи (АВМ) распоређене су по лексици. Оваква лексикализованост граматике, по Караулову, манифестује се у АВМ као обједињеност три језичка плана: творбеног, семантичко-стилистичког и флективног, па се асоцијативна граматика одређује и као граматика дисипативних, расејаних структура, распоређених по лексици (Караулов 1999: 35–36). Асоцијативни аспекти граматичких дисипативних структура прилога степена (*много*) и прилога

²²⁰ У анализи материјала асоцијативног речника у циљу одређивања граматичког потенцијала одредница, како је већ утврђено, не може се постићи стопостотна сигурност у идентификовању мотива испитаника за остварену везу стимулуса и реакције, него се тежи да се утврде системске могућности које су довеле до успостављања реализоване везе (в. Стефановић 2005: 29, нап. 20).

скупности (*заједно, заедно, вместе*) у српском, бугарском и руском језику представљени су на крају поглавља у табели 1 и 2.

2.1. Евидентно је и код разматраних прилога, као и код многих одредница асоцијативног речника, да се једна иста деграматикализована јединица може превести у неку синтаксему различитим трансформацијама, нпр. срп. *заједно* → Европа 2 (у Европу, са Европом и Европа заједно); *заједно* → пар (у пару, смо пар); рус. *вместе* → семья 9 (в семье, с семьей), *вместе* → группа (в группе и с группой), *вместе* → мы (с нами, мы вместе); буг. *заедно* → компания 4 (в компания, с компания), *заедно* → дружина 2 (в дружина, с дружина). Деграматикализован, економичан „запис” неколико варијаната синтаксема у АВМ и граматицизоване јединице заснивају се на предикацији, па се у асоцијативној граматици означавају заједничким термином „синтаксема” (исп. нав. дело: 39, 76).

2.2. Имајући у виду чињеницу да асоцијативна граматица обухвата оно што досадашње граматице нису обухватиле, а то су релације: језик–способност → језик–систем и језик–способност → језик–текст (нав. дело: 14), као и то да она на нов активан начин фаворизује интегрални опис језика полазећи од језичке способности а не језичког система²²¹, сматрамо да овим истраживањем проширујемо нека ранија наша истраживања интегралног описа језичких јединица, померајући оквире истраживања са језичког система и на неке домене језичке способности.²²²

2.3. Истраживање је засновано на когнитивном приступу зато што је овај приступ у пољу изучавања вербалних асоцијација,²²³ на основу асоцијативне повезаности говорне и мисаоне делатности, показао прожимање граматице и речника. С обзиром да је корпус ограничен само на једну врсту речи, на прилоге, а и због других невалидности корпуса²²⁴, појаве из домена асоцијативне граматице биће представљене у статички-системном односу²²⁵. По Ј. Н. Караулову, и овако представљање је-

²²¹ О битним карактеристикама интегралног приступа језику у асоцијативној граматици, на примеру асоцијативних граматица Ј. Н. Караулова, и о разликама овог интегралног описа и интегралног описа језичких јединица припадника Московске семантичке школе в. Караулов 1999: 26–28.

²²² В. Ристић 1999: 128–139; Ристић 1999а: 159–166; Ристић 2000: 223–233.

²²³ О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису данас, као и о историјату самог питања в. Пипер 2005: 7–22.

²²⁴ Корпус наведених асоцијативних речника није репрезентативан за истраживања у домену асоцијативне граматице због недовољног броја стимулуса и због тога што је заснован само на узорку студентске популације (исп. Стефановић 2005: 24 нап. 4; 34).

²²⁵ Ако се за основу изучавања узима језички систем, садржан у тезаурусним асоцијативним речницима, онда се појаве могу представљати у динамички-активном

зичке структуре по одређеним врстама речи спада у домен асоцијативне граматике²²⁶. На овај начин граматичке особености наведених прилога представљене су независно од других језичких нивоа, јер се међусобна зависност језичких нивоа лексичког фонда може системски представити у активној асоцијативној граматици која се заснива на корпусу асоцијативног речника тезауруса, што су показали резултати рада и истраживања неких руских лингвиста (нав. дело: 51–52).

2.4. На основу асоцијата у сва три наведена словенска језика покушаће да се утврди опсег и лексичка дисперзија асоцијативних поља код прилога, као граматичких, функцијских речи, чиме ће се на посредан начин указати на неке могућности повезивања вербално-семантичког, когнитивног и прагматичког нивоа у АВМ.

2.5. У анализи ће се указивати на сличности и разлике у погледу броја, учесталости и разноврсности асоцијата у асоцијативним пољима наведених прилога у српском, руском и бугарском језику, на основу чега ће се стећи увид у неке њихове граматичке и лексичкосемантичке карактеристике, као и у неке сегменте језичке слике света и социјално-културних карактеристика носилаца ових језика.

2.6. Пратиће се сличности и разлике у језгру асоцијативних поља (АП), као и најбитније карактеристике њихове периферије. Многобројне појединачне реакције на стимулусе прилоге са фреквенцијом 1, које представљају периферију њиховог АП, у сва три словенска језика показују богату лексичку дисперзију, што је неочекивано за количинске прилоге. Међутим, без обзира на мотивацију, показало се да скоро сваки од ових асоцијата чини са стимулусом регуларну или потенцијалну граматичку јединицу, чија се регуларност може остварити минималном трансформацијом. То је најчешће пребацивање асоцијата у форми леме у одређени падежни облик или употреба универзалних предиката без негације и са негацијом, срп. *то је (смо, су)*, рус. *это*, буг. *той е*, којим се повезују чланови асоцијативног пара у смислу оцене асоцијата или у смислу указивања на истоветност, блискост односно на неистоветност његовог значења са значењем стимулуса.

ГРАМАТИЧКИ ПЛАН ПРИЛОГА СТЕПЕНА И СКУПНОСТИ У АП

3. Количински прилози степена (*много*) и скупности (*заједно, вместе, заедно*) у сва три словенска језика реализију и друга значења зависно од врсте речи с којима остварују одређене граматичке једини-

односу (исп. Караулов 1999: 14; 51–52).

²²⁶ Таква је Асоцијативна граматика руског језика Ј. Н. Караулова из 1993. год. (в. Караулов 1993).

це. Тако прилози скупности (срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*) уз глаголе реализују начинско значење, па се сврставају и у начинске прилоге (исп. нав. дело: 59 нап. 1). Нпр. срп. *заједно* → живети 7, успети 1, *заједно* → можемо све 1; рус. *вместе* → жить 22, *вместе* → победит; буг. *заедно* → ходим 2, говорим. Количински прилог *много* уз именице и именске речи, као и уз прилоге, употребљава се у значењу оцене.²²⁷ Нпр.: срп. *много* → љубави 19, среће 18, *много* → бело, паметан; *много* → више, *много* → дуго, боље, горе и др.; рус. *много* → счастья 16, радости 4, *много* → хорошо 9, больше; буг. *много* → здраве 4, обич 4, *много* → голям 6, интеллигентан, *много* → хубаво 5, добре 3 и др. (исп. нав. дело: 100).

3.1. За све прилоге, па и за наведене, прототипична је функција локације и оцене коју реализују у сиркостантној позицији предиката, па се у случају прилога термин „предикација”, један од основних термина асоцијативне граматике, употребљава у смислу локације и оцене²²⁸, односно у смислу секундарне предикације.²²⁹

3.2. За разлику од других прилога, нпр. начинских прилога или прилога за време, који се јављају у примарној, доминантној сиркостантној позицији, прилози степена и скупности јављају се у другостепеној, недоминантној сиркостантној позицији, што је већ показано у досадашњим истраживањима на основу мање учесталости и броја реакција ових прилога уз стимулусе глаголе, а што у овом истраживању потврђује и мања учесталост и број реакција глагола уз стимулусе прилоге. На основу асоцијација утврђено је да се у сиркостантној структури глагола (са 10 потенцијалних места прилошких допуна у асоцијативном пољу) максимално реализује 7 различитих позиција, при чему се на основу веће односно мање учесталости издвајају примарне, доминантне и другостепене, недоминантне сиркостантне позиције. Тип сиркостантне позиције условљен је значењем глаголских лексема, али, како се у овом истраживању показало, и значењем прилошких лексема. Ова семантичка двосмерност односа стимулуса и реакција представља специфичну закономер-

²²⁷ Прилози оцене, како се у литератури истиче, откривени су на основу АВМ, јер су се они диференцирали од начинских прилога и прилога предикатива када су се ови реализовали уз стимулусе именице (Караулов 1993: 79, 81).

²²⁸ Према Ј. Н. Караулову овај тип предикације репрезентују заменички прилози, који практично обједињују све врсте прилога издвојених на основу морфолошких и семантичких критеријума у традиционалној граматички: начинске прилоге, прилоге за место, прилоге управљености, количине, степена, времена, узрока и циља (Караулов 1999: 58–59).

²²⁹ Појам предикације у ширем смислу у асоцијативној граматички обухвата предикацију саму по себи и секундарну предикацију (нав. дело: 34).

ност која делује у АВМ у виду њених дисипативних структура. Код већине глагола прилошки сиркостанти најчешће се реализују као начински прилози, а именички као одредбе места и они имају статус доминантних, примарних позиција. За разлику од њих прилози степена и скупности, како је утврђено на основу асоцијативних поља глагола (нав. дело: 108, 109–116, 124), а како показују и асоцијативна поља самих разматраних прилога, имају статус другостепених, недоминантних сиркостантних позиција, јер се у двосмерном односу стимулуса и реакција јављају у малом броју асоцијата и са ниском фреквенцијом.

3.3. Другостепена, недоминантна позиција прилога степена и скупности условљава ограничен и једноличан број сиркостантних функција у речничком чланку прилога стимулуса са глаголима реакцијама. Тај број је знатно већи и разноврснији када се уз прилоге стимулусе реализују именички асоцијати, било у виду граматикализованих било у виду неграматикализованих јединица. Тако корпус асоцијативних речника у сва три словенска језика показује мали број глагола реакција и ниску учесталост (в. сегмент синтагме, синтаксеме под (в) и сегмент реченице у табели 1 и 2 на крају овог поглавља). У паровима асоцијата глагола са стимулусом прилога *много* реализује се једнотипска сиркостантна функција степена, а њихова учесталост у српском и руском језику креће се од 2 до 4, а у бугарском језику је нешто већа, од 2 до 10. Међутим, у српском језику у обрнутом смеру, према Обратном асоцијативном речнику српског језика (ОАРСЈ), подаци су нешто другачији. Прилог много као реакција у функцији степена јавља се у највећем броју код глагола, укупно 24 глагола, и то у већем броју у неком глаголском облику, најчешће перфекту, а у мањем броју у форми леме, и са великом учесталošћу, преко 10 код 4 глагола: *очекивали* 43, *коштати* 35, *жели* 25, *вичеш* 19, а са фреквенцијом већом од један укупно код 17 глагола, као што су: *волео* 7, *треба* 5, *немати* 4, *не вреди* 3, *појести* 3, *волет* 3, *желети* 3, *говорити* 2, *хтети* 2 и др.²³⁰

Код прилога *заједно*, *вместе*, *заедно* глаголи у асоцијативном пољу се јављају са нешто већом фреквенцијом, у руском језику то су фреквенције 22, 19, 12 и 9, у српском 15, 7 и 4, а у бугарском језику су знатно мање, 8 и 2 (в. назначене сегменте у прилогу 1 и 2). У српском

²³⁰ Према ОАРСЈ прилог *много* јавља се као реакција у великом броју, укупно 502, код 70 стимулуса. Са највећом учесталošћу јавља се код прилога: код прилога *мало* са учесталošћу 128, код *још* 60, *више* 31, и са мањом учесталošћу још код три прилога: *свуда* 3, *бесплатно* 2 и *много* 2 (укупан број прилога је 6), а у највећем броју код глагола, а затим код именица (21, и то код 9 именица са учесталošћу већом од 1) и придева (18, али са малом учесталošћу, са учесталošћу већом од 1 код 3 придева). Појединачно и са малом учесталošћу јавља се код партикула: само 2 и заменица: они 1 (исп. и нап. 238).

језику у обрнутом смеру, према ОАРСЈ, прилог *заједно* као реакција јавља се само код 1 глагола *идемо* 72, са великом учесталошћу.²³¹

3.4. Показало се да је ниска фреквенција асоцијативне повезаности количинских прилога степена и скупности са глаголима условљена семантичким а не граматичким својствима глаголских и прилошких лексема. Наиме, на основу глаголских одредница у асоцијативном речнику утврђено је да спојивост глагола и количинских прилога степена и скупности није ограничена глаголским видом и родом²³², што се потврдило и код одредница количинских прилога.

Спојивост неограничену видом илуструју следећи примери из корпуса: срп. много → имати 3, радити 2 према много → испунити 1; заједно → живети 7, шетати 1 према заједно → остати 4, успети 1; рус. много → пити 4 према много → обещати 1; вместе → (весело) шагати 1 према вместе → победити 1; буг. много → искам 10 према много → изискивам 1; заедно → ходим 2 према заедно → ще се справим 1.

Спојивост неограничену прелазношћу глаголске радње потврђују следећи примери у сва три језика: срп. заједно → имати 1 према заједно → шетати 1; рус. вместе → иди 9 према вместе → работати 2; буг. заедно → ходим 2 према заедно → работим 1; срп. много → желети 1 према много → вредим 1; рус. много → читати 1 према много → спати 1; буг. много → обичам 4 према много → ходя 2.²³³

4.4. Оба наведена типа прилога у сва три словенска језика, како показује корпус, припадају прилозима неограничене колокабилности јер се јављају у споју са именским речима, прилозима и глаголима. То је евидентно у структури граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља представљених у табели 1 и 2, а показаће се и бројчаним подацима заступљености појединих врста речи и њихових облика. Запажено је да се у асоцијативним пољима разматраних прилога у сва три језика јавља различит број реакција у погледу врста речи.

²³¹ У ОАРСЈ прилог *заједно* као реакција реализује 229 појављивања код 27 стимулуса. У највећем броју јавља се код именица (укупно код 12, а са учесталошћу већем од 1 код 4 именице: *јединство* 28, *унија* 9, *федерација* 5 и *слога* 5); код придева у 5 појављивања: са великом учесталошћу код придева *уједињени* 68, а код осталих са малом учесталошћу: *породични* 2, *рођени* 2, *јачи* 1 и *југословенски* 1. Три појављивања реализује код прилога: *увек* 5, *поново* 3 и *никад* 1, по 2 појављивања реализује се код заменица: *они* 2, *њихов* 1 и код предлога: *за* 5, *између* 1 и по једно појављивање код партикула: *само* 2 и *везника*: *и* 8.

²³² О условљености актантне и сиркостантне структуре глаголским видом и прелазношћу глагола, односно о ограниченој спојивости неких прилошких група наведеним параметрима в. Караулов 1993: 106–108; 118–120 и 1999: 60–62.

²³³ Спојивост неограничену видом и прелазношћу глаголске радње у српском језику потврђује материјал ОАРСЈ за прилог *много* као реакцију у асоцијативном пољу галагола.

5. Прилози скупности

За прилог *заједно*, *вместе*, *заедно* у сва три језика највећи број реакција су именице, и то по реду: у бугарском језику укупан број именица је 122, од тога је 97 у форми леме а 25 у форми синтагми и облика; у српском језику их је 106, од тога 80 у форми леме, а 26 у форми синтагми и облика;²³⁴ у руском језику укупан број је 67, а од тога 42 у форми леме а 25 у форми синтагми и облика.

У српском и бугарском језику други по броју су прилози реакције; у бугарском језику укупан број прилога је 36, а од тога 32 су прилози а 6 синтагме и предикативи; у српском 34, од тога 22 у основном облику, 3 у форми синтагме и 9 у форми предикатива. (У српском језику за прилог *заједно* као реакцију уз прилоге в. нап. 231).

У руском језику на другом месту по броју су глаголи реакције, укупно 48, док се прилози реакције по броју јављају на трећем месту; укупно 35, од тога сами прилози 26 а предикативи и синтагме 9.

У српском и бугарском језику глаголи реакције јављају се на трећем месту; у бугарском 29, а у српском 21. (У српском језику прилог *заједно* као реакција уз глаголе се не реализује; исп. нап. 231).

Затим, у сва три језика по броју заменице асоцијати јављају се на четвртном месту, у руском и бугарском језику их има 16, а у српском језику 11 (за прилог *заједно* као реакцију уз заменице исп. нап. 231).

Пето место у сва три језика заузимају придеви реакције, у бугарском језику 15, у српском 6 и у руском 5 (за обрнути смер у српском језику в. нап. 232).

У сва три језика бројеви се јављају на шестом месту, у српском и бугарском укупно 3, срп. *оба*, *обоје*, *једно*; буг. *двама*, *двамата*, *две*, а у руском 2: *оба*, *двое*. Слична ограниченост по броју и учесталости утврђена је у асоцијативном пољу бројева у руском језику у којима се јавља веома мали број прилога реакција (исп. нав. дело: 123), а у српском језику прилог *заједно* се не јавља као реакција ни код једног броја, чиме се, такође, потврђује закономерност АВМ у уравнотеженом двосмерном регулисању граматичко-семантичких односа између стимулуса и реакција.

У сва три језика јављају се и партикуле реакције, у бугарском 3: *да*, *не*, *вече*; у српском и руском по једна, и то супротне по значењу, у руском то је партикула *да*, а у српском партикула *не*. У обрнутом редоследу

²³⁴ У обрнутом смеру, према ОАРСЈ, у српском језику прилог *заједно* као реакција јавља се у највећем броју такође код именица које су у форми леме и само код једне одреднице у падежном облику: *за родитеље* са фреквенцијом 1 (а за остале врсте речи исп. нап. 232).

ду у српском језику прилог *заједно* јавља се као реакција код партикуле *само са учесталашћу 2* (исп. нап. 232).

И најзад у српском и бугарском језику јавља се и по један предлог реакција, у српском предлог *са*, а у бугарском предлог *за*. У руском језику предлог *с* (*со*) и у бугарском језику предлог *с* (*със*) јављају се само у моделу двеју речи са именицама и заменицама, у руском: *с другом 1б, с ним 11, с нами 10, с ней 5, с тобой 20, со всеми 9, с друзьями 6, с девушкой 4, с народом 2, со смертью 2, с мужем 1, с товарищем 1* и др.; у бугарском: *с мен 3, с него 3, с всички 2, с партньора 1* и др. У српском језику јављају се само два примера предлошко-падежне синтагме: *са Србијом, са Србима* са фреквенцијом 1.²³⁵ Предлог *за* јавља се у предлошко-падежној синтагми само у једном примеру, и то у бугарском језику: *за Бугарија 4*. У обрнутом редоследу предлога стимулуса, како је показано на примеру предлога *из* у руском језику и у ОАРСЈ у српском језику, прилози реакције јављају се ретко уз стимулусе предлоге, и то у функцији синонима-конкретизатора (у српском прилог *заједно* као реакција уз предлог *за са* фреквенцијом 5) или прецизирају значење места и управљености (у српском прилог *заједно* код стимулуса *између са* фреквенцијом 1). Овај однос се, по Ј. Н. Караулову, у АВМ реализује као однос синонима или аналога, зато што се не остварује синтагматска веза типа предлог + прилог односно прилог + предлог (нав. дело: 124). Исти однос је, вероватно, реализован и на примерима парова српског *заједно* → *са* и бугарског *заједно* → *за*, у којима се предлози јављају у функцији синонима-конкретизатора, јер значење скупности прецизирају у смислу друштва и смислу циља (што је потврђено и у обрнутом редоследу прилога *заједно* уз стимулус предлога *за* у српском језику, па и уз стимулус предлошко-падежне синтагме: *за родитеље са* фреквенцијом 1).

6. Прилози степена

Код прилога стимулуса *много* такође се јављају спојеви са различитим врстама речи.²³⁶ У сва три језика се на првом месту по броју јављају именице: у бугарском укупно 126, 121 самосталних и 5 у синтагмама; у српском укупно 122, у генитиву множ. 67 а у једнини 55 (у обрнутом редоследу број именица као стимулуса заузима друго место, иза глагола, код којих се прилог *много* јавља као реакција; исп. нап. 231); у руском укупно 105, у генитиву 21 а у једнини 84.

²³⁵ У руском језику, по Ј. Н. Караулову, модел *заједно с ким* може да се реализује двојачко: као синтагма сложеног предлога *заједно с* и именице односно заменице која попуњава актантну позицију глагола, или као прилошка одредба која заузима позицију у сиркостантној структури глагола (нпр. у срп.: *Ушао је заједно с другом*) (Караулов 1993: 124).

²³⁶ Бројчане показатеље спојева прилога *много* у српском језику у обрнутом редоследу, као реакције уз друге врсте речи в. у нап. 231.

На другом месту у српском и бугарском језику, као и код прилога *заједно*, *заедно*, јављају се прилози реакције: срп. укупно 43, прилога 28, предикатива 11 и синтагми 4; буг. укупно 41, прилога 30, предикатива и синтагми 11 (у обрнутом редоследу у српском језику број прилога као стимулуса је веома мали, укупно 6, од којих се код антонима *мало* прилог *много* као реакција реализује са високом фреквенцијом (128), а код прилога *још* са фреквенцијом 60; исп. нап. 231).

У руском језику, као и код прилога *вместе*, на другом месту по броју су глаголи реакције, укупно 25, а прилози реакције по броју се јављају на трећем месту: укупно 19, прилога 7, предикатива и синтагми 12.

У бугарском на трећем месту су глаголи реакције, 20, док се у српском на трећем месту по броју јављају придеви реакције, 18 (у обрнутом редоследу у српском језику број придева као стимулуса је велики, на трећем месту иза глагола и именица, укупно 18, код којих се прилог *много* као реакција реализује са ниском фреквенцијом; исп. нап. 231).

У бугарском и руском језику, као и код прилога *заедно*, *вместе*, на четвртном месту по броју јављају се придеви, буг. 25, рус. 6; а у српском језику на четвртном месту се јављају глаголи реакције, 12 (у обрнутом редоследу у српском језику глаголи као стимулуси уз које се прилог *много* јавља као реакција по броју заузимају прво место, 24, и код знатног броја глагола прилог *много* се јавља са високом фреквенцијом; исп. нап. 231).

У сва три језика заменице се јављају на петом месту, срп. и буг. 7 и рус. 6 (у обрнутом редоследу у српском језику прилог *много* као реакција јавља се само уз заменицу *они* са фреквенцијом 1).

КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТИ ПРИЛОГА

7. Са културолошког аспекта занимљиви су бројчани показатељи фреквенције и места, ранга асоцијата у асоцијативном пољу, при чему су нарочито индикативни исти асоцијати у сва три језика или у два језика.

7.1. Тако се код прилога *заједно*, *вместе*, *заедно* на првом месту по фреквенцији јављају различити асоцијати у сва три језика: у српском језику заменица *сви* 98, у руском прилог *всегда* 25 и бугарском број *двама* 44.²³⁷

У првих 10 места по учесталости у сва три језика нађене су исте седеће реакције: срп. *одвојено* 21, рус. *врозь* 21 и *порознь* 13 и буг. *от-*

²³⁷ У српском језику у обрнутом редоследу, према ОАРСЈ, по броју и по учесталости појављивања прилога *заједно* као реакције на првом месту су именице (укупно 12, при чему се прилог *заједно* јавља са високом фреквенцијом код именица, па и код придева, са значењем заједништва: код им. *јединство* са фреквенцијом 28, код им. *унија* са фрекв. 9 и код именица *федерација* и *слога* са фрекв. 5); на другом месту су придеви (5 придева), а са високом фреквенцијом 68 прилог *заједно* јавља се као реакција код придева *уједињени*; податке о другим врстама речи в. у нап. 232.

делно 6; срп. *увек* 28 и *заувек* 26; рус. *всегда* 25, на првом месту и рус. *навсегда* 20; буг. *винаги* 39 и *завинаги* 38.

У српском и бугарском језику јављају се исте следеће реакције: срп. *сви* 98, на првом месту и буг. *любое* 26 и *всички* 15; срп. *срећа* 10 и буг. *щастие* 15; срп. *породица* 10 и буг. *семејство* 7.

У руском и бугарском језику јављају се исте следеће реакције: рус. *вдвоем* 17 и буг. *двама* 44 на првом месту; рус. *с тобой* 20 и буг. *с теб* 25; рус. *дружба* 15 и *друга* 13 и буг. *приятел* 11, *приятели* 7 и *приятелство* 6; рус. *быть* 12 и буг. *сме* 8.

У укупном броју реализација у сва три језика јављају се исте следеће реакције: *породица* и *семејство* у српском и бугарском се јављају у првих десет асоцијата по учесталости, док се у руском реч *семя* јавља на тринаестом месту са учесталошћу 9; затим срп. *живети* 7 на дванаестом месту и *живот* 6 на тринаестом месту; рус. *жить* 22 на другом месту и буг. *живот* 3 на тринаестом месту; срп. *љубав* 40 на трећем месту, рус. *любов* 11 на једанаестом месту и буг. *влюбени* 2 на четрнаестом месту; срп. *пријатељ*, *пријатељство* и др. које се у руском и бугарском језику јављају у првих 10 места у српском се јављају на петнаестом месту са фреквенцијом 3.

У сва три језика по фреквенцији већој од један реализује се различит број асоцијата: у руском 19 (укупан број 174), у српском 17 (укупан број 194), а у бугарском 14 (укупан број 231), док се по лексичкој дисперзији са фреквенцијом 1 највише истиче асоцијативно поље у бугарском језику: 161 асоцијат, затим у српском 131 и у руском 107. По укупном броју различитих реакција на првом месту је руски језик 593, затим бугарски 579, па српски 414.

По броју испитаника без одговора на првом месту је српски 89, затим руски 17 и бугарски 12. По богатству асоцијација и лексичкој дисперзији предњачи бугарски језик, затим следи руски, а најмање вредности у овом погледу показује српски језик.

7.2. Код прилога *много* на првом месту по учесталости у српском и бугарском јављају се прилози: срп. *пуно* 136, буг. *малко* 92, а у руском именица *денег* 121.²³⁸

²³⁸ У српском језику, према ОАРСЈ, у обрнутом редоследу прилога *много* са другим врстама речи, по броју на првом месту су глаголи, укупно 24 глагола стимулуса, од којих 4 са високом фреквенцијом појављивања прилога *много* као реакције; иза глагола по броју су именице, од којих се код две именице прилог *много* јавља се високом учесталошћу: *динара* 29 и *Кинези* 17, а затим по броју следе придеви код којих се прилог *много* јавља са ниском учесталошћу; док по учесталости на првом месту се јављају прилози као стимулуси, али у малом броју (укупно 6): код прилога *мало* учесталост појављивања прилога *много* је висока 128, а следећи је прилог *још*, са учесталошћу 60 појављивања прилога *много*; исп. податке у нап. 230.

У првих 10 места у сва три језика јављају се исти следећи асоцијати: буг. *малко* 92 на првом месту, срп. *мало* 124 и рус. *мало* 107 на другом месту; рус. *денег* 121 на првом и *деньги* 17 на трећем месту, срп. *пара* 39 на трећем и *новац* 22 на четвртном месту и буг. *пари* 53 на другом месту; срп. *среће* 18 на седмом месту, рус. *счастья* 16 на четвртном и *счастье* 6 на деветом месту и буг. *щастие* 12 на шестом месту; буг. *хора* 23 на трећем месту, рус. *людей* 11 на петом месту и срп. *људи* 16 на деветом месту.

Само у српском и руском јављају се исти следећи асоцијати: срп. *година* 22 на четвртном месту, рус. *лет* 6 на деветом месту; срп. *љубави* 19 на шестом месту, рус. *любви* 5 на десетом месту.

Само у српском и бугарском јављају се исти следећи асоцијати: срп. *превише* 21 на петом месту и буг. *повече* 7 на десетом месту.

У сва три језика по фреквенцији већој од један јавља се различит број реакција, срп. 20, укупно 199; рус. 13, укупно 163, и буг. 15, укупно 221, док се по лексичкој дисперзији са фреквенцијом један највише опет истиче бугарски 163, затим српски 135 и руски 113. По укупном броју различитих реакција на првом месту је руски 593, затим бугарски 580 и на крају српски 354.

По броју испитаника који нису дали одговор највише их има у српском 20, затим у руском 19 и у бугарском 14.

И код овог прилога, као и код прилога *заједно, вместе, заедно*, по богатству реакција, лексичкој дисперзији предњачи бугарски језик, затим следи руски и на крају српски језик.

8. Поред броја и учесталости асоцијата и њихове лексемске дисперзије могао би се, на основу учесталости асоцијата, представити степен њихове граматикализације, који се одређује на основу укупног броја парова стимулус–реакција који чине граматикализоване јединице према укупном броју осталих реакција (исп. Стефановић 2005: 30–31). Међутим, мора се имати у виду чињеница да се у случају прилога стимулуса, као непроменљивих речи, проценат граматикализације не може мерити бројем њиховог обличког варирања,²³⁹ него на основу других, за прилоге релевантнијих критеријума, а то су њихова семантичка својства и дијапазон њихове колокабилности. Граматичко-семантички ниво асоцијативних поља истраживаних прилога показује да се најчешће јављају реакције које са стимулусом чине синтаксему, односно модел двеју речи, мада су нека истраживања асоцијативног поља прилога *многу* у српском и руском језику, рађена на мањем корпусу српског језика, показала другачије резултате (в. Стефановић 2005: 33).

²³⁹ У истраживањима асоцијативних вербализација утврђено је следеће: ако је стимулус у форми леме, граматикализоване реакције представљају око 60%, а ако је стимулус у граматикализованој форми, такве реакције крећу се између 73% и 94% (Стефановић 2005: 33).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА ГРАМАТИЧКОГ ПЛАНА ПРИЛОГА У АП

9. За упоређивање података представљеног граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља прилога степена и прилога скупности у српском, руском и бугарском језику показали су се занимљиви још неки показатељи.

9.1. Тако је примећено да је на граматичко-семантичком нивоу сложенија структура прилога скупности у сва три словенска језика него структура прилога степена. Код прилога скупности већи је број типских реализација у сегменту потенцијалних синтагми и реченица, а асоцијати реакције у форми леме по својој семантици упућују на два типа потенцијалних синтагми: на инструменталне синтагме с предлогом *с* (*са, со, със*) и на синтагме у другим падежима с различитим предлозима. То су акузатив, локатив, генитив и датив. Затим, осим реализованих реченица, јављају се и три типа потенцијалних реченица: један са предикативима и другим речима оцене, и друга два са предикатима којим се указује на блискост или супротност по значењу стимулуса и њихових асоцијата. Сегмент синтагми, синтаксема је комплекснији код прилога скупности. У сва три језика једнаке су прве три типске реализације: са асоцијатом у падежном облику, са асоцијатом у форми леме и променом редоследа и са асоцијатом прилогом и променом редоследа. У бугарском изостаје синтаксема прилога *заедно* са инфинитивом глагола, док је овај тип синтаксема реализован у српском и руском језику. Међутим, у српском језику се као пета могућност, а у бугарском као четврта у овом сегменту реализују спојеви прилога и предлога: срп. *заједно* → *са*, буг. *заедно* → *за*.

9.2. Код прилога степена јавља се само један тип потенцијалних синтагми са асоцијатима у форми леме, који се пребацавањем у генитив множине трансформишу и регуларне синтагме. Код потенцијалних реченица изостају реченице са предикативима и другим речима оцене.

9.3. Код оба типа прилога у сва три језика, поред поменутих сегмената на граматичко-семантичком нивоу реализују се и сегменти синтаксема у форми реченице и у форми одговора, реплике.

9.4. Сегмент творбене мотивације евидентан је у сва три језика, али је потврђен малим бројем асоцијата и малом учесталости: срп. много → бројно 1 може се и творбено повезати са стимулусом у сложеницу *многобројно* (асоцијат *бројно* се на основу граматичких критеријума сврстава и у прилошку парадигму); затим *заједно* → *заједница* 3; рус. много → *масштабный* у *многomasштабный*; буг. много → *многобразие* 2, *множество* 2 и *множественост* 1. Парови асоцијата срп. *заједно* → *са* и буг. *заедно* → *за*, могу се, осим на протумачен начин, третирати и као сложени прилошко-предлошки изрази, па би са тог аспекта и они могли сврстати у сегмент творбене мотивације.

9.5. Код прилога *много* у српском и бугарском језику јавља се и фонетско-фонолошка мотивација: буг. *Конго* 1 и *мнооого* 1 и срп. *коко* 1 и *Конго* 1. Оне су занимљиве и због експресивних ефеката, па би им се у том смислу могли придружити и прилози реакције из енглеског језика: прилог *forever* у сва три језика, буг. заедно → *forever* 2, руски вместе → *forever* 1 и срп. заједно → *forever* 1; затим прилог *ману*, само у бугарском много → *ману* 1.

9.6. На крају граматичко-семантичког нивоа асоцијативних поља прилога *много* и *заједно*, *вместе*, *заедно* у сва три језика наведени су асоцијати који се нису могли укључити ни у један граматичко-семантички сегмент. То је мали број примера: срп. заједно → воља, звук 1; буг. заедно → плитка, рамене, сноп, съдба, съпричасност, топлота, филм 1 и рус. вместе → большой, веселый, рукопожатие, хороша, постель, Тимур и его команда 1. За прилог *много* само је остао један несврстани асоцијат, и то у руском језику: много → Миринды 1.²⁴⁰

ЛЕКСИЧКОСЕМАНТИЧКИ ПЛАН ПРИЛОГА СТЕПЕНА И СКУПНОСТИ У АП

10. У претходном излагању представљен је граматичко-семантички ниво асоцијативних поља количинских прилога *много* и *заједно*, *вместе*, *заедно* у српском, руском и бугарском језику и указано је на најистакнутије сличности и разлике у функционисању ових прилога степена и скупности у лексичком систему и систему асоцијативне граматике. Модел граматичко-семантичке уређености асоцијативних поља прилога степена и скупности утврђен је на основу односа у пару стимулус – реакција, који се узима и као основна јединица асоцијативне граматике. Тако су вербалне граматикализоване и неграматикализоване јединице, чије су нестабилне, дисипативне структуре распоређене по бројним лексемама у асоцијативним пољима прилога, представљене у оквирима следећих сегмената модела: 1) синтагме – синтаксеме, 2) потенцијалне синтагме, 3) утицај морфологије (семантике) стимулуса, 4) реченице, 5) потенцијалне реченице, 6) реакције одговори, а јављају се и малобројни примери 7) творбене и фонетско-фонолошке мотивације. Наведени сегменти представљају и видове лексикализације граматичко-семантичких односа у пару стимулус – реакција, па су на нивоу асоцијативне граматике издвојене синтаксеме, јединице чији су односи засновани на предикацији типа локације и оцене (синтагме, потенцијалне синтагме, реченице, потенцијалне ре-

²⁴⁰ Уз табеле 1 и 2, дате на крају поглавља, задржани су бројчани подаци из асоцијативних речника о броју испитаника, укупном броју различитих асоцијација са фреквенцијом већом од један, укупном броју асоцијација са фреквенцијом 1 и укупном броју испитаника који нису имали реакцију на стимулусе.

ченице и реакције одговори) и јединице засноване на другим типовима граматичке мотивације: морфолошко-семантичке, творбене и фонетско-фонолошке мотивације.

10.1. У даљем излагању представљене су лексичкосемантичке карактеристике прилога степена и скупности срп. *много* и *заједно*, рус. *много* и *вместе* и буг. *много* и *заедно* у асоцијативном пољу на корпусу Асоцијативног речника словенских језика и Асоцијативног речника српског језика (2005).²⁴¹

10.2. У претходном поглављу улога асоцијата и њихов однос са стимулусом одређивани су на основу утврђеног становишта да је граматика у асоцијативно вербалној мрежи (АВМ) лексикализована, а у овом делу лексичкосемантичке карактеристике наведених прилога у асоцијативном пољу биће показане на основу становишта да је лексичка семантика у АВМ граматикализована. Тако ће се на основу лексичких парадигми и граматикализованих јединица синтаксема, реализованих или потенцијалних граматичких веза у пару стимулус – реакција, у асоцијативном пољу сваког прилога утврђивати најбитније појаве лексичке семантике: уређеност и обим лексичке парадигме, парадигматски односи и лексичка и граматичка спојивост (исп. Караулов 1999: 85–88).

10.3. У овом делу, као и у претходном, следећи интегрални приступ језичким појавама у домену језичке способности, полазимо са становишта Ј. Н. Караулова да је основни закон у оквиру АВМ закон предикације. Предикација не подразумева само приписивање својства предмету него и процес формирања предикативних структура, реченица. Термин предикација у асоцијативној граматици употребљава се у широком смислу, па осим предикације саме по себи – примарна предикација, обухвата још и локацију и оцену – секундарна предикација. Испитивани прилози реализују предикацију типа локације и оцене, односно секундарну предикацију. Правила предикације, како се истиче у асоцијативној граматици, нису утврђена, него се реализују у виду дисипативних, расплнутих структура, које се могу одредити и представити на основу лексикализоване позиције и аналогије из односа јединица асоцијативног поља у пару стимулус – реакција (исп. Караулов 1993: 34 и Стефановић 2005: 28).

²⁴¹ Предмет анализе, поред утврђивања реализованих и потенцијалних синтаксема у пару стимулус – реакција и израде модела вербално семантичког плана испитиваних прилога, била је и учесталост асоцијата – реакција, и то по врстама речи; као и семантичка дисперзија асоцијата и њихова експресивна и стилска маркираност у асоцијативном пољу наведених прилога (исп. Пипер 2005: 17).

10.4. У сегменту модела граматичко-семантичког плана асоцијативног поља разматраних прилога (в. моделе у табелама 1 и 2 на крају овог дела монографије), који је издвојен на основу утицаја морфологије и семантике стимулуса, реализовани асоцијати пружају могућност за утврђивање одређених парадигми и лексичкосемантичких односа њиховог уређивања. Осим односа синонимије и антонимије, који су евидентни на први поглед, пажљивим разматрањем установљени су и други релевантни семантичко-граматички односи, што даје потпунију слику о умрежености јединица и о типовима семантичких и граматичких веза у оквиру асоцијативно-вербалне мреже сваког од испитиваних прилога, стимулуса (исп. Стефановић 2005: 24–25). Тако се, нпр., под утицајем морфологије, односно граматичког статуса стимулуса прилога и његове семантике у вербалним асоцијацијама у сва три језика реализују други прилози асоцијати, а некима од њих знатно се проширује парадигма прилога степена (срп., рус. и буг. *много*) и прилога скупности (срп. *заједно*, рус. *вместе*, буг. *заедно*).

Лексичкосемантичке карактеристике прилога степена

11.1. У српском језику за стимулус *много*, осим синонимног прилога *пуно* 136, на првом месту по учесталости, и антонимног прилога *мало* 124, на другом месту, као реакције јављају се и други прилози степена *превише* 21, *доста* 10, *сувише* 1, *највише* 1, *не превише* 1, *овеће* 1.²⁴² Наведени прилози, заједно са стимулусом *много*, чине парадигматски низ прилога степена који су у АВМ повезани у виду градационе скале прагматичке квантификације. Прилог стимулус *много* заузима крајњу тачку скале с десне стране фиксне, средишње тачке која се узима као норма за градирање, на чијој се левој страни на крајњој тачки налази прилог асоцијат *мало* на другом месту по учесталости, одмах после прилога *пуно*. Прилогом *пуно*, који се јавља у синонимном низу стимулуса *много*, степен квантификације се незнатно помера према средишњој тачки, чије постепено опадање означавају следећи прилози реакције: *врло* 1, *доста* 10, *довољно* 3, *не превише* 1, *овеће* 1.

Вербалне асоцијације показују не само лексикализацију компаративног облика *овеће* него и лексикализацију суперлативног облика *највише* 1. Овај облик на градационој скали, заједно са префиксалним прилозима *превише* 21 и *сувише* 6, као и са прилозима *огромно* 1 и *бесконечно* 1, релативизује крајњу десну тачку скале до бесконачности,

²⁴² У ОАРСЈ, такође се високом фреквенцијом потврђује асоцијативна повезаност прилога степена, при чему је на првом месту веза прилошких антонима, *много* са фреквенцијом 128 уз стимулус прилога *мало*, а затим прилога *много* и уз друге прилошке стимулусе степена: *још* 60 и *више* 31.

што показује и парадигматски низ асоцијата у обрнутом редоследу прилога *много* као реакције уз прилошке стимулусе *више* и *још*. Тако ови прилози степена, појачавајући субјективност прагматичке квантификације, развијају и експресивну компоненту значења.

11.1.1. Утицај морфологије на формирање и проширивање парадигме у асоцијативном пољу прилога стимулуса, осим количинских прилога, потврђују и других пет типова прилога асоцијата: за интензификацију: *врло* 1, за време: *никад* 2, *увек* 1, за место: *овде* 2, за начин; *супер* 1 и за узрок: *стoга* 1. У обрнутом редоследу прилога *много* као реакције, према ОАРСЈ, осим наведених прилога степена парадигма се проширује још и прилозима за место: *свуда* 3 и прилозима за начин *бесплатно* 2.

11.1.2. Семантика скаларности и количине излази из морфолошко-граматичког оквира стимулуса, па се на прагматичко-когнитивном и експресивном плану, на основу смисла, парадигма количинских прилога попуњава другим врстама речи, реакцијама (у моделу сврстаним у потенцијалне реченице 1, стр. 396) именицама: *гомила* 17, *гомиле* 1, *маса* 2, *хрпа* 1, *камара* 1, *море* 1, *изобилје* 5, *обилје* 3, *брдо* 3, *вишак* 1; *богатство* 12, *гомила златника* 1, *имућност* 1 и сл.; затим заменицама *све* 2 и *свашта* 1. У обратном редоследу прилог *много* као реакција уз стимулусе такође потврђује овај начин проширивања парадигме количинских прилога, али са мањим бројем примера и са ниском фреквенцијом: уз именичке стимулусе: *Кинези* (17), *рођака* (2) / *рођаци* (1), *Американци* (1) и *унија* (1) и личне заменице *они* (1). Ово повезивање по смислу, евидентно и у бугарском и у руском језику код испитиваних прилога, одвија се по правилима асоцијативне граматике, која припадају прагматичко-когнитивним нивоу, али која одражавају елементе комуникативне ситуације: циљеве комуникације, оцене њених учесника или садржаја комуникације, интересе, интенције, идеале и др. (исп. Караулов 1999: 44).

11.2. Ситуација у бугарском језику у сегменту утицаја морфологије и семантике стимулуса слична је са ситуацијом у српском језику, па у бугарском језику парадигму стимулуса прилога *много* организују прилози степена у виду скаларне уређености, као и други типови прилога.

11.2.1. Тако се у асоцијативном пољу овог прилога јавља антонимски прилог *малко* 92 са највећим степеном учесталости, а други прилози реакције показују скаларну уређеност, типа: *повече* 7, *достатљчно* 3, *умерено* 1 и *доста* 2. Крајњу тачку скале са десне стране осим стимулуса *много* покривају прилози реакције: *много* 4 (реакција иста са стимулусом, која у пару са стимулусом може представљати и потенцијалне исказе таутолошког типа), затим фонетски експресивни облици: *мноого* 1 (фонетско градирање) и *тану* 1 (прилошки еквивалент из енглеског језика).

Потенцијално граматичко и реализовано фонетско и еквивалентно варирање облика прилога стимулуса у бугарском језику указује на већу могућност проширивања парадигме прилога степена него у српском језику, чија је уређеност у АВМ носилаца бугарског језика регулисана прагматско-комуникативним и експресивним компонентама. У бугарском језику и група прилога, којим се релативизује крајња десна тачка скале, бројнија је и разноврснија него у српском језику. Њу чини следећи низ прилога: *оце по* 1, *прекалено* 3, *огромно* 2, *максимално* 1, *прекомерно* 1, *безброј* 4, *безчет* 1, *неограничено* 1, *неизброимо* 1, *излишне* 1 и *излишно* 1.

11.2.2. Међутим, у бугарском језику утицај морфологије на плану врсте речи знатно је слабији него у српском језику, па парадигму количинских прилога степена у асоцијативном пољу прилога *много* допуњавају само прилози за време: *кога* 1 и *никога* 1.

11.2.3. На прагматичком, семантичком и експресивном плану бугарски језик показује већу разноврсност од српског језика, јер се у сегменту утицаја морфологије и семантике стимулуса, како показују вербалне асоцијације, експресивно-стилске и прагматичке компоненте реализују не само на лексичком и творбеном плану (наведени прилози скаларне уређености степена) него и на фонетском плану (облици *мноого* и енгл. *тану*). У бугарском језику, као и у српском, семантика количине односно прагматичке квантификације, преко когнитивно-прагматичког плана, проширује се и на друге врсте речи: именице: *изобилие* 14, *тълпа* 4, *море* 3, *бая* 2 (‘многа’), *купица* 2 (‘хрпа, гомила’), *купчина* 1 (‘гомила’), *всеобхватност* 1, *излишество* 1, *камара* 1, *лудница* 1, *максима* 1, *маса* 1, *прекаленост* 1 (‘претераност’), *пресишане* 1 (‘презасићеност’), *свкупност* 1; придеве: *неизброим* 1 и заменице: *любое* 14 и *всичко* 6.

11.3. У руском језику сегмент утицаја морфологије, семантике стимулуса асоцијативног поља прилога *много* знатно је једноставнији и на семантичком и на граматичком плану. Парадигму прилога степена у вербалним асоцијацијама попуњавају само количински прилози, антоним *мало* 107, на другом месту по учесталости, и прилози *достаточно* 1 и *очень* 1, као и реакција иста са стимулусом *много*, али са фреквенцијом 1. Овако малобројна парадигма прилога степена уређена је односима антонимије: *много* – *мало*, док остали прилози чине непотпун скаларни низ, гледано с лева у десно: *достаточно*, *очень* и *много*.

11.3.1. Ни на когнитивно-прагматичком плану у вербалним асоцијацијама руског језика нису бројне друге врсте речи са семантичком количине. То су именице: *маса* 2, *море* 2, *океан* 1, *большинство* 1, *величие* 1; придеви: *большой* 1, *огромное* 1 и заменице: *все* 1.

Лексичкосемантичке карактеристике прилога скупности

12. У даљем излагању биће представљен сегмент утицаја морфологије и семантике стимулуса у асоцијативном пољу прилога скупности, срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*. Лексичкосемантичку уређеност парадигми асоцијата реализованих под утицајем морфологије, семантике стимулуса прилога скупности у сва три језика регулишу синонимијски и антонимијски односи.

Модел асоцијативног поља прилога скупности: срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*, у сва три језика показује да парадигму на морфо-лошко-семантичком плану попуњавају прилози скупности, а на когнитивном плану, на основу повезаности по смислу, парадигму проширују и друге врсте речи.

12.1. У српском језику поред прилога скупности од других врста речи најбројније су именице, затим предикативи, а јавља се и по један пример придева: *удружени* и заменица: *ми*. Тако имамо: срп. *заједно* → *скупа* 78, *укупно* 2, *у двоје* 1, *удружено* 1; *пар* 27, *дружење* 2, *слога* 9, *целина* 3, *скуп* 3, *људство* 1, *окупљање* 1, *повезаност* 1; *сложно* 1, *јединствено* 5; *удружени* 1; *ми* 9. У обрнутом редоследу прилог *заједно* као реакција такође формира парадигму скупности уз стимулусе различите врсте речи. Најбројније су именице, које од укупног броја 12, у 10 случајева имају значење скупности: *јединство* (28), *унија* (9) *федерација* (5), *слога* (5), а са фреквенцијом 1 прилог *заједно* јавља се код следећих именица: *глобализам*, *мужеви*, *нација*, *партија*, *родитељи*, *за родитеље*; затим код придева: *уједињени* 68, *породични* 2; код заменица *они* 2 и *њихов* 1 и код глаголског стимулуса у 1. л. мн. *идемо* са високом фреквенцијом 72, појављивања прилога *заједно* као реакције.

12.2. У руском језику парадигму скупности чине углавном прилози, док по смислу парадигму у незнатном броју проширују бројеви, два примера: *не один*, *оба* и именице, један пример: *содружество*. Тако имамо: рус. *вместе* → *дружно* 6, *вдвоем* 17, *сообща* 5, *совместно* 1; *не один* 1, *оба* 1; *переплетание* 1, *содружество* 1.

12.3. Парадигма скупности у вербалним асоцијацијама носилаца бугарског језика знатно је бројнија и по броју реализованих прилога, али и по броју других врста речи повезаних по смислу. Од других врста речи најбројније су именице, као и у српском језику, а затим долазе бројеви (четири примера) и придеви (три примера), па тако имамо: буг. *заедно* → *двама* 44, *двамата* 4, *задружно* 4, *съвместно* 4, *неразделено* 3, *вкупом* 1, *вместе* 1, *дружно* 1, *заедно* 1, *неразделно* 1, *цяло* 1; *двойка* 4, *в едно* 3, *тројка* 1, *две* 1; *неразделени* 3, *единствен* 1, *събрани* 1; *единение* 2, *единство* 2, *общо* 2, *сплотеност* 2, *цялост* 1, *взаимност* 1, *единство* 1, *задружност* 1, *съвкупност* 1, *съвместимост* 1.

13. Парадигматска антонимијска повезаност прилога скупности са прилозима јединичности у вербалним асоцијацијама већ је потврђена у руском језику, и то на основу асоцијативног поља глагола стимулуса и прилога реакција, у чијој спојивости се реализују сви семантички типови прилога (исп. Караулов 1993: 100). Антонимијску уређеност прилога скупности потврђују и асоцијати стимулуса прилога срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*, чију парадигму на когнитивном плану, повезујући се по смислу, попуњавају и друге врсте речи²⁴³.

13.1. У српском језику осим прилога, који су и најбројнији, парадигму проширују малобројнији примери именица и придева (по два примера) и заменица *сам*. Тако имамо: срп. *заједно* → *одвојено* 28, *посебно* 2, *индивидуално* 1, *појединачно* 1, *раздвојено* 1, *отуђено* 1; придеви: *растављени* 1, *одвојена* 1; именице: *растанак* 1, *усамљеност* 1; заменица *сам* 1. У обрнутом редоследу, према ОАРСЈ, прилог *заједно* као реакција уз стимулусе друге врсте речи не реализује пардигму са антонимијским односом.

13.2. У руском језику парадигматски антонимијски низ чине углавном прилози и са по једним примером броја и именице, па тако имамо: рус. *вместе* → *врозь* 21, *порознь* 13, *рознь* 1, *раздельно* 5, *отдельно* 4, *наедине* 1; *одинь* 1, *одиночество* 1.

13.3. У бугарском језику најбројнији су прилози, затим именице, а реализује се и мањи број придева и заменица (по два примера), па тако имамо: буг. *заедно* → *отделно* 6, *поодделно* 4, *индивидуално* 1, *насаме* 1; *споделеност* 2, *раздяла* 1, *разходка* 1, *самота* 1, *споделяне*; *разделени* 6, *едини* 1; *сами* 3, *сам* 2.

14.1. У речничком чланку прилога срп. *заједно*, рус. *вместе* и буг. *заедно*, у сегменту утицаја морфологије, семантике стимулуса евидентна је и велика разноврсност прилога реакција у сва три словенска језика, тако да се у свима њима заједно реализује 7 значењских група прилога, што према Караулову представља максималан број сиркостантних реализација (исп. Караулов 1993: 124). Осим прилога скупности и јединичности реализују се и прилози оцене и предикативи, а у српском језику и именице и придеви, који по смислу, на когнитивном плану, употпуњују прилошку парадигму оцене и парадигму предикатива. Тако имамо примере:

срп. *заједно* → *лепо* 2, *позитивно* 1, *сложно* 1, *снажно* 1, *безбед-*

²⁴³ У целокупном мноштву различитих и бројних реакција прилога уз именице стимулусе, у асоцијативном речнику руског језика, према Караулову, једино се нису реализовали прилози циља и скупности, јер се уз именице, као асоцијати, најчешће јављају прилози времена и предикативи, а за њима следе прилози оцене и начински прилози. Прилози скупности јавили су се само уз два именичка стимулуса (Караулов 1999: 85).

но 1, блиставо 1, досадно 1, тесно 1, лоше 1; именице: милина 1; придеви: *јачи* 1, *јаки* 1, *срећни* 1;²⁴⁴

рус. вместе → *весело* 19, *хорошо* 13, *близко* 1, *крепко* 1, *лучше* 2, *легко* 1, *легче* 1, *спокойно* 1;

буг. заедно → *добре* 4, *весело* 2, *хубаво* 2.

Бројни су и прилози за време у сва три словенска језика и они се углавном јављају у синтагматским спојевима са прилогом стимулусом, уз промену редоследа са стимулусом, па су сврстани у модел двеју речи (в. овај сегмент у табели 1 у прилогу):

срп. заједно → *увек* 29, *заувек* 26, *никад* 9, *опет* 6, *поново* 2, *свуда* 2, *довека* 1, *никада* 1, *одувек* 1, *сада* 1, *ретко* 1; *forever* 1 (за обрнути редослед прилога *заједно* као реакције в. нап. 229);

буг. заедно → *винаги* 39, *завинаги* 38;

рус. вместе → *всегда* 25, *навсегда* 20, *надолго* 2, *всегда рядом* 1, *и навсегда* 1, *навекы* 1, *навечно* 1, *навсегда вдвоем* 1, *никогда* 1, *опять* 1, *снова* 1, *туда* 1, *forever* 1.

У српском и руском језику реализује се и енглески еквивалент *forever*, чиме се остварује експресивност асоцијативног пара. Јављају се и прилози за место: у српском *заједно* → *свуда* 1 и руском *вместе* → *рядом* 6 и *туда* 1. У бугарском се јавља и прилог правца: *заедно* → *срећу* 1.

14.2. Максималан број различитих типова сиркостаната употпуњују предлошко-падежни именички асоцијати било да се јављају у виду модела двеју речи, било у виду потенцијалних синтагми. Тако се јављају именички сиркостанти за начин:

срп. заједно → *у групи* 2, *у пару* 2 (у обрнутом редоследу прилога *заједно* јавља се уз стимулус *за родитеље* са фреквенцијом 1);

рус. вместе → *со всеми* 9, *с девушкой* 1, *душой и телом* 1 и др.;

буг. заедно → *с теб* 25, *с него* 3 и др.;

затим сиркостанти циља и правца:

срп. заједно → *до победе* 1, *до краја* 1, *сви у напад* 1, *у победе* 1 и др.;

рус. вместе → *в отпуск* 1, *на край света* 1, *к рынку* 1, *в огонь* 1 и др.;

буг. заедно → *на кино* 2, *влеглото* 1, *в рая* 1, *в труд и бой* 1, *на купон* 1, *на лов* 1, *на път* 1 и др.

²⁴⁴ У обрнутом редоследу у српском језику прилог *заједно* као реакција јавља се уз стимулусе прилоге у малом броју и то уз три прилога за време са ниском фреквенцијом: код прилога *увек* са фреквенцијом 5, *поново* (3), *никад* (1); уз придеве и именице оцене с позитивним значењем: *породични* (2 појављивања), *рођени* (2); *слога* (5), *подршка* (1), *родитељи* (1).

Разуђеност и богатство сиркостантне структуре у речничком чланку стимулуса прилога је у складу са основним законом организације АВМ – законом о изазивању реакције од стране стимулуса у првом реду себи сличног пара. Тако нпр. прилог *заједно* у српском језику показује да се у позицији реакција јавља више од половине укупног броја јединица у функцији сиркостаната. Евидентна је и велика разноврсност прилога реакција у овом чланку ако се узме у обзир 7 типова прилога: скупности (*удвоје*), предикатива (*весело*), времена (*никада*), места (*редом*), јединичности (*посебно*), оцене (*боље*). Тај број употпуњују именички предлошко-падежни сиркостанти, нпр. начинске одредбе (*за руку, с другом* и др.).

СТАТУС ОНОМАСТИЧКЕ ЛЕКСИКЕ У АП ПРИЛОГА

15. Ономастичка лексика јавља се у невеликом броју примера, и то на периферији асоцијативног поља са фреквенцијом 1.

15.1. Најбројнија је у асоцијативном пољу прилога *заједно* у српском језику и углавном је мотивисана актуелним страначким поделама и политичким збивањима последњих десет година, па се и реализација презимена *Ђинђић*, као централне личности актуелних унутрашњих збивања, може објаснити истом мотивацијом прагматског плана. Већина лексике овог типа у пару са стимулусом гради потенцијалне синтагме, које се углавном могу трансформисати на три различита начина:

1) (с/са + инстр.) ДОС, СП, Ђинђић, Европа, СПО, ДС, ЕКВ, Електрични оргазам;

2) (у + акуз.) ДОС, СП, Европа, СПО, ДС, Југославија, Плејбој, ДОС, СП;

3) (у + лок.) ДОС, СП, Европа, СПО, ДС, Југославија, Плејбој, ДОС, СП.

Реализоване синтагме јављају се у нешто мањем броју, али и оне носе обележје актуелних политичких догађаја, који су, као и у претходном случају, оставили трага у асоцијативној мрежи младе популације у Србији, као што показују примери:

заједно → у *Европу, са Србијом, са Србима, Срби, Црногорци, Србија и Црна Гора.*

У наведеним примерима, осим партијских подела, доминирају односи са Европом и Црном Гором. Из односа са Европом, како потврђују асоцијати, провејава тежња или политички диктат за заједништвом, док су односи са Црном Гором прожети извесношћу разградње ондашње државне заједнице Србије и Црне Горе и жеље да се то ипак не деси.

Јавља се и реализована синтагма са личним именом: *заједно* → *Лаза и ја*, као и асоцијати-имена домаћих музичких група и назив еротског часописа, што са прагматског становишта указује на нека интересовања младе популације у Србији.

15.2. Ономастичка лексика у бугарском језику у асоцијативном пољу прилога *заедно* заступљена је у знатно мањем броју и више је личне природе него одраз политичких интересовања младе бугарске популације. Асоцијат *за Бџлгария* представља скраћени део прецедентног дискурса, јер у пару са стимулусом: *заедно* → *за Бџлгария* има екскламатиивни карактер. Овај паролашки исказ не носи обележје само једне ситуације, него је формула из чина полагања заклетве или позивања на националну хомогенизацију, па представља национални стереотип са општвременским значењем. Јављају се и примери асоцијата са личним именима у форми потенцијалних синтагми: *заедно* → (с/сџс + инстр.): *Ани, Луи*.

15.3. У руском језику асоцијативна поља испитиваних прилога лишена су ономастичке лексике, само се уз прилог *вместе* јавља асоцијат са именом туристичког града: *вместе* → *будем мы в Одессе*, што може да буде показатељ стабилније политичке ситуације последњих година у Русији, као и показатељ таквих друштвених прилика у којима млада популација није оптерећена, бар на прагматичком и на когнитивном плану, политичким и друштвеним приликама и нестабилношћу државне заједнице у којој живи.

15.4. Разлике које се јављају у употреби ономастике у асоцијативним пољима прилога скупности, срп. *заједно*, буг. *заедно* и рус. *вместе*, потврђују досадашње сазнање у сфери вербалних асоцијација да учесника у асоцијативној анкети на одговор, реакцију подстиче илокутивна сила побуђена стимулусом, која га ставља у улогу говорника. Он стимулус схвата као иницирање конверзације или као реплику саговорника, па зато, сходно ситуацији, своје интенције исказује великим бројем речи–реакција. Приличан број ономастичке лексике у асоцијативном пољу прилога *заједно* у српском језику, показује да овај прилог код младе популације, поред осталог, стимулише реакције на актуелне друштвенополитичке прилике и на неке њихове преокупације: активност политичких странака, улога Зорана Ђинђића у ондашњем политичком животу Србије, избори, догађаји у вези са укључивањем у Европску унију, распад државне заједнице Србије и Црне Горе; али се они у вербалним асоцијацијама представљају и као поклоници одређених музичких група и сл. Код младе популације у бугарском језику емотивна реакција на друштвена збивања исказује се у виду екскламатиивног позива на националну хомогенизацију, који представља само фрагмент

национално-друштвеног стереотипа. Млади у Русији, како се показало, у сфери актуелних друштвенополитичких збивања немају сличних реакција и преокупација (исп. Стефановић 2005: 28).

ЗАКЉУЧНА РАМАТРАЊА ЛЕКСИЧКОСЕМАНТИЧКОГ ПЛАНА ПРИЛОГА

16.1. Лексичкосемантичка анализа асоцијативног поља прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику осим истакнутих сличности и разлика потврђује општа правила асоцијативне граматике, која се заснивају на граматичкој позицији и аналогичности. Пошто је граматика позиције у асоцијативно-вербалној мрежи потпуно лексикализована, представљене карактеристике лексичких парадигми асоцијата прилога срп. *много, заједно*, рус. *много, вместе* и буг. *много, заедно*, указују да је њихова предикација, остварена у односу са стимулусом, одређена њиховом позицијом у асоцијативним пољима. Парадигматска уређеност асоцијата и код прилога степена и код прилога скупности у сва три словенска језика заснована је на односима антонимије. То показују примери срп. *много* → *мало* 124, и рус. *много* → *мало*, чији се антоними реализују на другом месту по учесталости и буг. *много* → *малко*, чији се антоним реализује на првом месту по учесталости.

16.2. Позиције асоцијата чије су парадигме засноване на односима синонимије реализују се у централном делу асоцијативног поља и регулишу предикацију ових јединица само код прилога скупности у сва три словенска језика. Односи између асоцијата у синонимијском низу у асоцијативном пољу прилога степена, како се могло и очекивати, у сва три словенска језика реализују се у виду скаларне уређености, тако да оваква позиција ограничава њихову предикацију, без обзира на позицију у асоцијативном пољу. Експресивно-стилска маркираност и различита позиција на скали, асоцијатима овако уређене парадигме ограничава њихову предикацију и када се реализују у централном делу асоцијативног поља прилога степена, што показују примери из српског језика: *много* → *пуно* 136, на првом месту по учесталости, затим *превише* 21, *доста* 10 са прилично високим степеном учесталости. Предикација скаларних асоцијата у бугарском и руском језику, осим позицијом на скали, ограничена је и позицијом у асоцијативном пољу, јер се они реализују даље од центра асоцијативног поља или на самој његовој периферији, што показују примери: буг. *много* → *повече* 7, *доста* 2, *достатчно* 3 и *умерено* 1 и рус. *много* → *достаточно* 1 и *очень* 1. Међутим, у српском и бугарском језику асоцијативно поље прилога степена у парадигмама скаларне уређености одликује се великим бројем асоцијата и великом лексичком дисперзијом, па парадигму, повезујући се по смислу, проширују и друге врсте речи, а у највећем броју имени-

це. По бројним асоцијатима у парадигмама експресивно-стилске маркираности и великој лексичкој дисперзији евидентна је сличност између српског и бугарског језика.

16.3. У српском језику је код прилога степена утицај морфологије стимулуса знатно већи, него у руском и бугарском језику, јер се у његовом асоцијативном пољу реализује још пет врста прилога: прилози за интензификацију, за време, за место, за начин и за узрок. У бугарском се реализују само прилози за време, а у руском се не реализују друге врсте прилога.

Међутим, другачије показатеље имамо у асоцијативном пољу прилога скупности. Утицај морфологије стимулуса у сва три словенска језика је велики, па се гледано у целини у њиховим асоцијативним пољима реализује 7 значењских група прилога, што представља максималан број сиркостантних позиција, како је утврђено у асоцијативној граматици: то су прилози јединичности, оцене, за начин, предикативи, прилози за време, за место и прилози правца. Ове сиркостантне позиције у асоцијативним пољима прилога скупности, осим прилога, попуњавају и предлошко-падежни облици именица, међу којима се осим сиркостаната за начин реализују и сиркостанти правца и циља у сва три словенска језика.

16.4. Асоцијативно поље прилога скупности у српском језику разликује се од асоцијативног поља ових прилога у руском и бугарском језику, јер се у њему реализује приличан број ономастичке лексике. Међу овим лексемама преовлађују асоцијати из сфере актуелне политике и друштвених збивања, што на прагматском плану указује на оптерећеност студентске популације у Србији нестабилним и неповољним друштвеним приликама, којим нису изложени њихови вршњаци у Бугарској и Русији.

16.5. Асоцијативно-вербална мрежа испитиваних прилога, чије смо лексичке парадигме и опозиције успоставили на основу правила асоцијативне граматике, правила позиције и аналогije, показује да се лексикализованост на комуникативном плану испољава као језичка способност говорника. Ова способност, заснована на обједињеном знању лексике и граматике, у асоцијативно вербалној мрежи реализује се у виду несталних, дисипативних структура, које су, као и наведена правила, предмет изучавања асоцијативне граматике (исп. Караулов 1999: 34–36). У овом поглављу на неке од тих структура указано је у представљању лексичкосемантичких карактеристика асоцијата у асоцијативним пољима прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику.

ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИ НИВО АСОЦИЈАТИВНИХ ПОЉА КОЛИЧИНСКИХ ПРИЛОГА СКУПНОСТИ
ПРИЛОГ 1
ЗАЈЕДНО

српски ЗАЈЕДНО	бугарски ЗАЈЕДНО	руски ВМЕСТЕ
<p>Синтагме — синтаксеме:</p> <p>а) са асоцијатом у падежном облику: у Европу 2, у групи 2, у пару 2; до краја, до победе, на ручак, у победе, у рагу, у свему, у свет, са неким, са њим, са Србијом, са Србијом, са њом 1;</p> <p>б) са асоцијатом у форми леме уз променом редоследа са стимулусом: сви 98, сами 7, дечко и ја 2, ДОС 10, Европа 2, СПО 2, ДС, он и ја 2, ја и он, оба, обоје, Србија и Црна Гора, супружници, све, ми 9, брачни пар 2, сви ми 2, људство, два, група пријатеља, Лаза и ја, момак и девојка, момак и ја, муж и жена, студије, тренутак, ЕКВ, Електрични оргазам, руке 1;</p> <p>в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: живети 7, остати 4, бити, имати, шетати, учити, успети, волети се 1;</p> <p>г) са асоцијатом прилогом уз промену редоследа са стимулусом: увек 29, заувек 26, никад 9, опет 6, поново 2, свуда 2, до века, никада, олувек, сада, ретко; forever 1;</p> <p>д) са асоцијатом предлогом: заједно → са 2;</p>	<p>Синтагме — синтаксеме:</p> <p>а) са асоцијатом у падежном облику: с теб 25, за Бугарија 4, с мен 3, с него 3, с неја 3, в смъртта 2, на кино 2, с весички 2, с тебе 2, в гроба, в джунгла, в живота, влеглото, в рая, в труд и бой, в трудности, във весичко, до живот, до смъртта, на купон, на лов, на път, рька за рька, с взаимомощ, с любима, с мастика, с' общи усиллиа, с партньора, с приятели, хванати за рьце, хванати рьце 1;</p> <p>б) са асоцијатом у форми леме и променом редоследа са стимулусом: ние 2, весички, влюбен, весичко, аз и тя, момиче и момче, две 1;</p> <p>в) са асоцијатом прилогом и променом редоследа са стимулусом: винаги 39, завинаги 38;</p> <p>г) са асоцијатом предлогом: заедно → за 1;</p>	<p>Синтагме — синтаксеме:</p> <p>а) са асоцијатом у падежном облику: с тобой 20, с другом 16, с ним 11, с нами 10, со всеми 9, с друзьями 6, с ней 5, на всю жизнь 4, по жизни 4, с девушкой 4, с подругой 4, со мной 3, с семьей 3, с вами 2, с кем-то 2, с любимым 2, с народом 2, с ними 2, со смертью 2, в огонь, в отпуск, всю жизнь, до смерти, друг с другом, душой и телом, за руки, к рынку, на край света, с братвой, с мужем, с товаришем, я с девушкой 1;</p> <p>б) са асоцијатом у форми леме и променом редоследа са стимулусом: дружба 15, друзья 13, все 9, мы 8, двое 4, влюбленные 2, муж и жена 2, ребята, оба, руки 1;</p> <p>в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: жить 22, весело шагать 19, идти 9, быть 12, гулять 4, делать 4, петь 4, спать 3, ходить 3, шагать 3, весело шагать по просторам 3, пить 2, работать 2, взяться, выпивать, добиться, есть, играть, кататься, купаться, любить, общаться, отдыхать, ходить в школу 1;</p> <p>г) са асоцијатом прилогом и променом редоследа са стимулусом): всегда 25, навсегда 20, надолго 2, всегда рядом, и навсегда, навеки, конечно, всегда вдвоем, никогда, опять, снова, туда, forever 1;</p>

<p>Потенцијалне синтагме 1 (пребацивање асоцијата у падежни облик с предлогом, најчешће локатив с предлогом <i>у</i>): љубав 40, живот 6, срећа 10, брак 13, коалиција 13, ДОС 10, друштво 13, породица 9, група 9, ве за 4, пријатељство 3, успех 3, Европа 2, мир 2, политика 2, секс 2, СПО 2, тим 2, борба, будућност, чежња, другарство, ДС, Југославија, кошарка, кошаркашка репрезентација, напад, орбита, песма, Плејбој, протест 96., рад, царство, репрезентација, савез, солидарност, СП, школа, велика љубав, загрљај, земља (на земљи), звезда (до звезда) 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме 1 (пребацивање облика асоцијата у локатив или акузатив с предлогомима): частице 15, семејство 7, пријатељство 6, група 5, сигурност 5, сила 5, радост 4, живот 3, легло 3, срећа 3, рече 3, брак 2, вечност 2, врџка 2, доковане 2, купон 2, надежда 2, помош 2, сљњне 2, тим 2, ансамбл, благоприлииче, блаженство, близост, букет, вертеп, прегрџка, веселие, група, екип, емоции, задруга, здрач, игра, идване, компромис, комунизам, контакт, крџв, ласки, местни избори, миг, нов живот, обич, общество, огледало, отговорност, одношения, пейка, летима, подкрепа, пџт, работа, семејство, споконјствие, тандем, трудности, тџпа, филм 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме 1 (пребацивање облика асоцијата у локатив или акузатив с предлогомима): љубовь 11, счастье 4, велье 2, коллектив 2, отдых 2, пара 2, союз 2, брак, гурьба, жизнь, парочка, поход, хорони, пути, радость, свадьба, страдание, толпа, виноград, тусовка 1;</p>
<p>Потенцијалне синтагме 2 (пребацивање асоцијата у инструментал с предлогом <i>с</i>, <i>са</i>): деца 2, лечко 2, Ђинђић 4, људи 4, пријатељи 3, свет 3, ДОС 10, СПО 2, ДС, Срби 2, Црногорци, ја, мој момак, нација, родитељи, руља, СП 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме 2 (пребацивање облика асоцијата у инструментал с предлог <i>с</i>, <i>сџс</i>): љубое 26, пријател 11, пријатели 7, компанија 4, дружина 2, Ани, безлџници, жена, колеги, брага, Луи, мама, мацка, мџж, неја, двама 44, двама 4, двама души, хора, човек 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме 2 (пребацивање облика асоцијата у инструментал с предлог <i>с</i>): семья 9, друг 5, жена 2, братья, компания, люди, мама, музыка, наша группа, он, други, сестра, товарищи 1;</p>
<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекије прилози): скупа 78, одвојено 28, јединствено 5, посебно 2, укупно 2 индивидуално, појединачно, у двоје, удружено, отуђено, позитивно, раздвојено, састављено, сложено, снажно, спојено, јаче;</p>	<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекије прилози): одделно 6, задружно 4, сџвместно 4, нераздџлно 3, вкупном, вместе, дружно, заедно, индивидуално, насаме, срешџу 1;</p>	<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекије прилози): врозь 21, весело 19, вџвоем 17, порознь 13, хорошо 13, дружно 6, рядом 6, раздџльно 5, сообща 5, оддџльно 4, рознь, близко, крепко, наедине, разом, ночью, совместно 1;</p>

<p>Реченице: смо јачи 15, смо најјачи, боље је, можемо све, се дружимо, успели, могу, руке горе, сви у напад 1;</p>	<p>Реченице: сме 8, ходим 2, ще бџдем 2, вџрвим, говорим, да бџдем, да бџдем ако сме пријатели, да вџрвим, карам, работим, сме всеки ден, сме навсякџде, сме по-силни, съпреживявам, танџуваме, тџрсим, тџрся, успяваме, ще се справим, ще успееш, двама обичаџи се 1;</p>	<p>Реченице 1: гуляем 2, живем 2, бџдем, бџдем мы в Одессе, жили, идем, любят, можем, мы семья, мы сила, мы сможем все, надо быть всем, победит, поедем, поем, пойдем, свернем горы, соберемся, споем 1;</p>
		<p>Реченице 2 (са именским предикатом и предикативима): веселей 5, лучше 2, быстрее, веселее, легко, легче, сильнее, спокойно 1;</p>
<p>Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката <i>је, смо, сте, су</i>: пар 27, ми 9, јачи 5, лепо 2, безбедно, блиста-во, досадно, тесно, лоше, јаки, једно, мили-на, срећни 1;</p>	<p>Потенцијалане реченице 1 (додавање универзалног предиката: <i>е, сме, са</i>): добре 4, џагливи 3, весело 2, вљобени 2, силни 2, хубаво 2, неvwзможно 1;</p>	<p>Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката <i>ето</i> у смислу идентификаџије значења стимулуса): не один, переплетение, содружество, единство, сила, содруничество, сплоченность 1;</p>
<p>Потенцијалне реченице 2 (додавање универзалног предиката <i>то је</i>, у смислу идентификаџије значења стимулуса): слога 9, снага 5, јачина 4, целина 3, скуп 3, дружење 2, испуњење, колетигалност, неопходност, окулпљање, помоћ, повезаност, сигурност, стабилност, топлина, удружени, планета за руке 1;</p>	<p>Потенцијалне реченице 2 (додавање универзалног предиката <i>тој е</i>, у смислу идентификаџије значења стимулуса): двойка 4, в едно 3, не-разделни 3, единение 2, единство 2, общо 2, сплотеност 2, съвместност 2, цялост 2, взаимност, тројка, двамата с теб, единствен, досада, единство, задружност, неразделно, цяло, несамостоятелност, необходимост, несамота, нужен, обединени, общ, свръзка, събрани, съвкупност, съвместимост, споделяне, > 3 души 1;</p>	<p>реченице 2 (додавање универзалног предиката са негациоџ <i>ето не</i> у смислу истичања супротности или различитости значења са стимулусом): один 5, одиночество 1;</p>

<p>Потенцијалне реченице 3 (додавање негираног облика универзалног предиката <i>то није</i>, у смислу истицања супротности, неистоветности са стимулусом): сам 2, стављени 2, неслога, неуспех, усамљеност, одвојена, растанак 1;</p>	<p>Потенцијалне реченице 3 (додавање негираног облика универзалног предиката <i>той не е</i>, у смислу истицања супротности, неистоветности са стимулусом): разделени 6, поотделно 4, сами 3, сам 2, споделеност 2, единни, раздјела, разходка, самота, 1;</p>	
<p>Реакције одговори: не иде 2, некад смо јачи сами, 'ајмо сви, јесмо, када, мора тако, волео бих, заувек заједно, ми то можемо, могу, не, што да не 1;</p>	<p>Реакције одговори: да; не; да, ама не; док'где?; и поотделно; кога; к'где?; можем...; не винаги; не за д'љго; не съм сам; но през ограда; пријатно прекарване и весели митове; само в мечтите 1.</p>	<p>Реакције одговори: в каком?, в каком месте?, да 1;</p>
<p>Творбена мотивација: заједно → заједница 3.</p>		<p>Творбена мотивација: вместе → совместно 1.</p>
<p>Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: воља 1, звук 1. 800 (173, 484, 136) + 194 + 89 + 131</p>	<p>Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: плитка, рамене, сноп, с'дба, с'вричаност, топлога 1. 579+231+12+161+17</p>	<p>Асоцијати који се не уклапају у граматичку структуру: большой, веселый, рукопожатие, Тимур и его команда, хороша, пастель 1. 593+174+17+107+16</p>

ГРАМАТИЧКО-СЕМАНТИЧКИ НИВО АСОЦИЈАТИВНИХ ПОЉА КОЛИЧИНСКИХ ПРИЛОГА СТЕПЕНА
ПРИЛОГ 2
МНОГО

српски МНОГО	бугарски МНОГО	руски МНОГО
<p>Синтагме — синтаксеме: а) са асоцијатом у падежном облику: пара 39, година 22, љубави 19, среће 18, људи 16, новца 12, жеља 7, тога 6, обавеза 5, посла 4, брига 3, нечега 3, проблема 3, свега 3, времена 3, хране 2, килограма 2, невоља 2, пријатеља 2, ствари 2, труда 2, успеха 2, знања 2, штошта 2, бомбона, чоколада, чега, дече, игара, искуства, јагода, књига, косе, лепоте, лишћа, мучнина, мука, памети, планина, потрага, пруга, рада, радости, сати, слаткиша, слика, сунца, шуме, туге, вожње, врећа, здравља, забаве, зла, злата, журбе 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: више 14, велико 4, богат 3, лепо 2, неиздржљиво 2, бело, добар, дуг, паметан, још, боље, дивно, добро, досадно, дуго, горе, лако, пре, претрпано, скупо, слатко, веће 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: имати 3, радити 2, волети 2, желети 2, хтети, испунити, јести 1; г) везани спојеви: много → пута 1;</p>	<p>Синтагме — синтаксеме: а) са асоцијатом у падежном облику: пари 53, хора 23, деца 9, време 5, здраве 4, обич 4, цвета 4, думи 3, пријатели 3, проблеми 3, грижи 2, мечти 2, мравки 2, поздраву 2, успеху 2, числа 2, глупости, гори, желанија, жени, звезди, зеле, зеленчуки, знања, интерпретација, књиги, коли; кретени, круши, листи, мисли, мобилни, мње, на ангели, надхврлени граници, непријатности, нерви, подробности, птници, рyce, сливи, сълзи, сълмнення, тичане, трохи, трудности в живота, усмивки, химери, чаши, чертежи, чувства, чушки, ябълки, ядене 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: голям 6, хубаво 5, важно 4, добре 3, гот 3, жалко 2, голямо 2, добър 2, бърз, гладен, готин, богат, бяло, велико, весели, голям брат, излишен, интелигентен, нагли, погълтани, тъл, умен, уют, хубава, щастлив, ясно, безсмислено, бързо, гадно, далече, красиво, различно, силно, скоро, странно, често, силен, скъпо, слаб, твърд, твърде много; в) везани спојеви: много → път, много → шум за нищо 1;</p>	<p>Синтагме — синтаксеме: а) са асоцијатом у падежном облику: денг 121, всего 17, друзей 16, счастья 16, людей 11, дел 10, добра 8, пива 7, лет 6, свега 6, шума 6, времени 5, еды 5, куча 5, любви 5, радости 4, цветов 4, воды 3, снег 3, уроков 3, хлеба 3, грибов 2, мыслей 2, нас 2, работы 2, слов 2, хорошего 2, чего 2, чисел 2, алых роз, банан, вещей, лиц, власти, водки, воздуха, воров, ворон, врагов, груш, дверей, девочек, девушек, девчонок, денег и счастья, деревьев, детей, достаток, дураков, желчи, жизни, забот, заданий (работы), зубов, игрушек, идей, интересов, киви, книги, конфет, кушанья, неприятностей, нового, новостей, оперативной памяти, ощущений, проблем, радостей, рыбы, слов, снов, соли, счастливых людей, туч, улыбок, ума, устриц (остриге), чего-то, чувств, яблок, ягод 1; б) са асоцијатом прилогом или придевом: хорошо 9, больше 1; в) са асоцијатом глаголом у форми инфинитива: пить 4, говорить 3, читать 3, делать 2, думать 2, знать 2, обещать 2, хотеть 2, болгать, есть, кушать, работать, спать 1; г) везани спојеви: много → раз 3, лет тому назад, ли 1;</p>

<p>Потенцијалне синтагме (пребацивање асоцијата у генитив): новац 22, љубав 12, срећа 9, паре 8, храна 4, радост 4, деца 3, проблем 3, здравље 3, бол 2, претеривање 2, уживање 2, време 2, задовољство 2, алаовство, бомбоне, дан, године, каиш, кич, књиге, криминал, кукуруз, лешник, лонац, миш, музика, нестрпљење, неумереност, незадовољство, обавезе, одећа, пољубац, посао, прашак, пријатељи, пријатељство, проблеми, сан, себичност, сигурност, скромност, сладолед, смех, смисао, патња, шип, срце, ствар, шећер, тањир, трезор, воће, вожња, знање, живот, загађеност, захтеви, замак, злато 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме (пребацивање асоцијата у генитив): шастие 12, неша 11, нешто 4, радост 3, куп 3, алчност 2, народ 2, работа 2, храна 2, богатство, бол, бјигане, болка, говор, град, дъжд, имог, избобилне, пространство, качество, цел, крв, мисъл, обещание, пазар, парк, простотия, излишне, пясък, планина, разнообразие, разнопосочност, разочарование, разум, ракия, скорост, слънце, трева, труд, тъмнина, удобство, удоволствие, целомъдрие, цифра, чувство, шум, число, 1;</p>	<p>Потенцијалне синтагме (пребацивање асоцијата у генитив множине): деньги 17, счастье 6, время 3, люди 2, народа 2, вода 2, беззаботность, водка, жадность, зло, лето, мама, гора, гости, дела, день, еда, звезды, проблема, ребята, силы, свет, удача, уроки, числа, вкусное 1;</p>
<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекције прилози): пуно 136, мало 124, превише 21, доста 10, довољно 3, сувише 6, много 2, никад 2, овде 2, претерано, бесконачно, највише, не превише, непознато, огромно, овеће, стога, супер, увек, врло 1;</p>	<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекције прилози): малко 92, повече 7, безброј 4, много 4, достатъчно 3, прекалено 3 претерано), бая 2 (прилично), доста 2, огромно 2, односително 2, безчет, излишно, кога, максимално, неизброимо, неограничено, никога, още по, прекомерно, умерено, ману 1;</p>	<p>Утицај морфологије (семантике) стимулуса (рекције прилози): мало 107, достаточнo, много, очень, очень много 1;</p>
<p>Реченице: има да се учи, смо јаки, вредим 1;</p>	<p>Реченице: искам 10, обичам 4, мисля 2, холя 2, говоря, боли, болеет, бързам, време мина, желая, знаеш, изисквам, ми се искала, не е нужно, не е хубаво, определям, се надявам, силно обичам, спя, съм пиан, уча, ям 1;</p>	<p>Реченице: выпито, говорит, горя, ешь, нет времени, уж вас таких, хочешь 1;</p>

<p>Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката <i>то је</i>, у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): гомила 17, богатство 12, изобиље 5, брдо 3, количина 3, обиље 3, маса 2, све 2, гомила златника, томиле, хрпа, имућност, камара, море, прилог, свашта, величина, вишак 1;</p>	<p>Потенцијалане реченице 1 (додавање универзалног предиката <i>той е</i> у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): количество 18, изобиле 14, любое 14, вичко 6, тьпа 4, море 3, кулица 2, купчина, всеобхватност, голама, количество, излишество, излишне, камара, количество, лудница, максима, маса, маса от хора, неизбромим, обратного на малко, полифония, прекаленост, пресишане, съвкупност, чета 1;</p>	<p>Потенцијалне реченице 1 (додавање универзалног предиката <i>это</i> у смислу дефиниције или идентификације значења стимулуса): количество 2, маса 2, море 2, больше чем надо, большинство, большое количество, большой, величие, все, не объять, но мало, огромное, океан, миллион 1;</p>
<p>Потенцијалне реченице 2 (додавање негираног облика универзалног предиката <i>то није</i>, у смислу истицања супротности, неистоветности са стимулусом): ништа, прегршт 1,</p>	<p>Потенцијалане реченице 2 (додавање универзалног предиката с негацијом <i>той не е</i> у смислу истицања супротног или различитог значења са стимулусом): нищо 5, не достатъчно 1;</p>	<p>Потенцијалне реченице 2 (додавање универзалног предиката са негацијом <i>это не</i> у смислу истицања супротности или различитости значења са стимулусом): ничего 1;</p>
<p>Реакције одговори: и још више, немам, никад мало, никад није, никад превише 1;</p>	<p>Реакције одговори: за вљчки, за учене, искам да съм готов, Колко?, но от сърце 1;</p>	<p>Реакције одговори: не бывает, еще больше, еще хуже, мало ли времени прошло, нельзя ничего выбрать, не совсем, ничего не бывает, патология?, слишком хочешь, мало дела, хорошего— плохо 1;</p>
<p>Творбена мотивација: много → бројно 1 (многобројно).</p>	<p>Творбена мотивација: многообразие 2, множество 2, множественост 1;</p>	<p>Творбена мотивација: много → масштабный (многомасштабный)</p>
<p>Фонетско-фонолошка мотивација: коко, Конго 1.</p>	<p>Фонетско-фонолошка мотивација: Конго 1; мнооого 1.</p>	
<p>800 (164, 442, 44) + 199 + 20 + 135</p>	<p>580+221+14+163+25</p>	<p>Асоцијати који се не уклапају у грамагичку структуру: Миринды 1. 593+163+19+113+18</p>

ГРАМАТИЧКИ И КОГНИТИВНИ АСПЕКТИ ЛЕКСИЧКОГ ЗНАЧЕЊА

З а к љ у ч а к

1. У монографији су граматички и когнитивни аспекти лексичког значења обрађени у виду више тема у оквиру којих су представљени резултати наших истраживања у последњих десет година. Истраживања су рађена на богатом језичком материјалу, пре свега на системској речничкој грађи из савремених и историјских речника српског (српскохрватског) језика, тезаурусног Речника САНУ, шестотомног Речника МС и историјског тезаурусног Рјечника ЈАЗУ, као и из асоцијативних речника. Когнитивни аспекти лексичког значења, разматрани у најширем смислу, истраживани су и на поетском и на религијском дискурсу. У истраживању су уз традиционалну граматичку, лексичкосемантичку и композицијалну анализу, примењивани и теоријско-методолошки приступи когнитивистичког усмерења, концептуалног, етнолингвистичког, лингвокултуролошког и приступа заснованих на вербалним асоцијацијама. Руководијени дугогодишњим лексикографским искуством у изради тезаурусног Речника САНУ, и увидом у системске лексичке појаве и функционисање лексике у употреби, схватили смо предности интегралног приступа у опису лексичких јединица, па смо се у истраживању, као и у свакодневном лексикографском раду, руководили и методолошким поступцима системске лексикографије, која је проистекла из овог приступа. Најбитније карактеристике интегралног приступа и системске лексикографије представљене су у монографији.

2. Савремени приступи интегралног и когнитивистичког усмерења у теоријској и примењеној лингвистици, упоређивани су са позитивним достигнућима српске традиционалне лингвистике и лексикографије. На основу делатности репрезентативних представника српске филологије и лингвистике из различитих периода њеног развоја, установљено је да се може успоставити континуитет у развоју српске традиционалне и модерне лингвистике.

2.1. Тако је на основу граматичких поступака и распореда грађе у школским граматицама Љ. Стојановића показано да је у граматичком

моделу описа српског књижевног језика овог знаменитог филолога из друге половине 19. и прве половине 20. века, примењиван један од савремених, актуелних принципа – принцип динамике језичког развоја и комбинација синхроног и дијахроног приступа. Елементи савремених приступа у традиционалној српској лингвистици и лексикографији представљени су и на примеру теоријске и практичне лексикографске делатности М. Стевановића, познатог граматичара и лингвисте из друге половине 20. века. Битна окосница његовог приступа, заснована на комбинацији синтаксичких, лексичко-семантичких и морфолошких параметара, као у савременом интегралном опису, показана је на примеру његових теоријских промишљања о граматичким и лексичкосемантичким феноменима, као и на примеру лексикографских поступака које је М. Стевановић применио у *Речнику Његошева језика*.

3. Граматички аспекти лексичког значења на основу сопствених истраживања, заснованих на традиционалној граматичко-семантичкој анализи, као и на савременим приступима компоненцијалне анализе и интегралног описа, представљени су у оквиру четири поглавља монографије, и то на примеру одређених лексичкосемантичких класа глагола и придева.

3.1. На бројним примерима глаголских лексема из Речника МС утврђене су опште семантичко-граматичке карактеристике класе глагола са значењем постепености и учесталих глагола, као и разлике међу њима. Показано је да се разлике између наведених класа глагола испољавају на семантичком и граматичком плану. Значење глагола постепености заснива се на смислу успореног темпа, са компонентама континуираности, дистрибутивности, партитивности и сукцесивности, и то код глагола са значењем процеса или радње. Значење учесталости заснива се на смислу ограничености, досезања крајње тачке у реализацији радње, са компонентама партитивности, дистрибутивности и сукцесивности, и то код глагола са значењима радње, кретања, расположења, говорења, постојања, положаја у простору и физичког деловања. Заједничка карактеристика обеју класа глагола испољава се у виду исте семантичке валентности, коју попуњава „сложена ситуација”. Међутим, сложена ситуација код глагола постепености може се реализовати или у виду рашчлањивости процеса, радње, на низ сукцесивних фаза или у виду множине учесника ситуације, док се код учесталих глагола сложена ситуација рашчлањује у виду више поновљених радњи, аката.

Утврђено је да се по значењу поновљености, вишекратности радње, учестали глаголи разликују с једне стране од једнократних дуративних и тренутних глагола, а с друге стране од вишефазних глагола са значењем постепености, с којим, иначе, деле исте видске карактеристике и/или заједничке компоненте партитивности, дистрибутивности и сукцесивности.

На основу анализе језичког материјала из репрезентативних извора, представљене су семантичко-синтаксичке карактеристике глагола са значењем 'претварања', 'имитације'. У питању су тровалентни глаголи типа *претварати се*, *правити се*, *симулирати*, *имитирати*. Утврђено је да они припадају семикопулативним глаголима, чија се везничка функција реализује у виду операторних функтора. Њихову обавезну другу валентност попуњавају пропозиције или непредметни актанти, који се на синтаксичком плану јављају у позицији допунских предикатива. Они се у типичним случајевима реализују у форми зависне реченице са везником (*као*) *да*, ретко са везником *како*. У другим случајевима се исказују именским речима или синтаagmaма у форми номинатива, инструментала или беспредлошког акузатива. Допунским предикативима, као лексичким језгром предиката, означавају се видови имитације и на посредан начин, преко везничке, оперативне функције глагола 'претварања', приписују одређена својства агенсу у позицији субјекта.

3.2. Граматички аспекти лексичког значења разматрани су и на примеру описних придева са суфиксом *-(a)н* и односних придева са суфиксом *-ни*, деривираних од именичких основа домаћег порекла. На основу лексичкосемантичке, творбене и граматичке анализе придевских лексема из Речника САНУ и Речника МС одређен је њихов лексемски статус у случајевима реализације или преклапања оба значења. Закључено је да процес диференцијације описног и односног значења деноминалних придева са суфиксима *-(a)н* и *-ни* у савременом српском језику није завршен и да придевски вид, као синтаксичка категорија, нема улогу у њиховом разграничавању.

4. Когнитивни аспекти лексичког значења у најширем смислу у монографији су представљени као феномени концептуализације, концепата, стереотипизације и стереотипа кључних речи – појмова из српске лингвокултуре, као што су: *ЧАСТ*, *СРАМОТА*, *СТИД*, *ДОМ*, *ДОМОВИНА*, *МАЈКА*, *ЛЕПОТА* и *ВИЂЕЊЕ*, и то на системском језичком материјалу из тезаурусних речника, из асоцијативних и других релевантних речника, као и на материјалу поетског и религиозног дискурса.

4.1. На основу лексичкосемантичке и концептуалне анализе лексема *част* и *срамота*, из Речника МС и историјског Рјечника ЈАЗУ, реконструисани су етички концепти *ЧАСТ* и *СРАМОТА* у српском (српскохрватском) језику. Утврђено је да се у социјалној сфери њихова концептуална поља пресецају са концептуалним пољем *САВЕСТИ*, а у интимној сфери са концептуалним пољем *ГРЕХА*. Припадници српске културе у домену личног и друштвеног морала обједињују „културу стида” и „културу савести”, чувајући тако традицију античке и хришћанске културе.

Култура стида носилаца српског језика, уз све друге релевантне елементе концепта емоције стида, представљена је на основу концептуалне анализе лексема *стид* и *срам*, њихових колокација, синонима и творбених еквивалената, а на материјалу речника различитог типа и електронског корпуса. Утврђено је да концепт стида у српском језику обухвата психичке, религиозно-етичке, социјалне, културне, естетске и етикетне аспекте реализације ове емоције. У језичкој слици света концептуално поље стида преклапа се са концептуалним пољем части, у религиозној сфери са концептуалним пољем ГРЕХА, а у световној сфери са концептуалним пољем ГРЕХОТЕ.

4.2. Стереотипизација и стереотипи на системском материјалу савременог српског језика, уз примену теоријско-методолошких приступа Лублинске етнолингвистичке школе, у монографији су представљени у више поглавља.

4.2.1. Когнитивни аспекти лексичког значења разматрани су и као феномени утицаја афиксалне и семантичке творбе у стереотипизацији појма ВИЂЕЊЕ на основу семантичке и творбене анализе лексема из семантичког и концептуалног поља визуелне перцепције, а на материјалу из дескриптивних Речника САНУ, Речника МС и Асоцијативног речника српског језика. Утврђено је да творбени деривати повећавају број параметара у стереотипизацији појма ВИЂЕЊЕ, проширујући његову концептосферу метафоричним значењима много детаљније него типични глаголи визуелне перцепције *видети (се)* и *гледати (се)*. Они знатно обогаћују стереотип ВИЂЕЊА у сегментима видљивости, видног поља, угла посматрања, тачке гледишта, плана и перспективе. Међутим, анализа лексичког материјала из Асоцијативног речника показала је да се стереотип ВИЂЕЊА у асоцијативном пољу профилише у виду граматичких категорија, зато што је сфера вербалних асоцијација ближа разговорном језику и одражава динамику дијалога са његовим битним граматичким карактеристикама.

4.2.2. Стереотипизација и стереотип МАЈКЕ у српском језику представљен је на материјалу Речника САНУ. На основу семантичких карактеристика лексеме *мајка*, њених деривата и израза представљен је базични комплекс особина и профилисање друштвене норме у грађењу представе како „типичне” тако и „праве” МАЈКЕ, засноване на породичној и друштвеној традицији која је својствена српском језику и српској култури. Запажено је да је највећи број особина стереотипа МАЈКА у српском језику заснован на социјалним, емотивним и психичким аспектима.

Стереотип домовина представљен је у заједничкој концептосфери појмова дом и мајка. Показано је да је заједничка концептосфера ових стереотипа профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним

параметрима, заснованим на позитивним елементима „свог, блиског” из опозиције „свој – туђи”. Утврђено је да концепт домовине, заснован на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу лексема *домовина* и *отаџбина*, заједно са концептима ДОМ и МАЈКА спада у културне, егзистенцијалне и универзалне концепте. Бројним примерима из семантичког поља лексема *домовина*, *отаџбина*, *дом*, *кућа* и *мајка* представљене су специфичности ових концепата у српској лингвокултури, као и сличности са другим словенским лингвокултурама, пре свега са пољском, а затим са руском и бугарском.

На одабраном поетском дискурсу српских песника различитих генерација и праваца утврђено је да је стереотипизација вишедимензионалног појма домовине, као и у савременом српском језику, заснована на просторном профилу, који се у поетском дискурсу реализује као концепт тзв. „националне домовине”, Србије, са основним националним вредностима: именом (Србија, српски народ), језиком, историјом и културом. Индивидуални поетски фактори (тачка гледишта и поетска перспектива самих песника) и друштвено-историјски фактори профилишу овај појам, варирајући његове просторне аспекте аксиолошким и емотивним параметрима, тако што потврђују или доводе у питање неке од основних традиционалних вредности: слободарски дух српског народа, његову спремност за одбрану домовине и вредност жртвовања за домовину.

4.2.3. На основу анализе одабраних примера из књижевног дискурса у монографији су представљени стилски аспекти стереотипизације ДОМА и утврђена је улога елемената поетског и поетизованог, уметничког језика у профилисању овог појма. Закључено је да је стереотип ДОМА у књижевном дискурсу заснован на општејезичким параметрима, а да стилски елементи профилишу овај појам варирајући његове физичке, друштвене, аксиолошке и емотивне аспекте тако што неутрализују или укидају неку од три релевантне опозиције: „свој – туђи”, „живот – смрт” и „унутрашњи простор – спољашњи простор”, или тако што уносе амбивалентне вредности у профилисању овог појама.

Концепт ДОМА представљен је и у религијском хришћанском дискурсу, на материјалу превода Старог и Новог завета и ауторских текстова. Показано је да се представа ДОМА у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца савременог српског језика, концептуализује као вишедимензионалан појам, профилисан физичким, функционалним, друштвеним, аксиолошким и емотивним параметрима. Међутим, сам стереотип ДОМА функционише више као сакрални него културни модел, тако што проширује концептуално поље новим позитивним вредностима из духовне и религијске сфере, заснованим на опозицијама као што су: „вечан, бесмртан, непролазан – привремен,

смртан, пролазан”, „духовни, нематеријалан – телесан, материјалан”, „царство небеско – царство земаљско”. Варирања, а ређе и амбивалентне вредности у профилисању овог појма, засновани су на променљивости тачке гледишта и перспективе самих аутора.

4.2.4. Стереотип о Грцима у српском језику реконструисан је на основу лексичкосемантичке, компонентне и творбене анализе лексеме *Грк* и лексема из њеног творбеног гнезда, на материјалу историјског тезаурусног Рјечника ЈАЗУ, а уз примену социолошких и социолингвистичких приступа. Утврђено је да овај етнички стереотип одражава карактеристике дијахроне стереотипизације кроз слојевиту представу припадника другог народа у српској (српскохрватској) лингвокултури и да је у њему сачувано истинито језгро, са препознатљивим наслагама митолошког и историјског памћења, као у стереотипима из традиционалне културе.

4.2.5. Преплитање мита и стварности у стереотипизацији појмова представљено је и на примеру поетског дискурса у анализи речи-концепата са аспекта когнитивне теорије, теорије језичке личности и теорије идиостила. У питању су речи-концепти које се у форми лексема и лексичких спојева јављају као доминанте дискурса у изабраним песмама савремене песникиње Даринке Јеврић. Ове речи-концепти својим емоционалним, духовним, когнитивним, аксиолошким, естетским и етичким смисловима граде основне теме и мотиве, концептуално повезане у дискурзивне целине које чине окосницу поезије ове песникиње: мотив храма као светковина срца, мотив љубави као лично и универзално осећање, као и мотив љубави према завичају и домовини. Са становишта теорије језичке личности показано је да речи-концепти, као доминанте песничког дискурса, указују на особеност идиостила ове врсне песникиње, чији песнички опус репрезентује језичку слику света и креативне потенцијале српског језика.

4.2.6. На књижевном дискурсу представљен је и концепт лепота. На основу концептуалне анализе делова текста у којима се реализују елементи овог концепта у три Андрићеве приповетке (*Анкина времена*, *Јелена*, *жена које нема* и *Мост на Жети*), показано је да је концепт лепоте амбивалентан, јер је заснован на опозицији елемената 'лепо – ружно' унутар естетског супконцепта и 'добро – зло' унутар етичког супконцепта. У Андрићевим приповеткама, као и у изворној језичкој слици света, и поред амбивалентности концепта лепоте, у реализацији јединствене естетске и етичке концептосфере ипак преовлађују елементи 'лепог' и 'доброг'.

5. Граматички и когнитивни аспекти лексичког значења представљени су и са аспекта вербалних асоцијација на примерима прилога степена и купности и личне заменице ЈА, реализованих у асоцијативном пољу.

5.1. Заменица ЈА представљена је на основу анализе односа у паровима стимулус – реакција заменице ЈА у оба смера, на материјалу *Асоцијативног речника српског језика* и *Обратног асоцијативног речника српског језика*. Лексичкосемантичке и граматичке карактеристике ове личне заменице установљене су и представљене стандардним аналошким процедурама асоцијативне граматике, са циљем да се допуни и/или коригује њен досадашњи опис. Анализом су утврђене карактеристике ове заменице на сва три језичка плана: вербално-семантичком (граматичком и лексичкосемантичком плану), прагматичком и когнитивном плану, представљене на крају поглавља у виду два модела: вербално-семантичког и когнитивно-прагматичког. Тако је на вербално-семантичком плану утврђена закономерност асоцијативне повезаности других врста речи и других заменица са личном заменицом ЈА, као и степен граматикализације односа у пару стимулус – реакција. Јединице овог плана у моделу су представљене у различитим сегментима. У сегменту утицаја морфологије и семантике стимулуса издвојене су парадигме заменичких и деиктичких речи, док су у другим сегментима издвојене синтаксичке јединице – синтаксеме у виду реализованих и потенцијалних синтагми и реченица. У граматичким јединицама, мотивисаним и факторима когнитивног и прагматичког плана, аналошким процедурама утврђени су видови асоцијативне повезаности условљени језичком сликом света, прецедентним текстовима, социјалним и психичким карактеристикама, као и културним обрасцима и стереотипима.

5.2. На корпусу асоцијативних речника словенских језика представљене су сличности и разлике граматичких и лексичкосемантичких карактеристика прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику, и то на примерима: срп. *много, заједно*, рус. *много, вместе* и буг. *много, заедно*, и урађен је модел вербално-семантичког (граматичког и лексичкосемантичког) плана наведених прилога. Модел граматичко-семантичке уређености асоцијативних поља прилога степена и скупности утврђен је на основу односа у пару стимулус – реакција, који се узима и као основна јединица асоцијативне граматике.

У вези са лексичкосемантичким планом, на основу учесталости антонима у асоцијативном пољу, утврђено је да су лексичке парадигме прилога степена и скупности у сва три словенска језика регуларно уређене односима антонимије: буг. *много* → *малко* 92, срп. *много* → *мало* 124 и рус. *много* → *мало* 107. Позиције асоцијата чије су парадигме засноване на односима синонимије реализују се у централном делу асоцијативног поља и регулишу однос у пару стимулус – реакција само код прилога скупности у сва три словенска језика.

Код прилога степена у сва три словенска језика однос у пару стимулус – реакција, без обзира на позицију асоцијата у асоцијативном пољу, регулише скаларна уређеност синонимијског низа због различите позиције асоцијата на скали. У асоцијативном пољу прилога скупности у српском језику, за разлику од асоцијативног поља ових прилога у руском и бугарском језику, реализује се приличан број ономастичке лексике која одражава значајне разлике на прагматичко-социјалном плану у вербалним асоцијацијама између српског језика, с једне стране, и бугарског и руског језика, с друге стране.

На граматичком плану асоцијативних поља прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику указано је на најистакнутије сличности и разлике у функционисању ових прилога у лексичком систему и систему асоцијативне граматике. На основу свега, утврђено је да парадигматска уређеност асоцијата у асоцијативним пољима прилога степена и скупности и њихов однос према стимулусу представља лексикализацију правила граматике говорне делатности, правила позиције и аналогије, којима се бави асоцијативна граматика. Показано је да лексичкосемантичке карактеристике асоцијата испитиваних прилога у асоцијативним пољима представљају само један од многобројних начина фиксирања несталних, дисипативних структура и правила граматике говорне делатности.

GRAMMATICAL AND COGNITIVE ASPECTS OF LEXICAL MEANING

Summary

1. This monograph presents within several thematic sections the grammatical and cognitive aspects of lexical meaning based on representative language corpus material. Our sources include contemporary and historical dictionaries of Serbian (Serbo-Croatian), the comprehensive *Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts*, six-volume *Dictionary of Matica Srpska* and historical thesaurus *Dictionary of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts*, as well as word association dictionaries. Cognitive aspects of lexical meaning, taken in the broadest sense, were also investigated in poetical and religious discourse. Apart from traditional grammatical, lexical semantic and componential analysis, the methods applied in the research include those of the cognitivist orientation: conceptual, ethnolinguistic, linguoculturological, as well as the approach based on verbal associations. Moreover, allowing for the advantages of an integrated approach to lexical meaning, the analysis of the lexical items incorporated methodological procedures of systematic lexicography, as conceived in the work of an eminent Russian linguist, J. D. Apresjan.

2. Contemporary approaches of integrative and cognitivist orientation in theoretical and applied linguistics have been contrasted with the achievements of Serbian traditional linguistics and lexicography. On the basis of the work of representative Serbian philologists and linguists spanning various historical periods, we established that there exists a continuity of thought in the development of Serbian traditional and modern linguistics.

2.1. Likewise, by analyzing the grammatical procedures and organization of the corpus material in school grammar handbooks of Lj. Stojanović we demonstrated that this renowned philologist's grammatical model of describing the Serbian literary language, dating from the second half of the 19th and the first half of the 20th century, had been governed by the principle which seems very modern in our day – that of the dynamics of language development and the combination of synchronic and diachronic

approach. Elements of modernity in traditional Serbian linguistics and lexicography have also been illustrated by theoretical and practical lexicographic work of M. Stevanović, one of the most prominent grammarians and linguists of the second half of the 20th century. The core of his approach, which represents a blend of syntactic, lexical semantic and morphological parameters, as in contemporary integrated linguistic description, has been illustrated by his theoretical discussions of grammatical and lexical semantic phenomena, as well as by lexicographic procedures that M. Stevanović applied in the *Dictionary of Njegoš's Language*.

3. Grammatical aspects of lexical meaning based on our investigations, in which we applied the traditional grammatical and semantic analysis, as well as the contemporary approaches of componential analysis and integrated linguistic description, represent the subject of four chapters of this monograph, and are exemplified by specific semantic verb classes and adjectival categories.

3.1. On a large sample of verb usage taken from the *Dictionary of Matica Srpska* we outlined general semantic and grammatical features of a verb class with the general meaning of graduality and that of repetitive verbs, as well as the distinctions between them. Differences between those verb classes are shown to manifest on the semantic and grammatical plane. The semantics of the verbs of graduality hinges on the concept of slower tempo, and includes the components of continuity, distributiveness, partitivity and successivity, in relation to the verbs coding a process or action. Repetitive meaning is associated with the concept of limitedness, reaching the final point in the realization of an action, with components of partitivity, distributiveness and successivity, in relation to the verbs coding an action, movement, mood, speech, existence, position in space and physical act. Common feature of both verb classes is reflected in the fact that they have the same semantic valency of the „complex situation“ type. However, in the case of the verbs of graduality a complex situation can be realized either as a process, action that can be decomposed into a number of successive phases, or as a multiplicity of participants in the situation, whereas in the case of repetitive verbs a complex situation decomposes into a number of repeated actions or acts.

In the sense of repeatedness, multiplicity of an action, the repetitive verbs are distinguished from single durative and momentaneous verbs, on the one hand, and from the multiphase verbs of graduality, on the other. With the latter group, though, they share the same aspectual features and/or the common components of partitivity, distributiveness and successivity.

The analysis of sample material excerpted from representative sources also yielded the semantic and syntactic features of verbs of ‘pretending’ or ‘imitation’. They are trivalent verbs such as *pretvarati se* (‘pretend’), *praviti*

se ('make out'), *simulirati* ('fake'), *imitirati* ('imitate'). We confirmed that they belong to semicopulative verbs, whose linking function is realized as operative functors. Their second valency slot is filled by propositions or non-physical actants, with the syntactic function of verb complements. They are typically realized as clauses introduced by conjunction (*kao da* ('as (if)'), rarely by the conjunction *kako* ('how')). Otherwise, they are expressed by nominal words or phrases in nominative, instrumental or pure accusative case. Nominal complements, being a lexical core of the predicate, refer to the types of imitation and indirectly, through the linking, operative function of the verbs of pretending, they ascribe certain properties to the agent in the subject position.

3.2. Grammatical aspects of lexical meaning were also considered in the case of descriptive adjectives ending in *-(a)n* and relational adjectives ending in *-ni*, derived from nominal bases of domestic origin. By analyzing the lexical semantic, word-formation and grammatical facets of adjectival lexemes from the *Dictionary of the Serbian Academy* and the *Dictionary of Matica Srpska* we established their status in instances of meaning realization or the overlap of these two meanings. It was concluded that the process of differentiation of descriptive and relational meanings of denominal adjectives ending in *-(a)n* and *-ni* in contemporary Serbian has not yet been completed and that the adjectival aspect as a syntactic category plays no part in their distinction.

4. Cognitive aspects of lexical meaning in the broadest sense have been seen as instances of conceptualization, concepts, stereotypization and stereotypes of key words – ideas typical of Serbian linguoculture, such as: ČAST ('honour'), SRAMOTA ('shame'), STID ('embarrassment'), DOM ('home'), DOMOVINA ('homeland'), MAJKA ('mother'), LEPOTA ('beauty'), VIĐENJE ('seeing'), based on a systematic language corpus material taken from comprehensive dictionaries, word association and other relevant dictionaries, as well as on a material taken from poetic and religious discourse.

4.1. Starting from the lexical semantic and conceptual analysis of the lexemes *čast* ('honour') and *sramota* ('shame'), from the *Dictionary of Matica Srpska* and the historical *Dictionary of the Yugoslav Academy*, we reconstructed the ethical concepts of HONOUR and SHAME in Serbian (Serbo-Croatian). In the social sphere their conceptual fields were shown to overlap with the conceptual field of CONSCIENCE, and in the intimate sphere with the conceptual field of SIN. Members of Serbian culture in the domain of personal and social morality integrate the "culture of shame" with the "culture of conscience", thereby preserving the traditions of both ancient and Christian culture.

The culture of SHAME within Serbian speaking community, along with other relevant elements of the concept of shame as an emotion, is exemplified

by a conceptual analysis of the lexemes *čast* and *sramota*, their collocations, synonyms and word-formation counterparts, based on dictionary and electronic corpus material. We concluded that the concept of SHAME in Serbian includes psychological, religious-ethical, social, cultural, esthetic and etiquette aspects of realization of this emotion. In language picture of the world the conceptual field of SHAME overlaps with the conceptual field of HONOUR, in the religious sphere it overlaps with the conceptual field of SIN, and in the secular sphere with the conceptual field of SINFULNESS.

4.2. Stereotypization and stereotypes, which were investigated on a systematic language sample of contemporary Serbian within the theoretical framework of Lublin ethnolinguistic school, represent the topic explored in several chapters of this monograph.

4.2.1. Cognitive aspects of lexical meaning were also considered as factors of influence of affixal and semantic derivation in stereotypization of the idea of SEEING, based on a semantic and word formation analysis of lexemes from semantic and conceptual field of visual perception, and on the corpus material excerpted from the comprehensive *Dictionary of the Serbian Academy*, the *Dictionary of Matica Srpska* and the *Word Association Dictionary of Serbian*. It was established that derivatives increase the number of parameters in the stereotypization of the idea of SEEING, widening its conceptual sphere with metaphorical meanings to a much greater extent than the typical verbs of visual perception *videti (se)* ('see (oneself)') and *gledati (se)* ('look (at) (oneself)'). They significantly enrich the stereotype of SEEING in segments of visibility, field of vision, viewing angle, point of view, plane and perspective. However, the analysis of lexical items from the *Word Association Dictionary* has shown that the stereotype of SEEING is profiled in the associative meaning field in the form of grammatical categories, because the sphere of verbal associations is closer to colloquial language and it maintains the dynamics of dialogue with its pertinent grammatical features.

4.2.2. The stereotypization of MOTHER in Serbian is treated on the basis of the corpus material taken from the *Dictionary of the Serbian Academy*. By defining the semantic features of the lexeme *mother*, its derivatives and expressions, we constructed a basic complex of characteristics and the profiling of a social norm in creating the image of both a "typical" and "real" MOTHER, based on a familial and social tradition that is associated with the Serbian language and culture. It is noted that the predominant number of features of the MOTHER stereotype in Serbian reflects social, emotional and psychological aspects.

The stereotype of HOMELAND is viewed as part of the common conceptual sphere of the concepts of HOME and MOTHER. We demonstrated that the common conceptual sphere of these stereotypes is profiled by social,

existential and emotional parameters, associated with the elements “one’s own, close” as the positive members of the opposition pair “one’s own – foreign”. The concept of *HOMELAND*, which turned out to be based on lexical semantic, word formation and syntagmatic-paradigmatic potential of the lexemes *domovina* (‘homeland’) and *otadžbina* (‘fatherland’), together with the concepts of *HOME* and *MOTHER*, belongs to cultural, existential and universal concepts. By offering a wealth of examples illustrating the use of lexemes *domovina*, *otadžbina*, *dom*, *kuća* and *majka* we have shown the peculiarities of these concepts in Serbian linguoculture, as well as similarities with other Slavic linguocultures, particularly Polish, Russian and Bulgarian.

The analysis of extracts of poetical discourse written by Serbian poets of different generations and movements uncovered that the stereotypization of a multidimensional concept of *HOMELAND*, as in contemporary Serbian, is founded upon a spatial profile, which is realized in poetical discourse as the concept of the so-called “national homeland”, Serbia, with basic national values: name (Serbia, Serbian people), language, history and culture. Individual poetic factors (point of view and the poets’ perspective proper) and social-historical factors profile this concept, varying its spatial aspects by axiological and emotional parameters, through confirming or questioning some of the fundamental traditional values: the spirit of independence in the Serbian people, their readiness to defend their homeland and the value of sacrificing oneself for one’s country.

4.2.3. By analyzing selected examples from literary discourse we gave an overview of the stylistic aspects of the stereotypization of *HOME* and defined the role of elements of poetical, artistic language in the profiling of this concept. We drew the conclusion that the *HOME* stereotype in literary discourse is based on general linguistic parameters, and that the stylistic elements profile this concept by varying its physical, social, axiological and emotional aspects through neutralization or cancellation of some of the three relevant opposition pairs: “one’s own – foreign”, “life – death” and “interior space – exterior space”, or through adding ambivalent values in the profiling of this concept.

The concept of *HOME* was also explored in religious Christian discourse, based on the corpus comprising the translations of Old and New Testament and authored texts. We have shown that the concept of *HOME* in religious discourse, as in the language picture of the world of speakers of contemporary Serbian, is conceptualized as a multidimensional concept, profiled by physical, functional, social, axiological and emotional parameters. However, the *HOME* stereotype itself functions as a sacral rather than a cultural model, and it expands the conceptual field by new positive values from spiritual and religious sphere, based on the following oppositions: “eternal, immortal,

everlasting – temporary, mortal, ephemeral”, “heavenly Kingdom – earthly Kingdom”, “spiritual, immaterial – corporeal, material”. Variations and, more rarely, ambivalent values in the profiling of this concept are based on changes in points of view and perspectives of the authors themselves.

4.2.4. The stereotype about the Greeks in Serbian is reconstructed as a result of a lexical semantic, componential and word formation analysis of the lexeme *Grk* (‘(a) Greek’) as well as its derivative related forms, using the material from the historical thesaurus *Dictionary of the Yugoslav Academy*, and applying sociological and sociolinguistic approach. The results point to the conclusion that this ethnic stereotype reflects the characteristics of diachronic stereotypization in embodying a multilayered image of members of another nation in Serbian (Serbo-Croatian) linguoculture, and that it preserves an authentic core, with recognizable layers of mythological and historical memory, as in the stereotypes of traditional culture.

4.2.5. Merging myth and reality in the stereotypization of concepts is also illustrated by poetical discourse in the analysis of concept-words from the perspective of cognitive theory, theory of linguistic personality and theory of idiostyle. We selected the concept-words that occur in the form of lexemes or word clusters functioning as dominant elements of discourse in selected poems of a contemporary poetess Darinka Jevrić. By their emotional, spiritual, cognitive, axiological, esthetic and ethical senses these concept-words underlie the basic themes and motifs, conceptually bound in discursive wholes that represent the essence of this poetess’s poetic imagery: motif of the temple as a sanctuary for the heart, motif of love as a personal and universal sentiment, love for one’s birthplace and homeland. From the perspective of a theory of linguistic personality we demonstrated that the concept-words, as dominant elements of poetical discourse, point to the uniqueness of idiostyle of this exquisite poetess, whose poetic work represents the language picture of the world and creative potential of the Serbian language.

4.2.6. Within literary discourse we gave an account of the concept of BEAUTY. The conceptual analysis of extracts which contain realizations of elements of the concept of BEAUTY in three stories written by Ivo Andrić (*Anika’s Times*, *Jelena*, *the Woman of my Dream* and *The Bridge on the Žepa*) suggests that the concept of BEAUTY is ambivalent, being based on the oppositions of elements ‘beautiful – ugly’ within esthetic subconcept and ‘good – evil’ within ethical subconcept. In Andrić’s stories, as in the language picture of the world, notwithstanding the ambivalence of the concept of BEAUTY, this unique esthetic and ethical conceptual sphere is predominantly realized by elements of ‘beautiful’ and ‘good’.

5. Grammatical and cognitive aspects of lexical meaning have also been approached from the aspect of verbal associations on the examples of adverbs of degree and collectivity and the personal pronoun ЈА ('I'), realized in the associative meaning field.

5.1. The pronoun *I* was treated in the aspect of relations in stimulus – reaction pairs of the pronoun *I* in both directions, based on the material taken from the *Word Association Dictionary of Serbian* and the *Reverse Word Association Dictionary of Serbian*. Lexical semantic and grammatical features of this pronoun were defined and presented by standard analogical procedures of associative grammar, with the aim of complementing and/or correcting its previous accounts. Features of this pronoun have been presented in the form of verbal-semantic and cognitive-pragmatic model.

5.2. Analyzing the corpus excerpted from word association dictionaries of Slavic languages we outlined the similarities and differences in grammatical and lexical semantic features of the adverbs of degree and collectivity in Serbian, Russian and Bulgarian, illustrated by the following lexemes: Serb. *mnogo* ('a lot of'), *zajedno* ('together'), Russ. *mnogo*, *vmeste* and Bulg. *mnogo*, *zaedno*, and constructed a model of the verbal-semantic (grammatical and lexical semantic) plane of the aforementioned adverbs. The model of grammatical-semantic organization of associative meaning fields of adverbs of degree and collectivity is founded upon the relation holding between the pair stimulus – reaction, which is also taken to be a basic unit of associative grammar. At the lexical semantic level we ascertained that the paradigmatic ordering of response words in the associative field of adverbs of degree and collectivity and their relation towards the stimulus word represents the lexicalization of grammar rules of speech activity, rules of position and analogy, which are the subject of associative grammar. Moreover, we demonstrated that lexical semantic features of the response words of investigated adverbs in associative fields represent only one of numerous ways of fixating unstable, dissipative structures and grammar rules of speech activity. At the grammatical level of associative fields of adverbs of degree and collectivity in Serbian, Russian and Bulgarian we pointed to the most evident similarities and differences in the functioning of those adverbs within the lexical system and the system of associative grammar.

Translated by
Tatjana Ružin-Ivanović

ЛИТЕРАТУРА

- Алефиренко 2005 Алефиренко, Н. Ф., *Спорные проблемы семантики*, Волгоград: Перемена.
- Алефиренко 2011 Алефиренко, Н. Ф., Лингвокультуральная природа ментальности, *Язык. Словесность. Культура*. 1, Москва: Аналитика родис, 23–43. <<http://publishing-vak.ru/archive/philology-2011-1-alefirenko.htm>>
- Апресјан 1995 Апресян, Ю. Д., *Лексическая семантика, синонимические средства языка*, Москва: Языки русской культуры, „Восточная литература” РАН.
- Апресјан 1995а Апресян, Ю. Д., *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Языки русской культуры.
- Апресјан 1999 Апресян, Ю. Д. и други, *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*, Первый выпуск, Москва.
- Апресјан 2006 Апресян, Ю. Д., Основания системной лексикографии, *Языковая картина мира и системная лексикография* /Ответственный редактор Ю. Д. Апресян/, Москва: Языки славянских культур, 31–160.
- Апресјан 2006а Апресян, Ю. Д., Правила взаимодействия значений, *Языковая картина мира и системная лексикография*, Москва: Языки славянских культур, 110–143.
- Арутјунова 2000 Арутюнова, Н. Д., О стыде и совести, *Логический анализ языка, Языки этики*, Москва: Языки русской культуры, 54–78.
- Ашић, Станојевић 2008 Ашић, Т., Станојевић, В., Могу ли несвршене форме означавати свршеност? Случај српског несвршеног перфекта и француског имперфекта, *Српски језик у (кон)тексту*, Књига 1 (Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са научног скупа, /ур. М. Ковачевић/, Крагујевац: ФИЛУМ, 207–219.
- Бабић 2002 Babić, S., *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku (treće, poboljšano izdanje)*, Zagreb: HAZU, Nakladni zavod Globus.

- Бартмињски 2011 Бартмињски, Ј., Језик – Слика – Свет. / Приредио Ај-
дацић Д., превела Бјелетић М. / , Београд: Slovo Slavia.
- Белић 1933 Белић, А., *Граматика српскохрватског језика за први*
разред средњих и стручних школа, Друго издање, Бе-
оград: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1951 Белић, А., *Око нашег књижевног језика*, Београд.
- Белић 1998 Белић, А., *О великим ствараоцима*, Шести том, Иза-
брана дела Александра Белића, Београд: Завод за уц-
бенике и наставна средства.
- Васић 1996 Васић, С., *Речник четири јеванђелиста. Полазне ос-
нове новије српске прозе*, Књ. 1. Београд: Институт за
педагошка истраживања.
- Вјежбицка 1991 Wierzbicka, Anna, *Cross-Cultural Pragmatics, The*
Semantics of Human Interaction, Trends in Linguistics,
Studies and Monographs 53, Berlin – New York.
- Гавриловић 2002 Gavrilović, Lj., Kir Janja — stvarnost ili stereotip o
Grcima, *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao*,
Beograd, 65–86.
- Грицкат 1955–56 Грицкат, И., Деминутивни глаголи у српскохрватском
језику, *Јужнословенски филолог* XXI, књ. 1–4, Бе-
оград: САНУ, Институт за српски језик, 45–96.
- Грицкат 1990 Грицкат, И., Прилог дискусији о описним и односним
придевима у српскохрватском језику, *Наш језик*
XXVIII/4–5, н. с. Београд: Институт за српскохрватски
језик, 214–223.
- Грубор 1953 Грубор, Ђ., Аспектна значења, *Rad Jugoslavenske*
akademije znanosti i umjetnosti, Kniga 4, Zagreb: JAZU,
5–234.
- Грубор 1953а Грубор, Ђ., Аспектна значења II, *Rad Jugoslavenske*
akademije znanosti i umjetnosti, Kniga 5, Zagreb: JAZU,
81–284.
- Дамњановић 1994 Дамњановић, М., Лепота – знак – историчност (Ан-
дрић и естетика). У *Андреј у светлу естетике*, /Ур.
Шутић, М./, Београд, 9–28.
- Денковић-Братић 1976 Денковић-Братић, Д., Неслућене поетске тишине
Даринке Јеврић, *Кораџи* 7–8, 14–18.
- Драгићевић 2001 Драгићевић, Р., *Придеви са значењем људских особи-
на у савременом српском језику (творбена и семан-
тичка анализа)*, Библиотека Јужнословенског фило-
лога, Нова серија, књ. 18 /Уред. Ивић М./, Београд:
Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2005 Драгићевић, Р., Вербалне асоцијације у семантичким
истраживањима. У *Асоцијативни речник српског јези-
ка* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 56–94.

- Драгићевић 2010 Драгићевић, Р., *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Етнолингвистички речник 1999 *Славјанские древности, Этнолингвистический словарь* /под общей редакцией Н. И. Толстого/, том 2, Москва.
- Задворна 2002 Задворная, Г. Елена, Менталне предикати в поетическом идиостиле (опыт сравнительного анализа эпистемических особенностей лирики М. Цветаевой и А. Ахматовой), *Стил* 1, Бањалука – Београд, 195–207.
- Ивановић 1976 Ивановић, Радомир, Нестварни летопис песникиње, *Књижевност*, год. XXXI, књ. LXIII, св. 11–12, Београд, 943–951.
- Ивановић М. 2012 Ивановић, Милена, *Изражавање акционалности у украјинском и српском језику*, Докторска дисертација, одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду, Београд.
- Ивић 1995 Ivić, M., О одредбама категоризовања. У *О zelenom konju / Novi lingvistički ogledi/*, Biblioteka XX vek 82, Београд: Slovoграф, 1995, 225–236.
- Ивић П. 1998 Ивић, П., *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Иомдин 2006 Иомдин, Б. Л., Языковая модель понимания. У *Языковая картина мира и системная лексикография* /О. р. Ю. Д. Апресян/, Москва: РАН, Языки славянских культур, 515–612.
- Јахнов 1999 Jachnow, Helmut, Категорија персоналности суштина и функције, *Научни састанак слависта у Вукове дане 28/2*, Београд: МСЦ, 107–118.
- Јовановић 1993 Јовановић, А., *Песници и преци*, Београд: СКЗ.
- Јокановић Михајлов 1996 Јокановић Михајлов, Ј., Ортоепска проблематика у граматичкој литератури поствуковског периода, *Научни састанак слависта у Вукове дане 25/2*, Београд: МСЦ, 255–263.
- Карановић, Пешикан Љуштановић 1994 Карановић, З., Пешикан Љуштановић, Љ., Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипа, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXIII, Нови Сад, 73–79.
- Караулов 1993 Караулов, Ю. Н., *Асоциативная грамматика русского языка*, Москва: „Русский язык”.
- Караулов 1999 Караулов, Ю. Н., *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*, Москва.

- Клајн 1985 Клајн, I., *O funkciji i prirodi zamenica*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija. knj. 7, Beograd: Institut za srpski jezik.
- Клајн 2000 Клајн, И., *Лингвистичке студије*, Београд.
- Клајн 2002 Клајн, И., *Творба речи у савременом српском језику*, Део 1, *Слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- Клајн 2003 Клајн, И., *Творба речи у савременом српском језику*, Други део, *Суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- Кликовац 2004 Кликовас, D., *Metafore u jeziku i mišljenju* /urednik I. Čolović/, Beograd: XX vek.
- Ковачевић 2005 Ковачевић, М., Пунозначна и копулативана употреба глагола *бити*, *Српски језик X / 1–2*, Београд : Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филолошки факултет у Српском Сарајеву, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу, 211–233.
- Коњик 2006 Коњик, И., Представе о Грцима у колективној језичко-поетској слици света, *Гласник Етнографског института LIV*, Београд, 57–67.
- Кораћ 1979 Кораћ, Станко, Жена у Андрићевим приповијеткама. У *Зборник радова о Иви Андрићу*, књ. DV, Београд: САНУ, Посебна издања, 549–583.
- Кордић 2002 Kordić, Snježana, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Кречмер 2002 Кречмер, А., О категоријалном статусу градуалности. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 45/1–2, Нови Сад: МС, 29–39.
- Кунцман-Милер 2004 Kunzmann-Müller, V., Опис заменица у новијој српској грамаграфији, *Научни састанак слависта у Викове дане* 33/1, Београд: МСЦ, 55–65.
- Љубоја 2006 Љубоја, Г., *Етнички хумор XX века у хумористичкој штампи Србије*, Интернет: http://www.rastko.org.yu/antropologija/gljuboja/gljuboja-humor/gljuboja-15_c.html.
- Максимов 2000 Максимов, Л. В., О дефиницијах добра: логико-методологическиј анализ, *Логический анализ языка, Языки этики*, Москва: Языки русской культуры, 17–30.
- Маретић 1899 Maretić, T., *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Knjižara Hrvatskoga sveučilišta i Jugoslavenske akademije.

- Марковић 2002 Marković, P., „Civilizacija” protiv „varvarstva”: prilog teoriji zajedničkog porekla etničkih stereotipa, *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao*, Beograd, 5–31.
- Миливојевић 2004 Milivojević, Z., *Emocije, Psihoterapija i razumevanje emocija*, Peto izdanje, Novi Sad.
- Милојковић 2000 Милојковић, А., Библиографија изабраних радова Љубомира Стојановића, *Српски језик V/1–2*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 211–217.
- Милосављевић 2007 Милосављевић, Б., „Какав глас бије Грке?!”, *Глас у језику, књижевности и култури, Philologia*, /прир. Б. Чубровић и М. Даничић/, Београд, 159–168.
- Милосављевић О. 2002 Milosavljević, O., Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao*, Beograd, 65–86.
- Мразовић, Вукадиновић 1990 Mrazović, P., Vukadinović, Z., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Панова 2002 Панова, Г. Лада, Поэтическая тропика О. Мандельштама, *Стил 1*, Бањалука – Београд, 233–247.
- Паули 2007 Паули, С. Юлия, Лингвокреативное описание идиостила Н. А. Бердяева (на материале философского трактата „Смысл творчества. Опыт оправдания человека”), *Стил 6*, Београд, 89–100.
- Петровић, Дудић 1989 Петровић, В., Дудић, К., *Речник глагола са граматичким и лексичким допунама*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства и Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Пецо, Станојчић 1973 Пецо, А., Станојчић, Ж., Уз јубилеј професора Михаила Стевановића, *Јужнословенски филолог XXX*, св. 1–2, Београд, 1–7.
- Пешикан 1957 Пешикан, М., Одредни придев у српскохрватском језику – осврт на чланак проф. С. Ристића, *Наш језик VIII/5–6*, н. с., Београд: Институт за српскохрватски језик, 171–174.
- Пипер 2002 Пипер, П., О принципу градуелности у лексикографском опису. У *Дескриптивна лексикографија стандардног српског језика и њене теоријске основе* (Међународни научни скуп о лексикографији и лексикологији), Београд: САНУ – Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска, 133–139.
- Пипер 2002а Пипер, П., Степеновање у граматици и речнику, *Зборник Матице српске за славистику 61*, Нови Сад: Матица српска, 59–78.
- Пипер 2005 Пипер, П., О вербалним асоцијацијама, њиховом про-

- учавању и лексикографском опису. У: *Асоцијативни речник српског језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 7–22.
- Пипер 2005а Пипер, П., У П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица*, /Ур. М. Ивић/, Београд: Институт за српски језик САНУ и Нови Сад: Матица српска.
- Пипер 2005б Пипер, П., *Именски израз*. У: Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица* /Ур. М. Ивић/, Београд: Институт за српски језик САНУ и Нови Сад: Матица српска, 33–118.
- Пипер, Клајн 2013 Пипер, П., Клајн, И., *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Попадић, Биро 2002 Popadić, D., Biro, M., *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. У Етнички стереотипи, Nova srpska politička misao*, Beograd, 33–56.
- Поповић 2004 Поповић, Љубомир, Именска копулативна конструкција, Прилошка копулативна конструкција, Конструкције са допунским предикативом, У: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 224–230; 235–237.
- Поповић Љ. 2008 Поповић, Људмила, *Језичка слика стварности: когнитивни аспект контрастивне анализе*, Београд.
- Приручна граматика 1979 Eugenija Barić i dr., *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, /ur. Zvonimir Diklić/, Zagreb: Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku – Školska knjiga.
- Психолошки речник 1988 Крстић, Драган, *Психолошки речник*, Београд: ИРО „Вук Караџић”.
- Радић 2004 Радић, Ј., Граматичке категорије у настави српског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане 33/1*, Београд: МСЦ, 191–202.
- Радић Дугоњић 2003 Радић Дугоњић, М., Прилог проучавању инваријантних обележја концепта емоција у српском и руском језику (на материјалу романа „Сеобе” М. Црњанског и његовог превода), *Стил 2*, Бањалука – Београд, 321–329.
- Радовић Тешић 2009 Радовић Тешић, М., *С речима и речником*, Београд: Учитељски факултет.
- Радојчић 2005 Радојчић, Саша, У оковима епског света, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1214–1216.
- Рељић 1999 Рељић, М., Руковет бола славјанске госпе, *Стварање*, јун–август, Подгорица, 606–613.

- Речник когнитивних термина 1996 *Краткий словарь когнитивных терминов /Под общей редакцией Е. С. Кубряковой/, Москва.*
- Ристић, Радић Дугоњић 1999 Ристић, С., Радић Дугоњић, М. *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
- Ристић 1999 Ристић, С., Партикула само у светлу теорије интегралног описа језика. У Ристић, С., Радић Дугоњић, М., *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 128–139.
- Ристић 1999а Ристић, С., Категорија очекиваности у неким лексичким и граматичким јединицама, *Научни састанак слависта у Вукове дане 28/2*, Београд: МСЦ, 159–166.
- Ристић 2000 Ристић, С., Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације, *Научни састанак слависта у Вукове дане 29/1*, Београд: МСЦ, 223–233.
- Ристић 2001 Ристић, С., Информације о граматичкој и лексичкој спојивости у дескриптивном речнику, *Наш језик XXXIV/1–2*, Београд, 131–140.
- Ристић 2002 Ристић, С., Српски књижевни језик у граматичком опису Љубомира Стојановића, *Љубомир Стојановић – живот и дело*, Зборник са научног скупа, Ужице: Учитељски факултет, 265–276.
- Ристић 2002а Ристић, С., Основни принципи Михаила Стевановића у представљању јединица лексичког система, *Живот и дјело академика Михаила Стевановића*, Зборник са научног скупа, Подгорица: ЦАНУ, 111–124.
- Ристић 2003 Ристић, С., Национална етика и култура у концептима неких речи српског језика, *Зборник Матице српске за славистику 63*, Нови Сад: Матица српска, 237–253.
- Ристић 2003а Ристић, С., Приступ граматичким речима у лексикографском и теоријском раду Михаила Стевановића, *Гласник*, књига 21, Подгорица: ЦАНУ, 61–72.
- Ристић 2003б Ристић, С., Лексикографски метајезик и српска дескриптивна лексикографија, *Научни састанак слависта у Вукове дане 31/2*, Београд: МСЦ, 119–130.
- Ристић 2006 Ристић, С., Концепт емоције 'стида' у српском језику. У *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књига 1 /уредник П. Пипер/, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, 261–282.
- Ристић 2006а Ристић, С., Языковой стереотип грека (исторический аспект), *Славяноведение*, № 6, Москва, 77–81.

- Ристић 2006б Ристић, С., Стереотип о Грцима у српском језику, *Гласник Етнографског института LIV*, Београд: Етнографски институт, 47–55.
- Ристић 2007 Ристић, С., Неки аспекти граматичког и семантичког статуса заменичких речи, *Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1*, Београд: МСЦ, 111–122;
- Ристић 2008 Ристић, С., Асоцијативно поље граматичких речи у српском, руском и бугарском језику (на примерима прилога: срп. *заједно, много*, рус. *вместе, много* и буг. *заедно, много*), *Зборник Матице српске за славистику*, 73, Нови Сад: Матица српска, 367–386.
- Ристић 2008а Ристић, С., Лексичкосемантичке карактеристике асоцијативног поља прилога степена и скупности у српском, руском и бугарском језику (на примеру прилога срп. *много* и *заједно*, рус. *много* и *вместе* и буг. *много* и *заедно*). У *Семантичка проучавања српског језика*, Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књига 2 /ур. П. Пипер/, Београд: САНУ, 317–336.
- Ристић 2008б Ристић, С., Лексичко-граматичке карактеристике заменице *ја* са аспекта вербалних асоцијација, *Научни састанак слависта у Вукове дане 37/1*, Београд: МСЦ, 75–86.
- Ристић 2008в Ристић, С., Прилог *постепено* као лексички квантификатор, *Јужнословенски филолог LXIV*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 401–417.
- Ристић 2008г Ристић, С., О лексикографским поступцима у обради граматичких речи у дескриптивном речнику. У *Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани”*, Радови са научног скупа, Подгорица, 29–49.
- Ристић 2009 Ристић, С., *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику*, Монографије 10 /ур. А. Лома/, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2010 Ристић, С., Теорија интегралног описа и системска лексикографија Ј. Д. Апресјана, *Зборник Матице српске за славистику 77*, Нови Сад: Матица српска, 119–134.
- Ристић 2010а Ристић, С., Стварност и мит у лексици поезије Даринке Јеврић. У *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, Међународни тематски зборник, Књига 1: *Језик и народна традиција* /главни и одговорни уредник Д. Маликовић; уредник прве књиге Милорадовић С./, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 265–274.

- Ристић 2010б Ristić, S., Diskurs psovki u srpskom jeziku. У *Diskurs i diskursi: zbornik radova u čast Svenki Savić /urednik V. Vasić/*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 195–212.
- Ристић 2011 Ристић, С., Глаголи са значењем постепености, *Зборник за филологију и лингвистику Матице српске LIV/2*, Нови Сад: Матица српска, 147–159.
- Ристић 2011а Ристић, С., Семантички аспекти учесталости код глагола. У *Лексикологија, ономастика, синтакса*, Зборник у част Гордани Вуковић /уредници В. Ружић, С. Павловић/, Нови Сад: Филозофски факултет, 369–381.
- Ристић 2011б Ристић, С., Глаголи визуелне перцепције у српском језику. У *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (29–30. 10. 2010)*. Књ.1, *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, /одговорни уредник Ковачевић М./, Крагујевац: ФИЛУМ, 33–41.
- Ристић 2012 Ристић, С., Улога творбе у концептуализацији појма ВИЂЕЊЕ у језичкој слици света српског народа. У *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима: Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта /главни уредник Драгићевић Р./*, Београд : Филолошки факултет Универзитета у Београду, 711–726.
- Ристић 2012а Ристић, С., Концепт лепоте у Андрићевим приповеткама (*Аникина времена, Јелена, жена које нема, Мост на Жени*). У *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im Schatten Zweier Weltkriege (1925–1941) / Ivo Andrić – književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925–1941)*, Andrić-Initiative 5 /ur. B. Tošović/, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Beogradska knjiga, Graz–Beograd, 535–554.
- Ристић 2012б Ристић, С., Особине стереотипа МАЈКА на материјалу тезаурусног речника савременог српског језика. У *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові, /ред. І. С. Гнатюк/, Київ: Інститут української мови НАН України, 381–390.
- Ристић 2012в Ристић, С., *О речима у српском језику*, Монографије 14, /Ур. А. Лома/, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Ристић 2013 Ристић, С., Стереотип домовине у заједничкој концептосфери појмова ДОМА И МАЈКЕ (елементи језичке

- слике света у тезаурусном речнику савременог српског језика), *Зборник Матице српске за славистику* 83: реферати учесника XV међународног славистичког конгреса у Минску 2013, Нови Сад: Матица српска, 181–198.
- Ристић 2013а Ристић, С., Стилски аспекти концептуализације појма дом у књижевном дискурсу, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 42/1, Београд: МСЦ, 381–394.
- Ристић 2013б Ристић, С., Концепт дома у религијском дискурсу. У *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*, Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 293–313.
- Ристић 2014 Ристић, С., Придеви са суфиксима *-(а)н*, *-ни* од именичких основа (лексикографско-лексиколошки приступ). У *Лексика - Граматика – Дискурс: Зборник у част Вери Васић*, /уредници М. Алановић и др./, Нови Сад: Филозофски факултет, 217–234.
- Ристић 2014а Ристић, С., Концепт домовине у поетском дискурсу савремених српских песника различитих периода, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 43/1, Београд: МСЦ, 47–59.
- Ристић 2015б Ристић, С., Глаголи са значењем 'претварања', 'имитације' у српском језику, *Српски језик XX*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филолошки факултет у Српском Сарајеву, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу 95-115.
- Ристић, Лазић Коњик 2012 Ристић, С., Лазић Коњик, И., Лингвистички аспекти назива *јавно* односно *народно здравље*, *Наш језик* XLIII/3–4, Београд: Институт за српски језик САНУ, 21–25.
- Ристић, Лазић Коњик 2014 Ristić, S., Lazić-Konjik, I: „Dom w języku serbskim” [w:] „Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć”, /red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska i Joanna Szadura/, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 103–137.
- Ристић, Слијепчевић 2013 Ристић, С., Слијепчевић, С., Етнолингвистичке информације у дескриптивном речнику (на примерима лексема *дом*, *домовина* / *отаџбина* и *мајка*). У *70 години Българска академична лексикография*, Доклади от Шестата национална конференция с меѓународно участие по лексикография и лексикология, 24–25 октомври 2012 г., /ред. Л. Крумова-Цветкова и Д.

- Благоева/, Софија: Институт за бългaрски език БАН, 231–237.
- Ружић 2005 Ружић, В., Синтаксичка веза са предикативима. У: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика, Проста реченица* /Ур. М. Ивић/, Београд: Институт за српски језик, Београдска књига, Матица српска, 481–495.
- Ружић 2006 Ружић, В., Реченичне структуре с конективним глаголима, *Јужнословенски филолог* LXII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 73–92.
- Руска граматика 1980 *Русская грамматика*. Том I, АНССР, Москва: Институт русског језика, Издательство „Наука”.
- Самарцић 1986 Самарцић, Радован, Андрићев Мост на Жепи. У *Писци српске историје*. Трећа књига, Београд, 279–290.
- Симић, Јовановић 2002 Симић, Р., Јовановић, Ј., *Српска синтакса* I.–II., Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филозофски факултет у Никшићу, Црногорски универзитет, Подгорица, Јасен (извршни издавач).
- Станојчић 1991 Станојчић, Ж., In memořiam, Михаило Стевановић (3. IV 1903 – 14. I 1991), *Јужнословенски филолог* XLVII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–4.
- Станојчић,
Поповић 2004 Станојчић, Ж., Поповић, Љ., *Граматика српског језика*, Београд.
- Стевановић,
Бошковић 1954 Стевановић, М., Бошковић Р., *Рјечник уз пјесничка дјела П. П. Његоша*, Београд: Просвета.
- Стевановић 1974 Стевановић, М., *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса* (Друго издање), Београд: Научна књига.
- Стевановић 1975 Стевановић, М., *Савремени српскохрватски језик I, Фонетика, Морфологија* (Треће издање). Београд: Научна књига.
- Стевановић 1982 Стевановић, М., Синтакса у лексици. У *Лексикографија и лексикологија*, Зборник реферата, Београд – Нови Сад, 289–296.
- Стевановић 1983 Стевановић, М., *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, Књига прва, Београд.
- Стевановић 1984 Стевановић, М., Од потреба до могућности нормирања речника савременог српског књижевног језика. У *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српскохрватски језик, 175–180.
- Стевановић 1987 Стевановић, М., *Вук у своме и нашем времену*, Нови Сад: Матица српска.
- Стевановић 1988 Стевановић, М., *Студије и расправе о језику*, Никшић: Универзитетска рјеч.

- Стефановић 2005 Стефановић, Марија, Од асоцијативног речника према асоцијативној граматици. У *Асоцијативни речник српског језика* (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 23–55.
- Стојановић 1924 Стојановић, Љ., *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд – Земун: Штампариа графичког завода „Макарије”.
- Стојановић 1926 Стојановић, Љ., *Српска граматика за IV разред гимназије*, Друго, поправљено издање, Београд: Издавач Књижара Геце Кона.
- Стојановић 1936 Стојановић, Љ., *Српскохрватска граматика за II разред гимназије*, Осамнаесто поправљено издање, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.
- Стојановић 1936а Стојановић, Љ., *Српскохрватска граматика за III разред гимназије*, Четрнаесто поправљено издање, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.
- Стојановић 2000 Стојановић, Љ., Приступна академска беседа Љуб. Стојановића говорена на свечаном скупу академије 11 јан. 1896, *Српски језик* V/1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 181–209.
- Стојановић Д. 2003 Стојановић, Драган, *Лена бића Иве Андрића*, Подгорица.
- Стошић 2007 Стошић, Љиљана, *Библјиске пословице и изреке*, Београд: Српска књижевна задруга, Нова серија 14.
- Таргала 1979 Таргала, Иво, Језгро приповедачеве естетике. У *Зборник радова о Иви Андрићу*, књ. DV, Београд: САНУ, Посебна издања, 235–297.
- Тафра 1993 Тафра, В., *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Тафра 1995 Тафра, В., Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem). У *Jezikoslovna razdvojba*, Zagreb: Matica hrvatska, 42–63.
- Толстој 2000, Толстая, С., Грех в свете славянской мифологии. У *Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции*, Сборник статей, Академическая серия, Выпуск 5, Москва, 9–43.
- Тошовић 2009 Тошович, Б., *Способы глагольного действия в сербском, хорватском и бошнячком языках*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Требјешанин 2001 Trebešanin, Ž., *Rečnik psihologije*, Drugo izdanje, Beograd.

- Ђоровић
Ђоровић, В., Алекса Шантић, живот и рад /Предгвор/. У *Алекса Шантић, Целокупна дела*. Библиотека Српски писци, Књига трећа /За штампу приредио В. Ђоровић/, Београд: Народна просвета.
- Ђупић 2000
Ђупић, Д., *Живот у знаку науке – Михаило Стевановић (1903–1991)*, Београд: Унирекс.
- Упутство
Упутство за израду Речника САНУ (интерни рукопис), Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Урысон 1995
Урысон, Е. В., Словарная статья местоимения САМ: проблемы описания лексической многозначности. У *Теоретическая лингвистика и лексикография: опыты системного описания лексики*, Москва, 82–125.
- Фекете 1969
Фекете, Е., Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику (I део), *Јужнословенски филолог XXVIII/ 1–2*, Београд: Институт за српскохрватски језик, 321–386.
- Фекете 1973
Фекете, Е., Облик, значење и употреба одређеног и неодређеног придевског вида у српскохрватском језику (II део), *Јужнословенски филолог XXIX/ 3–4*, Београд: Институт за српскохрватски језик, 340–522.
- Фекете 1984
Фекете, Е., Дилеме око утврђивања лексичких форми неких типова српскохрватских придевских изведеница. У: *Лексикографија и лексикологија /Ур. Јерковић Ј./*, Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српскохрватски језик, 209–215.
- Харитончик 2009
Харитончик, А. Зинаида, Внутренняя форма и лексическое значение как способы репрезентации знания. У *Словообразуване и лексикологија*, Доклади от Десетата меѓународна конференција на Комисијата по славјанско словообразуване при Меѓународниот комитет на слависте, Софија, 1–6 октомври 2007 г., Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 145–154.
- Храковски 2013
Храковский, В. С., Грамматика и лексика: пограничная зона. У *Славянское языкознание, XV меѓународный съезд славистов /Доклада российской делегации/*, Москва: РАН, 452–464.
- Шведова 1998
Шведова, Н. Ю., *Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства*, Москва.
- Шипка 1999
Шипка, Д., *Опсцене речи у српском језику*, Београд – Нови Сад: ЦПЛ, Прометеј.
- Шутић 1994
Шутић, Милослав, Покушај сагледавања основних елемената Андрићеве естетике. У *Андрић у светлу естетике /Ур. Шутић М./*, Београд. 29–72.

ИЗВОРИ

- Андрић 16 Андрић, И., *Знакови поред пута*, Сабрана дела Иве Андрића, Београд, 1981.
- Андрић 6 Андрић, И., *Мост на Жепи*, Сабрана дела Иве Андрића, Београд, 1981, 185–193.
- Андрић 7: Андрић, И., *Аникина времена*. Сабрана дела Иве Андрића. Београд, 1981, 9–89.
- Андрић 7а Андрић, И., *Јелена, жена које нема*, Сабрана дела Иве Андрића. Београд, 1981, 245–275.
- АРСЈ Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М., *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду, 2005.
- Бојић Божић, М., *Песме и драме*, Београд: Српска књижевна задруга, 1927.
- Велимировић Велимировић, Николај, *Најлепше беседе владике Николаја*, Избор и предговор Ђорђевић М. /, Београд: Просвета, 2002.
- Даничић – Карацић *Превод Старог Завета Ђура Даничић, превод Новог Завета Вук Стефановић Карацић, Књиге Мојсијеве*, Свето писмо са преводима и упоредним местима. <http://www.pouke.org/svetorismo/>.
- Дучић Дучић, Ј., *Царски сонети*, Сабрана дела, Библиотека савремених југословенских писаца, Књига трећа, Београд: Народна просвета.
- ЕК Електронски корпус српског језика Ђ. Оташевића.
- ЕКСЈ Електронски корпус српског језика, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/mainmenu.php>.
- Епископ Николај, *Пролог*, Линц – Аустрија: Православна црквена општина Линц, 2001.
- Змај Змај-Јован Јовановић, *Певанија*, Нови Сад: Српска штампарија Светозара Милетића, 1882.
- Јакшић Јакшић, Ђ., *Целокупна дела*, Библиотека Српски писци, Књига прва /За штампу припремио Живановић Ј./, Београд: Народна просвета.
- Јеврић Јеврић, Д., *Псалм бездомника и друге песме*, Избор и предговор Ракитић С./, Приштина: Панорама, 2006.
- Јеврић Јеврић, Д., *Посланице с проклетија*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- К – Ш Клајн, И., Шипка, М., *Велики речник страних речи и израза*, /Шесто издање/, Нови Сад: Прометеј, 2012.

Лалевић	Lalević, Miodrag, <i>Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika</i> , Beograd: Leksikoni sveznanje, 1974.
Максимовић	Максимовић, Д., <i>Слово о љубави</i> , Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
Максимовић	Максимовић, Д., <i>Ловац срца свог и Тражим помиловање. /Избор и пропратни текстови Слободан Ж. Марковић/</i> , Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
Ного	Ного, Петров Рајко, <i>Човек се враћа кући</i> , Изабране песме, Задужбина „Десанка Максимовић”, Београд: Народна библиотека Србије, 2010.
ОАРСЈ	Драгићевић, Р., Пипер, П., Стефановић, М., <i>Обратни асоцијативни речник српскога језика (II део; од реакције ка стимулусу)</i> , Београд: Београдска књига – Службени гласник, 2011.
Пајсије	Пајсије Светогорац, <i>С болом и љубављу савременом човеку</i> , /Превод с грчког сестринство манастира Светог првомученика и архиђакона Стефана/, Врање: Манастир Светог првомученика и архиђакона Стефана, 2004.
Попа	Попа, В., <i>Сабране песме</i> , /Колекција мала кутија, ур. Бугарчић Д./, Вршац: Друштво Вршац лепа варош, 1997.
Православни појмовник	Приредио Новаковић Н./, Бања Лука – Београд: Бесједа, Библиотека Лавиринт, 2008.
Ракић	Ракић, М., <i>Нове песме</i> , Београд: Издао С. Б. Цвијановић, 1912.
Рјечник ЈАЗУ	<i>Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i> , dio I 1880–1882, III 1887–1891, XVI 1956, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
Речник МС (и МХ)	<i>Речник српскохрватскога књижевног језика</i> . I–VI. Нови Сад: Матица српска – Загреб: Матица хрватска, 1967–1976.
РМС	<i>Речник српскохрватскога књижевног језика</i> , књига IV 1971 и књига V 1973, Нови Сад: Матица српска,
Речник САНУ	<i>Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XVIII</i> , Београд: САНУ, 1959–2010.
РСАНУ	<i>Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ</i> , Београд: САНУ, 1959–2014.
РСЈ	<i>Речник српскога језика</i> , /Ур. М. Николић/, Нови Сад: Матица српска, 2007.
РСБКЕ 2	<i>Речник на съвременния български книжовен език</i> : Т. 2 (Л – П), Българска академия на науките, Институт за български език, София, 1957.
САС	Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А. и др., <i>Славянский ассоциативный словарь, русский, белорусский, болгарский, украинский</i> , Москва, 2004.

- Св.Теофан Свети Теофан Затворник *Речник хришћанског опитног живота*, /Превео с руског Станковић М./, Београд: Библиотека Образ светачки, Књига осамдесет девета, 2005.
- СДР 1 *Семантичко-деривациони речник*, Св. 1, Човек – дело-ви тела /Ред. Гортан-Премк Д., Васић В., Недељков Љ./, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.
- СДР 2 *Семантичко-деривациони речник*, Св. 2, Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство /Ред. Гортан-Премк Д., Васић В., Драгићевић Р./, Нови Сад: Филозофски факултет, 2006.
- Синод *Превод: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве*, Свето писмо са преводима и упоредним местима. <<http://www.pouke.org/svetopismo/>>.
- Скок Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I – IV*, 1971 – 1974, JAZU, Zagreb.
- СрпКор *Korpus savremenog srpskog jezika*, Copyright Grupa za jezičke tehnologije Univerziteta u Beogradu, autori Duško Vitas i Miloš Utvić.
- СРСЈ Јовановић, Р., Атанацковић Л., *Системски речник српскохрватскога језика*, Нови Сад: Матица српска, 1980.
- Српске народне пословице Дела Вука Караџића. /Приредио М. Пантић /, Београд: Просвета, 1969.
- ССРЛЯ 6 *Словарь современного русского литературного языка: Т. 6 (Л – М)*, Академии наук СССР, Институт русского языка, Москва – Ленинград, 1950.
- Тешић Тешић, М., *Гром о Светом Сави*, Орашац: Задужбина друштво „Први српски устанак”, 2010.
- Ћосић Павле и сарадници, *Речник синонима*, Београд: Kognet, 2008.
- Шантић Шантић, А., *Целокупна дела*, Књига трећа, Библиотека српских писаца, /Приредио Ђоровић В./, Београд: Народна просвета.

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

- аксиолошке опозиције 19
- анализа речи-концепата у поетском дискурсу 22
- анализи речи-концепата у поезији Д. Јеврић 402
- аналожке процедуре 345, 360
- анкетна истраживања у реконструкцији стереотипа 22, 23
- асоцијат у форми леме 368
- асоцијати 348, 368
- асоцијативна анкета 27
- асоцијативна граматика 24, 26, 27, 28, 343, 344, 348, 351, 365, 366, 367, 368, 378, 379
- асоцијативне граматике Ј. Н. Караулова 26
- асоцијативни аспекти лексичког значења 16
- асоцијативни модел језичког описа Ј. Н. Караулова 25
- асоцијативни речник 20, 24, 26, 28, 29, 343, 344, 349, 361, 365, 367, 368, 370, 379, 397
- асоцијативни речници словенских језика 29
- асоцијативно-вербална мрежа 24, 345, 366
- асоцијативно поље 24, 343, 368

- базична језичка слика света 18
- базична стереотипизација појма 22

- ванјезичка реалност 9
- вербалне асоцијације 14, 15, 343, 347, 367
- вербални и психолошки тип језичке личности 316, 317
- временски критеријуми у одређивању глаголског вида 68
- вуковска граматичарска традиција 32

- гешталт 15, 16, 151
- гешталти лепоте у приповеткама И. Андрића 326, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337–339, 340, 341
- глаголи са значењем постепености 67–83
 - глагола постепености 11, 398
 - глаголи процеса 71–75

- глаголи радње 75–76
 глаголи са значењем одвајања 77–78
 глаголи са значењем партитивности 80–82
 глаголи са значењем сакупљања 78–80
 услови реализације постепености код глагола 71–82
 значењске компоненте глагола постепености 68, 69
 карактеристике глагола постепености 68–69
 квантификаторско значење постепености 70
 разлике између глагола постепености и учесталих глагола 68, 70–71, 94
 семантичка валентност глагола постепености 70
 семантичко-граматичке карактеристике глагола постепености 68
- глаголи са значењем 'претварања', 'имитације' 99–115
 глагол *имитирати* у Речнику Клајн, Шипка 114
 глагол *имитирати* у Речнику МС 114–115
 глаголи 'претварања', 'имитације' у Речнику САНУ 104–105, 114
 глаголи 'претварања', 'имитације' у Речнику МС 105, 106
 глаголи 'претварања', 'имитације' као семикопулативни
 глаголи 100, 103
 глаголи 'претварања', 'имитације' према типовима предикатива 103
 глагола са значењем 'претварања', 'имитације' 11, 399
 граматичке карактеристике глагола 'претварања', 'имитације'
 типа *имитирати* 113–114
 граматичке карактеристике глагола 'претварања', 'имитације' 100
 граматичко-семантичке карактеристике глагола типа
 претварати се, правити се 107–113
 именички предикативи глагола *правити се* 108–109
 карактеристике глагола 'претварања' типа *имитирати* 113–115
 когнитивна дефиниција глагола типа *претварати се, правити се* 104
 когнитивна дефиниција глагола типа *имитирати* 113
 контрафактивни смисао ситуације 'претварања', 'имитације' 104, 106
 копулативна функција глагола 'претварања', 'имитације' 99
 првостепени обавезни актант: агенс – субјекат ситуације претварања 100
 преглед истраживања семикопулативних глагола 101–103
 предикатив у форми рекцијске допуне беспредлошког акузатива 114
 придевски предикативи глагола *правити се* 110
 реченични предикативи као допуне глагола *претварати се* 107
 реченични предикативи глагола *правити се* 110–113
 семантичка валентност глагола претварања 99, 100
 семантичке карактеристике глагола типа *имитирати* 113
 семантичке карактеристике учесника ситуације имитирања 114–115
 типови предикатива глагола типа *правити се* 108
 трећи актант – посматрач ситуације претварања 100, 106
 функција операторних функтора глагола 'претварања', 'имитације' 99

- граматика говорне делатности 366
граматикализација лексичке семантике у асоцијативно-вербалној мрежи 379
граматикализоване синтаксеме у асоцијативном пољу 346, 366, 367, 370, 378, 379
граматике Љ. Стојановића 31–41
граматикологија 34
граматичка анализа 14
граматичка категоризација 15
граматичка спојивост 152
граматички аспекти лексичког значења 10, 12, 398–399
граматички аспекти лексичког значења у приступу М. Стевановића 43–65
граматички и когнитивни аспекти лексичког значења 397
граматички и когнитивни аспекти лексичког значења са аспекта
 вербалних асоцијација 402–404
граматички модел описа Љ. Стојановића 31, 397–398
граматички приступ лексичком значењу 11
- двосмерни однос стимулуса и реакције у асоцијативном пољу 370
дескриптивна лексикографија 9, 12
дескриптивни речници 27
доминанте песничког дискурса 316, 323
допунски предикатив 11
допунски предикатив у форми беспредлошког акузатива 11
допунски предикатив у форми зависне реченице 11
допунски предикативу форми инструментала 11
допунски предикатив у форми номинатива 11
- егзистенцијалне компоненте значења 20, 220
егзистенцијални, емотивни и етички аспекти стереотипа у књижевном
 дискурсу 257–263
енциклопедијско знање 15
естетски супконцепт 16
еталон за реконструкцију језичке слике света 23
етички супконцепт 16
етничка симболика стереотипа 20
етничке специфичности концепата 151
етнички стереотип о 'другима' 237–238
етнолингвистика 14, 15
етнолингвистичке одреднице 18
етнолингвистички аспекти лексичког значења 13, 19
етнолингвистички приступ језику 16, 25, 191, 207
етнолингвистички речник 17
етнолингвистички речник стереотипа 18

- закон предикације у асоцијативно-вербалној мрежи 27, 379
- заменица ЈА у асоцијативном пољу 343–364, 403
- асоцијати који указују на егоцентрични поглед на свет 349–350
 - асоцијати којима се исказује осећање мање вредности 350
 - асоцијати прагматичког и когнитивног нивоа 351
 - асоцијативно поље заменице ЈА 26, 27, 343, 344, 346, 348, 361
 - вербално-семантички (граматичко-лексички) план заменице ЈА у асоцијативном пољу 344–360
 - граматички аспекти асоцијата *ја* у асоцијативном пољу заменице ЈА 351–352
 - графемски облици заменичких асоцијата (*мој, ево, не-ја*) у асоцијативном пољу заменице ЈА 350–351
 - егоцентрични погледа на свет у асоцијативном пољу заменице ЈА 351
 - заменица ЈА и бројеви 359
 - заменица ЈА и предлози 359–360
 - заменица ЈА и везници 359
 - заменица ЈАи глаголи 356–358
 - заменица ЈА и друге врсте речи у асоцијативном пољу 353–360
 - заменица ЈА и друге заменице 353–354
 - заменица ЈА и именице 354–355
 - заменица ЈА и партикуле 358
 - заменица ЈА и предикативи 358
 - заменица ЈАи придеви 356
 - заменица ЈА и прилози 358–359
 - заменица ЈА у досадашњим изучавањима 343–344
 - заменица *сам* у асоцијативном пољу заменице ЈА 351
 - заменице асоцијатиу асоцијативном пољу заменице ЈА 348
 - когнитивни аспекти асоцијата у асоцијативном пољу заменице ЈА 352
 - когнитивни план асоцијативног поља заменице ЈА 347
 - когнитивно-прагматички план асоцијативног поља заменице ЈА 344, 345, 360–361
 - мени, ми* као асоцијати у асоцијативном пољу заменице ЈА 348
 - мени, ми* као фрагменти прецедената 348–349
 - модел асоцијативног поља заменице ЈА 363–364
 - моје* и *само моје* као асоцијати стимулуса заменице ЈА 353
 - номинационо значење заменице ЈА 352–353, 361
 - однос еквиваленције у асоцијативном пољу заменице ЈА 352
 - пардигматски односи у асоцијативном пољу заменице ЈА 346
 - позиција реме заменице ЈА 349
 - позиција теме заменице ЈА 349
 - прагматички ниво у асоцијативном пољу заменице ЈА 361
 - прецеденти у асоцијативном пољу заменице ЈА 361
 - референцијално значење заменице ЈА 361
 - сегменти асоцијативног поља заменице ЈА на вербално-семантичком плану 346

- семантичке и граматичке осбине заменице ЈА у асоцијативном пољу 29
 синтагматски односи у асоцијативном пољу заменице ЈА 346
 степен граматикализације односа у паровима асоцијативног поља
 заменице ЈА 346
 утицај морфологије и семантике стимулуса заменице ЈА 347
 функција референције на говорно лицезаменице ЈА 349
 хиперо-хипонимијски однос именичких асоцијата у асоцијативном пољу
 заменице ЈА 353
 значај школских граматика Љ. Стојановића 40
 значај лексикографског материјала Речника САНУ за етнолингвистичка
 истраживања 219–220
 значај теорије интегралног описа Ј. Д. Апресјана 148–149
 значајни аспекти концепата из концептосфере морала 164
- идеографски речници 28
 идиостил песника 316, 323
 изучавања вербалних асоцијација 23, 24
 инкоативни глаголи 68
 интегрални опис лексичких јединица 9, 13, 26, 52, 397
 интегрални опис језика и системска лексикографија Ј. Д. Апресјана 135–149
 интегрални приступ лексичком значењу 11
 интегрални приступ у домену језичке способности 379
 интегрални речници 28
 историјска граматика 36
 истраживање вербалних асоцијација 23
 истраживања Лублинске етнолингвистичке школе 21
- јединица асоцијативне граматике: пар стимулус – реакција 27
 јединице вербално-семантичког плана 345
 јединице знања у језичком значењу 15
 јединице когнитивног плана 10, 13
 јединице концептуалне структуре 151
 јединице семантичког плана 13
 језгро асоцијативног поља 368
 језгро стереотипа 20
 језичка личност 9, 152, 154, 315, 323
 језичка реалност 9
 језичка слика света 15, 16, 17, 18, 19, 24, 25, 145–147, 207, 265, 315, 323,
 325, 326, 327, 333, 334, 339, 343, 346, 348, 360–361, 368
 језичка слика света у теорији вербалних асоцијација 24
 језичке јединице прагматичког плана 10
 језичко сазнање 15

- карактеристике језичке слике света 17
 когнитивистички приступ 16, 22, 315
 когнитивна концепција Лублинске етнолингвистичке школе 189
 когнитивна лингвистика 14
 когнитивни аспекти лексичког значења 19, 399–402
 когнитивни аспект језичке личности 12
 когнитивни језички ниво 9
 когнитивни ниво језичке личности 317
 когнитивни опис језика 13
 когнитивни план језичких јединица 13
 когнитивни приступ 19, 343, 367
 когнитивно-прагматички план 346
 комбинаторни речници 28
 компоненте са значењем дистрибутивности 68, 69
 компоненте са значењем количине и интензитета 69
 компоненте са значењем континуитета 69
 компонентеса значењем кумулативности 68
 компоненте са значењем партититивности 69
 компоненте са значењем сукцесивности 68, 69
 компоненцијална анализа 14
 концепт 14, 15, 152, 315
 концепт лепота у Андрићевим приповеткама 16, 325–341
 концепт лепота у приповеци *Аникина времена* 326–333
 концепт лепота у приповеци *Јелена, жена које нема* 333–337
 концепт лепота у приповеци *Мост на Жени* 337–341
 концепт стид 16, 169–187
 биполарностемоције стида 178–179
 емоција стида као негативно осећање 171, 172, 175–176
 емоција стида као позитивно осећање 171, 172, 174–175, 176
 етикетна и естетска оцена у концепту стид 186
 етикецијски елементи у концепту стид 184
 карактеистични гешталти у концептуалној структури стида 187
 когнитивне дефиниције стида 187
 концепт стид као социо-вредносни концепт 170
 концептуална анализа значења лексема *стид* и *срам* и њихових синонима 169
 концептуално поље емоције стида 171
 културни аспекти емоције стида 172, 173–174
 лични аспекти у концепту стид 172
 неутрализација у вредновању емоције стида 175
 новозаветни елементи у концепту стид 181–182
 основно значење лексема *стид* и *срам* 169
 перформативни искази с лексемама *стид* и *срам* 185
 перцептивни и невербални елементи у концепту стид 186

- преклапање емоција стида и поноса 176–177
 преклапање концепата СТИД и ГРЕХ 182–183
 преклапање концепата СТИД ИЉУБАВ 172–173
 религијски елементи у концепту СТИД 183–184
 сличности концепата СТИД и САВЕСТ 171
 социолошки аспекти емоције стида 170, 177–178, 184
 старозаветни елементи у концепту СТИД 181
 концепти ЧАСТ И СРАМОТА 151–167
 етикетни елементи концепата ЧАСТ И СРАМОТА 166
 етимолошко значење речи *част* и *срамота* 153
 етичка заснованост значења лексема *част* и *срамота* 153
 етички аспект „спољашњег стида” у концепту СРАМОТА 164
 етички концепти ЧАСТ И СРАМОТА у социјалној сфери 166
 етички концепти ЧАСТ И СРАМОТА у личној сфери 154, 166–167
 изворно значење лексема *часта* и *исрамота* 153
 историјски развој концептуализације значења лексема *част* и *срамота* 153
 концепти ЧАСТ, СТИД И САВЕСТ у концептосфери морала 164
 концептуална анализа значења лексема *част* и *срамота* 151, 152, 154
 концептуална анализа лексема *част* из Рјечника ЈАЗУ 156
 концептуална структура значења лексемесрамота и њених деривата 159–160
 концептуална структура значења лексемечаст и њених деривата 155–156
 култура стида и култура савести у концептима ЧАСТ И СРАМОТА 167
 лексема *част* и *срамота* у Речнику МС 155
 лексема *част* и *срамота* у Рјечнику ЈАЗУ 154
 национална обележја концепата ЧАСТ И СРАМОТА 152
 негативне конотације у социјалној сфери концепта ЧАСТ 165
 перформативни елементи у концепту СРАМОТА 162–163
 позитивна конотација ‘стида’ у социјалној сфери 165
 преклапање концепата ЧАСТ И СРАМОТА у сценарију бојног поља 164–165
 разлике у концептуализацији значења лексема *част*
 у старом и савременом српском језику 156–158, 159
 разлике у концептуализацији значење лексема *срамота*
 у старом и савременом српском језику 160–162
 семантичко поље „унутрашњег стида” лексема *част* и *срамота* 154
 социолошки аспекти концепата ЧАСТ И СРАМОТА 154
 социо-вредносни аспекти концепата ЧАСТ И СРАМОТА 164
 социологизација концепата ЧАСТ И СРАМОТА 165–166
 сценариј бојног поља у концептима СРАМОТА, СТИД И ЧАСТ 180
 универзалне вредности у концептима ЧАСТ И СРАМОТА 152, 163–167
 концептуализација лексичког значења 13, 14, 15, 152
 концептуализација и концепти кључних речи из српске
 лингвокултуре: ЧАСТ, СРАМОТА, СТИД 399–400
 концептуализација и концепти, стереотипизација и стереотипи

- кључних речи – појмова из српске лингвокултуре: ДОМ, ДОМОВИНА, МАЈКА, ЛЕПОТА И ВИЂЕЊЕ 400–402
- концептуализација ЛЕПОТЕ 325
- концептуализација значења лексеме *срамота* 14
- концептуализација значења лексеме *стид* 14
- концептуализација значења лексеме *част* 14
- концептуална анализа 15
- концептуална анализа значења лексеме *срамота* 16
- концептуална анализа значења лексеме *стид* 16
- концептуална анализа значења лексеме *част* 16
- концептуална интеграција појмова 189
- концептуална мрежа 15
- концептуална мрежа полисемне структуре 152
- концептуална семантика 15, 152
- концептуална структура 14, 15, 16, 152
- концептуална структура значења 151
- концептуална сфера 19
- концептуална слике света 15
- концептуалне информације 14
- концептуалне јединице 152
- концептуалне целине песничког дискурса 317
- концептуални аспекти лексичког значења 16
- концептуални приступ 14, 25
- концептуални систем језичке личности 317
- концептуални системи 14, 152, 153
- концептуално макропоље 11
- концептуално сазнање 15
- концепција српске варијанте књижевног језика 37
- копулативна функција глагола 11
- косовско-метохијска историја и мит као концептуална целина у поезији Д. Јеврић 317–319
- критеријум времена у одређивању глагола по начину радње 68
- кружни распоред граматичког градива у школским граматикама Љ. Стојановића 33
- култура савести 16, 179
- култура стида 16, 179
- културалне специфичности концепата 151
- културни концепти 20, 220
- културни обрасци 345, 360
- културно-прагматске компоненте 15
- културолошки план 13
- лексика у поезији Д. Јеврић 316
- лексикализације граматике у асоцијативно-вербалној мрежи 28, 366, 378

- лексикографски материјал Речника САНУ лексеме *мајка*, њених израза и творбених деривата 207
- лексикографски портрет 9
- лексикографски поступци 23
- лексикографски поступци М. Стевановића у изради Речника Његошева језика 45–48
- лексикографски рад М. Стевановића 10, 44–48
- лексикографски тип 9, 143–145
- лексикографско-лексиколошки приступ лексичком значењу 11
- лексичка дисперзија 368
- лексичка и граматичка спојивост 379
- лексичка парадигма у асоцијативном пољу 379
- лексичка семантика 13, 15, 20, 28
- лексички конкретизатори 324
- лексичкосемантичка група 9
- лексичко-семантичко поље 19
- лингвистичка делатност Ј. Д. Апресјана 13
- лингвистички ставови М. Стевановића у приступу језичким феноменима 48–57
- лингвокреативно мишљење 15
- лингвокултурологија 15
- лингвокултуролошки аспект језичке личности 12
- линеарни распоред градива у граматикама Љ. Стојановића 33
- Лублинска етнолингвистичка школа 17, 18, 20
- менталне репрезентације: слика, схема, фрејм, сценариј 14
- ментални лексикон 153
- метајезик 9
- методолошки приступ Лублинске етнолингвистичке школе 265
- мисаоно-филозофско поимање лепоте 16
- морфолошка анализа 14
- Московска етнолингвистичка школа 17, 18
- мотивисаност везе у пару стимулус – реакција 360–361
- напоредне синтагме у асоцијативном пољу 346
- настанак теорије интегралног описа 136–137
- научна граматика 36
- научна слике света 24
- начин представљања глаголског рода на пр. *сагубати се* 49–52
- неграматикализоване јединице (синтаксеме) у асоцијативном пољу 346, 347, 366, 367, 378,
- недоследни поступци у лексикографској обради везника 60–61
- недоследности системског приступа у лексикографској пракси 52
- недоследности у примени лексикографских поступака 47–48
- неоформљене, расуте („дисипативне“) језичке структуре 24, 28, 366, 369, 378

- непредметни актантнн 11
 нивои анализе парова стимулус – реакција у асоцијативном пољу 27
 нова – вуковска граматичарска делатност 32
 нормативи речник 10
 нормативна граматика 10, 36
- обратни асоцијативни речник 343
 однос појма и концепта 13
 односи антонимије у асоцијативном пољу 380
 односи синонимије у асоцијативном пољу 380
 одредбе места као примарни, доминантни сиркостантни 370
 опис језика у употреби 13
 опис језичког система 13
 опис типичних културно-обичајних фрејмова 24
 опис типичних ситуација 24
 опис фразеологизама 24
 опште, заједничко знање у виду прецедената 25
 основни принципи у лингвистичкој делатности М. Стевановића 45
 основни филолошки принципи Љ. Стојановића 35–36
 отвореност лексичког значења 23
- пантивни глаголи 67
 пар стимулус – реакција у асоцијативном пољу 344, 365, 366
 параметри стереотипизације 18
 параметризација одреднице 18
 пар стимулус – реакција као основна јединица асоцијативне граматике 378
 периферија асоцијативног поља 368, 386
 појам когнитивне дефиниције 17
 појам системског смисла 147
 појам стереотипа 17
 постулирање интегралног приступа у опису језичког система 49
 потенцијалне граматичке јединице (синтаксеме) у асоцијативном пољу
 28, 345, 346, 347, 368
 потенцијалне напоредне синтагме у асоцијативном пољу 348
 потенцијално значење 23
 правила предикације у асоцијативном пољу 379
 прагматички и политички аспекти етничких стереотипа 243–244
 прагматички ниво 25, 28
 прагматички параметри 9
 прагматички план 13
 предикација локације и оцене (секундарна предикација) у асоцијативном пољу 379
 пресупозиција 15
 прецедентни текстови културе 28, 315, 345
 придеви са суфиксима *-(а)н, -ни* од именичких основа 117–133, 399

- варирање значења односних придева 126, 127
- варирање значења описних придева 125, 126
- идентификација одреднице описних и односних придева 129–131
- лексемски статус придеве са суфиксом *-(a)н* 117–118
- лексикографска обрада деривираних придева у Речнику САНУ 121–122, 123–126
- односни придеви са суфиксом *-ни* 12, 13, 117
- описни и односни придеви са суфиксима *-(a)н*, *-ни* 11
- описни придеви са суфиксом *-(a)н* 12, 13, 117
- преглед досадашњих истраживања деривираних придева 118–123
- преклапање значења описних и односних придева 127–128
- улога придевског вида у маркирању односног значења 128
- улога придевског вида у реализацији придевског значења 117
- пријезичке чињенице 22
- прилози степена и скупности у асоцијативном пољу (срп. *многа, заједно*, рус. *много, вместе* и буг. *много, заедно*) 365–396
- антонимијски односи асоцијата у асоцијативним пољима прилога степена и скупности 388
 - антонимијски односи асоцијата у асоцијативном пољу прилога скупности 383–384
 - асоцијати по врстама речи уз стимулусе прилога скупности (*заједно, вместе, заедно*) 372–373
 - асоцијати по врстама речи уз стимулусе прилога степена (срп. *многа*, рус. *много* и буг. *много*) 373–374
 - вербално-семантички (граматичко-лексички) аспекти прилога 365
 - граматички план прилога степена и скупности 368–380
 - граматичко-семантичка анализа асоцијативних поља прилога степена и скупности 377–378
 - другостепена, недоминантна сиркостантна позиција прилога степена и скупности 369
 - експресивно-стилска маркираност скаларне уређености синонимијског низа у асоцијативном пољу прилога степена 388–389
 - именички сиркостанти за начин у асоцијативним пољима прилога скупности 385
 - културолошки аспекти асоцијативног поља прилога степена и скупности 374–376
 - лексикализација облика *овеће* и *највише* на градиционој скали 380
 - лексичка дисперзија асоцијата у асоцијативном пољу прилога 368
 - лексичкосемантичка анализа асоцијативних поља прилога степена и скупности 388–389
 - лексичкосемантичке карактеристике прилога скупности 383–386
 - лексичкосемантичке карактеристике прилога степена 380–382
 - лексичкосемантички односи парадигме асоцијата у асоцијативном пољу прилога скупности 383

- лексичкосемантички план асоцијативних поља
прилога степена и скупности 378–386
- модел вербално-семантичког (граматичко-лексичког) плана
прилога степена и скупности 363–364
- модел когнитивно-прагматичког плана прилогастепена и
скупности 364
- ономастичка лексика у асоцијативним пољима прилога *заедно* и *вместе* 387
- ономастичка лексика у асоцијативном пољу прилога *заједно* 386–387
- парадигма прилошких парова скаларног типа прилога степена 351
- парадигматска уређеност асоцијата у асоцијативним пољима
прилога степена и скупности 388
- парадигматски низ прилога асоцијата у обрнутом редоследу 381
- парадигматски низ прилога степена у виду градационе скале
прагматичке квантификације у асоцијативном пољу 380
- прагматичко-когнитивни аспекти семантике скаларности и количине
у асоцијативном пољу прилога степена 381–382
- прилог *заједно* као реакција глаголских стимулуса 371
- прилог *заједно* као реакција стимулуса партикуле *само* 373
- прилог *много* као реакција глаголских стимулуса 370
- прилози асоцијати у асоцијативним пољима прилога скупности 384–385
- прилози *заједно*, *вместе* као реакције стимулуса предлога 373
- прилози скупности (*заједно*, *вместе*, *заедно*) 365, 367, 368, 369
- прилози скупности као начински прилози 369
- прилози степена (срп. *много*, рус. *много*, буг. *много*) 365, 366, 368, 369
- прилози степена и скупности као предикти локације и оцене 379
- прилози степена и скупности као другостепени, недоминантни
сиркостанти 370
- прилози степена и скупности у асоцијативном пољу 29, 403–404
- прилози степена у значењу оцене 369
- примарна, доминантна сиркостантна позиција прилога 369
- синонимијски односи асоцијата у асоцијативним пољима прилога
степена и скупности 383, 388
- статус ономастичке лексике у асоцијативним пољима прилога степена
и скупности 386–388
- стимулус прилога срп. *много*, рус. *много*, буг. *много* и глаголски
асоцијати 370, 371
- стимулуси прилога *заједно*, *вместе*, *заедно* и глаголски асоцијати 370, 371
- утицај морфологије стимулуса на пардигматску уређеност асоцијата
у асоцијативним пољимаприлога степена и скупности 381, 389
- утицај морфологије и семантике стимулуса на правила предикације 380
- табеларни преглед граматичко-семантичког плана прилога скупности
390–393
- табеларни преглед граматичко-семантичког плана прилога степена
394–396

- прилошки сиркостанти 370
примењена лингвистика 13, 17
принцип динамике језичког развоја 10, 36
принцип представљања синтаксе у лексикографији 49
принципи граматичког и лексичкосемантичког приступа 52
принципи интегралног описа и системске лексикографије 137–139
приступу засновани на вербалним асоцијацијама 397
приступу језичким феноменима у примењеној лингвистици 55
приступу језичким феноменима у теријској лингвистици 55
приступу когнитивистичког усмерења 397
проблематизовање заједничког језика Срба и Хрвата 37–38
прожимање граматике и речника 343
пропозиција 11
проучавање вербалних асоцијација у славистици 25
профилисање стереотипа 17, 18, 21
- реакција у форми леме у асоцијативном пољу 346
реализоване напоредне синтагме у асоцијативном пољу 348
реализоване синтаксеме у асоцијативном пољу 345, 346
регуларне граматичке јединице у асоцијативном пољу 368
реконструкција језичке слике света 22
реконструкција концепата 17
реконструкција стереотипа 17
речи-концепти у поетском дискурсу 323
речи-концепти (языковые образы) 15, 16
речи-концепти у поезији Д. Јеврић 315–324
реч-концепт СРАМОТА 15
реч-концепт СТИД 15
реч-концепт ЧАСТ 15
речник народних стереотипа и симбола 18
- савремена косовско-метохијска стварност као концептуална целина
у поезији Д. Јеврић 319–323
савремени приступи у раду М. Стевановића 398
семантичка и граматичка анализе лексема у асоцијативном пољу 29
семантичка организације лексичког система 19
семантичка спојивост 152
семантичке поткатегорије 18
семантички метајезик 139–141
семантички речници 28
семантичко језгро стереотипа 18
семантичко макропоље 9, 11
семантичко поље 9, 11
семантичко поље визуелне перцепције 19

- семантичко поље лексема *домовина, отаџбина* 20
 семантичко поље лексема *мајка* 20
 семантичко поље лексема *дом* 20
 семантичко поље лексема *кућа* 20
 семантичко-синтаксички приступ граматичким речима М. Стевановића 57–64
 семантичко-синтаксичке карактеристике глагола *претварања* 99
 семикопулативни глаголи 11
 семиотичке опозиције 19
 синтаксема 28, 345
 синтаксичка анализа 14
 синтаксичка семантика 13
 синтаксички примитиви 27, 28
 синтаксичко-семантички приступ М. Стевановића 10
 сиркостантна позиција прилога 369
 сиркостантна структура глаголау асоцијативном пољу 369
 системска лексикографија 13, 397
 словенске лингвокултуре 20
 српска граматикографија 10
 српска лингвокултура 17, 20, 21
 српска традиционална и модерна лингвистика 397
 стандардне аналошке процедуре у асоцијативној граматици 344, 345
 Стевановићев лексикографско-лексиколошки приступ језичким проблемима 43–48
 Стевановићев приступ везницима 58–61
 Стевановићев синтаксичко-семантичког приступа предлозима 63–64
 Стевановићев приступ партикулама 61–63
 степен граматикализације односа у пару стимулус–реакција 345
 стереотипизација појма *виђење* на творбеном плану 189–190
 језичка слика појма *виђења* 20, 190, 191
 концептосфера појма *виђења* 20, 191, 206
 концептуализација значења глагола *видети (се)* и *гледати (се)* 190
 параметри за профилисање појма *виђење* 193
 видно поље 200–203
 начин посматрања (*виђења*) 193–196
 перспектива 205–206
 први план, други план, даљи план; позадина 203
 предмет посматрања 196–197
 субјекат посматрања 198–199
 тачка посматрања, тачка гледишта 17, 18, 204–205
 угао гледања, посматрања 203–204
 чуло вида, справе које побољшавају вид 199–200
 профилисање појма *виђење* 192
 стереотипизација појма *виђење* 192
 улога творбе у реализацији концептосфере појма *виђење* 189–206
 стереотип 14, 15

стереотип дом 245–283

аксиолошки аспекти у стереотипизацији дома 251–252

дом као породица 247, 266–271

дом као физички објекат 247

друштвени параметри у профилисању стереотипа дом 278–280

духовни, сакрални параметри у профилисању стереотипа дом 280–283

жанровске и стилске карактеристике стереотипа дом у религијском дискурсу 266

заједничке карактеристике стереотипа дом у религијском дискурсу 266

опозиција „свој – туђи” у вредновању дома у књижевном дискурсу 256–257

опозиције у профилисању стереотипа дом 273–278

параметри стереотипизације дома 247

параметри у профилисању хришћанског дома 269

стереотип дом 20

стереотип дом у језичкој слици света српског језика 245–246

стереотип и стереотипизација дома 220

стереотипизација дома у књижевном дискурсу 21, 245–264

стереотипизација дома у религијском дискурсу 21, 265–283

стилски и индивидуални аспекти у стереотипизацији дома 247–251

типичан хришћански дом 269

улога циљних домена у стереотипизацији дома као изворног домена 253–256

физички параметри у профилисању стереотипа дом 272

стереотип домовина 222–235

домовина као дом 228–229

домовина као дом у поетском дискурсу 296

домовина као држава у поетском дискурсу 291–294

домовина као земља, државна територија 226–227

домовина као родни крај, завичај 227

домовина као родни крај, звичају поетском дискурсу 294–295

друштвени аспекти домовине у поетском дискурсу 286

друштвени параметри у профилисању домовине 296–301

друштвени, егзистенцијални и емотивни параметри у профилисању домовине 229–232

заједничке особине концепата домовина, доми мајка 220–222

значење лексема *домовина* и *отаџбина* у Речнику САНУ 222–223

институционални параметри у профилисању домовине 234–235

историјски параметри у профилисању домовине 301–309

концепт домовина у српском језику 285

концепт домовина као идеолошки концепт 220

концептосфера појмова домовина, дом и мајка 20

културни (аксиолошки) параметри у профилисању домовина 232–234, 310–314

опозиције у концептуализацији домовине у поетском дискурсу 286–290

опозиције у стереотипизацији домовине 223–224

парадигматски и синтагматски односи лексема из семантичког поља

’домовина’ 224–225

параметри профилисања стереота домовина 222

- просторни параметри домовине у поетском дискурсу 286
 просторни параметри у профилисању домовине 225–229
 профилисање „послератне” домовине 308–309
 ратне сукоби нашег времена у профилисању домовине 306–307
 реконструкција стереотипа домовина из значења лексема
 домовина и *отаџбина* 220
 савремена историја у профилисању домовине 304–305
 српска историја и мит у профилисању домовине 301–304
 стереотип домовина 20
 стереотип домовина у заједничкој концептосфери дом и мајка 219–235
 стереотипизација домовине у поетском дискурсу 285–314
 улога синонимије у концептуализацији домовина 290–291
 стереотипи 345–346, 360
 стереотипизација 18
 стереотипизација и стеротипи у српском језику и српској култури 13
 стереотип мајка 20, 207–218, 220
 аксиолошки аспекти стереотипа мајка 210
 амбивалентне вредности стереотипа мајка 215
 базичне особине стереотипа мајка 211, 210, 218
 биолошки аспекти стереотипа мајка 210
 биолошки аспекти периферије стереотипа мајка 217–218
 биолошки и егзистенцијални аспекти стереотипа мајка 214
 етички аспекти стереотипа мајка 214, 216
 лексема *мајка* у Речнику САНУ 209–210
 модел стереотипа мајка 208–209
 васпитно-породични модел стереотипа мајка 213–214
 заштитничко-опроштајни модел стереотипа мајка 213
 модел не-рођене мајке 211–212
 родољубиви модел стереотипа мајка 213
 хранитељско-породични модел стереотипа мајка 212
 основно, примарно значење лексеме *мајка* 210
 особине „праве” мајке 218
 особине „типичне” мајке 218
 особине стеротипа мајка на семантичком и творбеном плану 207
 периферија стереотипа мајка 210
 психолошки аспекти стереотипа мајка 210
 психолошки, емотивни аспекти стереотипа мајка 214–216
 семантичке поткатегорије, фасете стереотипа мајка 210
 социолошки аспекти стереотипа мајка 210, 212–213
 универзалне особине појма 'мајка' 207–208
 стереотипни мотиви 21
 стеротипни аспекти лексичког значења 16
 стереотип о Грцима 237–244
 аксиолошки аспекти стереотипа о Грцима 240–241

- бивалентност у стереотипу ГРКА 241–242
 дијахрони аспекти стереотипа о Грцима 237–244
 религијски аспекти у стереотипу ГРКА 242–243
 сакрална симболика у стереотипу ГРКА 239
 социолошки аспекти стереотипа о Грцима 239–240
 стереотип о Грцима 20
 стереотип о Грцима као „слика о другима” 238–239
 стереотип о Грцима у српском језику на дијахроном плану 402
 стилски аспекти стереотипизације 21, 245
 Стојановићеви филолошки погледи у монографији о Вуку 39–40
 Стојановићев допринос нормирању и стабилизацији књижевног језика 38–39
 Стојановићеве школске граматике 32
 Стојановићево схватање граматике 36
 структурне јединице концепта ЛЕПОТА 16, 326
 субјекат концептуализације и профилисања 17
 схватање заједничког језика у граматикама ЈБ. Стојановића 37–38
 схватање заједничког језика у Приступној академској беседи ЈБ. Стојановића 37–38
 сценариј 15, 16, 151
 сценарији ЛЕПОТЕ у приповеткама И. Андрића 326, 327, 330–332, 333, 336, 340
- творбена анализа 14
 творбени типови 189
 творбено-граматички аспекти лексичког значења 12
 тезаурусна лексикографија 10
 тематске група речи 9
 теорија идиостила 22, 315
 теорија језичке личности 22, 315
 теорија интегралног описа језика 13, 57
 теорија системске лексикографије 57
 теоријска лингвистика 13, 17
 тотивни глаголи 67
 традиционалан приступи лексичком значењу 397
 традиционална дескриптивна граматика 10
 традиционална лексикографија 57
 традиционални граматички опис језика 13, 27, 34
 традиционални лексикографски опис 10
 трочлана парадигма персоналности 347
- улога речи-концепата у остваривању идиостила 316–317
 улога семантичких параметара у приступу граматичким речима 63
 улога синтаксичких параметара у приступу граматичким речима 62
 улога комуникативних параметара у приступу граматичким речима 62
 улога прагматичких параметара у приступу граматичким речима 62
 улога текстова у реконструкцији стереотипа 21

- улога функције у реализацији значења лексема 58
уметничко-естетско поимање лепоте 16
универзални концепти 20, 220
универзални предикати у асоцијативној граматици 27, 368
уређеност и обим лексичке парадигме у асоцијативном пољу 379
учестали глаголи 85–97
 деминутивно значење учесталих глагола 90
 значењске класе учесталих глагола 90
 карактеристике учесталих глагола 85
 однос учесталих глагола према глаголима постепености 85–86
 однос учесталих глагола према дуративним 85
 преглед истражиња учесталих глагола 86–89
 разлике између учесталих и деминутивних глагола 92–94
 разлике између учесталих и дуративних глагола 90–92
 семантичка валентност учесталих глагола 86
 семантичко-ситакички услови за реализацију учесталости 94–96
 творбене карактеристике учесталих глагола 90
 учестали глаголи у Речнику МС и Речнику САНУ 96–97
- фазе у развоју српског књижевног језика 36–37
фазност/нефазност радње 68
фасете 18
фасетни систем особина 18
феномен глаголског рода у теоријским опсервацијама М. Стевановића 55–56
филолошка делатност Љ. Стојановића 31–41
фрејм као структурна јединица концепта 15, 16, 151
фрејмови ЛЕПОТЕ у приповеткама И. Андрића 326, 327, 329, 332, 340
функција локације и оцене као прототипична функција прилога 369
функционална граматика 27
- школска граматика 32
школске граматике Љ. Стојановића 10

РЕГИСТАР АУТОРА

- Алефиренко, Н. Ф. 15, 252, 272, 413
Андрић, И. 325–341, 426
Апресјан, Јо. Д. 12, 13, 26, 48, 57, 70, 135–149, 171, 413
Аруџић, Н. Д. 16, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 178, 179, 182, 183, 184, 186, 413
Ашић, Т., Станојевић, В. 73, 74, 85, 90, 91, 92, 413
- Вавић, С. 12, 121, 122, 123, 125, 129, 130, 413
Вавић и др. 67, 68, 71, 89, 94, 418
Бартмињски, Ј. 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 230, 231, 234, 235, 247, 253, 254, 265, 266, 270, 278, 281, 285, 414
Белић, А. 31, 32, 33, 34, 39, 40, 414
Бојић, М. 249, 285, 287, 292, 296, 298, 299, 300, 313, 314, 426
- Васић, С. 266, 414
Велимировић, Н. 266, 273, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 426
- Wierzbicka, А. 351, 414
- Vitas, D., Utvić, M. 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 247, 248, 250, 251–263, 428
- Gavrilović, Lj. 241, 414
- Гортан-Премк Д., Васић В., Драгићевић Р. 190, 428
Гортан-Премк Д., Васић В., Недельков Љ. 190, 428
Грицкат, И. 13, 90, 92, 93, 94, 118, 119, 121, 123, 126, 131, 414
Грубор, Ђ. 86, 87, 88, 89, 414
- Дамњановић, М. 16, 325, 341, 414
Денковић-Братић, Д. 414
Драгићевић, Р. 120, 123, 127, 190, 414, 415
Драгићевић, Р., Пипер, П., Стефановић, М. 190, 343, 354, 355, 357, 358, 359, 360, 362, 364, 365, 370, 371, 372, 374, 375, 380, 381, 385, 403, 426
Дучић, Ј. 285, 298, 300, 313, 426
- Задворная, Г. Е. 316, 415
- Ивановић, М. 67, 415
Ивановић, Р. 317, 415
Ћивић, М. 208, 209, 211, 221, 415
Ивић, П. 38, 39, 40, 415
Иомдин, Б. Ј. 191, 194, 415
- Јаснов, Н. 348, 349, 357, 415
Јакшић, Ђ. 285, 287, 288, 289, 291, 292, 297, 298, 301, 313, 314, 426
Јеврић, Д. 22, 285, 287, 288, 290, 294, 296, 297, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 315–324, 402, 426
Јовановић, А. 290, 293, 294, 312, 313, 415

- Јовановић, Змај-Јован 285, 300, 301, 313, 426
 Јовановић, Р., Атанацковић Л. 428
 Јокановић Михајлов, Ј. 32, 415
- Караулов, Јо. Н. 24, 25, 26, 27, 28, 29, 343, 357, 360, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 373, 379, 381, 384, 389, 415
 Карановић, З., Пешикан Љуштановић, Љ. 241, 415
 Клајн, И., Шипка, М. 114, 426
 Клајн, И. 12, 68, 73, 74, 77, 79, 85, 89, 90, 94, 118, 122, 123, 125, 129, 130, 344, 416
 Кііковас, Д. 223, 245, 246, 248, 249, 250, 253, 263, 416
 Ковачевић, М. 100, 101, 102, 103, 110, 416
 Коњик, И. 237, 239, 416
 Кораћ, С. 334, 416
 Kordić, S. 344, 347, 416
 Кречмер, А. 70, 416
 Крстић, Д. 350, 418
 Кубрякова, Е. С. 14, 15, 151, 153, 419
 Kunzmann-Müller, В. 344, 349, 416
- Lalević, М. 169, 171, 174, 175, 176, 186, 190, 427
- Љубоја, Г. 238, 241, 242, 243, 416
- Максимов, Л. В. 154, 166, 171, 416
 Максимовић, Д. 285, 289, 295, 299, 300, 305, 313, 314, 427
 Maretić, Т. 86, 92, 416
 Marković, Р. 238, 240, 243, 244, 417
 Milivojević, Z. 170, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 184, 186, 417
 Милојковић, А. 31, 417
 Милосављевић, Б. 243, 417
 Milosavljević, О. 417
 Mrazović, Р., Vukadinović, Z. 417
- Новаковић, Н. 266, 269, 427
 Ного, П. Р. 285, 288, 289, 293, 296, 300–301, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 313, 427
- Оташевић, Ђ. 169, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 181, 182, 185, 186, 426
- Пајсије Светогорац 268, 269, 273, 277, 278, 280, 282, 427
 Панова, Г. Л. 316, 417
 Паули, С. Јо. 317, 324, 417
 Петровић, В., Дудић, К. 56, 417
 Пецо, А., Станојчић, Ж. 43, 45, 417
 Пешикан, М. 119, 120, 123, 125, 126, 129, 131, 417
 Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. 190, 343, 349, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 379, 400, 427
 Пипер, П., Клајн, И. 100, 101, 102, 418
- Пипер, П. 25, 26, 69, 70, 71, 100, 103, 352, 367, 379, 417, 418
- Попа, В. 285, 288, 289, 290, 294, 299, 302–303, 304–305, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 427
- Рорadić, D., Viro, М. 238, 239, 418
 Поповић, Љ. 100, 101, 102, 418
 Поповић, Људмила 16, 337, 418
- Радић Дугоњић, М. 315, 316, 418
 Радић, Ј. 418
 Радовић Тешић, М. 220, 227, 230, 285, 418
 Радојчић, С. 321, 418
 Ракић, М. 285, 299, 301, 302, 310–311, 313, 427
 Рељић, М. 316, 418
 Ристић, С. 43, 31, 45, 57, 67, 69, 70, 85, 99, 117, 135, 151, 153, 154, 169, 170, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 189, 191, 207, 215, 219, 220, 221, 223, 224, 229, 232, 237, 245, 265, 281,

- 285, 286, 290, 296, 315, 325, 343,
363, 365, 367, 419–422
- Ристић, С., Лазич Коњик, И. 117, 422
- Ristić, S., Lazić-Konjik, I. 220, 224,
232, 246, 265, 270, 274, 283, 422
- Skok, P. 153, 428
- Ристић, С., Радић Дугоњић, М. 419
- Ристић, С., Слијепчевић С. 422
- Ружић, В. 100, 101, 102, 103, 106,
107, 110, 352, 423
- Самарцић, Р. 423
- Свети Теофан Затворник 268, 428
- Симић, Р., Јовановић, Ј. 101, 102, 423
- Станојчић, Ж. 43, 45, 423
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ. 344, 423
- Стевановић, М. 10, 43, 44, 45, 47, 48,
49, 50–65, 71, 73, 85, 86, 88, 93, 121,
123, 129, 344, 398, 423–424
- Стевановић, М., Бошковић, Р. 45, 423
- Стефановић, М. 26, 27, 360, 366, 367,
376, 379, 380, 388, 424
- Стојановић, Д. 424
- Стојановић, Љ. 10, 31–41, 397–398,
424
- Стошић, Љ. 267, 273, 283, 424
- Таргаља, И. 424
- Тафра, В., 34, 118, 119, 120, 122, 123,
128, 131, 424
- Тешић, М. 285, 289, 290, 293, 294,
295, 302, 304, 306, 307, 308–309,
311, 313, 428
- Толстая, С. 162, 424
- Толстой, Н. И., 238, 241, 242, 415
- Тошович, Б. 67, 424
- Требјеџанин, Ж. 178, 424
- Ђоровић, В. 313, 425
- Ђосић, П. 190, 428
- Ђупић, Д. 43, 425
- Урысон, Е. В. 425
- Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А. и др.
354, 427
- Фекете, Е. 120, 130, 425
- Харитончик, А. З. 189, 191, 192, 425
- Храковскиџ, В. С. 99, 100, 104, 110,
113, 425
- Шантић, А. 247, 285, 288, 289, 292,
293, 297, 298, 299, 301–302, 313,
428
- Шведова, Н. Ю. 70, 344, 35, 425
- Шипка, Д. 215, 425
- Шутић, М. 425

О АУТОРУ

Др Стана Ристић, научни саветник Института за српски језик САНУ, рођена је 1. јануара 1950. године у Заовинама код Бајине Баште. Филолошки факултет завршила је у Београду 1977. год., а магистрирала је и докторирала на истом факултету (1980. и 1989. год.).

Од 1978. до сада ради у Институту за српски језик САНУ на изradi вишетомног академијског *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* као редактор, а и на другим пројектима Института. До сада је урадила преко 6000 стр. лексикографског текста. Бави се научним радом из следећих области: лексикологије, лексикографије, семантике, граматике, творбе речи, а проблеме из савременог српског језика сагледава са филолошког, лингвистичког, социолингвистичког, функционално-стилског, нормативног, прагматичког и когнитивног аспекта. Објавила је преко 100 радова и 6 монографија: *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику (лексичко-граматички приступ)*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 9, Београд, 1990; *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд, 1999. (у коауторству с М. Радић-Дугоњић), *Експресивна лексика у српском језику (теоријске основе и нормативно-културолошки аспекти)*, Монографије 1, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2004, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Монографије 3, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2006, *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику*, Монографије 10, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2009. и *О речима у српском језику (творбени и лексиколошко-лексикографски аспекти)*, Монографије 14, Институт за српски језик САНУ, Београд, 2012. Учествовала је на бројним међународним научним конференцијама у земљи и у иностранству. Од 2007. год. руководилац је најзначајнијег пројекта Института за српски језик: *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*. Иницирала је, а као главни координатор засновала је и водила рад два пројекта: *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији*, реализован у периоду од 2002. до 2003. год., и *Језик и идентитет у Републици Србији*,

реализован у 2008. год. Радила је и ради у редакцијама институтских часописа: *Јужнословенски филолог*, *Наш језик* и *Лингвистичке актуелности*. Организовала је и водила рад Лингвистичке трибине Института од 1999. до 2004. год. Држала је више предавања по позиву на Филозофском факултету у Новом Саду, Филолошком факултету у Београду, Истраживачкој станици Петница код Ваљева и на другим трибинама у Београду. Била је члан комисије за одбрану више докторских и магистарских дисертација на Филолошком факултету у Београду и Филозофском факултету у Новом Саду. Члан је две комисије при Одбору за стандардизацију српског језика: лексикографске и синтаксичке, као и две комисије при Међународном комитету слависта: лексикографске и етнолингвистичке. Добитник је награде истраживачима за постигнуте резултате у области Српски језик и књижевност у периоду 2002–2003. године Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије.